Izdavač
Školska knjiga, d. d.
Zagreb, Masarykova 28

Za izdavača
dr. sc. Ante Žužul

Urednica
mr. sc. Anuška Nakić

Recenzenti
akademik Stjepan Damjanović
akademik Radoslav Katičić
prof. dr. sc. Dubravka Sesar

Oblikovanje naslovnice
Velimir Pavić

© ŠKOLSKA KNJIGA, d. d., Zagreb, 2014.
Nijedan dio ove knjige ne smije se umnožavati,
fotokopirati ni na bilo koji način reproducirati
bez nakladnikova pismenog dopuštenja.

Objavljivanje ovog djela potpomogli su Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

MILAN MIHALJEVIĆ

SLAVENSKA POREDBENA GRAMATIKA

2. dio: Morfologija, Prozodija, Slavenska pradomovina

školska knjiga
Zagreb, 2014.

[illegible] ·
[illegible] ·
[illegible] ·
[illegible] ·
(Eccl 1, 7)

Neka ova knjiga bude spomen mojoj rajnoj braći i sestrama: Stipi, Ruži, Ivici, Ružici, Cviti, Likardu, Dragi, Ivanu, Tadiji i Ivi.

PREDGOVOR

Knjiga je drugi dio djela čiji je prvi svezak, koji sadržava uvod u poredbeno jezikoslovlje i opis praslavenske fonologije, objavljen prije deset godina. Njome se zaokružuje ono što je najavljeno u predgovoru prvoga dijela. Sastoji se od tri cjeline: opisa praslavenske morfologije, opisa prozodije i prikaza najvažnijih teorija i gledišta o slavenskoj pradomovini. Dio o morfologiji, nakon kratkoga uvoda, podijeljen je na poglavlja po vrstama riječi: imenice, zamjenice, pridjevi, brojevi i glagoli. U poglavljima se najprije opisuje razvoj (od praindoeuropskoga do današnjih slavenskih jezika) gramatičkih kategorija koje određuju promjenu te vrste riječi, a nakon toga razvoj oblika. U drugome se dijelu govori o naravi praslavenskih intonacija, razlučuju se paradigmatski i kategorijalni naglasni sustavi, a zatim se prikazuju praslavenske naglasne paradigme i baltoslavenski sustav iz kojega su se razvile, generativni pristupi praslavenskoj prozodiji te daljnja sudbina praslavenskoga sustava u pojedinim slavenskim jezicima. Treći je dio kratak prikaz povijesnih, arheoloških i jezikoslovnih spoznaja o slavenskoj prapostojbini kao i različitih teorija o tome gdje se ona nalazila.

Veći dio knjige nastao je na temelju predavanja koja sam za studente diplomskoga studija kroatistike na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu držao u sklopu kolegija Praslavenska morfologija i Praslavenski glagol. Jedino je treći dio, o slavenskoj pradomovini, u cijelosti napisan za knjigu. Nadam se da će i ova knjiga biti koristan sveučilišni udžbenik studentima kroatistike i drugih slavenskih filologija, ali i pouzdan priručnik stručnjacima tih područja. Zahvaljujem recenzentima Radoslavu Katičiću, Stjepanu Damjanoviću i Dubravki Sesar koji su rukopis pozitivno ocijenili, ali ocjeni priložili i podulji popis stvari koje je trebalo dopuniti i popraviti. Svojim su primjedbama i kritikama bitno pridonijeli poboljšanju teksta. Naravno, za sve ono što, unatoč njihovu trudu, nije dobro odgovoran je samo autor. Milka Jauk Pinhak pregledala je, uredila i ujednačila navođenje staroindijskih primjera, ali i pažljivo pročitala cijeli tekst i dala više korisnih primjedaba i prijedloga. Hvala i Sandri Sudec za pomoć pri izradi kazala riječi. Zahvaljujem na kraju i svojoj obitelji koja je godinama trpjela moje frustracije zbog nedovršavanja obećanoga djela.

U Zagrebu 16. prosinca 2012.
Autor

I. MORFOLOGIJA

1. UVOD

Morfologija ili **oblikoslovlje**[1] je grana lingvistike koja se bavi unutarnjom strukturom i oblicima riječi. Ona proučava vrste, tvorbu i promjene riječi. Na još jedan način rečeno, morfologija proučava građu riječi, njezinu gramatičku strukturu i promjene koje se događaju na riječi kad se ona spaja s drugim riječima. Prema općemu je mišljenju naziv *morfologija* skovao početkom 19. st. znameniti njemački književnik Johann Wolfgang von Goethe. Jezikoslovno značenje toga naziva djelomice odstupa od očekivanoga etimološkoga značenja »nauk o formi (obliku)«. Očekivano je značenje potvrđeno u biološkoj i geološkoj uporabi istoga naziva koje su podjednako stare kao i ona jezikoslovna. Jezikoslovno je značenje suženo na oblike riječi i ne pokriva veće jezične jedinice.[2] Zajedno sa sintaksom morfologija tvori osnovni dio gramatike. Ako na gramatiku gledamo kao na (formalni) uređaj, onda možemo reći da je morfologija sastavnica gramatike kojoj su ulaz (input) najmanji vezani oblici, tj. **morfemi**, a izlaz (output) **riječi**. Riječi se zbog različita sintaktičkoga ponašanja, točnije zbog različitoga mjesta i uloge u rečenici, dijele na različite vrste (razrede ili kategorije). Osnovne su **vrste riječi**: imenice, zamjenice, pridjevi, brojevi, glagoli, prilozi, prijedlozi, veznici i čestice. Morfemi se također tradicionalno dijele na dvije osnovne skupine: **leksičke** i **funkcionalne morfeme**. Leksički je morfem nositelj osnovnoga, leksičkoga značenja i zove se u morfologiji još i **korijen**. Funkcionalni morfemi, kada se dodaju leksičkima, modificiraju njihovo značenje bilo tako da im mijenjaju kategorijalnu pripadnost ili na koji drugi način mijenjaju leksičko značenje ili pak pokazuju odnos tako dobivene riječi s drugim riječima u rečenici, tj. pokazuju njezinu gramatičku ulogu. Stoga se funkcionalni morfemi mogu dalje podijeliti na tvorbene (derivacijske) i promjenske (fleksijske). Tomu u posljetku i morfologija se dijeli na **derivacijsku** (**tvorbenu**) i **fleksijsku** (**promjensku**) **morfologiju**. Otvoreno je pitanje mogu li se derivacija i fleksija načelno strogo međusobno odijeliti. Derivacijska se morfologija bavi onim morfemima koji mijenjaju kategorijalnu pripadnost riječi ili na koji drugi način modificiraju osnovno, leksičko značenje korijena. Ona se, drugim riječima, bavi unutarnjim ustrojem riječi, tj. njihovom tvorbom. Riječi se tvore na razne načine: sufiksacijom, prefiksacijom, infiksacijom, slaganjem i kombinirano. Predmet su fleksijske morfologije oni morfemi koji izražavaju gramatičko značenje riječi, tj. koji pokazuju gramatičku ulogu riječi i njezin odnos s drugim riječima. To znači da fleksijska morfologija proučava promjene oblika iste riječi (zadržavajući jedinstvo stvarnoga značenja riječi, tj. onoga na što se ona odnosi u svijetu) kojima se izraža-

[1] Osim tih dvaju naziva, u hrvatskoj se jezikoslovnoj tradiciji pojavljuje i naziv **likoslovlje**. Usporedi Simeon 1969: 763 i 852.

[2] O mogućim razlozima za suženu uporabu toga naziva usporedi Aronoff 1994: 1-3.

vaju razni padeži, glagolska vremena, broj, lice itd. Ona je zapravo zajednički naziv za **deklinaciju** (**sklonidbu**) i **konjugaciju** (**sprezanje**). Za razliku od derivacijskih, fleksijski morfemi u praslavenskom, kao i u većini tzv. flektivnih jezika, mogu biti samo sufiksi koji se dodaju na desnom kraju riječi. To znači da se fleksijski sufiksi dodaju nakon derivacijskih i kada je dodan fleksijski sufiks, ne može se na njega više ništa dodati, ni drugi fleksijski sufiks, a osobito ne derivacijski sufiks.[3] Iz toga slijedi da se derivacijska i fleksijska podsastavnica morfološke sastavnice mogu međusobno urediti, a morfološka se sastavnica kao formalni uređaj može grafički prikazati kao:

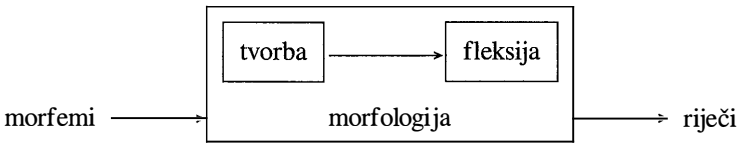

Budući da se fleksijska morfologija bavi promjenom riječi u rečenici, valja odmah reći da se riječi dijele u dvije skupine: one koje se mijenjaju (promjenjivice) i one koje se ne mijenjaju (nepromjenjivice). Prve se na različitim položajima u rečenici pojavljuju u različitim likovima, a druge na svim položajima u rečenici uvijek imaju isti oblik. Nepromjenjive su riječi prilozi, prijedlozi, veznici i čestice. Promjenjivice se dijele u dvije skupine: jednu čine glagoli čija se promjena zove konjugacija, a drugu skupinu zovemo **ime** jer se deklinira (mijenja se po padežima, a ne samo po licu i broju i nema promjene po vremenu).

[3] To pravilo nije bez izuzetaka. U slavenskim su jezicima očit izuzetak tzv. imperativne složenice kao što su: gulikoža, kljujdrvo, pecikoza i sl. koje su dobivene dodavanjem drugoga dijela složenice, a nakon toga i potrebnih fleksijskih sufiksa, na već flektirani imperativni oblik.

2. IMENICE

Deklinacija (sklonidba) je sustav mijenjanja imenskih riječi, tj. imenica, zamjenica, pridjeva i brojeva, kako bi se označile razlike u rodu, broju i padežu. Naziv je nastao od latinskoga »declinare« što znači 'pregibati se', jer kad se riječ deklinira, ona se kao pregiba iz oblika u oblik.[4] Antički su gramatičari smatrali nominativ ili izravni padež kanonskim oblikom (normom), a sve ostale (kose) padeže odstupanjem od kanonskoga oblika. Dakle, deklinacija je promjena koja je određena kategorijama roda, broja i padeža u prvom redu. Slavenska je deklinacija određena još i kategorijom živosti i kategorijom deklinacijskoga ili sklonidbenoga tipa.

2.1. Kategorije

2.1.1. Rod i živost

Rod je jedna od najzanimljivijih i najzagonetnijih gramatičkih kategorija koja oduvijek privlači pozornost i jezikoslovaca i običnih govornika. Posljednjih je godina zanimanje za rod posebno vidljivo u sklopu zanimanja za jezik spolova, što nije čudno kada se zna da je u velikom broju jezika, ali ne uvijek, rod povezan sa spolom. Stoga je rod, pa tako i rod u slavenskim jezicima, zasigurno jedna od najistraživanijih kategorija. Pitanje je međutim što je rod. O posebnoj se gramatičkoj kategoriji obično govori onda kada je neka semantički jasno određena skupina riječi okarakterizirana formalnim paradigmatskim obilježjem. Drugim riječima, morfološka kategorija postoji kao posebna kategorija samo ako je i formalno izražena, tj. ako za nju postoje formalne distinkcije. Da jezik razlikuje rodove, ne može se ipak vidjeti na temelju samih imenica, bilo prema njihovim dočetcima ili prefiksima, bilo prema obliku korijena. Za utvrđivanje postojanja drugih imenskih gramatičkih kategorija dovoljna je sama imenica. Njihovo postojanje dokazuju različiti morfološki oblici iste imenice koji su međusobno u opreci. Opreke kao što su vol : *volovi*, lanac : *lanci*, selo : *sela*, žena : *žene*, kost : *kosti* i sl. dovoljne su da bi se pokazalo postojanje kategorije broja u hrvatskom jeziku. Isto su tako opreke: vol : *vola* : *volu*, selo : *sela* : *selu*, žena : *žene* : *ženi* i sl. dovoljne da bi se dokazalo postojanje kategorije padeža. Takve opreke ne postoje za kategoriju roda, jer imenice imaju samo jedan rod. Stoga kod roda nema formalnih opreka na samim imenicama, već kao dokaz postojanja te kategorije služe opreke na drugim jedinicama u rečenici čiji je oblik određen rodom imenice koja je njihov nadzornik.[5] Drugim riječima, postojanje

[4] Usporedi Simeon 1969: 216.

[5] Usporedi Corbett 1991: 146-147. Nadzornik je kategorija (riječ ili sintagma) koja određuje (nadzire) gramatička obilježja druge kategorije koja mora s njom biti sročna u rodu, broju, padežu, licu i sl.

kategorije roda u nekom jeziku može se dokazati samo s pomoću sročnosti. Rod imenica u slavenskim jezicima najbolje se vidi preko sročnosti s pridjevima koji imaju različite oblike za različite rodove. Rod je dakle glede toga drukčiji od ostalih imeničkih gramatičkih kategorija. Razlog je tomu činjenica da je rod inherentan imenici, a broj i padež nisu. Imenica obično ima samo jedno obilježje za rod koje je dio njezina rječničkoga članka, dok može imati više obilježja za brojeve (jednina, množina, dvojina, trojina, malina, itd.) i padeže (nominativ, genitiv, dativ, itd.). Možemo stoga reći da je rod skupina ili razred imenica koje na isti način djeluju na riječi koje su im pridružene. Drugim riječima broj se rodova u jezicima određuje s pomoću sročnih razreda. Sročni je razred skup imenica čija bilo koja dva člana u bilo kojem gramatičkom obliku, ali uvijek oba u istom, traže da bilo koji sročni cilj (meta) bilo u kojem sročnom području mora imati isti oblik ili isti skup stilistički varijantnih oblika.[6] To znači da će imenice knjiga i savjest pripadati istome sročnom razredu jer će, koji god njihov gramatički oblik izaberemo, obje zahtijevati isti oblik na ciljnoj jedinici sročnosti, neovisno o sintaktičkoj konfiguraciji u kojoj se sročnost utvrđuje, primjerice: *naše knjige/savjesti koje nisu kod kuće*. Drugom će sročnom razredu pak pripadati imenice stolac i nećak koje će također tražiti isti sročni oblik, ali ne uvijek isti kao *knjiga* i *savjest*, primjerice: *naši stolci/nećaci koji nisu bili kod kuće*. Definicija sročnoga oblika ovisna je dakle o pojmu 'gramatički oblik' koji je kombinacija obilježja padeža i broja, a to znači da se definicija roda temelji na pojmovima padeža i broja. To je velika prednost jer su padež i broj jednostavniji pojmovi za koje dovoljno dokaza daje morfologija same imenice, bez pozivanja na sročnost. Broj je takvih imeničkih razreda u različitim jezicima različit. Ima jezika u kojima roda kao gramatičke kategorije uopće nema,[7] a u drugima je rod jedna od najvažnijih kategorija. I u jezicima koji imaju gramatičku kategoriju roda broj se rodova[8] može kretati od dva pa do dvadesetak.[9] Rod je jako raširena gramatička kategorija u svjetskim jezicima. Indoeuropski jezici koji se govore u većem dijelu Europe i u dijelu Azije, a onda i u bivšim i sadašnjim kolonijama, uglavnom imaju kategoriju roda. Neki imaju tri roda, neki su je sveli na dva roda,[10] a malo ih je koji su potpuno izgubili tu kategoriju.[11] Neki indoeuropski jezici,

[6] Usp. Corbett 1988: 2 i 1991: 147.

[7] Primjerice tagaloški koji se govori na Filipinima.

[8] Valja upozoriti da se riječ 'rod' rabi u dva značenja. Jedno je ono koje smo upravo spomenuli, a to je skupina ili razred imenica, a drugo je da se riječ odnosi na cijelu kategoriju. Tako možemo primjerice reći da hrvatski jezik ima tri roda, ali isto tako i da hrvatski jezik ima rod, tj. kategoriju roda.

[9] Do dvadesetak imenskih razreda imaju neki nigersko-kordofanski jezici u Africi. Tako primjerice svahili ima 18 razreda.

[10] Primjerice romanski i istočnobaltički jezici (litavski i latvijski).

[11] Primjerice armenski i novoperzijski. Više o rodu u indoeuropskim jezicima vidi u Matasović 2004.

kao primjerice slavenski, uvode nove potkategorije. Uralski jezici koji se govore na sjeveroistoku Europe i na sjeveru Azije nemaju kategoriju roda i zato Mađari kada govore hrvatski imaju puno problema s razlikovanjem rodova imenica. Vrlo je zanimljiva kategorija roda u kavkaskim jezicima (osobito sjevernima) koja se bitno razlikuje od iste kategorije u indoeuropskim jezicima. Važni su za tipologiju kategorije roda i dravidski jezici koji se govore na jugu Indije (tamilski i teluški) koji imaju rod dosljedno utemeljen na značenju. I dvije trećine afričkih jezika imaju rodove, primjerice afro-azijski, nilsko-saharski, nigersko-kordofanski i koišanski. Velik dio jezika Nove Gvineje ima također tu gramatičku kategoriju, kao i razni australski jezici. Zanimljivo je da su rijetki američki indijanski jezici koji imaju tu kategoriju. Iznimka su algonkinski jezici: menomini, čejenski, ojibwa i cree.

Rod se međutim ne može potpuno izjednačiti s pojmom sročnoga razreda, jer je broj sročnih razreda u većini jezika veći od broja rodova. Zato je, da bi se od sročnih razreda došlo do rodova, potrebna daljnja raščlamba. Postupak određivanja broja rodova na temelju sročnih razreda formalizirao je ruski jezikoslovac Andrej Anatol'evič Zaliznjak 1964. godine, a dalje ga je razvio i na slavenske jezike primijenio engleski jezikoslovac Greville G. Corbett 1988. godine. U tom postupku treba najprije razlučiti nadzorne rodove (one u koje se dijele imenice) od ciljnih rodova (koji su označeni na sročnim jedinicama). Da bi se suvišni sročni razredi isključili s mogućega popisa rodova, valja uvesti pojmove podroda, prerazlikovnoga ciljnoga razreda i nepotkrijepljenoga roda. Podrod je sročni razred koji nadzire minimalno različitu sročnost, koja se razlikuje u malom broju fleksijskih oblika (obično samo u jednom), a pritom među te oblike nije uključen osnovni, kanonski oblik. Jednostavan primjer toga pojma nalazimo u hrvatskom jeziku. Na temelju sročnosti mogu se u hrvatskom jeziku pretpostaviti tri sročna razreda koji odgovaraju tradicionalnim rodovima. Kada se međutim pogleda atributna sročnost, čini se da se mora pretpostaviti i četvrti sročni razred, jer se imenice kao što su vol i stol, koje imaju istu predikatnu sročnost (slažu se na isti način s predikatom, kako pokazuju primjeri: *Stari vol je odslužio svoje* i *Stari stol je odslužio svoje*), razlikuju u atributnoj sročnosti, ali samo u akuzativu jednine: *Imam stara vola* i *Imam star stol*. Razlika među tim dvjema imenicama u sročnosti bitno je manja nego razlika između imenica žena i mjesto. Posljednji je dio definicije (odredba o neuključivanju osnovnoga oblika) važan za opis stanja u ruskom jeziku u kojemu sva tri tradicionalna roda moraju biti podijeljena na dva podroda, živi i neživi. Ako se sročni oblik akuzativa jednine opisuje kao jednak nominativu ili genitivu, ovisno o podrodu, tada je jedina preostala razlika između muškoga i srednjega roda sročnost u nominativu jednine. Gornja definicija onemogućuje da to stanje opisujemo kao podrodove ne-ženskoga roda, već možemo zadržati tradicionalno razlikovanje triju rodova. Pri raščlambi sročnih razreda pojavljuju se katkad rubni ciljni oblici koji razlikuju više kategorija nego oni koji čine većinu. Corbett (1988: 6) navodi primjer iz poljskoga jezika u kojemu

u množini svi ciljni oblici imaju isti lik za sva tri roda imenica, osim broja dva koji razlikuje ženski rod (dwie *kobiety*) od muškoga i srednjega (dwa *psy*, dwa *miasta*).[12] Takvi se dodatni sročni razredi s malim brojem ciljnih oblika ne prihvaćaju kao posebni rodovi, već se prerazlikovni ciljni oblici u rječniku obilježavaju kao iznimni. Da je položaj broja dva u poljskome izniman i da njegov poseban oblik za ženski rod ima ruban položaj pokazuje činjenica da mnogi govornici poljskoga jezika imaju problema s tim brojem i da se poseban oblik za ženski rod u nekim govorima gubi.[13] Po čemu se ovaj slučaj razlikuje od podroda? Kod podroda je razlika u sročnosti dosljedno označena na velikom broju različitih ciljnih kategorija, ali samo za mali broj fleksijskih oblika nadzorne imenice. Kod skupine prerazlikovnih ciljeva razlika u sročnosti ne obuhvaća cijeli ciljni tip, već samo mali broj iznimnih jedinica koje moraju biti posebno rječnički obilježene. Slično je stanje i kod nepotkrijepljenoga roda, jedino je tu, za razliku od maloga broja iznimnih ciljnih jedinica koje određuju sročni razred, riječ o malom broju nadzornih jedinica (imenica) koje moraju također biti rječnički označene kao izuzetci. Tu je riječ o imenicama koje se u tradicionalnoj kroatističkoj terminologiji zovu dvorodnima, jer pripadaju jednomu rodu u jednini, a drugomu u množini. Kao primjeri mogu se uzeti imenice *oko* i *akta*. Imenica *oko* u jednini je srednjega roda, á u množini se glede sročnosti ponaša kao da je ženskoga roda. Množinski oblik *akta* srednjega je roda, što potvrđuje rečenica: *Ova akta odložili smo u ladicu*, a u jednini je muškoga roda: *Ovaj akt odložili smo u ladicu*. Ni za takve imenice, odnosno takve posebne sročne razrede, ne treba pretpostavljati poseban rod. Dovoljno ih je obilježiti kao iznimke. Osim toga, ciljni rodovi koje zahtijevaju takve imenice nisu iznimni, već je riječ o pravilnim oblicima, tj. samo o kombiniranju oblika različitih rodova ovisno o gramatičkom broju iznimne nadzorne imenice. Sama činjenica da su međusobno povezani (kombinirani) oblici drugih rodova ne isključuje mogućnost da je riječ o posebnom rodu. Takav je primjerice slučaj u rumunjskom jeziku gdje se imenice srednjega roda u jednini glede sročnosti ponašaju kao imenice muškoga roda, a u množini kao imenice ženskoga roda i upravo zahvaljujući tomu mora se pretpostaviti postojanje zasebnoga, srednjega roda.[14] Ključan je broj uključenih jedinica. Kada je broj takvih imenica jako mali,[15] tada takav sročni razred ne smatramo posebnim rodom, već se na njega primjenjuje naziv nepotkrijepljeni rod. Kada je broj takvih imenica velik,[16] tada se može govoriti o posebnom rodu.

[12] Tomu treba dodati i oblik dwaj koji se pojavljuje uz obosobljene imenice muškoga roda (dwaj *panowie*).

[13] Usp. Corbett 1988: 6. Prema Stieberu (1979: 179) riječ je o sjevernim istočnopoljskim dijalektima u kojima se za sve rodove pojavljuje oblik dva (dva *chłopy*, dva *miasta*, dva *kob'ety*).

[14] Usp. Corbett 1991: 150-152.

[15] Kao u hrvatskom jeziku.

[16] Kao u rumunjskom.

U nekim je jezicima dovoljno znati značenje imenice da bi se odredio njezin rod. Za takve jezike kažemo da imaju semantički određen rod. U većini jezika značenje, točnije spol, utječe na rod imenica, ali ima jezika u kojima je značenje jedini ili najvažniji kriterij. Semantički određen rod imaju dravidski jezici, a reprezentativan je njihov član glede toga tamilski jezik koji ima tri roda. Muški rod čine imenice koje označuju razumna muška bića (muški ljudi i bogovi), ženski rod čine imenice koje označuju razumna ženska bića (žene i božice), a sve su ostale imenice srednjega roda.[17] I u engleskom je jeziku rod utemeljen na značenju. Engleski ima tzv. zamjenični (pronominalni) rod koji se vidi jedino ako se imenica zamijeni odgovarajućom zamjenicom. Kao i u tamilskom, muški su ljudi muškoga roda, ženski ljudi ženskoga, a sve ostalo obično srednjega roda. Varijacija postoji među nazivima životinja (osobito domaćih životinja i onih u dječjim pričama), a osim toga ima svega nekoliko izuzetaka kao što je riječ ship 'brod' koja se zamjenjuje zamjenicom za ženski rod she, osim ako je riječ o olupini. U mnogim jezicima, međutim, značenje nije dovoljno da bi se odredio rod imenice i stoga mora biti nadopunjeno formalnim kriterijima koji mogu biti morfološki ili fonološki. Fonološki oblik riječi odlučujući je za određivanje roda u francuskom jeziku gdje su imenice koje završavaju na *-aison* uvijek ženskoga roda: maison, raison, saison, liaison, itd. Naravno ima i jezika u kojima se rod određuje kombinacijom morfoloških i fonoloških čimbenika i u kojima, zbog toga, određivanje roda izgleda na prvi pogled beznadno, a govornici toga jezika to rade gotovo bez pogreške. Takav vrlo složen sustav određivanja roda čini se ima njemački jezik. Slavenski jezici nemaju strogo značenjski određen rod. Iako je značenje dovoljno za određivanje roda mnogih imenica,[18] velik dio imenica čini ostatak čiji se rod određuje na temelju morfoloških (i/ili fonoloških) čimbenika, točnije na temelju sklonidbenoga tipa. Ako je govorniku poznat sklonidbeni tip imenice, on će najčešće moći točno odrediti njezin rod. Primjerice: upitate li koga kojega je roda u hrvatskom jeziku riječ *zgut*, on će vas najprije upitati kako se sklanja. Ako mu odgovorite da joj genitiv glasi *zguta*, automatski će reći da je muškoga roda, a ako mu kažete da joj genitiv ima oblik *zguti*, reći će da je ženskoga roda. Rod određen na temelju spola i rod određen na temelju sklonidbenoga tipa najčešće se podudaraju, tj. imenice koje označavaju muška živa bića obično pripadaju i sklonidbenim tipovima tipičnim za muški rod, a imenice koje označavaju ženska živa bića sklonidbenim tipovima tipičnim za ženski rod, ali ima i primjera neslaganja tih dvaju mjerila. U takvim slučajevima semantičko pravilo (spol) obično pobjeđuje, pa su tako imenice kao što su tata, sluga, gazda, baraba

[17] Usp. Corbett 1991: 8-11.

[18] Kod onih imenica čiji označenik ima spol to je najčešće odlučujuće za određivanje rodovske pripadnosti. Tako su primjerice imenice kao što su tata, sluga i sl., iako se sklanjaju po istom tipu kao žena, muškoga roda. Malobrojni su izuzetci kao što su imenice momče, djevojče, djevojčuljak i sl. čiji označitelj ima spol, a ipak pripadaju drugom rodu.

i sl. muškoga roda, iako se sklanjaju po obrascu tipičnom za ženski rod. Katkad u takvim slučajevima semantičko pravilo određivanja roda ne pobjeđuje konačno, pa takve imenice znaju imati nedosljedan sročni obrazac i ponašaju se hibridno. Za njih se tradicionalno u kroatistici rabi naziv heterorodne imenice. Zbog postojanja imenica s različitim obrascima sročnosti i zbog različitih ciljnih jedinica koje su u sročnost uključene, broj sročnih obrazaca koji se mogu pojaviti iznimno je velik, ali se samo mali podskup toga broja stvarno pojavljuje u jezicima. Razlog je tomu činjenica da je njihovo pojavljivanje ograničeno ljestvicom sročnosti koja ima oblik:

atribut < predikat < odnosna zamjenica < lična zamjenica.[19]

Njihova se pojava s pomoću navedene ljestvice može ograničiti ovako: bilo za koju nadzornu jedinicu koja dopušta alternativne sročne oblike, što se više pomičemo nadesno ljestvicom sročnosti, to više raste vjerojatnost sročnih oblika koji su motivirani značenjem. Iako je ljestvica sročnosti uspostavljena na temelju podataka velikoga broja jezika iz različitih jezičnih porodica, slavenski jezici iznimno dobro potvrđuju njezinu ispravnost, kako pokazuju i hrvatski primjeri: *Nove kolege su došli/došle* : **Novi kolege su došle*; *Nove kolege koji su došli / koje su došle* : **Novi kolege koje su došle* / **Nove kolege koje su došli* / **Novi kolege koje su došli*; *Nove kolege s položenim ispitom, oni* / *?one će dobiti ocjenu sutra* : **Novi kolege s položenim ispitom, one će dobiti ocjenu sutra*.

Gotovo je sigurno da je kasni praindoeuropski imao tri roda: muški, ženski i srednji. Trorodni se sustav razvio iz starijega sustava s dva roda: zajedničkim i srednjim. Problem razvoja i izdvajanja ženskoga roda zaokuplja pozornost indoeuropeista već dulje od jednoga stoljeća. Posljednjih je desetljeća očit povratak na tradicionalno gledanje prema kojemu je postanak ženskoga roda povezan s razvojem ā-osnova i njihovim odnosom s o-osnovama.[20] Ranije su postojale sumnje o tome je li ženski rod nastao već u prajezičnom razdoblju ili nešto kasnije. Razlog je tomu činjenica da hetitski nema ženski rod, već samo opći i srednji rod. Danas ipak većina istraživača smatra kako se ženski rod razvio još u prajezično doba. Sporno je ipak pitanje jesu li se anatolijski jezici odvojili od ostalih prije razvoja ženskoga roda ili nakon toga, tj. je li i hetitski imao tri roda pa je izgubio ženski rod ili ga nikad nije ni imao.[21] U novije vrijeme otkriveni su i neki pokazatelji da je i srednji rod možda kasnijega postanja i da je u još starije doba indoeuropski prajezik imao samo opći rod, tj. da nije ni imao kategoriju roda.[22] Trorodni je sustav preuzet i u slavenske jezike, ali mu se već u kasnom praslavenskom razdoblju dodala nova dimenzija, značenjski motivirana gramatička opreka obosobljeno ~ neobosobljeno

[19] Ljestvicu sročnosti, kao i razne druge slične ljestvice, formulirao je Greville G. Corbett. Usp. Corbett 1991: 226.

[20] Usp. Szemerényi 1989: 165 i Orr 2000: 70-72.

[21] O tome vidi Matasović 2004: 33-41.

[22] Usp. Beekes 1995: 174 i 193-194.

i/ili živo ~ neživo. L. Hjelmslev je (1956.) istaknuo da je jedinstven i složen razvoj roda u slavenskim jezicima rezultat djelovanja dviju suprotnih težnji: 1. težnje za očuvanjem naslijeđenih rodova i 2. težnje za značenjskom motivacijom (značenjskom prozirnošću) rodovskih razlika. Osnovno je formalno obilježje koje razlikuje nove slavenske žive i obosobljene podrodove sinkretizam akuzativa i genitiva koji je u opreci prema sinkretizmu akuzativa s nominativom kod neživih i/ili neobosobljenih imenica. Živost kao kategorija postoji u svim suvremenim slavenskim jezicima, osim bugarskoga i makedonskoga koji su izgubili sklonidbu, ali je njezin doseg u južnim i zapadnim jezicima ograničen na muški rod, a u istočnima (ponajprije u ruskom i bjeloruskom) obuhvaća sva tri roda. To znači da u svim slavenskim jezicima postoji sinkretizam akuzativa i genitiva imenica muškoga roda u jednini, a u istočnoslavenskim se jezicima proširio i na množinu i to u sva tri roda. Doseg kategorije obosobljenosti znatno je uži. Ta je opreka svojstvena trima zapadnoslavenskim jezicima: poljskom, slovačkom i gornjolužičkosrpskom, a fakultativno i standardnom ukrajinskom te nekim ukrajinskim i bjeloruskim dijalektima. Njezin je formalni izraz sinkretizam akuzativa i genitiva množine koji je u zapadnoslavenskim jezicima ograničen na imenice muškoga roda, a u ukrajinskom i bjeloruskom zahvatio je sva tri roda. Jedini slavenski jezik koji je genitivno-akuzativni sinkretizam proširio na sva tri broja, tj. i na jedninu i na dvojinu i na množinu,[23] ne ograničujući ga samo na muške obosobljene imenice jest donjolužičkosrpski.

Smatra se da je temeljna struktura indoeuropske kategorije roda bila semantički određena oprekom po živosti, slično kao kod dravidskih jezika. Sustav je imao tri roda koja su se razlikovala time jesu li bili označeni kao neživi ili ne. Opreka muško ~ žensko podijelila je na dva područja imenice koje nisu bile označene kao nežive, a osnova podjele bila je povezana sa spolnim razlikama. Misli se da je već u kasnom indoeuropskom razdoblju takva slika bila bitno poremećena i zamućena. Važna je morfološka osobina praindoeuropskoga srednjega roda nerazlikovanje nominativnih i akuzativnih oblika. Takav je sustav naslijeđen u praslavenskom gdje je njegova semantička motiviranost još više oslabila. Posljedica toga je gramatikalizacija, tj. desemantizacija, rodovskih razlika. Upravo je desemantizacija jedno od važnih svojstava koje je obilježilo razvoj kategorije roda u slavenskim jezicima. Najvažniji je čimbenik, čini se, bilo gubljenje razlike između nominativa i akuzativa u imenica muškoga roda do koje su dovele glasovne promjene na kraju riječi: prijelaz kratkoga *o* u *u* (*jor*) i otpadanje završnoga suglasnika. Taj fonološki uvjetovan sinkretizam imao je dalekosežne posljedice za jednu od temeljnih sintaktičkih opreka u jeziku, a to je opreka između subjekta i objekta. Formalno nerazlikovanje subjekta i objekta ugrozilo je komunikacijsku sposobnost jezika jer je praslavenski kao i većina suvremenih slavenskih jezika, bio jezik sa slobodnim redom riječi u

[23] U množini se pojavljuje samo uz brojeve.

kojemu se samo po padežu moglo odrediti što je subjekt, a što objekt. Izjednačivanje akuzativa i nominativa nije posebno djelovalo na neživе imenice koje u rečenici ne mogu imati ulogu vršitelja radnje, osim ako se personificiraju. Žive imenice, a posebno obosobljene, jedine su koje mogu imati i semantičku ulogu vršitelja i trpitelja radnje, a to znači da se mogu istovremeno pojaviti i kao subjekti i kao objekti u rečenici. Budući da su se oblici akuzativa i nominativa imenica muškoga roda o-osnova izjednačili, u primjerima kao što je starocrkvenoslavenska rečenica *Synъ svoi ljubitъ otьcь* nemoguće je odrediti tko je vršitelj, a tko trpitelj, tj. ljubi li sin oca ili otac ljubi sina. Razumljivo je stoga da su upravo imenice muškoga roda doživjele najveće i najdublje promjene u slavenskim jezicima, dok su imenice srednjega roda, kojima je još iz indoeuropskoga razdoblja nominativ bio jednak akuzativu, ali su uglavnom, osim desetak naziva za mlade životinje, označivale nežive stvari, sačuvale svoja najvažnija fleksijska obilježja sve do danas. Čimbenik koji je izazvao niz morfoloških promjena bila je težnja da se ponovno uspostavi morfološka razlika između nominativa i akuzativa živih imenica muškoga roda i da se tako otkloni smetnja u komunikaciji. To je postignuto zamjenom akuzativnih oblika koji su bili jednaki nominativnima oblicima genitiva. Pitanje je zašto baš genitiva. Razlog je jasan kada se zna da je u praslavenskom postojao već tzv. genitiv negacije i partitivni genitiv, što znači da je genitiv jedini padež koji je uz nominativ i akuzativ mogao biti i izravni padež.[24] Osim toga, jedini položaj na kojemu su genitiv i akuzativ mogli biti funkcionalno suprotstavljeni – pa bi moglo doći do nejasnoće i smetnje u komunikaciji – bio je položaj izravnoga objekta na kojemu se partitivno značenje izražavalo genitivom. To kod živih imenica nije moglo biti problematično jer one ne mogu imati partitivno značenje, pa prema tome nije moglo biti niti smetnje u komunikaciji i razumijevanju. Dakle, jesne su rečenice modelirane prema niječnima, tj. rečenica *Synъ svoi ljubitъ otьcь* preinačena je u *Synъ svoi ljubitъ otьca* prema *Synъ svoi ne ljubitъ otьca.*

Prema očekivanju, najstariji stupanj razvoja kategorije roda (u smjeru živosti) predstavlja starocrkvenoslavenski rodovski sustav. U njemu su imenice muškoga roda podijeljene na obosobljene i neobosobljene.[25] Ipak u tekstovima je još prisutna i stara shema s akuzativom koji je jednak nominativu. Podatci iz drugih slavenskih jezika potvrđuju pretpostavku da se opreka po obosobljenosti razvila još u općeslavenskom razdoblju. Utvrđeno je primjerice da staroruski tekstovi već u 11. st. imaju dosljedno proveden genitivno-akuzativni sinkretizam kod vlastitih imena muškoga roda. Sinkretizam se u 13. st. širi na opće imenice muškoga roda koje se pojavljuju u ulozi izravnoga objekta, a tek od 14. st. zahvaća i imenice koje su iza

[24] Vidi poglavlje 1.1.3.

[25] Tradicionalno se kaže da je u starocrkvenoslavenskom živost zahvatila samo odrasle, zdrave i slobodne osobe.

prijedloga. Jasno je da su imenice uz prijedloge bile otpornije na takvu morfološku inovaciju jer imaju dodatni, eksplicitni izraz sintaktičke funkcije, a to je prijedlog. Čini se da je ruski glede toga najkonzervativniji među slavenskim jezicima i da je u njemu razvoj bio najsporiji. Staročeški i staropoljski tekstovi iz 14. st. imaju dosljedno proveden genitivno-akuzativni sinkretizam bez obzira na to je li riječ o izravnom objektu ili pak o imenici uz prijedlog. Širenje sinkretizma na žive neobosobljene imenice odvijalo se, po svemu sudeći, u 15. i početkom 16. st. kada se u svim slavenskim jezicima unutar muškoga roda uspostavlja opreka među živim i neživim imenicama.[26] Ruski je jezik i tu u malom zakašnjenju, jer je u njemu proces završen pola stoljeća kasnije, tj. tek polovicom 16. st. Dakle, početkom 16. st. uspostavlja se sustav s četiri roda, ili točnije s tri roda od kojih muški ima dva podroda: živi i neživi. To znači da je sustav isti kao u starocrkvenoslavenskom, jedino je umjesto opreke obosobljeno ~ neobosobljeno uspostavljena opreka živo ~ neživo. Takav su sustav (uglavnom) do današnjega dana sačuvali hrvatski, srpski, bošnjački, slovenski i češki književni jezik.[27]

Na slavenskom sjeveru, osim češkoga, u 15. st. pojavljuje se novi čimbenik, a to je izjednačenje (sinkretizam) akuzativa i nominativa množine u deklinaciji imenica muškoga roda. To je uzrokovalo ponavljanje istoga procesa koji se dogodio u jednini imenica muškoga roda kada je tamo bila izgubljena razlika između nominativa i akuzativa. Treba napomenuti da su se u sjevernim slavenskim jezicima izjednačili nominativ i akuzativ množine i kod imenica ženskoga roda, ali to nije imalo nikakva utjecaja na kategoriju roda sve do 17. st. Prvi, iznimni primjeri akuzativno-genitivnoga sinkretizma u množini potvrđeni su već u mlađim starocrkvenoslavenskim tekstovima, ali riječ je samo o nekoliko primjera koji su ili poimenični pridjevi ili osobne zamjenice.[28] I prvi primjeri toga sinkretizma u staroruskim tekstovima pojavljuju se kod pridjeva, participa i zamjenica, a isto je i s prvim primjerima iz poljskoga jezika koji su zabilježeni u 15. st. Čini se da je kod zamjenica za takav razvoj bila bitna uloga jedninske sklonidbe osobnih zamjenica koje su na vrhu ljestvice živosti i zato su uvijek žive, bez obzira na to je li ono na što se odnose živo ili ne. Drugi su razlozi, naravno, tomu da se sinkretizam pojavljuje ranije kod pridjeva i participa nego kod imenica. Kod imenica su postojala i strukturna (ponajprije tvorbena) i značenjska obilježja na temelju kojih se moglo razdvosmisliti sintaktičke uloge subjekta i objekta,[29] a kod pridjeva i participa jedino su nastavci mogli razlučiti te dvije sintaktičke uloge i zato se ranije pojavljuje

[26] Osim bugarskoga i makedonskoga.

[27] U češkim narječjima i razgovornom jeziku u množini su razlike među rodovima izgubljene, tako se u sva tri roda pojavljuje isti oblik pridjeva: dobrí *chlapi*, dobrí *ženi*, velkí *města.* Usp. Stieber 1979: 100.

[28] Primjerice: *vsěhъ bolęštihъ icěli* ili *vъprosi ihъ.*

[29] Više o tome vidi u Azarh 1984: 78-133.

sinkretizam između genitiva i akuzativa. Prvi primjeri genitivno-akuzativnoga sinkretizma kod imenica pojavljuju se u staroruskim tekstovima u 14. st. U početku taj proces slijedi onaj koji se dogodio u jednini, što znači da su njime ranije zahvaćene imenice koje nisu iza prijedloga. Tako primjerice slovački tekstovi iz 16. st. u prijedložnim skupinama još imaju akuzativ jednak nominativu, a slično je stanje i u onovremenim staroruskim tekstovima. U poljskim tekstovima s kraja 16. st. još uvijek prevladavaju akuzativni oblici koji su jednaki nominativnima, a genitivno-akuzativni sinkretizam u prijedložnim skupinama prevladao je tek u 17. st. Razvoj se na tom stupnju zaustavio u poljskom, slovačkom i gornjolužičkom jeziku u kojima se genitivno-akuzativni sinkretizam nije proširio na sve imenice muškoga roda, već je zahvatio samo one koje su obosobljene. Tako je u tim jezicima nastao složen rodovski sustav koji je uz opreku po živosti ponovno uveo i opreku po obosobljenosti, dakle sustav s tri roda od kojih onaj muški ima tri podroda: obosobljeni, živi i neživi.[30] Dakle, ženski i srednji rod ostali su u zapadnoslavenskim jezicima izvan dosega kategorija živosti i obosobljenosti. Opreka po živosti vidljiva je u njima po genitivno-akuzativnom sinkretizmu u jednini, a opreka po obosobljenosti izražena je istim sinkretizmom u množini. Primjerice u poljskome: *Widzę młodego chłopca / Widzę młodych chłopców ~ Widzę młodego wilka / Widzę młode wilki ~ Widzę nowy stół / Widzę nowe stoły.* Donjolužičkosrpski je jedini zapadnoslavenski jezik koji je kategoriju živosti, tj. genitivno-akuzativni sinkretizam neobosobljenih imenica, proširio izvan jednine, u dvojinu i množinu. Valja međutim napomenuti da je u množini opreka vidljiva samo uz brojeve, dok je u drugim slučajevima neutralizirana. Primjerice: *Wiźim štyrjoch młodych golcow / wjelkow ~ Wiźim młode golcy / wjelki.* Po svemu drugom taj jezik pokazuje strukturu kategorije roda koja je slična onoj u češkom, hrvatskom i slovenskom.

Izjednačenost nominativa i akuzativa množine u slavenskim je jezicima izvorno bila karakteristika srednjega i ženskoga roda. Izjednačavanje nominativa i akuzativa množine imenica muškoga roda na slavenskom sjeveru dovelo je do potpunoga gubitka površinske morfološke razlike između akuzativa i nominativa množine u 16. i 17. st. Ta je neutralizacija bila preduvjet daljnjemu razvoju roda u istočnoslavenskim jezicima. Osnovni je smjer toga razvoja opet širenje genitivno-akuzativnoga sinkretizma na cjelokupni sklonidbeni sustav (na sve rodove) živih ili obosobljenih imenica. Ponovno je proces započeo u sklonidbi imenica muškoga roda gdje se, kako smo već rekli, prvi primjeri genitivno-akuzativnoga sinkretizma pojavljuju u staroruskim tekstovima iz 14. st. Međutim, u ukrajinskim tekstovima iz 16. st. stanje je još miješano, tj. supostoje i akuzativ u nominativnom i akuzativ u genitivnom obliku, a genitivno-akuzativni sinkretizam kod obosobljenih imenica ženskoga roda

[30] Prema Zdzisławu Stieberu (1979: 101) takvo se stanje u poljskome konačno ustalilo oko 1700. godine.

još je izuzetak. Premda se sinkretizam u ženskom rodu u staroruskim tekstovima pojavljuje u 16. st., stari se sustav s akuzativom koji je jednak nominativu dobro čuva sve do polovice 17. st. kada se genitivno-akuzativni sinkretizam naglo širi na žive neobosobljene imenice, ali ne zahvaća sve istočnoslavenske dijalekte. Ovisno o tome zahvaća li ta nova tendencija ka sinkretizmu samo obosobljene imenice ili se širi i na žive neobosobljene imenice iza 17. st., razvijaju se na istočnoslavenskom području dva različita rodovska sustava. Konzervativniji ima sedam kategorija, odnosno tri roda od kojih muški ima tri podroda (obosobljeni, živi i neživi), a ženski i srednji po dva podroda (obosobljeni i neobosobljeni). Takav je sustav u zapadnoukrajinskim i zapadnobjeloruskim govorima. Drugi, šesterorodni sustav nastao interakcijom opreke po živosti s tri tradicionalna roda svojstven je standardnom ruskom i bjeloruskom jeziku te ruskim i istočnobjeloruskim dijalektima, a razvio se u 18. st. U njima se dakle genitivno-akuzativni sinkretizam kao pokazatelj živosti proširio u množini na sva tri roda. Najsloženiji rodovski sustav, čini se, imaju standardni ukrajinski jezik i istočnoukrajinski dijalekti koji pokazuju prijelazno stanje između onoga kakvo je u zapadnim ukrajinskim i bjeloruskim dijalektima (i kakvo je bilo u istočnoslavenskim tekstovima iz 17. st.) i onoga u suvremenome ruskom jeziku. Tu je akuzativno-genitivni sinkretizam u množini za obosobljene imenice obvezatan, a za neobosobljene žive imenice fakultativan. To pokazuje da je ukrajinsko i bjelorusko područje zapravo prijelazno između (konzervativnijega) rodovskoga sustava zapadnoslavenskih jezika i (najinovativnijega) sustava kakav je u suvremenom ruskom jeziku, a temelji se samo na opreci po živosti.[31]

2.1.2. Broj

U mnogim se teorijama na broj gleda, kao i na ostale gramatičke kategorije (rod, padež, lice), kao na **obilježje**. Obilježje je svojstvo koje ima određene **vrijednosti**, a to su za broj obično jednina, množina, dvojina i dr. Tim vrijednostima brojnoga obilježja pridruženi su određeni oblici[32] i značenja. Glavni je dio značenja jednine da se odnosi na jednu stvar u svijetu, dok se množina odnosi na više stvari u svijetu, a dvojina na dvije stvari u svijetu. U indoeuropskim jezicima broj je imenska kategorija koja se ponajprije odnosi na imenice i zamjenice. Broj se u velikom broju indoeuropskih jezika pokazuje i na glagolima, a ne samo na imenicama. Na primjer:

a) *Moja mama dobro kuha.*
b) *Vaše mame kuhaju loše.*

[31] Razvoj kategorije živosti u slavenskim jezicima po pojedinim dijalektima i govorima prikazao je David Huntley 1980.

[32] O kategoriji se može, rekli smo, govoriti samo onda ako je ona izražena nekim stalnim oblicima.

Iako je u tim primjerima broj označen i na glagolu, bitna je razlika između primjera a) i b) broj mama koje su uključene u radnju. Ono što se tu broji nisu kuhanja, već mame. Broj je, nadalje, u većini indoeuropskih jezika fleksijska kategorija koja je obično izražena posebnim fleksijskim sufiksom. Tipološke su studije međutim pokazale da sustav kategorije broja kakav imaju indoeuropski jezici nije općejezičan. Pače je prilično neobičan i periferan jer zauzima samo mali dio tipološkoga prostora, tj. samo jedan kraj skale. Ima jezika u kojima je kategorija broja bitno različita od indoeuropske. Broj u njima nije (samo) imenska, već (i) glagolska kategorija u smislu da se kvantificiraju radnje, a ne sudionici u njima, a često broj nije fleksijska kategorija i izrazito je nepravilan. Corbett (2000: 243) navodi kao primjer rapanujski jezik koji se govori na Uskršnjem otoku (Rapa Nui) u kojemu se pluralnost glagolske radnje izražava udvajanjem (reduplikacijom) glagola, pa se zaroniti kaže ruku, a ići na ronjenje (više puta roniti) kaže se ruku ruku.

Broju se, kao i drugim kategorijama, može pristupati sa sinkronijskoga ili s dijakronijskoga motrišta. Ako mu se pristupa dijakronijski, tada su zanimljiva dva skupa pitanja: 1. postanak (pojava) kategorije broja i 2. gubljenje kategorije broja ili pojedinih njezinih vrijednosti (ili njihovo mijenjanje i razvoj). Malo je značajnih i zanimljivih radova o postanku te kategorije. Puno je više pouzdanih radova o njezinu gubljenju ili gubljenju pojedinih njezinih vrijednosti, pa je tako prilično bogata i literatura o razvoju te kategorije u slavenskim jezicima, točnije o gubljenju dvojine. Tradicionalna je pretpostavka da je (barem kasni) indoeuropski prajezik imao sustav od tri broja:[33] jedninu, množinu i dvojinu i da je taj sustav naslijedio i praslavenski. Neke novije teorije međutim smatraju da indoeuropski na ranijim stupnjevima svojega razvoja nije uopće imao takav sustav brojeva, tj. nije imao množinu i dvojinu, i da su se nejedninski oblici[34] razvili vrlo kasno kad je prajezik već bio jasno dijalekatski razuđen. Tako se lakše mogu objasniti velike razlike u fleksijskim sufiksima za dvojinu i množinu u indoeuropskim jezicima. Prema Kennethu Shieldsu (1992.), broj se tada[35] još nije konzistentno rabio. Čini se da razvoj brojnoga sustava započinje na vrhu ljestvice živosti i da je njegov postanak usko povezan s promjenama u indoeuropskom sustavu ličnih zamjenica. Etimološko vrelo za množinske (i dvojinske) nastavke bile su deiktičke čestice. Poznato je još od Brugmanna da su te čestice bile i etimološko vrelo za postanak pokaznih zamjenica, a pokazne su se zamjenice, čini se, u početku dodavale imenicama da

[33] O indoeuropskoj kategoriji broja, njezinu značenju i uporabi usp. Holzer 2010.

[34] Pri čemu se misli da su i dvojina i množina tvorile istu morfosintaktičku cjelinu. Usporedi Shields 1992., str. 76: *My use of the term* ***non-singular*** *here implies the assumption that the categories* ***dual*** *and* ***plural*** *originally constituted a single morpho-syntactic entity*. (Moja uporaba naziva **ne-jednina** podrazumijeva pretpostavku da su kategorije **dvojina** i **množina** izvorno činile jednu morfosintaktičku cjelinu.)

[35] U završnom ie. razdoblju i u razdoblju ranih dijalekata.

bi se označila njihova množinska uloga. Ukratko, Shields misli da su se množinski i dvojinski nastavci u indoeuropskom razvili dodavanjem ne-jedninskih demonstrativa deiktičkoga podrijetla imenskim oblicima. Deiktički su se demonstrativni oblici počeli postupno povezivati s nejedninskom vrijednošću. Najprije su se pridružili paradigmi ličnih zamjenica koje su na vrhu ljestvice živosti[36] i sročnosti i leksički obilježenim nejedninskim oblicima imenica, a onda su se dalje širili niz ljestvicu živosti i na ostale kategorije, dok nisu u potpunosti gramatikalizirani i reinterpretirani kao fleksijski sufiksi. Budući da se taj proces odvijao neposredno prije dezintegracije indoeuropskoga prajezika (i zajednice njegovih govornika), nije iznenađujuće što je tako velika dijalekatna varijacija u ne-jedninskim oblicima ličnih zamjenica, pokaznih zamjenica i imenica. Kao potvrdu takvomu scenariju razvoja brojnoga sustava u ie. prajeziku, zastupnici tih teorija navode podatke iz tipoloških istraživanja procesa kreolizacije u kojemu se, čini se, jasno povezuje broj s deiksom i u mnogim se kreolskim jezicima množina imenica izražava tako da se jedninskom obliku doda anaforička zamjenica trećega lica. U papiamentskom se jeziku[37] npr. množina imenice *knjiga* (= buki) tvori tako da se na jedninu doda zamjenica *oni* (= nan) i tako se dobiva množinski oblik buki-nan.[38]

Tipološka su istraživanja pokazala da u sustavima kategorije broja koji imaju vrijednosti jednina, dvojina i množina među tim vrijednostima (potkategorijama) postoje implikacijski odnosi: 1. jezik ne može imati množinu ako nema jedninu i 2. jezik ne može imati dvojinu ako nema množinu. Kao drugo, u takvim je sustavima jednina mnogo češće potvrđena od množine, a dvojina je mnogo rjeđa od množine i općenito se rijetko rabi.[39] Gramatički je dvojina, u odnosu na jedninu i množinu,

[36] Imenske riječi u svim jezicima mogu se poredati po živosti tako da se dobiva ljestvica koja ima oblik: *govornik* > *slušatelj* > *3. lice* > *rod (srodstvo)* > *čovjek (ljudsko)* > *živo* > *neživo*. Tipološka su istraživanja pokazala da je ta ljestvica važna za različite kategorije u jeziku (osobito za rod), pa tako i za kategoriju broja i da se može formulirati univerzalno ograničenje o razlikovanju jednine i množine (ali i drugih vrijednosti broja) koje glasi (Usporedi Corbett 2000: 56): (i) Ako jezik razlikuje jedninu i množinu, ta se razlika mora očitovati kod jedinica koje su na vrhu ljestvice živosti. To znači da jezik koji razlikuje jedninu i množinu mora tu razliku imati barem kod ličnih zamjenica i da je ne može imati kod neživih imenica ako je nema kod zamjenica. Budući da se u hrvatskom jeziku ostatak dvojine ne ostvaruje kod ličnih zamjenica, to je pokazatelj da se on ne može smatrati posebnom kategorijom (malina), već samo posebnim (brojevnim) oblikom množine.

[37] Papiamentski (papiamentu ili papiamento) kreolski je jezik nastao na temelju španjolskoga, a govori se na otoku Curaçao u Nizozemskim Antilima.

[38] Usp. Shields 1992: 79.

[39] Corbett (2000: 281) oprimjeruje odnose statističkim podatcima iz nekoliko jezika: za slovenski navodi podatke Marije Ozbalt iz 1973. koja je utvrdila da se u korpusu od 11 711 primjera pojavljuje 72,5 % jedninskih oblika, 26,9 % množinskih i samo 0,6 % dvojinskih; za gornjolužičkosrpski podatke Helmuta Faßkea iz 1981. koji, ne dajući broj primjera, navodi iduće postotke: jednina 64 %, množina 30 % i dvojina 6% te za sanskrt podatke Josepha Greenberga iz 1966. koji je u korpusu od 93 277 primjera pronašao 70,3 % jedninskih, 25,1 % množinskih i 4,6 dvojinskih oblika.

podvrsta množine i u binarnom sustavu kategorija dvostruko je obilježena (markirana): 1. kao »više od jedan« prema »jedan«, tj. kao ne-jednina prema jednini i 2. kao »dva« u odnosu na »više (od dva)«, tj. kao ne-množina prema množini.[40] Činjenica da je dvojina dvostruko obilježena kategorija govori ponešto i o njezinu značenju. U odnosu na množinu i jedninu koje mogu biti semantički široke, neograničene i inkluzivne, dvojina je maksimalno ograničena i ekskluzivna gramatička kategorija. Naglasak je u njoj na jedinstvu dviju stvari i na njihovoj dvojnosti.[41] Usto što je maksimalno obilježena morfološka kategorija, praslavenska (i starocrkvenoslavenska) dvojina ima i neke specifičnosti u deklinaciji imenica. Za razliku od jednine i množine, u dvojini je vidljiv sinkretizam oblika ženskoga i srednjega roda u svim padežima, pa je kod dvojine opreka (opozicija) u kategoriji roda muško/ne-muško, što je u suprotnosti sa stanjem u jednini i množini gdje se razlikuju tri mogućnosti muško/žensko/srednje barem u izravnim (direktnim) padežima, tj. u nominativu i akuzativu, a u neizravnim je padežima opreka žensko/ne-žensko.[42] Ta morfološka neobičnost, zajedno s činjenicom o dvostukoj obilježenosti same kategorije jasno pokazuje da je u takvu sustavu dvojina najnestabilniji član u gramatičkom sustavu slavenskih jezika i da će se ona prva gubiti. Stoga nije čudno da je u povijesti svih jezika koji su imali takav sustav razvidna tendencija gubljenja dvojine. To se dogodilo u većini indoeuropskih jezika, pa tako i u slavenskim jezicima.[43]

Od suvremenih slavenskih jezika dvojina je preživjela samo u slovenskom i lužičkosrpskom. Ostali su jezici izgubili dvojinu, ali je u nekima ona ostavila zanimljive tragove.[44] U nekim su jezicima njezini tragovi vidljivi u konstrukcijama s brojevima dva, tri i četiri. Oni mogu biti morfološki i ograničeni na nekoliko imenica ili mogu biti sintaktički. Jasno je da su ti oblici izgubili svoje dvojinsko značenje i da su u potpunosti određeni brojevima koji njima upravljaju, a to znači da ne možemo govoriti o posebnoj vrijednosti, odnosno posebnom, tzv. minornom broju. Ograničimo se na hrvatski jezik. Morfološki su ostatci dvojine vidljivi u nominativu i akuzativu imenica muškoga roda gdje se uz brojeve dva, tri i četiri pojavljuju oblici genitiva jednine (dva/tri/četiri *sina*), a ne, kao kod drugih brojeva, oblici genitiva množine (pet/šest/... *sinova*). Veza je tu s gubljenjem dvojine u činjenici da su kod većine tih imenica oblici nominativa dvojine i genitiva jednine bili identični. Morfološki se tragovi dvojine vide i kod nekoliko imenica ženskoga

[40] O tome usporedi Naylor 1972: 1-2 i Lenček 1982: 196.

[41] Ekskluzivnost dvojine čini je jednim od potencijalno najizražajnijih sredstava poetskoga jezika, osobito ljubavne lirike. O poetskim funkcijama slovenske dvojine vidi u Lenček 1982.

[42] Usp. Naylor 1972: 2.

[43] Dvojina se osim slavenskih čuva još samo u baltičkim jezicima, ponajprije u litavskom, ali samo kao arhaizam. Od starih indoeuropskih jezika potvrđena je još u staroindijskom, grčkom i staroirskom te samo kod zamjenica u gotskom i staronorveškom. Usp. Elson 1987: 143.

[44] Ukratko ostatke dvojinskih oblika u suvremenim slavenskim jezicima prikazuje Stieber 1979: 99.

roda. Tako se primjerice genitiv množine imenica ruka i noga razlikuje od genitiva množine imenice žena i glasi ruku i nogu, što je ostatak stare dvojine. Valja napomenuti da su u hrvatskom jeziku ti dvojinski oblici izgubili svoje izvorno značenje i da se doživljavaju jednostavno kao posebni množinski oblici.[45] Sintaktički su ostatci dvojine vidljivi u sročnosti predikata sa subjektom. Atributni modifikatori[46] imaju završetak *-a* za koji naša kroatistička literatura smatra da nije jednak ni jednomu drugomu obliku:[47]

dva *lijep**a** mladića.*

Taj završetak svakako nije jednak genitivu jednine. Međutim, britanski je jezikoslovac Greville Corbett (1983.) iznio argumente prema kojima bi se taj oblik sinkronijski trebao smatrati množinom srednjega roda. Što god taj oblik bio, on je neočekivan i uvjetovan nazočnošću broja. Riječ je dakle o sintaktičkoj pojavi u koju je uključen veći broj imenica (imenice muškoga roda). Kod predikatne sročnosti pojavljuje se također brojevni oblik, ali i množinski oblik, što možemo vidjeti prema primjeru:

Ova su dva mladića lijepa / lijepi.

Brojevni oblik *lijepa* u tom primjeru predstavlja čisto sintaktičku sročnost, a množinski oblik[48] *lijepi* predstavlja semantičku sročnost. Oba se oblika (i brojevni i množinski) pojavljuju i kod odnosnih (relativnih) zamjenica, kako pokazuje primjer:

Dva mladića koja su lijepa / koji su lijepi.

Uključimo li u primjer lične zamjenice, vidjet ćemo da je s njima moguć jedino množinski oblik:

*Ta dva mladića, oni su lijepi / *ona su lijepa.*

Dakle, na atributskom položaju imamo sintaktičku sročnost, kod predikata i odnosnih zamjenica i sintaktičku i semantičku sročnost, a kod ličnih zamjenica samo semantičku sročnost. To znači da su rezultati koje smo dobili u skladu s ljestvicom sročnosti i da se mogu opisati s pomoću na njoj utemeljenoga ograničenja iz poglavlja o rodu.

Vidjeli smo kakvo je stanje dvojine u suvremenom hrvatskom jeziku. Pitanje je međutim još uvijek kako je do toga stanja došlo, tj. kakvo je bilo polazno, praslavensko stanje i kako se ono mijenjalo kroz vrijeme. Praslavenska je dvojina imala dva temeljna značenja: **parnost** i **dvojnost**. Pojam dvojine mogao je biti gramatika-

[45] To vrijedi i za oblike uz brojeve 2-4.

[46] Pridjevi i pridjevske zamjenice kao što su ovaj, onaj i sl.

[47] Usp. primjerice *Hrvatski jezični savjetnik* str. 136.

[48] Koji je jednak obliku koji se obično pojavljuje s kvantificiranim imenicama.

liziran preko roda koji je predstavljen parom ili pak preko broja koji je predstavljen sa dva.[49] Nazivi parnih predmeta, ponajprije parnih dijelova tijela, posebna su vrsta objekata (parnosimetrični predmeti) i time se sadržajno približavaju pojmu gramatičkoga roda. Označujući jedinstvo, tj. cjelinu sastavljenu od parnih predmeta, ti nazivi u tekstu nastupaju kao *dualia tantum* i mogu se smjenjivati s tematski srodnim riječima jednine. Staro je pitanje koje je od ta dva značenja prvotno i preko kojega se je u indoeuropskom prajeziku dvojina izdvojila kao posebna vrijednost broja. U manjini je francuska škola na čelu s Antoineom Meilletom koji je smatrao da se pojava dvojine ne može povezivati s imenovanjem (označivanjem) parnih predmeta, već da se izvorno rabila za označivanje bilo kojih dvaju predmeta, a onda se preko toga njezina uporaba proširila i na parne predmete. Starija je teorija koja pojavu dvojine kao kategorije povezuje s označivanjem parnosimetričnih predmeta, a njezinu uporabu s brojem dva, tj. za označivanje proizvoljnih dvaju predmeta, smatra sekundarnom pojavom. Takvu je teoriju zastupao već Wilhelm von Humboldt, a priklonio joj se u svojoj poznatoj monografiji o slavenskoj dvojini i srpski lingvist Aleksandar Belić (1932.) kao i većina drugih istraživača slavenske dvojine poslije njega.[50] Prema toj teoriji dvojina se razvila zbog potrebe za izražavanjem pojma parnosti, tj. imenovanja parnih predmeta, među kojima od početka najvažniju ulogu imaju osjetni organi (oči, uši) i parni dijelovi tijela općenito, kao i drugi životno važni pojmovi i pojave (mitologija). U daljnjem razvoju ta je kategorija u nizu indoeuropskih jezika, pa tako i u slavenskim jezicima, proširila sferu svoje izvorne uporabe na bilo koja dva slučajno izabrana predmeta ili pojave, mijenjajući tako svoje izvorno značenje i prerastajući u posebnu gramatičku kategoriju koja je (s vremenom) oblikovala sve razrede u sklonidbi i sprezanju (konjugaciji). Takvo je stanje te kategorije posvjedočeno u najstarijim slavenskim pisanim spomenicima, ponajprije u spomenicima pisanim starocrkvenoslavenskim jezikom.

Na temelju navedene značenjske razlike Belić (1932.) je podijelio dvojinske oblike na **slobodne** i **vezane**. Slobodna je dvojina ona koja označuje prirodne, parne predmete i rabi se bez brojevnih riječi (bez broja dva ili oba), a može označivati i više parova predmeta, a ne samo jedan. Vezana dvojina ovisna je o broju dva koji može biti izrijekom izražen ili se samo podrazumijeva. Vezana je dvojina dakle sveza imenice s brojem dva i rabi se za bilo koja dva predmeta. Razlikovanje tih dviju vrsta dvojine potkrepljuju i poredbenopovijesni i tipološki podatci, ali i različita sudbina tih dviju vrsta u slavenskim jezicima. U slovenskom je jeziku npr. slobodna dvojina zamijenjena množinskim oblicima, a vezana se dvojina sačuvala u modificiranom obliku. Prvi tip dvojine ostavio je u svim slavenskim jezicima ostatke u obliku nepravilnih množinskih oblika kod riječi koje označuju parne predmete, ponajprije dijelove tijela. Vidjeli smo da je u hrvatskom jeziku ostatak toga nepravilan genitiv množine za ruke i noge. Isto je tako dvojina imenica oko i uho postala običnom množinom. Ostatci druge vrste dvojine predstavljeni su, kako smo vidjeli, tzv. brojevnim oblicima, tj. posebnim oblicima uz brojeve dva, tri i četiri. Osim u hrvatskom, tako je i u ruskom jeziku, a u bugarskom su se ti oblici proširili na sve brojeve. Za razliku od prve vrste, druga je vrsta potpuno (bez traga) izgubljena u zapadnoslavenskim jezicima: poljskom, češkom i slovačkom, a u najvećoj mjeri i u istočnoslavenskim jezicima, tj. u ukrajinskom i bjeloruskom. Na temelju toga zastupnici teorije prema kojoj je dvojina postala na temelju označivanja parnosti smatraju da u indoeuropskom prajeziku dvojina nije bila povezana s uporabom brojevne riječi dva, čija je uporaba bila uvjetovana kontekstom, a proširenje na taj tip praslavenska je inovacija. Razvoj dakle ide od parnosti na dvojnost, nakon toga se parnost gubi, a onda u nekim jezicima i dvojnost. I doista, čini se da se slobodna dvojina u praslavenskom[51] vrlo rijetko rabila uz riječi za brojeve. Pojava riječi za broj uvijek je bila uvjetovana kontekstom, kada je u pitanju bilo izražavanje količinske suprotnosti (npr. *ne jedno oko, već dva*). Za razliku od toga, ispuštanje brojevne riječi u oblicima vezane dvojine sasvim je obično pri ponovnoj uporabi i općenito uporaba ili odsutnost brojevne riječi uvjetovana je kontekstom (situacijom). To pak znači da se vezana dvojina može podijeliti na dvije potkategorije: **eksplicitno vezanu dvojinu** i **neeksplicitno vezanu dvojinu**. Isto se tako slobodna dvojina može podijeliti na one primjere u kojima se odnosi samo na jedan par imenovanih predmeta i na one u kojima označuje više parova predmeta. Drugi primjeri čine tzv. **distributivnu dvojinu**, jer oni zapravo distributivno kvantificiraju skup predmeta uzimajući svaki par posebno.

Belić je uz slobodnu i vezanu dvojinu razlikovao još **anaforičku** i **sindetsku dvojinu**. Anaforičku dvojinu čine dvojinski oblici koji su kontekstno ovisni o ranije uporabljenoj slobodnoj ili vezanoj dvojini, tj. koji se oslanjaju na već spomenutu ili iz konteksta općepoznatu imensku skupinu u dvojini. Sindetsku dvojinu čine konstrukcije koje se sastoje od dviju imenica i dvojinskih oblika koji se na njih odnose, tj. koji su sročni s njima. Boljom mi se čini podjela Žolobova i Krys'ka (2001.) koji umjesto tih dviju vrsta slobodnoj i vezanoj dvojini dodaju **pronominalno-verbalnu dvojinu**, **dvojinu u konstrukcijama s dva imena** (dvije imenice) i **sročnu dvojinu**. Izdvajanje pronominalno-verbalnoga kompleksa kao posebnoga oblika dvojine opravdano je i poredbenopovijesno i tipološki.[52] Važnu je ulogu taj kompleks imao i u razvoju dvojine u suvremenom slovenskom jeziku. Očito je da se tamo

[49] Usp. Elson 1987: 144.

[50] Primjerice Iordanskij 1960. i Žolobov.

[51] Sudimo to po starocrkvenoslavenskim tekstovima.

[52] Tako je npr. u gotskom (Vulfilinu) prijevodu Biblije potvrđena samo dvojina u oblicima ličnih zamjenica 1. i 2. lica i s njima sročnih glagola. U staroengleskom se također rabe samo dvojinski oblici ličnih zamjenica 1. i 2. lica, a slično je stanje danas i u nekim litavskim aukštaitskim govorima.

do 16. st. izgubio nominativ dvojine zamjenica 1. i 2. lica i da je bio zamijenjen množinskim oblicima *mi* i *vi* što je omogućilo i uporabu glagolske množine i potpunu pluralizaciju takvih rečenica.[53] Čini se da je ključna pojava za očuvanje dijela dvojine u slovenskom postanak novih nominativa ličnih zamjenica koji su nastali povezivanjem nominativa množine i broja dva. Tako su postali suvremeni oblici midva i vidva koji su privučeni natrag u dvojinsku paradigmu, kako značenjski tako i oblikom, pa se iza njih počeo rabiti glagol u dvojini. Dvojinski oblici toga tipa među najčvršćim su i najstabilnijim i najraširenijim oblicima dvojine na slovenskom području. Čini se da su upravo oni spasili dvojinu od potpunoga propadanja, jer je prije toga razvoj u slovenskom bio otprilike jednak razvoju u hrvatskom i ruskom jeziku. Stoga možemo reći da je na određen način u pravu Tesnière koji je napisao da je u slovenskom dvojina pronominalno-verbalne naravi. Dvojini u konstrukcijama s dva imena pripadaju veze dvaju imena s kojima su povezani (sročno) atributni (i apozicijski) i predikatni oblici u dvojini, primjerice: *svetuju Kuzmy i Domjana*, *Filip i Jakov apostola Isuhrstova*, *Milost i istina srjetosta se* itd. Ti su oblici imali važnu ulogu u razvoju dvojine. Belić im je (1932: 10) pridavao najveću važnost u tome, ali tu svoju tvrdnju nije ničim mogao dokazati. U indoeuropskom prajeziku takvi su oblici povezani s mitologijom (posredna veza s parnim dijelovima tijela) jer su postojala tzv. parna božanstva.[54] Posebnu su ulogu imale dvandva složenice s takvim imenima, tzv. *Götter Dvandva.* Na njihovu se temelju razvila tzv. **dvojna dvojina** (**dvojna množina**) koja je sveza dvaju imena od kojih je svako u dvojinskom obliku, ali i tzv. **eliptična dvojina** gdje je u dvojini bilo samo prvo ime, ali je ono značilo oba boga.[55] Stoga Žolobov i Krys'ko smatraju te dvije vrste dvojine posebnim podvrstama dvojine s dvama imenima. Sročnu dvojinu čine oblici koji su u dvojini jer su sročni s nadzornom kategorijom koja je u dvojini.

Tradicionalna je pretpostavka da se u slavenskim jezicima prvo počela gubiti slobodna dvojina. Već u najstarijim slavenskim tekstovima zabilježeni su primjeri zamjene distributivne dvojine množinom.[56] Belić je smatrao da je zamjena distributivne dvojine starocrkvenoslavenska inovacija i da je to znak gubljenja slobodne dvojine. Još je radikalniji od njega glede toga bio Antonín Dostál (1954.) koji je tvrdio da je dvojina kao kategorija izgubljena još u dopismenom (dopovijesnom) razdoblju, tj. u kasnom praslavenskom, a dosljednu uporabu dvojine u starocrkvenoslavenskim tekstovima objašnjavao je renovacijom (obnovom), tj. umjetnom »intelektualizacijom« jezika prvih slavenskih prijevoda od strane Konstantina Ćirila. S pravom mu je u recenziji njegove knjige Günther Wytrzens (1956.) prigovorio da se s takvom pretpostavkom teško može objasniti čuvanje dvojine u lužičkosrpskom i slovenskom jeziku. Vjerojatno se neki primjeri zamjene distributivne dvojine mogu doista tumačiti kao starocrkvenoslavenske inovacije, možda pod utjecajem izvornih grčkih (latinskih) tekstova u kojima slavenskoj dvojini odgovaraju množinski oblici. U cjelini je međutim ta Belićeva pretpostavka neodrživa, jer se smjenjivanje dvojinskih i množinskih oblika kod jednoga broja imenica u kontekstu s množinskom subjektno-objektnom osnovicom mora pomaknuti već u praslavensko razdoblje i ne može se uzimati kao znak gubljenja dvojine kao kategorije. To je prvi pretpostavio francuski slavist André Vaillant, a u novije vrijeme pokazali su, neovisno jedan o drugom, Oleg F. Žolobov (1997.) i Radoslav Večerka (2000.). Osobito je veliku pozornost privukao jedan doista zanimljiv staroruski primjer iz *Skazanija o Borise i Glebe*[57] koji glasi: *načaša skakati zъlii oni vъ lodiû ego obnaženy meča imušč vъ rukahъ svoihъ blьščasja aky voda i abie vьsêmъ vesla otъ ruku ispadoša*. U tom se primjeru u istoj rečenici za parne predmete pojavljuje jednom množina *vъ rukahъ svoihъ*, a drugi put dvojina *otъ ruku*. Što odatle zaključiti nego da je u vrijeme kada je tekst nastao (12. st.) dvojina kao kategorija (barem za parne imenice) bila već izgubljena i da su oblici slobodne dvojine već tada imali množinsko značenje i samo se sa starim množinskim oblicima natječu za prevlast. Iz povijesti mnogih jezika poznata je činjenica da, kada neka kategorija bude uklonjena iz sustava kategorija, tada njezini oblici postaju u gramatičkom sustavu zalihostni, ili slikovito rečeno »nezaposleni«. U takvim slučajevima kada je neki oblik izgubio svoju izvornu funkciju i postao zalihostan, sustav ima dva moguća rješenja: ili potpuno odbacuje taj oblik ili mu traži novu funkciju, ali gotovo uvijek postoji razdoblje kada se taj oblik pojavljuje kao inačica oblika koji ga je istisnuo i natječe se s njim za novo mjesto. Povežemo li to stanje s onim što smo rekli o suvremenom hrvatskom jeziku, možemo pretpostaviti da je i u ruskom jeziku u 12. st. vladalo stanje kakvo vjerojatno moramo u nekom razdoblju pretpostaviti i za hrvatski, tj. kada su dvojinski oblici izgubili svoje izvorno značenje, ali se još uvijek rabe neko vrijeme kao konkurentski oblici množinskima, s množinskim značenjem. Razlika između hrvatskoga i ruskoga razvoja tada je u tome da su u hrvatskome pobijedili stari dvojinski oblici za genitiv množine, a u suvremenome ruskom množinski. Valja međutim upozoriti na jednu sitnu, ali jako važnu pojedinost u navedenom primjeru, a to je činjenica da su zločesti skačući u lađu mačeve držali samo jednom rukom (u drugoj su imali štitove), a da su oni koji su bili u lađi vesla držali s obje ruke i da se time može objasniti uporaba množinskoga i dvojinskoga oblika imenice *ruka* u istoj rečenici i da ne mora biti riječ o gubljenju slobodne dvojine i o tome da su dvojinski oblici

[53] Usp. Derganc 1993: 213-214.

[54] Kao što su *Mitra* i *Varuna*, *Kastor* i *Poluks* i sl.

[55] Primjerice oblik mitrā značio je zapravo *Mitra* + *Varuna.* Nešto je slično kad se danas pod djedovima ili pradjedovima podrazumijevaju zapravo i djedovi i bake, odnosno i pradjedovi i prabake.

[56] Primjerice u *Marijinskom* se *evanđelju* pojavljuje primjer: *i prêdastъ sę vъ rǫky grêšьnikomъ* (Mt 26, 45).

[57] Glava 18, 20.

zapravo množinski. Tvrdnja da se slobodna dvojina u slavenskim jezicima gubila prije vezane točna je,[58] ali jedino nije bila točna pretpostavka ranijih istraživača da je to gubljenje bilo tako rano i da ga valja smjestiti u praslavensko razdoblje. Očito je na temelju današnjih spoznaja da ono na najvećem dijelu slavenskoga područja nije starije od 13. st.

Razmjerno je rano započelo i gubljenje dvojine zamjenica 1. i 2. lica, barem njihovih nominativnih i akuzativnih oblika. Vidjeli smo da su ti oblici i u slovenskom jeziku bili izgubljeni i zamijenjeni množinskima prije 16. st. Gramatičari već u starocrkvenoslavenskim tekstovima bilježe da se u akuzativu pojavljuju umjesto dvojinskih oblika na i va, množinski oblici ny i vy. Već je Paul Diels (1932.) uočio da se u starocrkvenoslavenskim spomenicima oblik vy pojavljuje i umjesto nominativa dvojine, uz specifično dvojinski oblik va. O objašnjenju toga oblika, međutim, među slavistima nema jedinstva. Jedni (kao npr. Iordanskij i Ramovš) izvornim dvojinskim oblikom smatraju oblik va, a u obliku vy vide već pluralizaciju, a to znači i početak gubljenja dvojine kod zamjenica. Drugi pak smatraju da je izvorni dvojinski oblik bio oblik vy koji je homoniman množinskomu, a da je oblik va vjerojatno nastao kasnije da bi se izbjegla ta homonimija. Tu je hipotezu prvi iznio francuski slavist Decaux, razradio ju je Vaillant, a prihvaća je i Loetzsch. Homonimnost dvojinskoga i množinskoga oblika lične zamjenice 2. lica utjecala je, prema mišljenju tih slavista, na to da je i zamjenica 1. lica množine mogla lako biti uporabljena u dvojini i da stoga pojava oblika ny i vy ne mora automatski biti pokazatelj toga da je dvojina kao kategorija kod zamjeničnih riječi izgubljena tako rano. S druge strane, na temelju činjenice da je brojevni oblik koji je ostao u nekim slavenskim jezicima (hrvatski, ruski i sl.) sačuvan samo na dnu ljestvice sročnosti,[59] očekivano je pretpostaviti da je gubljenje dvojine započelo upravo kod zamjenica prvoga i drugoga lica, tj. na vrhu ljestvice živosti (i sročnosti). Potvrđuje to i činjenica da je među hrvatskoglagoljskim spomenicima prvi trag zamjene dvojine množinom u jednom fragmentu iz polovice 13. st. upravo u prvom licu. Nekoliko se puta u tom fragmentu pojavljuje akuzativni oblik ni umjesto očekivanoga na, što još ne mora značiti da se kategorija dvojine počinje gubiti, ali se jednom pojavljuje i množinski oblik instrumentala s nami umjesto dvojinskoga s nama, što se teško može objašnjavati drukčije nego kao početak gubljenja dvojine i njezino zamjenjivanje množinom.[60] Zamjena dvojinskih oblika ličnih zamjenica množinskima omogućila je i uporabu množinskih oblika glagola koji se s njima slažu u broju. Zanimljivo je međutim da je i tu očigledno postojalo razdoblje

[58] Potvrđuju to i slovenski i lužički.

[59] Nema ga, kako smo vidjeli, kod ličnih zamjenica, a kod odnosnih se koleba što pokazuje da je očito kao kategorija već izgubljen.

[60] Usp. Mihaljević 2011: 135.

kada su se uz množinske zamjenične oblike mogli uporabiti, ne samo množinski glagolski oblici, već i glagolski oblici u dvojini. Pokazuju to staroruski primjeri iz zapisa (gramota) na brezovoj kori i ljetopisa koje navode Iordanskij, Zaliznjak i drugi, primjerice: *vy ubo nebesьnaja člověka esta*, *my poslevě* itd. Slično je stanje i u slovenskim tekstovima iz 16. st. kada više nema stare dvojinske lične zamjenice 1. i 2. lica, već je zamijenjena množinskim, ali se uz te množinske oblike mogu rabiti i glagoli u množini i glagoli u dvojini, primjerice: *my hozheva... vy nevefta*.[61] Aleksandra Derganc (1993: 213) uočava da je u tim tekstovima dvojina bolje očuvana kod 3. lica nego kod 1. i 2. To je u skladu s tipološkim spoznajama, prema kojima kad jezik ima neku kategoriju kod 3. lica, onda je obično ima i kod imenica. S druge strane, taj podatak potvrđuje relevantnost ljestvice živosti pri gubljenju kategorije dvojine u slavenskim jezicima. I u hrvatskoglagoljskim se tekstovima već u drugoj polovici 14. st. pojavljuju primjeri u kojima se uz množinski oblik zamjenice rabi glagol u dvojini, npr. u *Novakovu misalu* iz 1368. na listu 87a zabilježen je primjer:[62] ***mi*** *ubo v' prav'du dostoina po dêlomь naû* ***vspriemlevê***, a u vatikanskom brevijaru *Illirico 6*, približno iz istoga vremena, na listu 133c primjer:[63] *mi krst'ênina esvê stvorena*.[64]

Zanimljiv je i razvoj dvojine u konstrukcijama s dva imena za koju smo utvrdili da je u indoeuropskom jeziku imala tri podskupine: 1. dva jedninska oblika povezana koordinacijskim veznikom (ili bez njega), tj. otprilike ono što je Belić zvao sindetskom dvojinom, 2. dvojnu dvojinu u kojoj su obje imenice bile u dvojini i 3. eliptičnu dvojinu u kojoj je samo jedan član bio u dvojini, ali je predstavljao obje imenice. Belić je smatrao da se (pra)slavensko stanje te kategorije razlikuje od indoeuropskoga ne samo time što više nema eliptične dvojine već i time da se služi isključivo jedninskim oblicima imena u takvim konstrukcijama, tj. da nema ni dvojne dvojine. To bi značilo da su se te dvije podvrste ove opće kategorije izgubile još u pretpovijesnom (praslavenskom) razdoblju. Novija su istraživanja međutim pokazala da ni u tom pogledu praslavenska kategorija dvojine nije bila manje razvedena i raznolika od svojega indoeuropskoga prototipa. Pokazalo se da se u nekim staroruskim tekstovima[65] pojavljuju oblici dvojne dvojine pri označivanju svetaca koji idu u parovima, odnosno zabilježeni su gotovo svi oblici koje znamo i iz vedskoga: a. oba su imena u dvojini,[66] b. prvo je u dvojini, a drugo u

[61] Mc 10 gl., Dalmatin.

[62] Najstariji hrvatskoglagoljski misal, vatikanski *Illirico 4* s početka 14. st., ima na tom mjestu i dvojinski oblik zamjenice: *vê ubo v pravdu dostoina po dêlom' naû vspriemlevê*.

[63] Znatno mlađi *2. novljanski brevijar* iz 1495. ima tu još dvojinski oblik zamjenice: *vê h(rьst)ьêna esvê stvorena*.

[64] Usp. Mihaljević 2011: 135.

[65] Što je uočio još Sobolevskij 1907: 205.

[66] Tip mitrā́ *váruṇā* i mitrā *varuṇau*.

jednini[67] ili 3. pojavljuje se samo prvi član u dvojini koji označuje obje jedinke.[68] U već spominjanom *Skazaniju o Borise i Glebe* pojavljuje se rečenica: *perenesena bysta borisa i gleba*,[69] u *Prvom novgorodskom ljetopisu* iz 12. st. primjer: *i popъ svętuju kostęntinu i eleny*,[70] u *Irmologiju* iz 1344. godine (28 list) vokativ: *O g(o) s(podi)na kozma i damijana*,[71] u *Mineju* iz 13. st.: *ioakima i anna č(s)tna budeta* i *kъ pravьdnyma ioakima i anny* itd. Eliptična dvojina tipa áhanī posvjedočena je u staroruskim tekstovima iznimno rijetko. Jedini je siguran primjer iz *Mineja* za mjesec srpanj: *H(rst)a I(su)sa b(og)a pradêda. ioakimъ že i anьna.* Uz to je zabilježen i jedan nesiguran primjer u nekim prijepisima *Povĕsti vremennih lĕt.* U *Ipatjevskom spisku* koji je nastao oko 1425. godine zabilježen je oblik otьčenika, a *Radzivilovski spisak* s kraja 15. st. ima otečnika u značenju 'otac i sin'[72] te još nekoliko takvih primjera sve do 17. st. Stari istočnoslavenski oblici bratênik ('brat i njegov sin'), sestrênica ('sestra i njezina kći' ili 'sestra i druga sestra') i materьnici ('majka i kći'), dakle primjeri koji imaju zbirno značenje i označuju jednoga od roditelja i njegova prvoga potomka istoga spola, pokazuju da se s dosta velikom vjerojatnošću može za praslavenski rekonstruirati dvojinske oblike toga tipa s parnim značenjem koji su postali preoblikom indoeuropske eliptične dvojine. U početku su vjerojatno bili mogući samo u eliptičnim konstrukcijama, a kasnije su postali neeliptična dualia uključujući se u oblik slobodne dvojine. Nisam takve primjere našao u hrvatskoglagoljskim tekstovima, iako sam u građi *Rječnika hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika* pregledao primjere za dvojne svece kao što su Kuzma i Damjan, Fabijan i Sebastijan, Filip i Jakov i sl. Međutim, staroruski primjeri i svojim brojem i svojom kasnom potvrđenošću jasno pokazuju da je u krivu bio Belić kada je smatrao da su oblici dvojne i eliptične dvojine bili izgubljeni već u praslavenskom.

Gubljenje tzv. sindetske dvojine bitno je kasnije i može se povezati s gubljenjem vezane dvojine. Pokazalo se da Belić nije bio u pravu, kako sam već spomenuo, ni u tome što je tom obliku dvojine pripisao važnu ulogu u razvoju i gubljenju dvojine općenito, a osobito što je smatrao da je sindetska dvojina odigrala ključnu ulogu u očuvanju dvojine u slovenskom jeziku i spriječila u 16. st. njezino daljnje gubljenje. Prema Belićevu mišljenju gubljenje slobodne dvojine počelo je utjecati i na to da je vezana dvojina[73] počela dobivati množinsko značenje i rabiti se s glagolima u množini, ali su sveze kao što su *Janez i Jernej govorita*, koje nisu bile zahvaćene tim procesom, preko oblika midva *govoriva* i vidva *govorita* privukle u

[67] Tip mitrā *váruṇas*.
[68] Tip mitrā = 'Mitra i Varuna' ili áhanī = 'dan i noć'.
[69] Umjesto *boris i gleb*.
[70] Umjesto očekivanoga *konstantina i eleny*.
[71] Umjesto očekivanoga vokativa *kozmo i damijane* ili pak nominativa *kozma i damijan*.
[72] Primjer je nejasan jer *Lavrentijevski spisok* iz 1377. godine ima oblik *otênika*.
[73] Tip *dva brata*.

svoj krug i *dva brata govorita* i tako spasile tu svezu i kategoriju dvojine. Prema Aleksandri Derganc Belićeva se hipoteza teško može potvrditi u građi jer tamo nema više primjera neuporabe vezane dvojine nego sindetske dvojine. Možda je važnost sindetske dvojine ipak u tome što nije počela odmah odumirati kao u drugim slavenskim jezicima.

Kao posljednja gubila se vezana dvojina i to ponajprije neeksplicitno vezana dvojina,[74] tj. ona u kojoj broj dva nije izrijekom izražen, već se podrazumijeva iz okoline ili je pak ranije u govoru spomenut s tim izrazom, a zatim i ona u kojoj je izrijekom izražen broj dva. Izuzmu li se slovenski i lužičkosrpski u kojima je (na različitom stupnju) dvojina očuvana, tu postoje dvije mogućnosti. Prva je da vezana dvojina (a time dvojina općeniṭo) izgubi i oblik (formu) i funkciju, tj. da se iz jezika ukloni ne samo dvojina kao posebna kategorija s posebnim značenjem, već i da se potpuno uklone i svi dvojinski oblici. Ta je mogućnost ostvarena u zapadnoslavenskim jezicima (osim lužičkosrpskoga) i u ukrajinskom i bjeloruskom, gdje je vjerojatno riječ o zapadnoslavenskom utjecaju, tako da ukrajinski i bjeloruski uz brojeve dva, tri i četiri imaju nominativ množine, a ne genitiv jednine. U njima je time uklonjena svaka mogućnost uvođenja dvojinskih oblika kao brojevnih oblika. U ukrajinskom (i u standardnom jeziku i u dijalektima) ima još nekih ostataka dvojine. U standardnom jeziku imenice II. deklinacije imaju iza brojeva dva, tri i četiri naglasak jednine, a ne množine, npr. dvi ruk'i (jednina ruk'a, množina r'uki) i dvi b'abi (jednina b'aba, množina bab'i). To je ponukalo neke istraživače da govore o »novoj ukrajinskoj dvojini«. Druga je mogućnost da (vezana) dvojina izgubi svoju funkciju (značenje), ali da se oblici sačuvaju i iskoriste na drugi način za stvaranje nove »kategorije«, ili bolje rečeno potkategorije u kategoriji množine. Ta je mogućnost ostvarena u južnoslavenskim jezicima, osim slovenskoga, gdje su dvojinski oblici poslužili za oblikovanje onoga što smo nazvali brojevni oblik. U bugarskom i makedonskom taj se oblik pojavljuje uz sve brojeve, ali je ograničen samo na imenice muškoga roda, npr. maked. dva dena, pet vola, sedum dena ili bug. dva roga, pet roga, sedem orela itd. U hrvatskom i srpskom brojevni je oblik ograničen na brojeve dva, tri i četiri, ali obuhvaća imenice muškoga i srednjega roda (I. deklinacija), a kod imenica ženskoga roda rabi se nominativ množine. To znači da za gubljenje vezane dvojine moramo pretpostaviti tri logička razdoblja: 1. gubljenje neeksplicitno vezane dvojine, 2. gubljenje funkcije vezane dvojine i 3. širenje dvojinskoga oblika na brojeve 3 i 4. Pitanje je znači li to i tri posebna vremenska razdoblja ili su se neke od tih promjena odvijale istovremeno. To nije apriorno rješivo, već valja istražiti izvore i vidjeti kakvo je stanje u njima. Na pitanje zašto se brojevni oblik proširio samo na brojeve dva, tri i četiri lako je odgovoriti. Riječ je o oblicima koji su se u praslavenskom (i starocrkvenoslavenskom) sklanjali

[74] Belićeva anaforička.

slično kao broj 2, tj. koji su bili brojevni pridjevi (zamjenični),[75] dok su se brojevi od 5 do 10 sklanjali kao imenice i-osnova.

Na temelju dosad rečenoga jasno je da gubljenje dvojine u slavenskim jezicima nije jednostavna i trenutna promjena. Riječ je o vrlo složenom i dugotrajnom procesu koji se odvijao postupno i trajao više stoljeća. Služeći se jezikom Praške lingvističke škole, možemo razlikovati tri stupnja u tom procesu.[76] Prvi je stupanj **gubljenje relevantnosti** dvojine (Relevanzverlust). Označivanje dvojnosti s pomoću obilježene gramatičke kategorije, tj. s pomoću dvojinskih oblika, u velikoj je mjeri zalihosno jer je dvojnost jasna zbog izvanjezičnih činjenica i ustroja svijeta[77] ili je očita iz jezične okoline.[78] Jasno je da u takvim okolinama obilježeni oblik asimetrične opreke lako izgubi svoju relevantnost[79] te se lako može zamijeniti neobilježenim članom. To je ono što zovemo gubitkom relevantnosti. Važno je naglasiti da u tom slučaju zamjenjivanja obilježenoga člana neobilježenim na neobilježenim položajima gubitka relevantnosti nije izgubljena (neutralizirana) sama opreka obilježeno : neobilježeno. To pokazuje činjenica da nije moguće uporabiti obilježeni član na neobilježenim položajima gdje razlikovnost nije prisutna, tj. nije moguće uporabiti dvojinski oblik u množinskom kontekstu. To je dakle stanje u kojemu možemo uporabiti množinske oblike umjesto dvojinskih,[80] ali ne možemo uvijek uporabiti dvojinske umjesto množinskih. Drugim riječima, to znači da se dvojinski i množinski oblici ne smjenjuju sasvim slobodno, već su samo u djelomičnoj varijaciji, odnosno u djelomično komplementarnoj distribuciji.[81] Još jednom, zamjenjivanje obilježenih (dvojinskih) oblika neobilježenima (množinskim) na nekim (ili čak svim položajima) nije automatski znak neutralizacije, tj. gubitka kategorije, već samo izraz smanjenoga stupnja iskoristivosti opreke, tj. njezine funkcionalne opterećenosti. Drugi je stupanj **gubljenje funkcije** (Funktionsverlust). To možemo nazvati i neutralizacijom. Neutralizacija je sintagmatski uvjetovano dokidanje (uklanjanje) suprotstavljenosti među dvama članovima asimetrične opreke. To zapravo znači gubljenje opreke, a time i jedne kategorije.[82] Dvije su podmogućnosti kod neutralizacije opreke. Jedna je da se i dalje neko vrijeme, barem u nekim okolinama, promiskuitetno rabe oblici i obilježene i neobilježene kategorije, a druga je da se oblici obilježene kategorije sasvim izgube i rabe se samo oblici neobilježene kategorije. Ovdje sam naziv gubljenje funkcije suzio za označivanje prve mogućnosti, a za drugu mogućnost možemo uvesti naziv **gubljenje oblika** (Formverlust). Može se reći da su sva tri stupnja u gubljenju dvojine, tj. i gubljenje relevantnosti i gubljenje funkcije i gubljenje oblika, prisutna u suvremenim slavenskim jezicima. Gubljenje relevantnosti vidljivo je u slovenskom i lužičkosrpskom gdje se opreka između dvojine i množine još čuva, ali u smanjenom obimu u odnosu na izvorno, praslavensko stanje.[83] Gubljenje funkcije, uz čuvanje nekih dvojinskih oblika, vidljivo je u južnoslavenskim jezicima (osim slovenskoga) i u ruskom, a najdalje su otišli zapadnoslavenski jezici te bjeloruski i ukrajinski u kojima je vidljivo i gubljenje oblika, pa dvojini više nema ni traga.

[75] Što se vidi po tome da imaju oblike za sva tri roda.
[76] Usp. Fasske 1968.
[77] Kod parnih dijelova tijela.
[78] Kod broja 2.
[79] Njegovo je značenje predvidivo i ako se uporabi neobilježeni oblik.
[80] Osim ako ne moramo izrijekom naglasiti da se radi o dvije stvari, tj. ako to nije jasno iz okoline.
[81] U indoeuropskom su prajeziku bili, barem se tako mislilo, potpuno komplementarni.
[82] Obično one koja je obilježena.

2.1.3. Padež

Kategorija padeža povezana je sa sintaktičkom uporabom imenice. Padež je određen svezom imenice s drugim riječima u rečenici, a padežni je oblik pokazatelj te sveze. Hrvatski naziv *padež* »znači upravo: pad, padanje, jer se mislilo, da riječ „pada" iz oblika u oblik, kad se deklinira, tj. ne stoji nepomično«.[84] Prijevod je to latinskoga naziva *casus* koji je izveden od glagola *cado, cadere* koji također znači 'padati'. Padeži se prema svojoj sintaktičkoj funkciji mogu podijeliti na izravne ili direktne padeže (*casus recti*), a to su nominativ, akuzativ i vokativ (ako ga ima), i na neizravne ili kose padeže (*casus obliqui*). Izravni su oni padeži koji izražavaju gramatičke relacije subjekta i objekta koje su izravno povezane s glagolom, a funkcije ostalih argumenata vezane su s glagolom posredno, najčešće s pomoću prijedloga. Valja istaknuti da je genitiv u slavenskim jezicima istovremeno i izravni i neizravni padež. Izravni je iza negacije: *Ne jedem mesa i ne pijem vina*, kad je riječ o partitivnom genitivu: *Hoću mlijeka!*, kao objekt uz povratne glagole i neke druge glagole koji ga inherentno zahtijevaju kao padež objekta: *Bojim se oluje*. Padežno su u slavenskim jezicima, kao i u drugim indoeuropskim jezicima koji su sačuvali tu kategoriju, osim imenica, označene i zamjenice i neki brojevi, a preko sročnosti i pridjevi. Štoviše, pridjevi se mogu ne samo sklanjati kao imenice, već se mogu pojaviti i kao glave imenskih skupina, primjerice: *Svi **crveni** izgledaju kao rajčice*. Stoga se tradicionalno te tri vrste riječi povezuju s imenicama u širu kategoriju koju zovemo **ime** (nomen).[85] Tradicionalni je pojam padeža razvijen na temelju starogrčkoga i latinskoga jezika gdje su padeži izraženi nesamostalnim sufiksima. Međutim, u većini jezika odnos imenice i glave o kojoj je ona ovisna izražen je adpozicijom, tj. prijedlogom ili poslijelogom. U nekim su jezicima, primjerice u

[83] Jednako tako u smanjenom obimu u govorima u odnosu na standardni jezik.
[84] Usp. Simeon 1969/II: 1.
[85] To da se pridjevi mogu sklanjati i da se ponašaju kao imenice nije općejezična (univerzalna) pojava. Brojni su jezici u kojima su pridjevi sličniji glagolima jer se morfološki ponašaju kao oni, tj. sprežu se (konjugiraju), a ne dekliniraju. Tako se primjerice pridjevi ponašaju u indijanskom mohočkom jeziku. Usp. Baker 2003: 190-263.

japanskom, adpozicije jedini označitelji ovisnosti imenice o glavi sintagme, pa se može reći da su one padežne oznake i da je padež u tim jezicima izražen analitički. U slavenskim je jezicima ovisnost imenice označena i padežnim sufiksima i adpozicijama (prijedlozima) pa se može reći da je u njima padež izražen i sintetički i analitički. U takvim se jezicima prijedlozi obično ponašaju kao glagoli u smislu da upravljaju imenicom s kojom se povezuju i zahtijevaju da ona mora biti u određenom padežu. Valja istaknuti da su u indoeuropskim jezicima, pa tako i slavenskim, padežni sufiksi po svojoj naravi **kumulativni**, jer ne izražavaju samo kategoriju padeža, već istovremeno i neke druge kategorije. Zbog toga je nemoguće odijeliti izraz za kategoriju broja od izraza za padež. Riječ je o istom sufiksu koji izražava istovremeno obje kategorije.

Svojstveno je jezicima koji imaju padeže da u njima oblici imenica tvore paradigme, tj. skup padežnih oblika u kojima se ta imenica može pojaviti. To znači da padež ima zapravo dvije pojmovno različite uloge. Jedna je sintaktička, a druga morfološka. Osim što pokazuje odnos imenice s drugim dijelovima sintagme, padež služi i za ustavljivanje imenske morfologije.[86] Padežni se sustavi indoeuropskih jezika međusobno razlikuju glede broja različitih paradigmi i padežnih oblika. Pogledamo li najvažnije klasične jezike, vidjet ćemo primjerice da grčki ima pet padeža, latinski šest, starocrkvenoslavenski sedam, a staroindijski osam. Pitanje je koji sustav rekonstruirati kao prajezično stanje. Načelno je moguće kao prajezični sustav uzeti onaj s (naj)manje padeža i reći da je sustav s više padeža u pojedinim jezicima kasnija inovacija. Ipak se obično pretpostavlja da je indoeuropski prajezik imao osam padeža. Razlog je tomu činjenica da su neki jezici s manjim brojem padeža na ranijem stupnju razvoja imali veći broj padeža ili su se barem sačuvali ostatci ranijega bogatijega sustava. Tako primjerice mikenski grčki ima i instrumental kao samostalan padež (tragovi mu se vide još u Homera), a u latinskom neke imenice imaju, uz šest standardnih padeža, i lokativ. To su imena gradova i malih otoka te imenice: domus 'dom', rus 'selo' i humus 'zemlja, tlo'. Obično je lokativ oblikom jednak kojemu drugom padežu: kod imenica prve i druge deklinacije genitivu: humi, Andautoniae *habito*,[87] kod imenica pete deklinacije ablativu, kod imenice rus dativu: ruri, a jedino imenica domus ima poseban lokativni oblik koji nije jednak ni jednom drugom njezinu obliku: domi.[88] Budući da je u povijesti svih indoeuropskih jezika potvrđen sinkretizam (spajanje) različitih, ranije neovisnih padeža, zaključuje se da je broj padeža u indoeuropskom prajeziku bio barem jednak onomu u sanskrtu, tj. da je prajezik imao najmanje osam padeža. U praslavenskom ih je sačuvano sedam: nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokativ i instrumental. Uz njih

[86] Usp. Comrie 1986: 98.
[87] Prema *habito in* Panonia.
[88] Usp. Gortan; Gorski; Pauš 2005: 217-218.

je u indoeuropskom prajeziku postojao još i ablativ[89] koji poznajemo iz latinskoga jezika. Ablativ bi se hrvatski mogao zvati *odnosnik*. Rimljani su ga do Varona zvali *sextus casus* ('šesti padež') jer je taj padež u njihovu jeziku dodan uz pet grčkih padeža. Osnovno mu je značenje oduzimanje, lišavanje, odvajanje. Iz toga se vidi da se padeži u pojedinim jezicima zovu po značenju (imena su im po značenju). Ablativ je u praslavenskom izgubljen. Međutim, praslavenski genitiv o-osnova ima oblik koji potpuno odgovara latinskomu ablativu, ali mu značenje odgovara latinskomu genitivu. To znači da je praslavenski genitiv zapravo indoeuropski ablativ sa značenjem genitiva. Osam se padeža u indoeuropskom prajeziku formalno razlikuje samo u jednini i to jedino kod jedne skupine imenica, kod tzv. o-osnova. U svim je drugim sklonidbenim tipovima ablativ u jednini jednak genitivu, a u dvojini i množini dativu. Vokativ je samo u jednini, ali i to ne u svim sklonidbenim tipovima, različit od nominativa, a u dvojini i množini je uvijek jednak nominativu. Vokativ je izvorno bio potpuno neobilježen padež (nulti padež). On izražava činjenicu da imenica nije ušla ni u kakve sintaktičke odnose, već da je sama za sebe posebna rečenica. Označuje samo pojam i stoga nije mogao izražavati čak ni obilježene brojeve, dvojinu i množinu. Formalno je bio jednak osnovi, bez ikakva nastavka. Međutim, već je u praslavenskome fonološki razvoj izbrisao razliku između semantičkih (tvorbenih) sufiksa i padežnih nastavaka stvarajući amalgamirane završetke i tako vokativ više nije mogao biti smatran čistom osnovom, već padežom koji je formalno sličan drugim padežima. Kasniji je razvoj stvorio u nominativu jednine različitih osnova nulti nastavak, pa je tako nominativ postao definitivno »neutralan«, odnosno »osnovni« padež. Kada se uzme u obzir sve što je rečeno, proizlazi da je indoeuropski prajezik u množini imao zapravo samo šest padeža, a u dvojini još i manje, tj. samo četiri jer su jednaki bili: nominativ, akuzativ i vokativ, zatim genitiv i ablativ, te dativ i instrumental.[90] Pojedini su se padeži razlikovali nastavcima koji su se dodavali na osnovu koja nosi leksičko značenje i predstavlja (izuzme li se ablaut) nepromjenljivi dio riječi. Usporedbom indoeuropskih jezika mogu se za prajezične padeže rekonstruirati ovi nastavci:

	Jednina	Množina	Dvojina
Nom.	-s, -ø	-es	-e, -ī/-i
Gen.	-es/-os, -s	-om/-ōm	-ous/-ōs
Dat.	-ei	-bh(y)os, -mus/-mos	-bhyō, -mō
Akuz.	-m/-m̥	-ns/-n̥s	-e, -ī/-i
Vok.	-ø	-es	-e, -ī/-i
Abl.	-es/-os, -s -ed/-od	-bh(y)os, -mus/-mos	-bhyō, -mō

[89] Ali ne u svih osnova.
[90] O tome svjedoče jezici u kojima se dvojina sačuvala.

	Jednina	Množina	Dvojina
Lok.	-i	-su	-ou
Instr.	-e/-o, -bhi/-mi	-bhis/-mis, -ōis	-bhyō, -mō

O njihovu razvoju u pojedinim sklonidbenim tipovima u praslavenskom govorit ćemo u poglavlju 2.2.

Od suvremenih slavenskih jezika jedino su bugarski i makedonski izgubili padeže. U oba je jezika djelomice očuvana jedino paradigma ličnih zamjenica u kojoj se razlikuju samo tri padeža: nominativ, dativ i akuzativ. Dativ i akuzativ imaju i naglašene i nenaglašene (enklitičke) oblike. U bugarskome je vidljivo povlačenje i naglašenoga dativnoga oblika jer se on sve više rabi s prijedlogom na što upućuje da je zamijenjen akuzativom. Na sintagmatskoj razini postoje ustaljeni izrazi za funkcije koje se u sintetičkim jezicima povezuju s nominativom, dativom, akuzativom, instrumentalom i genitivom (genitiv postoji samo na razini imenske skupine).[91] To znači da oba jezika zapravo imaju kategoriju padeža, ali je ona izražena analitički. Stoga bi možda točnije bilo reći da je u makedonskom i bugarskom padež izgubio morfološku i sačuvao samo sintaktičku ulogu. Svih sedam praslavenskih padeža imaju: ukrajinski, poljski, kašupski, gornjolužičkosrpski,[92] češki, srpski, crnogorski, bošnjački i hrvatski.[93] Ruski, bjeloruski, donjolužičkosrpski, slovački i slovenski imaju šest padeža. Kod njih je nestalo vokativa koji se i u jednini izjednačio s nominativom. Valja napomenuti da u gornjolužičkosrpskom jeziku poseban vokativni oblik imaju samo gramatički obosobljene imenice muškoga roda među koje se svrstavaju i one koje označuju životinje. U ruskom se jeziku vide tragovi vokativa u pojedinim oblicima, primjerice Bóže.

U gramatikama i drugim opisima ruskoga i bjeloruskoga jezika rabi se umjesto lokativa naziv prijedložni padež. U nekim je slavenskim jezicima razvidna težnja ka stvaranju novih padeža. Tako se u razgovornom ruskom kod imenica koje u nominativu završavaju na *-a* pojavio novi vokativ koji je jednak osnovi bez nastavka, primjerice Son' i Tan' (od Sonja i Tanja). Kod nekih neživih imenica muškoga roda ruski i lužičkosrpski, uz uobičajeni genitiv na *-a*, imaju i tzv. drugi genitiv na *-u* koji ima partitivno značenje, primjerice u ruskome kiló sáharu ili u gornjolužičkosrpskome mnoho skotu. Taj je genitivni oblik u ruskome fakultativan.[94] U ruskome se u prijedložnom padežu, koji obično završava na *-e*, pojavio oblik na *-u* koji ima

[91] Usp. Topolińska 1986.

[92] U gornjolužičkosrpskom vokativ se od nominativa razlikuje samo u muškom rodu.

[93] U štokavskom narječju te u standardnom srpskom, crnogorskom, bošnjačkom i hrvatskom jeziku u množini su se izjednačili dativ, lokativ i instrumental svih rodova. U svima je nastavak *-ima.*

[94] Tako moja informatorica Sonja Gadžijeva prihvaća kao pravilno *naléj mne* ***čáju***, ali *naléj mne nemnógo* ***čája***. Genitivi na *-u* nastali su širenjem nastavka starih u-osnova na o-osnove, što je kod neživih imenica potvrđeno i u drugim sjevernoslavenskim jezicima te u slovenskome. Usp. Stieber 1979: 108-109.

lokativno značenje (pravi lokativ), a vezan je uz prijedloge v i na. Tako se primjerice razlikuje v škafú od *govorít'* o škafé, na beregú od o bérege i sl. Tomu valja pribrojiti i stvaranje nominativa množine od zbirnih imenica u različitim slavenskim jezicima. U hrvatskom jeziku primjerice ulogu nominativa množine imenice brat ima zbirna imenica braća, imenice tele zbirna imenica telad itd. Nijedna od tih tendencija nije uspjela stvoriti novu kategoriju (poseban padež), a većina ih je danas u povlačenju. Tri su čimbenika bitno utjecala na kasniji razvoj padežnoga sustava u slavenskim jezicima:[95] 1. automatizacija, tj. neutralizacija posebnih značenja glagola i njihovo stapanje s drugim glagolima,[96] 2. semantičko stapanje prijedložnih padeža[97] i 3. razvoj kategorije živosti razbio je raniju formalnu nesnošljivost genitiva i akuzativa, o čemu se govorilo u poglavlju o rodu.

2.1.4. Sklonidbeni tip

Različite skupine imenica mogu se sklanjati različito, tj. svojstveni su im razni sustavi padežnih nastavaka. Skupina imenica kojoj je svojstven jedan sustav padežnih nastavaka tvori jedan sklonidbeni tip (deklinacijski razred). U praslavenskom deklinacija imenica bila je organizirana na temelju osnova,[98] iako je ta kategorija koja je naslijeđena iz indoeuropskoga već odavno postala semantički vrlo neprozirna i gotovo iščezla. U daljnjem razvoju slavenskih jezika takva je organizacija sklonidbe zamijenjena sustavom paradigmi koje su utemeljene na gramatičkom rodu. Ta je tendencija razvidna već u starocrkvenoslavenskom jeziku, pa stoga neki paleoslavisti već tamo, umjesto o o-osnovama, a-osnovama i sl., govore o glavnoj promjeni muškoga i srednjega roda, glavnoj promjeni ženskoga roda i o sporednim promjenama.[99] Možda je taj sustav organizacije preuzet od pridjeva i zamjenica koje razlikuju rodove. Ukratko, u praslavenskom ima više sklonidbenih tipova koji,

[95] Usp. Mareš 1967: 501.

[96] To znači ukidanje partitivnoga genitiva i genitiva negacije i njihova zamjena akuzativom. Svjedoci smo njihova postupnoga gubljenja u suvremenom hrvatskom jeziku, gdje će rijetko koji mladi govornik upotrijebiti izraz *jedem* kruha ili *ne pijem* alkohola, već redovito *jedem* kruh i *ne pijem* alkohol.

[97] U početku je padež bio nositelj značenja (indikator gramatičke uloge), a prijedlog je bio samo dodatni ukras. Stoga su se neki padeži koje kasnije znamo samo kao prijedložne mogli pojavljivati i bez prijedloga, npr. lokativ. U praslavenskomu se umjesto **vъ gardě* ili **pri gardě* moglo reći samo *gardě*. U povijesno se vrijeme težište značenja pomaknulo na prijedloge. S prijedlozima koji se pojavljuju s više padeža, uloga padeža je bila samo da precizira značenje prijedloga, a kod prijedloga s jednim padežom padež je samo leksikalizirani znak gramatičke ovisnosti i ništa više. Besprijedložni se lokativ u starocrkvenoslavenskim kodeksima može naći još samo sporadično, a kao arhaizam kojemu pisci najčešće više ne razumiju funkciju i značenje čak i u hrvatskoglagoljskim tekstovima 14. i 15. st.

[98] Osnova je »ono što u oblicima iste riječi ostaje nepromijenjeno«, tj. »ono čemu se pridijevaju obličnі nastavci«. Drugim riječima, osnova je korijen + još nešto, a to nešto u načelu je fakultativno.

[99] Usp. primjerice Damjanović 2003.

kako je već rečeno, nisu bili povezani sa živim gramatičkim kategorijama, već sa samoglasnicima ili suglasnicima koji su se u indoeuropskom prajeziku nalazili na kraju osnove, a u starocrkvenoslavenskom su vidljivi samo u pojedinačnim padežnim oblicima. Tako se primjerice imenice rabъ, gostь i synъ, iako pripadaju istomu rodu, u starocrkvenoslavenskom sklanjaju različito jer su u indoeuropskom imali na kraju osnove različite samoglasnike: **o*, **i* i **u*. Ta je razlika u starocrkvenoslavenskom vidljiva najjasnije u oblicima dativa množine rab-o-mъ, gost-ь-mъ, syn-ъ-mъ. U indoeuropskom su padežni nastavci u većini slučajeva bili isti za sve imenice, a na osnovu su se dodavali s pomoću tematskih samoglasnika **ā*, **o*, **i*, **u* i **ū*. To su upravo oni samoglasnici koji definiraju tip sklonidbe i naziv osnove u praslavenskom. Kao posljedica glasovnih promjena, ti su samoglasnici u praslavenskom izgubljeni jer su se počeli shvaćati kao dio završetaka (nastavaka) i to je dovelo do razgradnje staroga sustava osnova i do pojave sinonimne fleksije u praslavenskom, tj. do toga da je nastavak za isti padež u različitim skupinama imenica bio različit. U indoeuropskom prajeziku nije bilo načelne razlike između imenica i pridjeva, ni tvorbeno niti sklonidbeno. Pridjevi su se sklanjali kao i imenice i pripadali su različitim osnovama.

U indoeuropskom prajeziku postojale su tzv. korijenske imenice, tj. imenice čija je osnova bila jednaka korijenu kojemu nije dodan nikakav sufiks. Po svemu sudeći, takvih imenica nije bilo jako puno, a osobito ih je teško identificirati samo na temelju stanja u slavenskim jezicima. Da bi ih se identificiralo, moraju se u obzir uzimati klasični jezici u kojima se one pojavljuju nešto češće, ali ni tamo osobito često. U najvećem su broju jezika te imenice prešle u izvedene kategorije. U baltičkim i slavenskim jezicima to je bilo potpomognuto zajedničkim razvojem pojedinih nastavaka. Primjerice, korijenska imenica **pont-* imala je u akuzativu jednine oblik **pontm̥*. Glasovnim razvojem slogotvornih sonanata taj se je oblik razvio u **pontĭm* čime se izjednačio sa starim i-osnovama. Obično se pretpostavlja da je upravo to razlog da je ta imenica, kao i većina korijenskih imenica, u slavenskim (i baltičkim) jezicima prešla u i-osnove. Rjeđe su stare korijenske imenice prelazile u druge osnove, uglavnom o-osnove i a-osnove, primjerice sněgъ. Ostale imenice dijele se prema završnom fonemu u osnovi na suglasničke i samoglasničke osnove. Prema dosadašnjim spoznajama mogli su u indoeuropskom prajeziku na kraju osnove stajati svi suglasnici, tako da imamo p-osnove, t-osnove, k-osnove, s-osnove, m-osnove, n-osnove, l-osnove, r-osnove itd. Od samoglasnika na kraju osnove mogli su stajati samo *i*, *u*, *o* te *ī*, *ū* i *ā*, ali ne i *a*. Samoglasnik *e* povezan je sa samoglasnikom *o* (zbog prijevoja) u isti razred, tzv. tematske ili o-osnove. Budući da se osnove s dugim samoglasnicima mogu promatrati kao osnove s kratkim samoglasnikom iza kojega slijedi laringal, i one se mogu smatrati suglasničkim osnovama. Tada kao jedina samoglasnička osnova ostaje tematska o-osnova.

Osnove na nosni sonant

U indoeuropskom su prajeziku postojale osnove na **-en*, **-men*, **-wen* i **-nt*. Samo se posredno mogu rekonstruirati i rijetke m-osnove, primjerice **g'hei-ōm* (= zima). Nakon otkrića hetitskoga oblika tēkan, toj se skupini pribraja i imenica **dheg'h-ōm* (= zemlja) za koju se ranije mislilo da je korijenska imenica.[100] U slavenskim i baltičkim jezicima **-wen* osnove nisu potvrđene. Nema ni pridjeva koji bi se sklanjali po n-sklonidbi. Imenice na **-en* uglavnom su muškoga roda, a čini se da su većinom već u praslavenskom razdoblju prešle među o-osnove. Formantom **-en* izvodile su se imenice od drugih imenica (prsten) ili od glagola (stcsl. pečenь 'jetra', grebenь i sl.) i rjeđe od pridjeva (prvijenac, mladenac i sl.). Rijetke su imenice ženskoga roda koje su kasnije prešle uglavnom u i-osnove (studen). Osnovama na *-en* pripadala je i imenica dan. Imenice na **-men*, koje su bile najbrojnije, uglavnom su srednjega roda: imę, sěmę, vrěmę itd. Tek je nekoliko imenica muškoga roda: kamy, plamy, kremy 'kremen', jačmy. Dosad nije pronađena sveobuhvatna definicija značenja morfema **-men*, tako da je velika skupina tih imenica još uvijek tvorbeno nemotivirana. U slavenskim jezicima (u praslavenskom) među osnovama na nosni sonant posebnu skupinu čine nazivi mladih bića (životinja i ljudi) na **-ęt-* koje se svode na stare **-nt* osnove: otročę, ovьčę, žrěbę, kozьlę, osьlę. Ta skupina nema izravnih rođaka u ostalim jezicima. Indoeuropski je imao *nt*-osnove, ali u njima su pridjevi i participi prezenta. Ipak, sigurno je da se i imeničke *nt*-osnove moraju promatrati kao općeindoeuropske. Prvotnu funkciju formanta **-nt* bilo bi lakše utvrditi kad bismo znali njegovo podrijetlo. Neki istraživači smatraju da je to složeni sufiks od dvaju formanata **-n-* + *-t-*, pri čemu se **-n-* smatra morfemom promjene stanja, a **-t-* nominalizacijskim morfemom,[101] ali ima i onih koji ga smatraju jedinstvenim, nesloženim sufiksom.

Osnove na likvid

U toj su skupini najvažnije imenice r-osnova, od kojih je najveći broj u indoeuropskom prajeziku označavao rođake. Većina ih se pojavljuje i u slavenskim jezicima, ali su, osim mati i dъšti, prešle u druge sklonidbene tipove. Spomenuti možemo: **māter-*, **bhrāter-*, **dhugh(ə)ter-*, **sweser-*, **jenəter*. Zanimljivo je da slavenski jezici, kao ni baltički, nisu iz prajezika naslijedili riječ za oca **pəter-* (ili je ona izgubljena), već imaju staru odmilicu koja je u praslavenskom pojačana sufiksom **-ik-*: **atikas* (het., lat. i got. atta). Čini se da je u indoeuropskom prajeziku usto bilo i nekoliko r-osnova koje se ne odnose na srodstvo, ali većina tih imenica

[100] Usp. Beekes 1995: 178.

[101] Nominalizacijskim morfemom ili morfemom poimeničavanja zove se morfem s pomoću kojega se od drugih vrsta riječi, najčešće glagola, tvore imenice.

nije potvrđena u slavenskim jezicima.[102] Smatra se da je sklonidba r-osnova bila u biti ista kao i sklonidba n-osnova.[103] U nominativu jednine i jednih i drugih pojavljuje se duljenje samoglasnika kao zamjena za gubljenje nosnika ili likvide. Paralelizam se nastojao povući između mati i kamy (**mater* i **akmon*), ali puno je problema u objašnjenju. Nejasno je također zašto su u tim primjerima otpali *r* i *n*. Osim r-osnova postojale su i l-osnove, ali one su gotovo u svim indoeuropskim jezicima proširene drugim formantima ili su prešle u druge razrede. Općenito se smatra da ih je u prajeziku bilo vrlo malo. Od slavenskih riječi toj su skupini pripadale riječi za sol (**sal-*) i jabuku (**abōl*) čiji je indoeuropski oblik rekonstruiran u novije vrijeme.[104] U mnogim su slučajevima l-osnove bile inačice r-osnova i imale istu funkciju. Primjer su toga *nomina agentis* kod kojih u indoiranskim, grčkom i italskim jezicima imamo tvorenice na *-ter*, a u slavenskom na *-tel*. Smatra se obično da taj paralelizam potječe već iz prajezika. Neki su raniji istraživači[105] smatrali da je *-tel* kasnija baltoslavenska inovacija nastala od *-ter* disimilacijom *r* u *l*. Danas se odsutnost osnova na *-ter* u baltoslavenskim jezicima objašnjava funkcijom, tj. da je potisnut od drugih formanata. U baltičkim se jezicima to dogodilo i formantu *-tel*. U slavenskim su jezicimia imenice na *-tel* već u praslavenskom razdoblju prešle u jo-osnove.

S-osnove

Sklonidba starih s-osnova, koje su najvećim dijelom bile srednjega roda, razmjerno je dobro očuvana u više indoeuropskih jezika. Ipak, u starocrkvenoslavenskom sačuvano je razmjerno malo imenica srednjega roda koje se sklanjaju kao s-osnove, a i tamo su već u stanju raspadanja. I od onih koje su sačuvane malo ih se može potvrditi (slažu se) u drugim jezicima, pri čemu je poseban problem to što su istočnobaltički jezici izgubili srednji rod. Starim, iz indoeuropskoga prajezika naslijeđenim s-osnovama pripadale su starocrkvenoslavenske riječi nebo, slovo i čudo. Nekima u drugim indoeuropskim jezicima odgovaraju o-osnove, primjerice imenici kolo, *kolese*. Čini se da je produktivnost toga sufiksa rano utrnuta i da su mnoge stare s-osnove prešle u o-osnove muškoga roda. Razlog tomu može biti i činjenica da u praslavenskom te imenice nisu tvorile nikakav značenjski razred (značenjsku kategoriju) na kojemu bi mogla počivati plodnost. U sufiksu se pojavljuje ablaut između nominativa i akuzativa jednine s jedne strane i ostalih padeža

[102] Iznimka je imenica jutro.

[103] Usp. Szemerényi 1989. na str. 180: *Die Liquidastämme – in der Hauptsache r-Stämme – haben grundsätzlich dieselbe Flexion wie die Nasalstämme.* (Osnove na tekućnik – uglavnom r-osnove – imaju u biti istu sklonidbu kao osnove na nosnik.)

[104] Usp. Beekes 1995. na str. 177: *Recently the word for 'apple' has been reconstructed.* (Nedavno je rekonstruirana riječ za 'jabuku'.)

[105] Primjerice Brugmann i Vondrák.

s druge. U nominativu i akuzativu jednine pojavljuje se o-stupanj, a u drugim padežima e-stupanj. Ablaut je osobito jasno vidljiv u grčkome i slavenskim jezicima, kako pokazuju i primjeri: N slovo, nebo; G slovese, nebese; D slovesi; nebesi; A slovo, nebo; L slovese, nebese; I slovesьmь, nebesьmь itd. Strukturno se sklonidba s-osnova nije bitno razlikovala od ostalih suglasničkih osnova.

Dvoglasničke osnove

Slavenski jezici malo mogu reći o razvoju tih prajezičnih osnova. Samo je nekoliko imenica koje pokazuju bilo kakve tragove da su nekad pripadale tim osnovama, a i one su ili proširene tvorbeno[106] ili su od početka u slavenskim jezicima u drugim razredima.[107]

I-osnove

Te su osnove u prajeziku služile u prvom redu za tvorbu apstraktnih odglagolskih imenica muškoga i ženskoga roda, ali je kasnije ženski rod sasvim potisnuo muški. Uporaba tih odglagolskih izvedenica kao pridjeva (kako je slučaj u nekim indoeuropskim jezicima) baltoslavenskim je jezicima strana i takvi su pridjevi već u dopovijesno vrijeme prešli u jo-osnove. Broj i-osnova s glagolskim temeljem u obje je porodice jako mali i u većini slučajeva dobile su konkretno značenje. Osobitost je baltoslavenska tvorba pridjeva apstraktnoga značenja gdje je *-i* često proširenje kojega drugoga tvorbenoga formanta. Kasnije su i ti pridjevi u većini slučajeva prešli u jo-osnove, primjerice: syty, tvrьdь, zъlь i sl. Izvedenice od imenica u baltoslavenskim su jezicima dosta rijetke, ali ipak ne tako kao u indoiranskim. Posebnu skupinu tvore kolektivne imenice koje su ostale tvorbeno žive do danas.[108] Valja od te skupine razlučiti sekundarne i-osnove, a to su one koje su nastale tek u baltoslavenskom razdoblju, ili još kasnije, od starih korijenskih imenica. U slavenskim su jezicima imenice srednjega roda i-osnova, zahvaljujući glasovnim promjenama, rano nestale. Ostali su samo neznatni ostatci kao što su dvojinski oblici oči, uši te u proširenim (pretvorenim) imenicama kao što su srьdьce, slъnьce i sl. I imenice muškoga roda već su u starocrkvenoslavenskom bitno brojčano smanjene i prešle su u jo-osnove. Proces nestajanja preostalih imenica, kao što su gostь, pǫtь, tatь i sl., može se pratiti u pisanim spomenicima. Indoeuropski je prajezik imao i pridjeve od i-osnova. Njihova je zastupljenost u pojedinim porodicama različita. Izrazito su brojni u latinskom, a vrlo ih je malo u hetitskom. U baltoslavenskim su jezicima ti pridjevi, izuzmu li se slabi tragovi, također nestali vrlo rano. U starocrkvenosla-

[106] Primjerice riječ govędo koja je izvedena od ie. oblika **gwous*, kako potvrđuju sanskrtski (gaus), grčki (βοῦς) i latinski oblik (bōs).

[107] Primjerice starocrkvenoslavenska množina plěvy (od psl. **pelvā*).

[108] Tako su se tvorili nazivi naroda.

venskim tekstovima potvrđeni su: svobodь, pravь, sugubь, isplьnь, udobь, različь i možda još jedan ili dva primjera. Zanimljivo je da su ili postali nesklonjivi, primjerice u *Vidě Stjepana duha isplьnь*, ili su prešli u druge osnove (često jo-osnove) i onda se normalno sklanjaju.

U-osnove

Kao ni i-osnove, ni u-osnove ne mogu se svrstati u jasne značenjske skupine. Već u praslavenskom razdoblju te osnove nisu bile žive i plodne, za razliku od baltičkih jezika gdje su osobito česti pridjevi koji pripadaju tim osnovama. U slavenskim su jezicima u-osnove, i manjim dijelom i-osnove, često proširene formantom *-k-*. Već su vrlo rano, najvjerojatnije prije početka pismenosti, u tijesnim vezama s o-osnovama koje su jako utjecale na njih, ali i obratno. U toj je skupini u starocrkvenoslavenskom oko desetak imenica. Najpoznatije su: synъ, domъ, volъ, medъ, ledъ, polъ, vrъhъ. U indoeuropskom su prajeziku postojale i u-osnove srednjega roda. One se u slavenskim jezicima mogu dokazati samo usporedbom s drugim jezicima, primjerice kad se medъ usporedi sa staroindijskim mádhu i grčkim μέθυ koji su srednjega roda. Možda je srednjega roda bila i imenica ilъ 'ilovača'. Indoeuropski je prajezik imao i dosta pridjeva koji su pripadali u-osnovama. Neki istraživači smatraju čak da su većina imenica u-osnova ranije bile pridjevi. Osobito su brojni ti pridjevi u baltičkim jezicima. U slavenskim se jezicima stari pridjevi tih osnova mogu lako prepoznati jer su pretvoreni dalje s pomoću sufiksa **-ko*, tj. starocrkvenoslavenskoga *-ъkъ* ili *-ok*: ǫzъkъ, tьnъkъ, lъgъkъ, sladъkъ itd.[109] Jedan je dio starih u-pridjeva prešao u o-osnove, primjerice (**su-doru-* →) sъdravъ → zdrav. Čini se da se stare indoeuropske u-osnove kriju i u pridjevima na *-ovъ* (zahvaljujući ablautu na kraju korijena).

Ū-osnove

Kod toga tipa osnova slavenski se jezici svrstavaju uz bok grčkomu i indoiranskim jezicima gdje su takve osnove najbrojnije. Štoviše, može se čak govoriti i o određenoj plodnosti te tvorbe u praslavenskom. Nasuprot tomu, u baltičkim se jezicima te osnove nisu sačuvale, već su vrlo rano preoblikovane. Značenjski se praslavenske imenice tih osnova mogu razvrstati u nekoliko skupina: 1. naslijeđeno je ū u nazivima ženskih bića: svekry, zьlъva < **zьly*, jętry, uty 'patka'. Slavenska je novotvorenica neplody, 2. važna je također skupina apstraktnih imenica bilo odglagolskih bilo odimeničkih: ljuby, dorogy, cěly, 3. među ū-osnovama ima i dosta naziva za stvari: žely, žrьny, loky, smoky, 4. dosta je posuđenica iz susjednih jezika (najčešće germanskih) prihvatilo te osnove: buky, brady, crьky, horǫgy. Osim posuđenica, i novotvorenice pokazuju određenu plodnost tih osnova u praslavenskom.

[109] Čini se da je sufiks **-ko* bio uobičajen i u indoiranskim jezicima.

Osobito iznenađuje mogućnost tvorbe od prefiksalnih složenica: neplody, preljuby, nastegny, dostegny, nanogva, narukva itd. Teško je definitivno odgovoriti na pitanje o izvornom rodu tih osnova u indoeuropskom prajeziku. Većina je imenica (gotovo isključivo) ženskoga roda, ali i neke imenice muškoga roda pokazuju raniju pripadnost tim osnovama, primjerice praslavenska riječ językъ koja je izvedena iz starijega oblika **inzū-* tako da je proširen formantom *-k-*. U sklonidbi te osnove pokazuju veliku podudarnost s indoiranskim jezicima u tome da su poopćile formant **-uw-* (slav. *-ъv-*). Ū-osnove u temelju su nekih drugih složenih formanata, primjerice starocrkvenoslavenskoga formanta *-yni*: rabyni, svętyni i sl. Drugi je takav složeni sufiks **-ūko* koji je, čini se, služio uglavnom za tvorbu *nomina agentis*: vladyka, motyka i sl.

O-osnove

Dosta je pokazatelja da su te osnove u indoeuropskom prajeziku kasnijega postanja. Tematski samoglasnik nije nikad smio biti izostavljen, ali se već u prajeziku stapao sa samoglasnikom na početku nastavka u diftong.[110] Smjena *e* i *o* (prijevoj) podijeljena je po pojedinim padežima. O-osnove povezale su se mocijski s a-osnovama kao muški i ženski rod, a obje su se skupine rabile i kao pridjevi. Već u prajeziku služio je tematski samoglasnik *o* kao sekundarni sufiks, tj. sufiks za proširenje suglasničkih i samoglasničkih osnova pri dodavanju naglaska, a dijelom je služio i kao tvorbeno sredstvo za stvaranje apstraktnih i zbirnih imenica. Kao i u praindoeuropskom, gdje su zagospodarile, te osnove imaju i u praslavenskom iznimno važnu ulogu. Zanimljivo je da je u praindoeuropskom većina tih imenica u korijenu imala prijevojni o-stupanj, malo je primjera s e-stupnjem u korijenu, a vrlo su rijetki primjeri s nultim stupnjem. Ograničen je i broj primjera s produljenim prijevojnim stupnjem. U praslavenskom nisu bile jako brojne jednostavne imenice srednjega roda koje pripadaju o-osnovama i nisu pokazivale osobitu živost (plodnost). Broj je takvih neizvedenih imenica u praslavenskom vrlo mali: igo, męso, sěno, gnězdo, věno. U praslavenskom se razdoblju ta osnova proširila na neke imenice starih s-osnova (tlo). Dijelom su imenice toga razreda poimeničeni pridjevi: blago, dobro, blato i sl. Dosta je također u tom razredu imenica koje su nastale od starih korijenskih imenica. U slavenskim su se jezicima raširile imenice srednjega roda koje imaju funkciju *nomina agentis* tvorene sufiksom *-lo*.[111]

Ā-osnove

Često ā-osnove idu (kao mocijski par) zajedno s o-osnovama, ali povijesno ta dva sufiksa nemaju izvorno nikakve veze, što pokazuju i razlike u sklonidbi. Po

[110] Primjerice u dativu jednine **-o- + -ei* → **-ōi*.

[111] Neke imaju hipokorističnu ili pejorativnu nijansu u značenju.

novijim pristupima ā-osnove zapravo su osnove na laringal ($\bar{a} = eH_2$), a to znači suglasničke osnove, ali već su u indoeuropskom prajeziku postale ženski rod o-osnova s čisto gramatičkom funkcijom, a to je tvorba ženskoga roda imeničkih i pridjevskih o-osnova. Tim su osnovama u praslavenskom bili tvoreni nazivi ženskih bića kao parnjaci muških naziva, posebno nazivi za životinje i ptice, ali i osobna imena. I neke su korijenske imenice, kao i neke jednosložne suglasničke osnove, pretvorene u ā-osnove.[112] Osim mocijske uloge, ā-osnove služile su i za tvorbu odglagolskih apstraktnih imenica: běda, utěha, paguba i sl. U slavenskim se jezicima sekundarno razvio i jedan broj imenica muškoga roda koje pripadaju ā-osnovama. One sigurno ne potječu iz indoeuropskoga prajezika, već su se razvile u pojedinačnim porodicama kasnije i nigdje nisu osobito plodne. Najrazvijenije su upravo u baltoslavenskim jezicima. Za neke se još može utvrditi da vuku podrijetlo od apstraktnih odglagolskih imenica, primjerice *sluga*.

Ī-osnove i ī/jā-osnove

S imenicama ā-osnova usko su povezane i ī-osnove koje su također služile za tvorbu imenica i pridjeva ženskoga roda. U rijetkim indoeuropskim jezicima, a među njima i u slavenskima, pojavljuju se u tom razredu i neke imenice muškoga roda. U laringalnoj teoriji riječ je tu o osnovama koje imaju složeni sufiks *$-j-eH_2-$, a u praznini *$-i-H_2-$ što daje dugo $\bar{\imath}$.[113] U slavenskim su jezicima te osnove proširene drugim formantima, primjerice *-ica* i *-ina*. Toj skupini pripadaju imenice na sufiks *-yni* koje označuju nazive za žene, a samo iznimno ženke životinja. Iako su u početku tako bili tvoreni nazivi za ženska bića, u slavenskim jezicima[114] pripadale su tom razredu i neke imenice koje označuju stvari (predmete): ladii, mъlnii, gvozdii 'čavao', spudii, krabii i još nekoliko sličnih. Potisnute su u slavenskim jezicima tako da je za njih stvorena inačica ā-deklinacije, tzv. ija-deklinacija.[115] Zanimljivo je da imenice muškoga roda iz te skupine u starocrkvenoslavenskom pokazuju i određenu plodnost. Tako su se po modelu balii ('liječnik') mogle tvoriti imenice na *-ьčь*: krъmčii, sokačii, korabьčii, lovьčii i sl.

Jo-osnove i jā-osnove

Već u indoeuropskom prajeziku važnu su ulogu, osim o-osnova i ā-osnova, imale i jo-osnove i jā-osnove. U praslavenskom se *j* povezalo s prethodnim suglasnikom (jotacija) i na temelju toga razvile su se dvije inačice glavnih promjena poznate kao tvrda i meka inačica. Osim muškoga roda i pridjeva, služio je formant

[112] Kod korijenskih je imenica, čini se, važnu ulogu u tome imao instrumental.
[113] Podsjećam da je *i* u toj teoriji slogotvorna inačica od *j* ispred laringala.
[114] Točnije rečeno u praslavenskom.
[115] I za imenice muškoga roda, primjerice sudija, knjigočija i sl.

-jo- i za tvorbu imenica srednjega roda još od indoeuropskoga prajezika. Najvažnija je tu skupina tzv. glagolskih imenica od participskih, pasivnih osnova na *-no* i *-to*, rjeđe od rezultativnoga *-lo*, a valja spomenuti i tzv. zbirne imenice koje tvore također značajnu skupinu, kao i izvedenice koje označuju prostorne ili vremenske pojmove: međurječje, Podravlje, Pounje, navečerje, predvečerje i sl. Većina imenica jā-osnova odglagolskoga su podrijetla, ponajprije apstraktne imenice koje su kasnije često razvile i konkretno značenje: sumnja, laža, priča, sjenokoša itd. Tim su se formantom tvorile i apstraktne imenice od pridjeva: rđa, suša i sl. te neke zbirne imenice: bratija, svatija i sl.

2.2. Sklonidba

2.2.1. Suglasničke osnove

R-osnove, n-osnove, s-osnove i t-osnove imaju u biti istu sklonidbu. Stoga ćemo ih prikazati zajedno kako bi se jasno mogao vidjeti taj paralelizam. Lijevo od strelice sa zvjezdicom su navedeni rekonstruirani (post)indoeuropski oblici koji se pretpostavljaju kao ishodište kasnih praslavenskih (starocrkvenoslavenskih) oblika koji su desno od strelice. Tamo gdje se starocrkvenoslavenski oblik ne može povezati s odgovarajućim indoeuropskim oblikom, navedeni su samo starocrkvenoslavenski oblici, a njihov se postanak tumači u bilješkama koje slijede ispod tablice.

Jednina

N *mātēr → mati	*akmōn → kamy	*vertmen → vrěmę
G *māteres → matere	*akmenes → kamene	*vertmenes → vrěmene
D *māterei → materi	*akmenei → kameni	*vertmenei → vrěmeni
A *māterm̥ → materъ	*akmenm̥ → kamenь	*vertmen → vrěmę
V = N		
L materi	kamene	vrěmene
I materijǫ	*akmenĭmĭ → kamenьmь	*vertmenĭmĭ → vrěmenьmь

N *slovos → slovo	*ăvĭken(t) → ovьčę
G *sloveses → slovese	*ăvĭkentes → ovьčęte
D *slovesei → slovesi	*ăvĭkentei → ovьčęti
A *slovos → slovo	*ăvĭken(t) → ovьčę
V = N	
L slovese	ovьčęte
I slovesĭmĭ → slovesьmь	*ăvĭkentĭmĭ → ovьčętьmь

Kako je vidljivo iz tablice, kod tih je osnova prajezični nominativ bio tvoren nultim nastavkom, tj. bio je jednak osnovi. Zanimljivo je upozoriti i na činjenicu da su nominativni oblici, i indoeuropski i starocrkvenoslavenski, za jedan slog

kraći od oblika kosih padeža. Nesporan je završetak-*ę* u ovьčę, telę, osьlę i sl. Tu je prajezično završno *-t* otpalo zbog zakona otvorenih slogova, a *-ę* je rezultat glasovne promjene koju smo u prvoj knjizi o glasovima nazvali postanak nosnih samoglasnika.[116] Kod osnova srednjega roda na **-men* (vrěmę, imę i sl.) vjerojatno je indoeuropski nastavak bio slogotvorni *-ə̯n* (prijevojna praznina) koji bi u starocrkvenoslavenskome trebao dati *-ь* (← *-ĭ* ← *-ĭn* ← *-ə̯n*), a to znači da bi oblici glasili **vrěmь*, **imь* i sl. Potvrđeni oblici na *-mę* nastali su najvjerojatnije ujednačivanjem paradigme, tj. uvođenjem u nominativ istoga oblika osnove koji se pojavljuje u kosim padežima.[117] Ostali su nominativni završetci prijeporni i izazivali su i izazivaju neslaganja među slavistima. Sporno je ponajprije podrijetlo nastavka *-y* u imenica n-osnova muškoga roda i nastavka *-i* u imenica r-osnova ženskoga roda. Neki slavisti objašnjavaju te nastavke paralelnim glasovnim razvojem, tj. sužavanjem (podizanjem) dugih *-ō* i *-ē* u zatvorenom slogu na kraju riječi. Tako primjerice Duridanov (1968: 17) i Schmalstieg (1971: 131) pretpostavljaju paralelan glasovni razvoj **-ōn* → *-y* i **-ēr* → *-i*. Da se je *-i* u mati razvilo kao rezultat glasovnih zakona smatraju i Milewski (1932.) i Gălăbov (1973.). Gălăbov pak izvodi nastavak *-y* od prajezičnoga **-ōs*. Kritičan je prema tim prijedlozima, osobito prema promjeni *-ēr* → *-i*, Arumaa (1985: 103) koji, kao i Aitzetmüller (1991: 100), smatra da *-i* u mati ne može biti rezultat glasovnih zakona, već da je analogijom preuzet iz ī/jā-osnova (bogyni, mlьni i sl.), kako je smatrao već i Hujer (1910.). Za razliku od *-i*, Aitzetmüller (1991: 94) objašnjava *-y* glasovnim razvojem: *-mōn* → *-mūn* → *-my*. Takvo je izvođenje sporno zbog činjenice da prajezični završni slijed *ō* + *nosni sonant* u praslavenskom daje obično nosno *-ǫ*, primjerice u akuzativu jednine imenica a-osnova ženskoga roda i u 1. licu jednine prezenta tematskih glagola. Bilo je stoga pokušaja da se kao polazni oblik pretpostavi **akmōns* s uobičajenim nominativnim nastavkom **-s*. Tada izvođenje nastavka *-y* nije glasovno sporno, jer se ista promjena događa i u akuzativu množine imenica a-osnova ženskoga roda, ali problem je s takvim tumačenjem to da u indoeuropskim jezicima nigdje nije zabilježen nastavak **-s* s osnovama na nosnik. Ni Gălăbovljev se prijedlog ne može opravdati ni glasovno ni morfološki.[118] Kod r-osnova je, osim podizanja *ē* → *ī*, sporno i gubljenje završnoga *-r*. Budući da se to događa i u baltičkim jezicima,[119] a pojava je poznata i iz indoiranskih jezika,[120] očito je riječ o staroj pojavi. Pitanje je međutim je li se ona dogodila još u prajezično vrijeme ili kasnije, u pojedinim porodicama neovisno.[121] Općega slaganja nema ni o podrijetlu starocrkvenoslavenskoga završetka *-o* kod s-osnova srednjega roda. Njegovo se postanje može jednostavno objasniti otpadanjem završnoga *-s* zbog zakona otvorenih slogova. Problem je međutim da neki slavisti pretpostavljaju u praslavenskome glasovni zakon koji djeluje u završnom slogu riječi i prema kojemu se praslavensko kratko *ă* mijenja u kratko *ŭ* ispred *-s*, a završetak **-ŭs* pravilnim glasovnim razvojem daje u starocrkvenoslavenskomu *jor*.[122] Za slaviste koji ne prihvaćaju navedeni glasovni zakon, razvoj starocrkvenoslavenskoga završetka nije sporan.[123] Oni koji prihvaćaju taj glasovni zakon moraju tražiti druga rješenja, a najčešće se priklanjaju tome da je završetak *-o*, kao i kod o-osnova srednjega roda, postao od nastavka **-od* koji je posuđen od zamjenica (**tod* → to).

U genitivu se, kako smo vidjeli, za indoeuropski prajezik rekonstruiraju nastavci **-es* ili **-os*. Prvi se nastavak mora pretpostaviti za slavenske, baltičke, germanske i italske jezike. Otpadanjem završnoga *-s* u praslavenskome (zbog zakona otvorenih slogova) postao je starocrkvenoslavenski nastavak *-e*.

Dativni je završetak *-i* dobiven očekivanim glasovnim razvojem, monoftongacijom diftonga **-ei*. Akuzativ je u srednjem rodu uvijek jednak nominativu, a kod r-osnova ženskoga roda i n-osnova muškoga roda može se također objasniti glasovnim razvojem. Slogotvorno je indoeuropsko **-m̥* dalo u praslavenskome **-ĭm*, zatim je završno *m* otpalo[124] da bi na kraju, prijelazom kvantitete u kvalitetu, kratko *ĭ* dalo *ь*.

Lokativni je nastavak sporan. Prajezični je nastavak vjerojatno bio **-ĭ*.[125] Iz kratkoga se *ĭ* normalnim glasovnim razvojem ne može dobiti dugo *-i* kod r-osnova, niti *-e* kod ostalih suglasničkih osnova. Dugo se *-i* može objašnjavati utjecajem i-osnova.[126] Prema Aitzetmülleru (1991: 94) slavensko je *-e* ili zamjena za stariji lokativni nastavak *-ĭ* ili je riječ o poslijelogu **en* koji se prilijepio na osnovu.[127] Vaillant (1958: 185) je, u svojoj poredbenoj gramatici slavenskih jezika, nastavak

[116] Usp. Mihaljević 2002: 173-179.
[117] Usp. Szemerényi 1989: 180 i Aitzetmüller 1991: 96-97.
[118] Usp. Arumaa 1985: 105-106.
[119] Usp. litavsko duktẽ, genitiv dukterès.
[120] Usp. primjerice staroindijsko pitā́ s latinskim pater.
[121] Usp. Arumaa 1985: 103.

[122] Zbog zakona otvorenih slogova *s* otpada, a kratko *ŭ* prijelazom kvantitete u kvalitetu postaje *ъ*. Drugim riječima, pretpostavlja se niz promjena **-ŏs* → **-ăs* → **-ŭs* → **-ŭ* → *-ъ*. Više o toj promjeni govorit ćemo u sklonidbi o-osnova muškoga roda.
[123] Tako se primjerice Aitzetmüller (1991: 97-98) na njega uopće ni ne osvrće. Štoviše, na str. 85 spominje ga čak kao mogući čimbenik čiji je utjecaj pridonio pojavi nastavka *-o* kod o-osnova srednjega roda (koji je i po njegovu mišljenju zamjeničnoga podrijetla).
[124] Prema glasovnom zakonu koji djeluje na kraju riječi kada se nosni sonant (*n* ili *m*) nađe iza kratkoga visokoga samoglasnika (*ĭ* ili *ŭ*).
[125] Vjerojatno prijevojna praznina prema dativnome **-ei*.
[126] Usp. Aitzetmüller 1991: 101.
[127] Teoriju o poslijelogu **en* zastupao je već u 19. st. Johannes Schmidt. Usp. Ivšić 1970: 201-202 i Arumaa 1985: 113. Takvo objašnjenje prihvaća i Matasović 2008: 204. I po Ivšićevu (1970: 202) mišljenju *»takvo bi tumačenje bilo moguće jer prijedlozi mogu doći i iza imenice (uspor.* čega radi *i dr.).«* Teško prihvatljivim smatra ga Vaillant. Usp. Vaillant 1957., str. 26: ..., *mais l'hypothèse d'une postposition de* ***en*** *»dans« (*lit. **in, ī) n'est pas si simple à admettre,* ... (..., ali pretpostavka o poslijelogu *en* »u« (lit. **in, ī*) nije tako lako prihvatljiva, ...).

-e objašnjavao analogijom prema genitivu (ablativu).[128] Naime, nakon ispadanja završnih suglasnika i skraćivanja završetaka kod i-osnova i u-osnova formalno su se izjednačili genitiv (ablativ) i lokativ. Prema tom je modelu onda i kod suglasničkih osnova genitivni nastavak *-e* preuzet u lokativ. Aitzetmüller (1991: 95, bilj. 145) to objašnjenje smatra spornim jer se tada gubi paralelizam između slavenskih i baltičkih lokativa na *-e* i oni se moraju objašnjavati odvojeno. Prema teoriji W. Schulzea iz 1885. *-e* je apstrahirano kao nastavak iz lokativa koji je izvorno bio bez nastavka slove (← **sloves*).[129] Analogijom prema ostalim kosim padežima, u lokativu je restituirano osnovno *s* i prošireno s *e*. Takav lokativ s-osnova poslužio je onda kao model (predložak) za sve ostale suglasničke osnove. Aitzetmüller (1991: 95) drži takvo objašnjenje manje vjerojatnim, a Arumaa (1985: 113) cijelu teoriju o analogiji smatra suviše složenom i teško dokazivom.

Zbog toga što je mali broj porodica indoeuropskih jezika sačuvao instrumental kao padež, ne može se sa sigurnošću rekonstruirati prajezični nastavak kod suglasničkih osnova. U slavenskim i baltičkim jezicima oblici na **-mĭ* nastali su najvjerojatnije analogijom prema i-osnovama. Otud *-ь-* (← *-ĭ-*) ispred *-mь*. Nastavak r-osnova ženskoga roda *-jǫ* preuzet je, kao i kod drugih osnova ženskoga roda, od zamjenica.[130]

Dvojina

N A	*māterī → materi	*akmenī → kameni	*vertmenē → vrěmeně
G L	*māterou → materu	*akmenou → kamenu	*vertmenou → vrěmenu
D I	*māterĭmō → materьma	*akmenĭmō → kamenьma	*vertmenĭmō →vrěmenьma

N A	*slovesē → slovesě	*ăvĭkentē → ovьčętě
G L	*slovesou → slovesu	*ăvĭkentou → ovьčętu
D I	*slovesĭmō → slovesьma	*ăvĭkentĭmō → ovьčetьma

Nastavak **-ī* u ženskom i muškom rodu vjerojatno je preuzet od i-osnova.[131] Nastavak **-ē* kod imenica srednjega roda vjerojatno je preuzet od o-osnova, a to znači da je diftonškoga podrijetla.[132] Prvi nastavak upućuje na laringal H_1 kao prajezični nastavak za nominativ i akuzativ dvojine (**-iH_1*).

[128] Sinkretizam s genitivom pretpostavlja već i Miklošič. Usp. Arumaa 1985: 113.

[129] Završno je *s* otpalo zbog zakona otvorenih slogova. Slično je Vaillantovo objašnjenje iz 1957. na str. 26: *il y a une désinence athématique -e qui ne répond pas à une désinence indo-européenne, et qui n'est pas une postposition* (postoji atematski nastavak *-e* koji ne odgovara indoeuropskomu nastavku i koji nije poslijelog).

[130] Više o njegovu postanku vidi u poglavlju o pokaznim zamjenicama.

[131] Usp. Ivšić 1970: 202, Arumaa 1985: 119 i Aitzetmüller 1991: 95.

[132] Usp. Aitzetmüller 1991: 97-98.

Neki indoeuropeisti pretpostavljaju da su se genitiv i lokativ u prajeziku možda razlikovali time da je u genitivu završetak bio **-ous*, a u lokativu **-ou*. Otpadanjem završnoga *-s*, zbog zakona otvorenih slogova, u praslavenskom su se ta dva padeža izjednačila.

Dativni i instrumentalni nastavak **-ĭmō* preuzet je najvjerojatnije iz i-osnova, što se vidi po tome da je ispred završetka *-mō* kratko *-ĭ-*.

Množina

N	*māteres → matere	*akmenes → kamene	*vertmenā → vrěmena
G	*māterom → materъ	*akmenom → kamenъ	*vertmenom → vrěmenъ
D	*māterĭmŭs → materьmъ	*akmenĭmŭs → kamenьmъ	*vertmenĭmŭs → vrěmenьmъ
A	*mātern̥s → materi	*akmenĭns → kameni	*vertmenā → vrěmena
V	= N		
L	*māterĭsu → materьhъ	*akmenĭsŭ → kamenьhъ	*vertmenĭsŭ → vrěmenьhъ
I	*māterĭmīs → materьmi	*akmenĭmīs → kamenьmi	vrěmeny

N	*slovesā → slovesa	*ăvĭkentā → ovьčęta
G	*slovesom → slovesъ	*ăvĭkentom → ovьčętъ
D	*slovesĭmŭs → slovesьmъ	*ăvĭkentĭmŭs → ovьčętьmъ
A	*slovesā → slovesa	*ăvĭkentā → ovьčęta
V	= N	
L	*slovesĭsŭ → slovesьhъ	*ăvĭkentĭsŭ → ovьčętьhъ
I	slovesy	ovьčęty

Nominativ množine muškoga i ženskoga roda nesporan je. Dobiven je dodavanjem indoeuropskoga nastavka **-es* na osnovu, a u slavenskomu je samo otpalo završno *-s*, zbog zakona otvorenih slogova. Nastavak nominativa, akuzativa i vokativa srednjega roda *-a* preuzet je iz o-osnova. Više o njemu vidi kod tih osnova.

Genitivni se nastavak *-ъ* može najlakše objasniti s pomoću prajezičnoga **-ŏm* kao rezultat djelovanja glasovnih zakona na kraju riječi. Najprije se kratko *ŏ* u završnom slogu ispred nosnika mijenja u kratko *ŭ*,[133] zatim se završno *-m* gubi iza kratkoga visokoga samoglasnika na kraju riječi i na kraju se, prijelazom kvantitete u kvalitetu, kratko *ŭ* mijenja u *ъ*. Treba dakle pretpostaviti razvoj: **-ŏm → *-ŭm → *-ŭ → -ъ*. Problem je međutim da većina indoeuropskih jezika upućuje na prajezični oblik s dugim samoglasnikom: **-ōm*. Jedino se za slavenske i keltske jezike (staroirski) može pretpostaviti nastavak s kratkim *ŏ*. Stoga je Wilhelm Streitberg (1892: 260 i 282), kako bi se objasnio slavenski refleks *-ъ*, predložio objašnjenje prema kojemu je do skraćivanja došlo pod silaznom (cirkumfleksnom) intonacijom. Uz takvo je objašnjenje pristajao i Hujer (1910.). Antoine Meillet kaže da prijelaz

[133] Ta se promjena obično smješta još u baltoslavensko razdoblje.

dugoga ō u kratki samoglasnik na kraju riječi nije potvrđen ni u jednom drugom slučaju i zato pretpostavku o kraćenju pod utjecajem cirkumfleksa drži proizvoljnom te, kao već i Osthoff prije njega, pretpostavlja kao prajezični i nastavak *-*ŏm* s kratkim *ŏ*.[134] Neki smatraju da takav nastavak nije od početka mogao biti svojstven svim osnovama, već samo suglasničkim i i-osnovama, a tek se kasnije proširio i na sve druge osnove.[135] Meillet je iznio pretpostavku da je *-*ŏm* izvorno bio pridjevski nastavak. Njegovu je ideju, među ostalima, prihvatio i razradio Vaillant (1935.). Dio istraživača smatra kratki oblik *-*ŏm* starijim, a dulji *-*ōm* objašnjavaju kasnijim poopćenjem nastavka iz o-osnova i a-osnova koji je tamo nastao stezanjem (kontrakcijom) tematskoga samoglasnika (*o* ili *a*) i nastavka *-*ŏm*.[136]

Kako je vidljivo iz poglavlja 2.1.3., za indoeuropski se prajezik moraju rekonstruirati dva različita dativna nastavka. Većina jezika upućuje na nastavak koji započinje sa *-*bh*-, a samo se za baltičke, slavenske i germanske jezike mora rekonstruirati nastavak na *-*m*-.[137] Stručnjaci se ne slažu oko toga treba li kao prajezični nastavak pretpostaviti *-*mŭs* ili *-*mŏs*. Izvođenje starocrkvenoslavenskoga nastavka *-*mъ* iz prajezičnoga *-*mŭs* jednostavno je i nesporno. Treba samo pretpostaviti idući niz promjena: *-*mŭs* → *-*mŭ* → *-*mъ*. Prihvatimo li nastavak *-*mŏs*, moramo pretpostaviti postojanje glasovnoga zakona koji djeluje samo na kraju riječi, a prema kojemu se kratko prajezično *ŏ* ispred završnoga *-s* mijenja u kratko *ŭ*. Daljnje je izvođenje nakon toga jednako kao u prvom slučaju.[138]

Većina slavista akuzativni nastavak *-i* izvodi također glasovnim promjenama: *-*n̥s* → *-*ĭns* → *-*ī*, gdje se dugo *ī* može promatrati i kao rezultat naknadnoga (kompenzacijskoga) duljenja zbog ispadanja nosnika. Taj je glasovni razvoj potpuno paralelan razvoju završne skupine *-*ons* → *-*y*.[139] Druga je mogućnost da je nastavak *-i* preuzet iz i-osnova, ali nju prihvaća znatno manji broj stručnjaka. Kod imenica srednjega roda akuzativ je već u prajeziku bio jednak nominativu.

Lokativni je nastavak proziran i nesporan. Starocrkvenoslavensko je *-h-* u njemu dobiveno od prajezičnoga *-s-* djelovanjem pravila ruki.

I instrumentalni završetci muškoga i ženskoga roda mogu se u potpunosti objasniti glasovno. Treba jedino napomenuti da je tu, kao i u dativu, nastavak na *-*m*- svojstven jedino slavenskim, baltičkim i germanskim jezicima, a da ostali indoeuropski jezici upućuju na *-*bh*-. Za slavenske se i baltičke jezike mora pretpostaviti nastavak s dugim samoglasnikom *-*mīs*, a za germanske s kratkim *-*mĭs*. Prema

[134] Usp. Meillet – Vaillant 1934: 393-394.
[135] Usp. Kuznecov 1961: 70.
[136] Usp. Kortlandt 1978.a: 295-296, 2007.a: 237-238 i Aitzetmüller 1991: 71.
[137] Slično je stanje i u instrumentalu jednine, gdje se nastavak na *-*m*- pojavljuje samo u baltičkim i slavenskim jezicima.
[138] O problemu nastavka *-*mŭs* i *-*mŏs* vidi niže, pod objašnjenjem nominativa o-osnova.
[139] O razvoju skupina *-*ons* i *-*ins* u praslavenskom vidi Aitzetmüller 1991: 53-54.

nekim proučavateljima taj nastavak nije izvorno bio nastavak suglasničkih osnova, već je posuđen iz i-osnova.[140] Nastavak *-y* kod imenica srednjega roda preuzet je iz o-osnova i o njemu će biti govora kod tih osnova.

Nastavci su se kod suglasničkih osnova izvorno dodavali izravno na osnovu. Kratko *-ĭ-* ispred nastavka dativa, lokativa i instrumentala je, kao i u instrumentalu jednine te dativu i instrumentalu dvojine, preuzeto iz i-osnova. Iz toga je vidljivo da su suglasničke osnove već vrlo rano došle pod utjecaj i-osnova.

2.2.2. I-osnove i u-osnove

Paralelizam je uočljiv i u sklonidbi u-osnova i i-osnova i zato ih je najbolje prikazati usporedno. Osnovni elementi *-i-* i *-u-* stupnjuju se, tj. u prijevojnom su odnosu s diftonzima *-ei-*, *-ou-*, pri čemu su *-i-* i *-u-* nulti stupanj, *-ei-* i *-ou-* punina, a *-ēi-* i *-ōu-* produljeni stupanj. Prijevoj je, čini se, u indoeuropskom prajeziku bio uzrokovan naglaskom. Ovisnost prijevoja o naglasku izgubljena je već u predslavenskom (postindoeuropskom) razdoblju, a prijevojni su stupnjevi morfologizirani, tj. povezali su se s određenim padežima, kao i kod drugih osnova.[141]

Jednina

N	*sūnŭs → synъ	*gŏstĭs → gostь	*kŏstĭs → kostь
G	*sūnous → synu	*gŏsteis → gosti	*kŏsteis → kosti
D	*sūnouei → synovi	*gŏsteiei → gosti	*kŏsteiei → kosti
A	*sūnŭm → synъ	*gŏstĭm → gostь	*kŏstĭm → kostь
V	*sūnou → synu	*gŏstei → gosti	*kŏstei → kosti
L	*sūnōu → synu	*gŏstēi → gosti	*kŏstēi → kosti
I	*sūnŭmĭ → synъmь	*gŏstĭmĭ → gostьmь	kostijǫ

Razvoj se nominativnih oblika može u potpunosti objasniti pravilnim glasovnim razvojem: otpadanjem završnoga suglasnika *-*s* (zbog zakona otvorenih slogova) i prijelazom kvantitete u kvalitetu.

U genitivu, dativu, vokativu i lokativu valja pretpostaviti duljenje, odnosno diftongaciju osnove. Genitivni je nastavak *-*s* također otpao zbog zakona otvorenih slogova, a za ostale promjene odgovorna je monoftongacija diftonga i prijelaz kvantitete u kvalitetu.

I u dativu u-osnova mora se pretpostaviti samo djelovanje monoftongacije i prijelaza kvantitete u kvalitetu. Sporan je međutim za tumačenje dativ i-osnova. Indoeuropski jezici upućuju tu na tri različita nastavka: *-*eiei* (s prijevojnom puninom osnove), *-*jei* (s nultim stupnjem osnove) ili samo *-*ei* (primjerice latinski

[140] Usp. Ivšić 1970: 202 i Aitzetmüller 1991: 95 i 101.
[141] Usp. Aitzetmüller 1991: 70.

i litavski). Slavenski nastavak *-i* ne može se svesti niti na **-eiei*, niti na **-jei*, već samo na **-ei*. Nastavak **-eiei* bi trebao dati *-ьji* (kao u nominativu množine), a nastavak **-jei* izazvao bi jotaciju, pa bismo kao rezultat dobili oblike: **gošti*, **košti* i sl. Kod nastavka **-ei* treba pak objasniti zašto nema osnovnoga samoglasnika. Neki slavisti posegnuli su tu za kraćenjem haplologijom kao rješenjem, ali drugi smatraju da haplologija tu nije vjerojatna.[142] Stoga neki istraživači objašnjavaju slavenski nastavak izjednačivanjem dativa i lokativa, što se pojavljuje i u o-osnovama i a-osnovama,[143] ili pak poopćivanjem nastavka suglasničkih osnova.[144] Prajezični je dativ bio u prijevojnom odnosu s lokativom.[145]

Vokativ je u indoeuropskom bio jednak čistoj, diftongiranoj osnovi, a iz njega su se slavenski oblici razvili monoftongacijom diftonga i prijelazom kvantitete u kvalitetu.

I lokativ je također bio bez nastavka, ali s produljenim stupnjem u osnovi.[146] Slavenski su oblici dobiveni monoftongacijom diftonga i prijelazom kvantitete u kvalitetu.

Instrumentalni nastavak u muškom je rodu isti kao kod suglasničkih osnova (u koje je i preuzet iz i-osnova), a slavenski je oblik iz pretpostavljenoga prajezičnoga lika **-mĭ* dobiven prijelazom kvantitete u kvalitetu, a nastavak ženskoga roda je, kao i kod suglasničkih i a-osnova, preuzet iz zamjeničke deklinacije. Sve je ostalo predvidivo kao rezultat glasovnoga razvoja.

Dvojina

N A V	*sūnū → syny	*gostī → gosti	*kostī → kosti
G L	*sūnouou(s) → synovu	*gosteiou(s) → gostьju	*kosteiou(s) → kostьju
D I	sūnumō → synъma	*gostimō → gostьma	*kostimō → kostьma

Kako je već rečeno kod suglasničkih osnova, duljenje osnovnoga samoglasnika u nominativu, akuzativu i vokativu dvojine pokazuje da za te padeže kao nastavak treba pretpostaviti laringal koji produljuje osnovni samoglasnik: $*\bar{u} = *uH_1$, $*\bar{\imath} = *iH_1$.

U genitivu i lokativu osnova je produljena (diftongirana). Ta su se dva padeža u indoeuropskom prajeziku vjerojatno međusobno razlikovala time da je genitiv imao **-s* koje je u praslavenskom otpalo zbog zakona otvorenih slogova, pa su se tako genitiv i lokativ izjednačili. To vrijedi i za druge osnove, a ne samo za ove dvije.

Svi se starocrkvenoslavenski oblici, pa tako i dativ i instrumental mogu objasniti očekivanim, pravilnim glasovnim razvojem.

[142] Usp. Aitzetmüller 1991: 73-74.
[143] Usp. Hujer 1910: 128.
[144] Tako ovaj nastavak objašnjava Matasović 2008: 197.
[145] Usp. Arumaa 1985: 111.
[146] Što potvrđuju grčki oblik πόλῃ i vedski agnā́, agnáu 'oganj'. Usp. Szemerényi 1989: 186-187.

Množina

N	*sūnoues → synove	*gosteies → gostьje	kosti
G	*sūnouom → synovъ	*gosteiom → *gostijom → gostьjь	kostьjь (isto kao gost)
D	*sūnumŭs → synъmъ	*gostimŭs → gostьmъ	*kostimŭs → kostьmъ
A	*sūnuns → syny	*gostins → gosti	*kostins → kosti
		V = N	
L	*sūnusu → synъhъ	*gostisu → gostьhъ	*kostisu → kostьhъ
I	*sūnumīs → synъmi	*gostimīs → gostьmi	*kostimīs → kostьmi

I u nominativu i genitivu množine mora se pretpostaviti diftongacija osnove. Nominativi muškoga roda i jednih i drugih osnova rezultat su pravilnoga glasovnoga razvoja, a nominativ ženskoga roda objašnjava se obično analogijom prema akuzativu, kao i kod a-osnova. Postanak genitivnoga završetka *-ъ* od **-om* objašnjava se jednako kao kod suglasničkih i drugih osnova, a isto vrijedi i za dativni nastavak. *Jer* je u genitivu i-osnova postao prijeglasom od *jora*.

U akuzativu treba pretpostaviti niz promjena specifičnih za kraj riječi: **-ŏns → *-ŭns → -y*, odnosno: **-ĭns → -ī* gdje se postanak dugoga visokoga samoglasnika *ī* i *y* od kratkoga *ĭ* i *ŭ* može objašnjavati kao naknadno duljenje zbog gubljenja skupine *-ns*. Upravo po tome što je kod u-osnova rezultat *-y* vidi se da nastavak nije postao od diftonga, što bi, kada bi se i-osnove promatrale odvojeno, bilo moguće objašnjenje.

Lokativ i instrumental također su u potpunosti svedivi na očekivani, pravilni glasovni razvoj. U lokativu se *s*, zbog osnovnih samoglasnika *-ŭ-* i *-ĭ-* koji su ispred njega, prema očekivanju, pravilom ruki mijenja u *h*. Osim toga treba samo pretpostaviti prijelaz kvantitete u kvalitetu. U instrumentalu treba pretpostaviti djelovanje zakona otvorenih slogova i prijelaz kvantitete u kvalitetu.

Valja spomenuti da u dativu i lokativu i-osnova, a isto se događa i kod suglasničkih osnova koje su preuzele nastavke iz i-osnova, već u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima pretežu nastavci *-emъ* i *-ehъ* u kojima je *e* najvjerojatnije postalo analogijom prema jo-osnovama ili, eventualno, vokalizacijom poluglasa *ь* u jakom položaju.[147]

2.2.3. O-osnove i jo-osnove

Jednina

N	*orbos → rabъ	*nozjos → nožь	*jugom → igo
G	*orbōd → raba	*nozjōd → noža	*jugōd → iga
D	*orbōi → rabu	nožu	igu
A	*orbom → rabъ	*nozjom → nožь	= N

[147] Usp. Aitzetmüller 1991: 75. Vokalizacijom *jera* postanak *e* tumači i Hamm 1974: 127 i 131.

V	*orbe → rabe	*nozjou → nožu	= N
L	*orboi → rabě	*nozjoi → noži	*jugoi → igъ̌
I	*orbomi → rabomь	*nozjomi → nožemь	*jugomi → igomь

Kasni praslavenski (starocrkvenoslavenski) nastavak nominativa jednine o-osnova muškoga roda jedan je od nastavaka koji se ne mogu objasniti regularnim glasovnim promjenama. Naime, otpadanjem završnoga *s* zbog zakona otvorenih slogova, nastavak bi trebao glasiti *-o*, a ne *-ъ*.[148] Takvi nastavci zahtijevaju posebno objašnjenje, pa stoga ne čudi da je upravo postanku toga nastavka posvećen velik broj slavističkih radova u posljednjih sto pedeset godina.[149] Tri su moguća načina za objašnjenje takvih slučajeva: 1. pretpostavljanje posebnih glasovnih zakona koji djeluju samo na kraju riječi (u posljednjem slogu), 2. pretpostavljanje alternativnih indoeuropskih nastavaka iz kojih se općim glasovnim promjenama mogu izvesti slavenski nastavci i 3. pretpostavljanje morfološki uvjetovanih promjena koje su motivirane željom da se izbjegne sinkretizam ili kojima se uspostavljeni sinkretizam koji ometa komunikaciju uklanja.[150] Ovdje ćemo pokušati ukratko prikazati najvažnija tumačenja. Prvo objašnjenje koje prihvaća velik broj stručnjaka predložio je 1876. August Leskien. Prema tom objašnjenju indoeuropsko se završno **-om* razvija pravilno u *-ъ*.[151] To znači da se razvoj nastavka u akuzativu jednine i genitivu množine može objasniti glasovnim razvojem. Nasuprot tomu, prajezično završno **-os* prema toj teoriji daje *-o*. Potvrđeni nastavak nominativa jednine *-ъ* Leskien objašnjava morfološki. Glasovno pravilan nastavak *-o* analoški je zamijenjen akuzativnim nastavkom *-ъ*. Kao model za tu zamjenu poslužile su imenice u-osnova kod kojih se i u nominativu i u akuzativu prema glasovnim zakonima razvio isti nastavak *-ъ*. Motiv za tu analogiju prema Leskienu bila je činjenica da je razvojem nastavka *-o* izgubljena razlika između muškoga i srednjega roda jer su imenice srednjega roda, i one koje pripadaju s-osnovama i one koje pripadaju o-osnovama, u nominativu i akuzativu imale već nastavak *-o*. Budući da su se u akuzativu muški i srednji rod razlikovali nastavcima *-ъ* (za muški rod) i *-o* (za srednji rod), zbog istovjetnosti nominativa i akuzativa u srednjem rodu još iz prajezičnih vremena, govornicima je bila teško prihvatljiva činjenica da nastavak *-o* u akuzativu označuje

[148] Nastavak *-ъ* mora se kao ishodište suvremenih govora pretpostaviti na cijelome slavenskom području osim u sjevernoruskim govorima na području koje su nekad nastanjivali pripadnici plemena Kriviča (Novgorod, Pskov), gdje se kao nastavak nominativa jednine o-osnova pojavljuje *-e*, dok jo-osnove imaju očekivani nastavak *-ь*. O tumačenju toga sjevernoruskoga nastavka usp. Vermeer 1991.

[149] Dobar prikaz najvažnijih tumačenja daje Vermeer 1991.

[150] Usp. Bichlmeier i Marti 2003: 470.

[151] To znači da Leskien prihvaća glasovni zakon prema kojemu se kratko *ŏ* u završnom slogu ispred nosnika mijenja u kratko *ŭ* iza kojega onda završni nosnik otpada zbog zakona otvorenih slogova.

srednji rod, a u nominativu ne. Stoga je uklonjen nastavak *-o* u muškome rodu i zamijenjen akuzativnim signalom muškoga roda *-ъ* koji je i tako već postojao kod u-osnova. Nastavak srednjega roda *-o* Leskien, kao i većina drugih teorija, objašnjava analoškom zamjenom nastavka *-ъ*, koji je dobiven pravilnim glasovnim razvojem, zamjeničnim nastavkom **-od* čije je završno *d* otpalo zbog zakona otvorenih slogova.[152] Nedostatak je Leskienova objašnjenja što se time gubi paralelizam između nominativa jednine i dativa množine te 1. lica množine kod glagola gdje se završno indoeuropsko **-mos* razvija u kasno praslavensko *-mъ*. Ako ne prihvatimo glasovnu promjenu **-os → *-ŭs → *-ŭ → -ъ*, tada za ta tri slučaja moramo pretpostaviti tri različite analogije koje slučajno od istoga polazišnoga završetka **-os* proizvode isti završni rezultat *-ъ* ili tri različita nastavka. Možda se kao problem Leskienovu objašnjenju može postaviti i pitanje motivacije zamjene nastavka **-ъ* nastavkom **-od* kod imenica o-osnova srednjega roda. Ako je promjena **-om → *-ŭm* izvršena još u baltoslavenskom razdoblju, a tako pretpostavlja većina istraživača, onda je pitanje zašto je taj nastavak bio zamijenjen nastavkom **-od* još prije otpadanja završnoga suglasnika kad se i tako i tako razlikovao od nastavaka muškoga roda koji su završavali na *-s*. Ako je zamjena izvršena nakon otpadanja završnoga suglasnika, onda je čudno da bi se srednji rod najprije jednačio s muškim da bi se odmah nakon toga muški razjednačivao od srednjega. Takvo rješenje, ako za njega nema drugih motiva, nije jako gospodarno.

Drugo objašnjenje koje prihvaća razmjerno velik broj stručnjaka formulirao je ruski slavist F. F. Fortunatov. Prema Fortunatovu i nominativni nastavak o-osnova muškoga roda dobiven je pravilnim glasovnim razvojem. To znači da su se i **-os* i **-om* glasovnim zakonima koji djeluju na kraju riječi razvili u *-ъ*. Ako pak prihvatimo navedenu glasovnu promjenu, tada analogijom moramo objašnjavati nastavak nominativa jednine s-osnova srednjega roda, ali u tom slučaju moramo samo pretpostaviti da je, da bi se izbjeglo izjednačenje muškoga i srednjega roda, završetak *-ъ* zamijenjen zamjeničnim nastavkom **-od*, kao i kod o-osnova srednjega roda u Leskienovu objašnjenju. Motiv je za tu analogijsku zamjenu ovdje na prvi pogled prozirniji. Otpadanjem završnih suglasnika izjednačili su se muški i srednji rod i u nominativu i u akuzativu, pa je stoga nastavak srednjega roda, kako bi se razlikovao od muškoga, zamijenjen zamjeničnim nastavkom *-o* koji je dobiven od prajezičnoga **-od* otpadanjem završnoga *-d*. Takvim se objašnjenjem naravno uspostavlja paralelizam u razvoju završnoga **-os* u nominativu jednine, u dativu množine i u 1. licu množine kod glagola. Štoviše, glasovnim se razvojem tada može objasniti i nastavak nominativa i akuzativa jednine imenica jo-osnova muškoga roda *-ь*. Najprije je **-jos* dalo **-jŭs* od kojega je zatim prilagodbom

[152] To se objašnjenje ne može uzeti kao nedostatak Leskienova tumačenja kad ga se uspoređuje s drugim pristupima koji na isti način objašnjavaju nastavak *-o* u srednjem rodu.

samoglasnika (prijeglasom) i gubljenjem završnoga suglasnika dobiveno *-jĭ koje prijelazom kvantitete u kvalitetu daje *-ь.[153] Nažalost, ni to objašnjenje nije bez problema. Mnogi istraživači osporavaju da je prajezični nastavak za germanske, litavske i slavenske jezike u dativu množine bio *-moś, jer se iz njega ne može pravilnim glasovnim razvojem izvesti litavsko -mus,[154] pa je stoga paralelizam na koji se kao na jaki argument svojega objašnjenja poziva Fortunatov upitan. Kao važan argument protiv Fortunatovljeva rješenja pristalice Leskienova objašnjenja iznose i činjenicu da se nominativno -o (za jo-osnove -e) sačuvalo u nekim slučajevima: 1. u imenima kao što su staropoljsko Boglo, staroukrajinsko Suzlo, slovensko Samo, hrvatsko Ivo, rusko Sadko i srpsko Dimitrije,[155] 2. u sufiksu koji se pojavljuje u srpskomu imenu Miloš te u srodnim oblicima u drugim slavenskim jezicima i 3. u starocrkvenoslavenskim primjerima kao što su rodosь, narodotъ i sl.[156] Stanje je danas takvo da većina stručnjaka slavista prednost daje Leskienovu objašnjenju, ali još ima dosta i onih koji Fortunatovljevo tumačenje smatraju nespornim i točnim.

Sva ostala objašnjenja imala su i imaju znatno manje pristalica. Hirt je 1893. pretpostavio da je razvoj nastavaka *-os i *-om ovisio o naglasku i da su oba, kada su bila naglašena, dala -o, a kada su bila nenaglašena, oba su dala -ъ. Na nedostatke Hirtova objašnjenja ukazali su odmah nakon pojave Jagić i Mikkola, ali je to palo u gotovo potpuni zaborav tek nakon oštre Bernekerove kritike 1904. Postoji i određeni broj slavista koji načelno odbacuju glasovne zakone koji se primjenjuju samo na kraju riječi.[157] Njihovo je mišljenje da su oba nastavka, i *-os i *-om, glasovnim razvojem dala -o, a da se i nominativni i akuzativni nastavak muškoga roda mora

[153] Glas -j- jotirao je prethodni suglasnik i tako nestao, kao i u svim drugim slučajevima.

[154] Usp. Aitzetmüller 1991: 71-72. Szemerényi (1989: 196), nasuprot tomu smatra da je prajezični sufiks za te tri skupine najvjerojatnije ipak bio *-mos, unatoč tomu što je u litavskomu *-mus*: *Diesem -bh- haltigen Suffix (21) entspricht im Germ. und Baltisch-Slav. ein Suffix mit -m-, wahrscheinlich -mos, obwohl das Alit. -mus zeigt, woraus modernes -ms synkopiert ist (22).* (Ovom sufiksu koji sadrži -bh- (21) odgovara u germ. i baltoslav. sufiks s -m-, najvjerojatnije -mos, iako starolitavski upućuje na -mus, iz čega je sinkopom nastalo suvremeno -ms (22). Nastavak *-mos čini se pretpostavlja i Krasuhin (2004: 136): *v indoiranskom areale – *-bhi, v italo-kel'tskom – *-bho, v baltoslavjanskom i germanskom – *-mo* (na indoiranskom području *-bhi, na italo-keltskom *-bho, na baltoslavenskom i germanskom *-mo). Beekes (1995: 191) pak pretpostavlja nastavak *-mus. Sličan je prigovor i za prvo lice množine, gdje se, kao alternativni nastavak nastavku *-mos, za slavenske jezike pretpostavlja nastavak *-mon koji prema Leskienovu tumačenju daje u praslavenskomu završetak -mъ. Usp. Aitzetmüller 1991: 178.

[155] Nisam siguran kolika je dokazna snaga ovoga imena koje navodi Vermeer (1991: 280), kao i drugih njemu sličnih, iz grčkoga (ili latinskoga) posuđenih imena. Prijelaz *-ōs → *-ŭs (ako je postojao) mora biti stariji od prilagodbe samoglasnika, tj. morao je biti izvršen u ranome praslavenskom razdoblju. Imena kao što je Dimitrije posuđena su u slavenski znatno kasnije, o čemu posredno svjedoči i itacizam. Ta vremenska razlika otvara mogućnost i za drukčija tumačenja njihova završetka.

[156] Usp. Vermeer 1991: 280.

[157] Takvi su primjerice Lüdtke 1966., Georgiev 1969. i Orr 2000.

objašnjavati analogijom prema u-osnovama.[158] Većina istraživača smatra da se takav pristup suočava s ozbiljnim morfološkim problemima, a usto ne može objasniti paralelizam u razvoju nominativa i akuzativa jednine muškoga roda i prvoga lica jednine tematskoga aorista u kojemu također indoeuropski nastavak *-om daje u praslavenskomu -ъ.[159]

Kako je već istaknuto u poglavlju 2.1.3., slavenski je genitiv o-osnova podrijetlom stari ablativ. Tako misli većina slavista, među inima i A. Meillet. Tako izrijekom navodi i Krasuhin (2004: 120) tvrdeći da je litavsko viĩko odraz indoeuropskoga *wl̥kwōd. Kuznecov (1961.) pak smatra da se takvo objašnjenje ne može održati pretpostavlja li se baltoslavensko jezično zajedništvo. Litavski nastavak -o može se, prema njemu, svesti samo na izvorno dugo ā, a ne na dugo ō (a za ablativ se pretpostavlja nastavak *-ōd), za razliku od slavenskoga -a koje se može izvesti i iz jednoga i iz drugoga. Dugo je ō u litavskom moralo dati ili diftong *uo* ili *u*.[160] Takav refleks istočnobaltičkoga ō navodi i Zinkevičius (1998: 20-21). Prvi je taj problem po Kuznecovu uočio Fortunatov. Protiv svođenja slavenskoga genitiva na indoeuropski ablativ bio je i O. Szemerényi (1957: 101-102) koji smatra da je takav genitivni nastavak baltoslavenska inovacija nastala povezivanjem s pokaznim formantom *-at. U svojoj knjizi iz 1989. (str. 194) isti autor ističe da baltoslavenski genitiv, tj. litavsko -o i slavensko -a upućuju na -ād, čije ā nije objašnjeno i upućuje na svoj rad iz 1957. Aitzetmüller (1991: 76-78) pretpostavlja za indoeuropski ablativ dvojni nastavak, tj. *-ōd/*-ād. Razliku objašnjava kontrakcijom od *-o-ad, što je moglo dovesti u nekim jezicima do *-ōd, a u drugima do *-ād.[161] Kod jo-osnova u svim je slavenskim jezicima, pod utjecajem tvrde promjene, ostao nastavak -a, jedino je u češkom refleks -ě (npr. koně), dakle izvršena je promjena u glas e-tipa.

[158] Analogijom prema u-osnovama, tj. prijenosom nastavka u osnova (*-ŭs) u o-osnove, objašnjava taj nastavak i Stieber 1979. na str. 106: *Ponieważ końcówka -ъ na miejscu pie. *-os występuje w scs. i zabytkach staroruskich tylko u dawnych rzeczowników męskich o tematach na *-o, można przypuszczać, że powstała ona nie drogą fonetycznego rozwoju *-os, ale przez przeniesienie tu drogą wyrównania analogicznego dawnej końcówki -ŭ (tematów na -ŭ), pochodzącej z pie. końcówki -ŭs.* (Budući da se nastavak -ъ na mjestu pie. *-os pojavljuje u starocrkvenoslavenskom i u staroruskim spomenicima samo u starih imenica muškoga roda s osnovom na *-o, može se pretpostaviti da on nije postao glasovnim razvojem od *-os, nego je analoškim ujednačavanjem prenesen stari nastavak -ŭ (osnova na -ŭ) koji potječe od pie. nastavka -ŭs.)

[159] Usp. Vermeer 1991: 277, bilješka 7, a za kritiku Orrove knjige vidi Bichlmeier i Marti 2003.

[160] Usp. Kuznecov 1961., str. 37: *No eto predpoloženie ne možet byt' prinjato, esli predpolagat' naličie slavjanobaltijskogo edinstva v prošlom: v to vremja kak slavjanskoe -a (naprimer, stola) možet byt' vozvedeno kak k ō, tak i k ā, litovskoe -o (naprimer, viĩko 'volka') možet byt' vozvedeno fonetičeski liš' k ā, no ne k ō, kotoroe dolžno bylo dat' na litovskoj počve ili diftong uo ili u, ...* (Ta pretpostavka ne može biti prihvaćena ako se pretpostavlja baltoslavensko jedinstvo u prošlosti. U to vrijeme slavensko -a (na primjer *stola*) može se svesti kako na ō, tako i na ā. Litavsko -o (na primjer, *viĩko* 'vuka') svedivo je samo na ā, ali ne na ō koje bi na litavskom području moralo dati ili diftong *uo* ili *u*, ...)

[161] Usp. bilješku 107 na str. 76 u Aitzetmüller 1991.

Slavensko je dativno *-u* jedan od dijakronijski najnejasnijih nastavaka. Dativni je nastavak u indoeuropskom prajeziku bio **-ōi* koji je postao stezanjem od **-o-ei*. Slavensko *-u* glasovno ne može biti refleks diftonga *ōi*, iako su ga neki stariji istraživači, primjerice Milewski, nastojali tako objasniti. Ono se glasovno može izvesti samo iz diftonga *ou*. Slijedeći Leskiena, većina istraživača vidi u dativnom *-u* nastavak lokativa u-osnova.[162] Ipak, ima dosta i onih koji tim objašnjenjem nisu zadovoljni i tvrde da je indoeuropski prajezični nastavak **-oi* rekonstruiran uglavnom na temelju grčkoga (usp. λύκῳ).[163] Prema njihovu mišljenju, umjesto toga nastavka, treba za indoeuropski prajezik rekonstruirati nastavak **-ou*, iz kojega se slavenski *-u* može izvesti monoftongacijom, ili eventualno nastavak **-ō*.[164] Neobičan je prijedlog američkoga jezikoslovca Williama R. Schmalstiega prema kojemu se slavenski nastavak *-u* može svesti na starije *-om* koje bi bilo paralelno latvijskomu nastavku *-am* koji je izvorno bio pridjevski nastavak.[165]

O akuzativnom smo nastavku sve rekli govoreći o nominativu. Ponovit ćemo samo to da se on najčešće objašnjava glasovnim razvojem od prajezičnoga **-om* tako da se kratko indoeuropsko *ŏ* u završnom slogu ispred nosnika suzuje/podiže i postaje *ŭ*, a završni nosnik nakon toga otpada. Budući da je u srednjem rodu akuzativ u svim brojevima i svim sklonidbenim tipovima jednak nominativu, on se i ovdje objašnjava kao i u nominativu.

Vokativni je nastavak u muškom rodu, čini se, već u indoeuropskom prajeziku bio *-e*, što potvrđuje grčko λύκε, latinsko lupe i litavsko diẽve, a ne proturiječi tomu ni sanskrtsko deva.[166] Riječ je zapravo o prijevojnom e-stupnju tematskoga samoglasnika, tako da se može reći da je vokativ jednak osnovi bez nastavka. Nastavak jo-osnova *-u* preuzet je iz u-osnova, gdje je također riječ samo o diftongiranome osnovnom samoglasniku.

Lokativ je također jednostavan za objašnjavanje. Kada je na osnovu dodan nastavak **-i*, stapanjem tematskoga (osnovnoga) samoglasnika *-o-* i nastavka *-i* postao je diftong **-oi* koji monoftongacijom prelazi u dugo **-ē* iz kojega je nastao starocrkvenoslavenski *jat*. Kod jo-osnova prilagodbom samoglasnika (prijeglasom) *o* je iza *j* prešlo u *e*, pa je tako nastao diftong **-ei* koji monoftongacijom daje *-i*.

[162] Za moguće objašnjenje takva razvoja vidi Aitzetmüller 1991: 78-80.

[163] Nasuprot tomu, Arumaa (1985: 136) ističe da takvu rekonstrukciju potkrjepljuje i staroiranski: *Von besonderer Wichtigkeit ist die Bewahrung dieser Endung im Altiranischen, besonders im Avestischen als -ai (vəhrkai)*. (Posebno je važno čuvanje toga nastavka u staroiranskom, osobito u avestičkom kao *-ai* (*vəhrkai*).)

[164] O tome usp. Orr 2000: 125. Vidi također i Arumaa 1985: 137, napomena pri dnu stranice.

[165] Schmalstieg je takvo mišljenje iznio u više svojih radova između kraja šezdesetih i polovice osamdesetih godina 20. stoljeća. Usp. Arumaa 1985: 137 i Orr 2000: 126.

[166] Podsjećamo da su se u staroindijskom nevisoki samoglasnici *e*, *o* i *a* stopili u jedan samoglasnik *a*.

Isto vrijedi i za instrumentalni nastavak *-mь* koji se može lako izvesti iz prajezičnoga **-mĭ*. Jedino treba napomenuti da nastavak **-mĭ* nije općeindoeuropski, već je svojstven samo slavenskim jezicima. Litavski i staroindijski upućuju na nastavak **-ō*,[167] što upućuje na laringal kao nastavak koji u kombinaciji s osnovnim *o* daje dugi samoglasnik. Taj je stari nastavak u slavenskim jezicima najvjerojatnije zamijenjen nastavkom *-mь* (← **-mĭ*) iz u-osnova.[168] Otvoreno je pitanje je li iz u-osnova preuzeto samo *-mь*, tj. je li u kasnom praslavenskom završetak o-osnova glasio *-omь*, ili je preuzet cijeli završetak *-ъmь*. Ovisi to o datiranju zamjene staroga **-ō* sa *-mь*, a u tome nema među stručnjacima općega slaganja. Nastavak *-omь* pojavljuje se samo u južnoslavenskim jezicima, dok zapadnoslavenski i istočnoslavenski jezici imaju nastavak *-ъmъ* koji se na zapadu (u češkome) reflektira kao *-em*, a na istoku kao *-om*.[169]

Dvojina

N A V	*orbō → raba	*nozjō → noža	*jugoi → iȝě
G L	*orbou(s) → rabu	*nozjou(s) → nožu	*jugou(s) → igu
D I	*orbomō → raboma	*nozjomō → nožema	*jugomō → igoma →

U dvojini se svi nastavci mogu objasniti jednostavno, glasovnim razvojem. Nastavak nominativa, akuzativa i vokativa muškoga roda dobiven je duljenjem osnovnoga samoglasnika, a to, kao i kod u-osnova i i-osnova, upućuje vjerojatno na laringal, tj. na prajezični završetak **-oH$_1$*. Nastavak srednjega roda dobiven je povezivanjem osnovnoga **-o-* i nastavka **-i* ili **-ī*, čime je stvoren diftong **-oi* koji monoftongacijom daje starocrkvenoslavensko *-ě*. Završetak **-oī* može se u laringalnoj teoriji svesti na **-o -iH$_1$*.

U genitivu i lokativu valja pretpostaviti diftongirani stupanj osnovnoga samoglasnika. Neki istraživači smatraju da su se u indoeuropskom prajeziku ta dva padeža međusobno razlikovala time što je genitiv imao iza diftonga još i nastavak **-s*, a lokativ samo diftongiranu osnovu.[170] Oba završetka, i **-ous* i **-ou* u slavenskim jezicima daju *-u*. Od svih indoeuropskih jezika genitiv i lokativ razlikuju se jedino u iranskim jezicima.

Dugi samoglasnik u dativnom i instrumentalnom nastavku **-mō* upućuje na laringal, a to znači da se u laringalnoj teoriji može rekonstruirati ili **-meH$_3$* ili **-moH*. Svaki od tih nastavaka normalnim glasovnim razvojem daje u praslavenskome *-ma*.

[167] Usp. litavsko vilkù (čije je *-ù* postalo od staroga **-ō* preko posrednoga **-úo*) i vedsko vṛ́kā 'vuk'.

[168] Takvo tumačenje najvjerojatnijim smatra i Ivšić 1970: 187.

[169] Glasovi *e* i *o* su tu refleksi jakoga *jora*. Usp. Aitzetmüller 1991: 80. Zamjena *-omь* nastavkom u-osnova *-ъmь* dogodila se po Stieberu (1979: 107) prije 900. godine.

[170] Usp. npr. Ivšić 1970: 188.

Množina

N	*orboi → rabi	*nozjoi → noži	*jugā → iga
G	*orbom → rabъ	*nozjom → nožь	*jugom → igъ
D	*orbomus → rabomъ	*nozjomus → nožemъ	*jugomus → igomъ
A	*orbons → raby	*nozjons → nožę	= N
V	= N		
L	*orboisu → raběhъ	*nozjoisu → nožihъ	*jugoisu → iʒěhъ
I	*orbōis → raby (?)	*nozjōis → noži (?)	*jugōis → igy (?)

Obično se kao nastavak nominativa množine muškoga roda za indoeuropski prajezik rekonstruira nastavak *-*ōs* koji se objašnjava stezanjem *-*o-es* → *-*ōs*. Taj su nastavak sačuvali germanski i indoiranski jezici.[171] Većini je jezika, međutim, svojstven nastavak *-*oi*.[172] Taj se nastavak mora pretpostaviti i za slavenske jezike, što se vidi po drugoj palatalizaciji velara koja se događa u tom padežu (**wl̥kʷoi* → vlьci). Problem je međutim da normalnim glasovnim razvojem diftong *-*oi* daje -*ě*, a ne -*i*. Refleks -*i*, umjesto očekivanoga -*ě*, objašnjava se često s pomoću naglaska i intonacije. Prvi je dvojaki refleks diftonga **oi* u završnom slogu s pomoću naglaska tumačio Hirt tvrdeći da naglašeni diftong daje -*ě*, a nenaglašeni -*i*. Fortunatov je prvi predložio rješenje koje prihvaća velik broj slavista, a prema kojemu je refleks -*i* posljedica akutske (uzlazne) intonacije. Kod te je intonacije koncentracija energije navodno na drugom dijelu diftonga, pa je onda on i prevladao. Milewski (1932: 21-23) je prvi upozorio na to da različit refleks ne može biti posljedica intonacijske razlike ili razlike u naglasku. I Aitzetmüller (1991: 82) smatra da takvo objašnjenje nije točno jer intonacijska razlika ni u jednom drugom slučaju nije uzrok glasovnoj razlici, a ne može se po njemu ni dokazati da je u tom slučaju intonacija u praslavenskom bila uzlazna.[173] Aitzetmüller, a i mnogi drugi, stoga najvjerojatnijim smatraju morfološko objašnjenje prema kojemu je još u dopovijesno vrijeme nastavak *-*ě* zamijenjen nastavkom mekih osnova -*i*.[174] To znači da se je rabi oblikovalo prema noži. Nastavak srednjega roda upućuje na laringal H_2 koji je, zajedno s tematskim *o*, dao dugo *ā* (*-*oH*$_2$ → *-*ā*). To je *-*ā*, prema nekim tumačenjima, bilo izvorno zbirni sufiks, kao i ono kod a-osnova.[175]

Genitivni se nastavak objašnjava jednako kao akuzativ jednine. Dakle, indoeuropsko se kratko *ŏ* u završnom slogu ispred nosnika suzuje/podiže i postaje *ŭ*, a završni nosnik nakon toga otpada. Problem je, međutim, da se tu nastavak *-*ŏm* dodaje na osnovni samoglasnik -*ŏ*-, pa bi se kao rezultat stezanja dvaju kratkih *ŏ* očekivao nastavak *-*ōm*, a dugo se *ō* ispred završnoga nosnika obično ne suzuje, već zajedno s nosnikom daje nosni samoglasnik.[176] Nastavak *-*ōm* posvjedočen je u većini indoeuropskih jezika.[177] Refleks kratkoga *-*ŏm* potvrđen je jedino u slavenskim, italskim i keltskim jezicima. Za taj su problem predlagana različita rješenja. Neki su slavisti i indoeuropeisti pretpostavljali u tom slučaju skraćivanje cirkumfleksnoga indoeuropskoga *-*ō* u navedene tri jezične porodice.[178] Takvo rješenje odbacuju oni koji ne prihvaćaju indoeuropsko podrijetlo baltoslavenskih intonacija. Drugi su predlagali da je kratko *-*ŏm* iz suglasničkih te i-osnova i u-osnova poopćeno i na o-osnove i a-osnove. Treći pak pretpostavljaju već za prajezično doba i nastavak *-*ōm* i nastavak *-*ŏm*.[179] Kuznecov (1961: 73) pretpostavlja u tom slučaju krnjenje osnove i dodavanje nastavka *-*ŏm* na osnovu bez tematskoga samoglasnika.[180] Teško je odlučiti kojemu se rješenju prikloniti.

Kod dativa je sporno samo to treba li kao prajezični nastavak pretpostaviti *-*mŭs* ili *-*mŏs*. U oba slučaja postanak slavenskoga nastavka -*mъ* objašnjava se glasovnim razvojem. Ako pretpostavimo kao ishodište nastavak *-*mŭs*, valja samo pretpostaviti djelovanje zakona otvorenih slogova, zbog kojega je otpalo završno *s*, i prijelaza kvantitete u kvalitetu kojim je *ŭ* postalo *ъ*. Nastavak *-*mŏs* može se pretpostaviti samo ako prihvaćamo postojanje glasovnoga zakona o kojemu je riječi bilo kod objašnjenja nominativa jednine, a prema kojemu se kratko *ŏ* u završnom slogu ispred *s* pretvara u kratko *ŭ*. Daljnji je razvoj nakon toga isti kao u prvom slučaju.

O akuzativu množine govorili smo već u prvoj knjizi u poglavlju o postanku nosnih samoglasnika.[181] Postanak nastavka -*y* najčešće se objašnjava glasovno, pre-

[171] Usp. vedsko vr̥kās i gotsko vulfōs.

[172] Usp. grčko λύκοι, litavsko vilkaĩ i latinsko lupī. Smatra se da je nastavak *-*oi* preuzet iz zamjenične sklonidbe. Usp. Ivšić 1970: 188, Szemerényi 1989: 196, Beekes 1995: 192 i Krasuhin 2004: 134.

[173] Usp. str. 82: *Der Übergang von *-ai in -i ist phonetisch schwierig. Eine intonationsbedingte Doppelentwickung von *-ai zu -i oder -ě liegt nicht vor, da Intonationsunterschiede in keinem anderen Falle eine Differenz der lautlichen Entwicklung bewirkt haben (s. sub 3) und überdies akutiertes *-oi für das Slavische nicht nachzuweisen ist.* (Prijelaz *-*ai* u -*i* glasovno je teško objašnjiv. Nije u pitanju intonacijom uvjetovan dvostruki razvoj *-*ai* u -*i* ili -*ě*, jer intonacijska razlika ni u jednom drugom slučaju nije uzrokovala različit glasovni razvoj (v. pod 3), a osim toga akutirano *-*oi* za slavenski nije dokazano.)

[174] Prvi je tu mogućnost istaknuo Vaillant (1958: 33-34), a onda su je prihvatili i drugi. Usp. primjerice Arumaa 1985: 139.

[175] Usp. Aitzetmüller 1991: 85

[176] Usp. akuzativ jednine kod a-osnova i 1. lice jednine prezenta tematskih glagola.

[177] Usp. grčko λύκων i vedsko devā́m *jánma* 'rod bogova' (Rv. 1,74,3).

[178] Usp. Ivšić 1970, str. 189: *Završetak -ъ izvode iz ie. -ōm̃, za koje misle da se u prasl. jeziku pokraćuje u -om̃ (> on > un > ų > ъ). Istim bi putem u lit. jeziku postalo -ų̃, -ũ (uspor. na primjer, vьlkъ : lit. vilkų̃).*

[179] Podrobnu raspravu o tom problemu sadrži Kuznecov 1961: 68-73. Sažeto najvažnije prijedloge prikazuje i Arumaa 1985: 141-142.

[180] Govoreći o postanku oblika ženъ između ostaloga kaže: *..., jasno, čto v etoj forme osnova okančivaetsja uže ne na -a (< ā), a na n. Po suščestvu tak že obstoit delo i dlja osnov na -o, hotja eto i menee očevidno* (... jasno je da u tom obliku osnova već završava na *n*, a ne na -*a* (< *ā*). Isto u biti vrijedi i za o-osnove, iako je to manje očigledno).

[181] Usp. Mihaljević 2002: 174.

laskom *ŏ* u *ŭ* ispred završnoga **-ns*, zatim se nosnik gubi, a samoglasnik se naknadno dulji i na kraju završno *s* otpada zbog zakona otvorenih slogova, a prijelazom kvantitete u kvalitetu dugo *ū* postaje *y* (**-ŏns* → **-ŭns* → **-ūs* → **-ū* → *y*). Kod jo-osnova kratko *ŏ* prilagodbom samoglasnika iza *j* daje *e* koje zatim s nosnim *n* daje prednji nosni samoglasnik *ę*, a završno *s* i tu otpada zbog zakona otvorenih slogova.

Međutim, nastavak *-ę* pojavljuje se samo u južnoslavenskim jezicima, a u zapadnoslavenskim i istočnoslavenskim jezicima na njegovu je mjestu *-ě*. Objašnjenje zapadnoslavenskoga i istočnoslavenskoga razvoja pričinjava stručnjacima znatne poteškoće.[182]

Objašnjenje lokativa nije sporno. Treba samo pretpostaviti da se nastavak **-su* dodaje na diftongiranu osnovu i daljnji je razvoj predvidiv. Pravilom ruki *s* se iza *i* mijenja u *h*, diftong *oi* monoftongacijom daje *ě*, a završno kratko *ŭ* prijelazom kvantitete u kvalitetu postaje *ъ*. Kod jo-osnova prije monoftongacije djeluje prilagodba samoglasnika (prijeglas) koja *oi* mijenja u *ei*, koje se zatim monoftongira u *i*. Neriješeno je jedino pitanje je li diftongirani oblik osnove preuzet od zamjenica (**toisŭ* → těhъ) ili iz lokativa jednine na čiji je oblik dodan množinski nastavak **-sŭ*.

Znatne teškoće pričinja objašnjenje slavenskoga instrumentala. Nastavak o-osnova i jo-osnova različit je od svih drugih sklonidbenih tipova u kojima je nastavak *-mi*. Najvjerojatnije se iza toga nastavka krije indoeuropski nastavak **-ois*.[183] Taj je nastavak dobro posvjedočen u ostalim indoeuropskim jezičnim porodicama koje imaju instrumental: indoiranskoj, baltičkoj i italskoj.[184] Iz toga se prajezičnoga nastavka lako pravilnim glasovnim razvojem izvodi potvrđeni nastavak jo-osnova *-i. O* je iza *j* prešlo u *e* (prilagodba samoglasnika) i tako je postao diftong *ei* koji monoftongacijom daje *i*, a završno je *s* otpalo zbog zakona otvorenih slogova. Sporno je međutim podrijetlo nastavka *-y*. Za njegov su postanak predlagana različita fonološka, morfološka pa čak i sintaktička objašnjenja. Teško se ijedno od dosad predloženih rješenja može glasovno opravdati. Pokušaj da se postanak toga nastavka objasni glasovnom promjenom koja se događa samo na kraju riječi **ōis* → **ōs* → **ūs* → **ū* → *y*, osim što je vrlo složen, nameće i pitanje zašto se isto ne događa i drugdje. Objašnjenje da je i tu takav glasovni razvoj uvjetovan cirkumfleksnom intonacijom nije održivo jer pretpostavlja da je iz indoeuropskoga prajezika naslijeđena različita intonacija završnih slogova, a problem je opet da se ta glasovna promjena ne događa drugdje, već samo u jednom obliku, pa bi zbog te činjenice bila neobična glasovna promjena. Prema morfološkom objašnjenju koje je predlagao Hujer (1910: 160-164) taj je nastavak postao analogijom prema jo-osnovama gdje

[182] Usp. Kuznecov 1961: 78-80 i Orr 2000: 116-122. Više vidi kod objašnjenja genitiva jednine ā-osnova i jā-osnova.

[183] Usp. Szemerényi 1989: 197.

[184] Usp. staroindijsko vr̥kais, litavsko vilkaĩs, latinsko lupís i oskičko nesomois.

je od diftonga *-oi* pravilnim glasovnim razvojem (kako smo pokazali gore) postao nastavak *-i*. Analogijom prema tom *-i* kod tvrdih je osnova uvedeno *-y*. Tomu se objašnjenju može prigovoriti da se u slavenskim sklonidbenim paradigmama pojavljuje obično opreka *ě : i*, a ne *y : i*, pa bi se prema tome prije kao nastavak o-osnova očekivao *ě* nego *y*.[185] Protiv Hujerova objašnjenja govori i činjenica da u najranijim slavenskim tekstovima tu nema nikakva kolebanja. Kuznecov (1961: 77-78) malo vjerojatnim smatra i Brugmannovo objašnjenje analogijom prema u-osnovama,[186] kao i sintaktičko objašnjenje Endzelīnsa, van Wijka i Il'inskoga da je oblik na *-y* genetski zapravo akuzativ, a ne instrumental. Stoga se i danas može reći da je pitanje postanka toga nastavka i dalje otvoreno.

2.2.4. Ā-osnove, jā-osnove i ī-osnove

Jednina

N	**gʷenā* → žena	**dauhjā* → duša	rabynji
G	**gʷenans* → ženy	**dauhjans* → dušę	rabynję
D	**gʷenāi* → ženě	**dauhjāi* → duši	rabynji
A	**gʷenām* → ženǫ	**dauhjām* → dušǫ	rabynjǫ
V	**gʷenā* → ženo	**dauhjā* → duše	rabynji
L	**gʷenāi* → ženě	**dauhjāi* → duši	rabynji
I	ženojǫ	dušejǫ	rabynjejǫ

O nominativu jednine sve je već rečeno u poglavlju o sklonidbenom tipu. Kako je vidljivo iz tablica, ī-osnove razlikuju se od jā-osnova samo u nominativu i vokativu jednine, a u svim drugim padežima imaju istu sklonidbu kao i jā-osnove.

Genitivni nastavak *-y/-ę* zasigurno je slavenska inovacija. Izvorni bi prajezični nastavak za genitiv trebao biti **-ās* koje je postalo stezanjem od **-ā + es*. Nepalatalni bi se slavenski nastavak *-y* još moglo pokušati izvoditi glasovno iz toga prajezičnoga nastavka suženjem *ā* u *ū* ispred završnoga *s*, kako je taj oblik pokušao objasniti Meillet,[187] ali nastavak jā-osnova *-ę* jasno pokazuje da se iza toga, kao i u akuzativu množine, mora kriti nastavak **-ans* čiju je pojavu tu teško objasniti. Za taj nastavak sigurno nema zadovoljavajućega glasovnoga objašnjenja, već se on mora objašnjavati morfološki. Više je morfoloških rješenja predlagano za taj oblik. Jedno je da je završno *-s* u praslavenskom otpalo vrlo rano i da su se njego-

[185] Usp. Arumaa 1985: 144. O problemu toga nastavka vidi i u Kuznecov 1961: 75-78.

[186] Usp. na str. 77: *..., bylo by neponjatno, kakim obrazom pri takom vozdejstvii so storony osnov na -ŭ sami ěti poslednie ne sohranili formy na -y i, naprotiv, uže v glubokoj drevnosti ispol'zovali formu s okončaniem -mi, svojstvennuju vsem ostal'nym tipam sklonenija, krome osnov na -o* (..., bilo bi neshvatljivo, kako uz takav utjecaj u-osnova one same nisu sačuvale oblike na *-y*, nego su, naprotiv, još u davnini rabile oblik s nastavkom *-mi*, svojstven svim ostalim tipovima sklonidbe, osim o-osnova).

[187] Usp. Meillet – Vaillant 1934: 398 i Ivšić 1970: 192.

vim otpadanjem izjednačili nominativ i genitiv jednine pa je, kako bi se izbjeglo to izjednačenje, nastavak genitiva (i ablativa koji mu je bio identičan) morao biti zamijenjen kojim drugim nastavkom. Kao model za tu zamjenu mogle su poslužiti i-osnove u kojima su se glasovnim razvojem izjednačili genitiv jednine i nominativ i akuzativ množine. Povodeći se za i-osnovama i ove su osnove preuzele u genitiv jednine nastavak akuzativa i nominativa množine.[188] Brugmann je pretpostavljao da je riječ o prijenosu završetka iz n-osnova ženskoga roda i povezivao slavenski genitiv jednine ženy s gotskim genitivom qinōns. Njegovo su tumačenje prihvatili Leskien (1919: 109) i Hujer (1910: 111-112), a sklon mu je i Ivšić. Meillet nije takvo objašnjenje smatrao vjerojatnim jer u praslavenskom nije postojala sklonidba imenica n-osnova ženskoga roda, ali Ivšić to ne smatra smetnjom da se prihvati to tumačenje.[189] Knobloch (1954-1955: 255-256) je pak predlagao da je u jednini uporabljen nastavak genitiva množine na koji je onda dodan jedninski nastavak *-*s* i tako se dobije *-*ons* od kojega se glasovnim razvojem normalno razvija -*y* ili -*ę*, ovisno o okolini, kao u akuzativu ili nominativu množine. Aitzetmüller (1991: 86-87) najvjerojatnijim smatra objašnjenje prema kojemu su se genitiv i ablativ razvili iz funkcionalno bliskoga padeža jednine, točnije iz lokativa na *-*ām*. Na identičnost staroindijskoga zamjeničnoga lokativa tásyām i slavenskoga genitiva toję ukazao je već Leskien. Problem je međutim što *-*ām* normalno daje -*ǫ*,[190] pa se tu također, kao kod Knoblocha, mora računati na genitivni nastavak *-*s*. I tu je kod palatalne (meke) inačice nastavak -*ę*, kao i u nominativu i akuzativu množine te u akuzativu množine jo-osnova, svojstven samo južnoslavenskim jezicima, dok zapadnoslavenski i istočnoslavenski jezici imaju -*ě*. Većina istraživača misli da je nastavak -*ę* stariji i nastoje pronaći adekvatno rješenje za razvoj sjevernoslavenskoga -*ě* koji se u literaturi često zove trećim jatom ($ě_3$).[191] Neki razvoj toga nastavka objašnjavaju fonološki, a drugi morfološki. Fortunatov i van Wijk pretpostavljali su u praslavenskom postojanje dva djelomice različita prednja nosna samoglasnika. Prema njihovu tumačenju, u južnoslavenskim su se jezicima oni stopili u jedan, a na slavenskom im je sjeveru razvoj bio različit. Najdalje je u tom pogledu otišao Kortlandt (1979: 267) koji pretpostavlja za praslavenski čak šest različitih nosnih samoglasnika. Problem je sa svim tim objašnjenjima da nikakva traga takvu razlikovanju nema drugdje, već samo u završnom slogu. Paul Diels je 1913. godine odbacivao mogućnost da je tu riječ o dva različita nastavka i predložio rješenje koje i danas prihvaćaju mnogi slavisti, a prema kojemu se treći jat pojavljuje uglavnom u jezicima (ili dijalektima) u kojima je prednji nosni samoglasnik *ę* dao *ja*. Prema

[188] Usp. Aitzetmüller 1991: 86.

[189] Usp. Ivšić 1970: 192.

[190] Vidi dolje objašnjenje akuzativa.

[191] Brojke 1, 2 i 3 odnose se tu na različito podrijetlo jata: $ě_1$ postao je od indoeuropskoga dugoga *$\bar{e}$, a $ě_2$ od diftonga *ai, *oi.

njegovu objašnjenju nastavci o kojima je riječ jedini su u kojima se -*ę* pojavljuje iza *j*, pa je stoga bio dvostruko (jače) umekšan. To je na sjevernoslavenskom području dovelo do njegove denazalizacije i do razvoja odraza *ě*. Mnogi istraživači pak smatraju da se iza nastavaka -*ę* i -*ě* mora kriti deklinacijska razlika[192] i stoga ih objašnjavaju morfološki. Još je krajem 19. st. Zubatý predložio da je sjevernoslavensko -*ě* odraz staroga nastavka *-*jās*. Isto rješenje prihvaćaju i Schelesniker (1964: 24-29 i 35-40) i Aitzetmüller (1991: 89). Prema Schelesnikeru razdioba nastavaka -*ę* i -*ě* rezultat je morfološkoga restrukturiranja. Na južnoslavenskom području nastavak o-osnova i jo-osnova (-*ę*) poopćen je i na ā-osnove i jā-osnove, dok je razvoj na sjeveru bio obrnut, tj. tamo je nastavak ā-osnova i jā-osnova (-*ě*) poopćen i na o-osnove i jo-osnove.

U dativu je sažimanjem osnovnoga samoglasnika -*ā*- i nastavka *-*ei* nastao dugi diftong *-*āi* koji se, kao i svi drugi stari dugi diftonzi, najprije pokratio, a zatim monoftongacijom dao -*ě*. Kod jā-osnova je prije monoftongacije djelovala prilagodba samoglasnika (prijeglas) koja je promijenila *-*ăi* u *-*ei* čijom se monoftongacijom dobiva potvrđeni starocrkvenoslavenski nastavak -*i*.

U akuzativu se kod ā-osnova, prema očekivanju, od nastavka *-*ām* razvija stražnji nosni samoglasnik -*ǫ*. Prema nekim slavistima kod jā-osnova bi se glasovnim razvojem očekivao nastavak s prednjim nosnim samoglasnikom, a umjesto njega pojavljuje se također stražnji nosni samoglasnik -*ǫ*. Objašnjavaju ga onda analogijom prema nepalatalnoj inačici, tj. ā-osnovama.[193] Nije međutim sigurno da je praslavensko *-*jām* moralo dati *-*jǫ*. Ako kod dugoga *ā* iza palatala nije bilo prijeglasa ili ako je prijeglas poništen promjenom koja je svako dugo *ē* iza palatala pretvorilo u *ā*[194] i ako je ta promjena izvršena prije postanka nosnih samoglasnika, onda je nosnik -*ǫ* nastao pravilnim glasovnim razvojem, a ne analogijom, jer tautosilabička skupina *ām daje normalno *ǫ*.[195]

U vokativu slavenski jezici pokazuju arhaičan oblik nastavka s kratkim *-*ă* koji je u ā-osnovama, prijelazom kvantitete u kvalitetu, dao -*o*, a u jā-osnovama, zbog prilagodbe samoglasnika, -*e*. Arumaa (1985: 148) kaže da se ta kračina obično objašnjava laringalom H_2 u pauzi, tj. na kraju riječi ili rečenice,[196] iz čega nije

[192] Usp. Arumaa 1985., str. 149: *Diese räumliche Verteilung zwing uns zur Annahme, dass hinter -ę und -ě eine Flexionsverschiedenheit stecken muss* (*gegen Diels, AfslPh 35, 1913, 311ff.*). (Ta prostorna razdioba sili nas da pretpostavimo da se iza -*ę* i -*ě* mora kriti sklonidbena razlika (protiv *Diels, AfslPh 35, 1913, 311ff.*).)

[193] Usp. Aitzetmüller 1991. str. 90: *Ursl. *-i̯ām müsste lautgesetzlich -jǫ ergeben; -jǫ durch Analogie nach dem -ǫ der harten Stäme.* (Prasl. *-i̯ām moralo bi po glasovnim zakonima dati -jǫ; a -jǫ analogijom prema -ǫ tvrdih osnova.) Vidi također Matasović 2008: 195.

[194] Usp. Mihaljević 2002: 151-152.

[195] Vidi objašnjenje nastavka 1. lica jednine prezenta u poglavlju o glagolima.

[196] *Dahinter wird der Laryngal $ə_2$ in Pausa angenommen.* (Za to se pretpostavlja laringal $ə_2$ pred pauzom.)

sasvim jasno podrazumijeva li to da je na tom položaju ostao samo laringal, tj. da je riječ o prijevojnom nultom stupnu *-H_2 (umjesto punine *-eH_2) ili da je kračina rezultat gubljenja laringala koji je prethodno obojio samoglasnik *e*, kako to objašnjava Matasović (2008: 87-88 i 190). Kod ī-osnova vokativ je jednak nominativu.

U lokativu je stapanjem osnovnoga *-ā-* i nastavka *-*i* postao diftong koji se dalje normalno glasovno razvija, tj. najprije se pokratio, a zatim monoftongirao u *-ě*. Kod jā-osnova je djelovala i prilagodba samoglasnika, pa je očekivani rezultat *-i*.

Instrumentalni je završetak *-ojǫ/-ejǫ*, kao i kod ostalih osnova ženskoga roda, iz zamjenične promjene. Stariji je nastavak *-*ām* → *-ǫ* sporadično također potvrđen u starocrkvenoslavenskim spomenicima. Za njega se pretpostavlja da je kontaminacija prajezičnih nastavaka *-*ā* i *-*mǐ*, tj. da je dočetno *-m* preuzeto iz drugoga nastavka. Nosnik se tu pojavljuje samo u baltičkim i slavenskim jezicima. Valja još samo istaknuti da nastavak *-u* u mlađim hrvatskim crkvenoslavenskim spomenicima, kao i u suvremenim čakavskim govorima, može biti ili prežitak staroga nastavka *-ǫ* (← *-*ām*) ili rezultat stezanja nastavaka *-oju/-eju* (← *-ojǫ/-ejǫ*).

Dvojina

N A V	*g^wenāi → ženě	*dauhjāi → duši	rabynji
G L	*g^wenāu(s) → ženu	*dauhjāu(s) → dušu	rabynju
D I	*g^wenāmō → ženama	*dauhjāmō → dušama	rabynjama

Kao prajezični nominativno-akuzativni nastavak obično se tradicionalno rekonstruira dugi diftong *-*āi* koji je nastao spajanjem osnovnoga samoglasnika *-ā-* s nastavkom *-*i*.[197] Mikenski je grčki pak pokazao da bi se tu moglo raditi i o prajezičnom nastavku *-*oi*.[198] Za nas je to iz slavenske perspektive svejedno, jer je rezultat razvoja i jednoga i drugoga diftonga u praslavenskome isti.

O genitivu, lokativu, dativu i instrumentalu sve je već rečeno kod ranije obrađenih sklonidbenih tipova. Njihov je razvoj glasovno pravilan i očekivan.

Množina

N	*g^wenāns → ženy	*dauhjāns → dušę	rabynję
G	*g^wenom → ženъ	*dauhjom → dušь	rabynjь
D	*g^wenāmŭs → ženamъ	*dauhjāmŭs → dušamъ	rabynjamъ
A	*g^wenāns → ženy	*dauhjāns → dušę	rabynję
		V = N	
L	*g^wenāsu → ženahъ	*dauhjāsu → dušahъ	rabynjahъ
I	*g^wenāmīs → ženami	*dauhjāmīs → dušami	rabynjami

[197] U laringalnoj teoriji taj nastavak ima oblik *eH_2-*iH*. Usp. Beekes 1995: 195.
[198] Usp. Szemerényi 1989: 200.

U nominativu i vokativu bi, kao i u genitivu jednine, trebao biti prajezični nastavak *-*ās* koji je postao stezanjem od *-*ā -es*. Slavenski je nastavak *-y/-ę* očigledno preuzet iz akuzativa. Kao motiv za tu zamjenu može se navesti težnja da se izbjegne izjednačivanje nominativa množine s nominativom jednine ā-osnova do kojega bi došlo otpadanjem završnoga *-*s* u nastavku *-*ās*. I tu se nastavak jā-osnova *-ę* pojavljuje samo u južnoslavenskim jezicima dok zapadnoslavenski i istočnoslavenski jezici imaju nastavak *-ě*.[199]

Genitivni je razvoj, ako se kao praslavenski pretpostavi završetak *-*ŏm* s kratkim *ŏ*, pravilan i očekivan. Kratko je *ŏ* u završnom slogu ispred nosnoga suglasnika dalo *ŭ* koje je kasnije prešlo u ъ, a završni je nosnik iza kratkoga visokoga samoglasnika otpao. Kod jā-osnova mora se usto pretpostaviti i djelovanje prilagodbe samoglasnika kojom je *ŭ* prešlo u *ĭ* iza *j*. Pojava kratkoga *ŏ* umjesto očekivanoga dugoga samoglasnika može se objašnjavati na dva načina: 1. kasnijim kraćenjem izvorno dugoga samoglasnika[200] ili 2. morfološkim krnjenjem osnove, tj. dodavanjem nastavka *-*ŏm* izravno na korijen.[201]

Dativni je nastavak *-*mъ* rezultat pravilnoga glasovnoga razvoja. Valja jedino napomenuti da se nastavak *-*mŏs* može pretpostaviti kao polazište samo ako se prihvaća glasovna promjena kojom završno *-*ŏs* daje *-*ŭs*.[202]

O akuzativu je gotovo sve rečeno pri objašnjavanju genitiva jednine i nominativa množine. Jedino što još treba istaknuti je da *-y* može biti odraz samo nastavka s kratkim samoglasnikom *-*ăns* (ili *-*ŏns*). Pitanje je kako objasniti tu kračinu. Jedno je moguće objašnjenje da je riječ o utjecaju jo-osnova muškoga roda i/ili zamjeničnih osnova kod kojih se i u muškom i u ženskom rodu pojavljuje oblik ty (← *-*tŏns*). Druga je mogućnost da se i tu pretpostavi kasnije kraćenje izvorno dugoga samoglasnika, tj. *-*āns* → *-*ăns*.[203] Kako je već spomenuto, taj se akuzativni nastavak proširio i na nominativ.

U lokativu je sporna jedino pojava *-h-* umjesto očekivanoga *-*s-* iza glasova koji nisu *r*, *u*, *k*, *i*. Vjerojatno se to *-h-* razvilo analogijom prema drugim osnovama (u-osnove, o-osnove, i-osnove) u kojima je postalo od *s* pravilom ruki. Čini se da je ta zamjena izvršena razmjerno kasno, u razdoblju dezintegracije praslavenskoga.

[199] Vidi gore objašnjenje genitiva jednine.
[200] Usp. Arumaa 1985. str. 154: *Im Slavischen ist -ōm zu -om gekürzt worden, das -ъ ergeben hat rǫkъ, bei palatalen Stämmen -ь: dušь.* (U slavenskom je *-ōm* skraćeno u *-om* koje daje *-ъ*: *rǫkъ*, a iza palatala *-ь*: *dušь*.)
[201] Usp. Aitzetmüller 1991. str. 88: *Partikel *-ŏm (→ *-ŭm) s. sub. 17, wie bei den o-Stämmen nicht mit dem Stammelement verschmolzen, sondern direkt an die Wurzel angetreten.* (Čestica *-*ŏm* (→ *-*ŭm*), v. pod. 17, kao ni kod o-osnova, nije se stopila s osnovom, nego je dodana izravno na korijen.)
[202] Usp. objašnjenje kod o-osnova.
[203] Usp. Arumaa 1985: 153-154 i Aitzetmüller 1991: 88. Prema Arumi kraćenje je kao rješenje pretpostavljao Milewski.

Kao dokaz tomu navode se skraćeni staročeški toponimi (imena mjesta) u kojima se navodno još čuva staro *s*: *u* Polas i *u* Dolas (umjesto Poljanach i Doljanach).[204]

U instrumentalu je razvoj očekivan i glasovno pravilan.

2.2.5. Ū-osnove

Jednina	Dvojina	Množina
N *lăkūs → loky	*lăkŭwī → lokъvi	*lăkŭwī → lokъvi
G *lăkŭwes → lokъve	*lăkŭwous → lokъvu	*lăkŭwom → lokъvъ
D *lăkŭwei → lokъvi	*lăkŭwāmō → lokъvama	*lăkŭwāmŭs → lokъvamъ
A *lăkŭwm̥ → lokъvь	= N	*lăkŭwins → lokъvi
V = N	= N	= N
L lokъve	*lăkŭwou → lokъvu	*lăkŭwāsŭ → lokъvahъ
I lokъvьjǫ	= D	*lăkŭwāmīs → lokъvami

U nominativu jednine razvoj je glasovno pravilan i očekivan. U svim drugim padežima osnovno se **ū* razdijelilo na **ŭw* od kojega onda pravilnim glasovnim razvojem postaje *ъv*. Padežni su nastavci uglavnom jednaki onima kod suglasničkih osnova ženskoga roda (mati), jedino je u dvojini i množini u nekim padežima vidljiv utjecaj ā-osnova. Glasovno je proziran i genitiv čiji je nastavak postao otpadanjem završnoga *-s* zbog zakona otvorenih slogova. Isto vrijedi i za dativ i akuzativ koji su također glasovno lako tumačljivi. U dativu je potvrđeni starocrkvenoslavenski oblik dobiven monoftongacijom diftonga (**ei → i*) i prijelazom kvantitete u kvalitetu (**ă → o i *ŭ → ъ*). U akuzativu treba pretpostaviti prijelaz slogotvornoga nosnoga sonanta u **ŭm* (u susjedstvu stražnjega kliznika *w*), zatim gubljenje završnoga nosnika iza kratkoga visokoga samoglasnika i prijelaz kvantitete u kvalitetu. O lokativnom *-e* i instrumentalnom *-ьjǫ* već smo govorili kod suglasničkih i i-osnova.

U nominativu, akuzativu i vokativu dvojine nastavak **-ī* je iz i-osnova, a to u laringalnoj teoriji znači **-iH$_1$*. I nastavci za genitiv i lokativ već su protumačeni. Kod dativa i instrumentala *-a-* ispred nastavka *-ma* upućuje na utjecaj a-osnova, a razvoj daljnjega dijela nastavka također je već protumačen kod o-osnova.

U nominativu i akuzativu množine nastavak *-i* je također iz i-osnova. Nastavci genitiva, dativa, lokativa i instrumentala također su već protumačeni ranije. Jedino kod posljednja tri valja upozoriti da *-a-* ispred nastavka pokazuje utjecaj ā-osnova, a u lokativu je *-h-* također, kao i kod ā-osnova postalo analogijom prema i-osnovama, u-osnovama i o-osnovama.

[204] Usp. Arumaa 1985: 155 i Aitzetmüller 1991: 88. Prema Aitzetmülleru oblici su dobiveni od **Poljan-sъ* i **Doljan-sъ*, gdje je, očito (iako to Aitzetmüller ne spominje), nastavak dodan izravno na korijen, odnosno na oblik bez osnovnoga samoglasnika.

3. ZAMJENICE

3.1. Uvod

Zamjenice su riječi koje nemaju vlastitoga opisnoga sadržaja, već ga dobivaju od drugoga izraza koji je ranije izrijekom spomenut u tekstu ili se odnose na osobu ili predmet koji se može pokazati, pa se tako određuje njihova referencija. Izraz od kojega zamjenice dobivaju opisno značenje (referenciju) zove se *antecedens*. Tradicionalno se kaže da su zamjenice riječi koje zamjenjuju imeničke izraze i pojavljuju se umjesto njih kako bi se izbjeglo ponavljanje i zalihost (redundancija) i kako bi izričaj bio jasniji i kraći. Zamjenice se razlikuju ulogom i položajem u sintaktičkim skupinama. Neke se zamjenice ponašaju kao imenice i pojavljuju se na istim mjestima kao imenice. Zato se katkad zovu *imeničnim* ili *imeničkim zamjenicama.*[205] Takve su primjerice upitne zamjenice tko i što te neodređene zamjenice netko, nešto i sl. Druge se pojavljuju uz imenicu i ponašaju se kao determinatori (članovi), pridjevi ili kvantifikatori. One se u našim gramatikama nazivaju *pridjevnim* ili *pridjevskim zamjenicama.*[206] Kao pridjevi se ponašaju posvojne zamjenice moj, tvoj, svoj, naš, vaš, zatim upitno-odnosne zamjenice koji i čiji, neke neodređene zamjenice, primjerice pokoji, svačiji i sl., kao i zamjenični kvantifikatori svaki, neki, sav itd. Tradicionalno se zamjenice prema sadržaju dijele u iduće skupine: lične, posvojne, povratne, pokazne, upitne, odnosne, neodređene i zbirne. Prema morfološkom ponašanju, tj. prema tipu sklonidbe, zamjenice se u slavenskim jezicima dijele u dvije skupine: lične i nelične.

3.2. Lične zamjenice

Lične se zamjenice zovu tako jer izražavaju gramatičku kategoriju lica. Ta je kategorija u slavenskim jezicima zajednička zamjenicama i glagolima. Kao i kod glagola, i kod zamjenica postoje tri lica: prvo, drugo i treće. Bit te gramatičke kategorije valja tražiti u području deiktičnosti, točnije u gledanju s motrišta onoga koji govori i sudjelovanja u komunikaciji. Zamjenica prvoga lica označava ulogu govornika, zamjenica drugoga lica ulogu sugovornika, a zamjenica trećega lica ulogu onoga o kome/čemu se govori, a tko/što nije ni govornik ni slušatelj.[207] Većina svjetskih jezika ima konačan, zatvoren skup riječi kojima se izražavaju diskursne

[205] Prvi naziv rabe Težak; Babić 2005: 125, a drugi Barić i dr. 2005: 203.

[206] I ovdje prvi naziv rabe Težak; Babić 2005: 125, a drugi Barić i dr. 2005: 203.

[207] Često se u jezikoslovnim priručnicima može pročitati da lične zamjenice označuju govornika, sugovornika i onoga/ono o kome/čemu se govori, što nije sasvim točno. U određenim situcijama govornici mogu o sebi i sugovornicima govoriti i služeći se osobnim imenima, titulama, riječima koje izražavaju odnos među njima i sl. Stoga je bolje i preciznije govoriti o (diskursnim) ulogama govornika i sugovornika. Više o tome vidi u Siewierska 2004: 1-2.

uloge povezane s gramatičkom kategorijom lica. Te se riječi obično zovu ličnim zamjenicama. Iako gramatička kategorija lica razlikuje samo tri uloge, to ne znači da jezici imaju samo tri riječi za njezino izražavanje. Većina jezika za tu svrhu ima više različitih oblika.[208] Razlog je tomu činjenica da te riječi ne izražavaju samo lice, već i razne druge kategorije, primjerice: broj, rod, padež pa čak i društveni položaj te generacijsku pripadnost označenika u odnosu na govornika.[209] U slavenskim su jezicima važne samo tri prvonabrojene kategorije. Najvažnija je od njih kategorija broja. Indoeuropskim je jezicima, pa tako i slavenskim, svojstven supletivizam oblika za isto lice u različitim brojevima. Tako primjerice starocrkvenoslavenski ima za prvo lice jednine oblik azъ, za prvo lice dvojine oblik vě, a za prvo lice množine oblik my. Tako je i u drugim indoeuropskim jezicima: u staroindijskom 1. lice jednine ima oblik ahám, 1. lice dvojine āvā́m, a 1. lice množine vayám; u grčkom je u 1. licu jednine oblik ἐγώ, a u 1. licu množine ἡμεῖς; u latinskom jedninski oblik glasi ego, a množinski nos; gotski je jedninski oblik ik, dvojinski wit, a množinski weis itd. Slično je i u drugom licu. Padeži se, kao i kod imenica i pridjeva, izražavaju s pomoću nastavaka koji tvore sklonidbenu paradigmu. Međutim, i tu se katkad unutar istoga lica i broja pojavljuje supletivizam, tj. različiti oblici osnove za različite padeže, primjerice: u suvremenome hrvatskom jeziku nominativ zamjenice prvoga lica jednine glasi ja, a u kosim je padežima drukčija osnova: mene, meni, mnom.[210] Rod je u suvremenim slavenskim jezicima ograničen samo na zamjenice trećega lica.[211] I u većini se drugih jezika kategorija roda razlikuje samo u trećem licu. Jezici koji imaju kategoriju roda u drugom licu arealno su ili/i genetski povezani. Većina ih se govori na području sjeverne Afrike. Vrlo su rijetki jezici koji imaju kategoriju roda i u prvom licu.[212] Lako je objasniti zašto se rod razlikuje u trećem licu, a u prvom i drugom licu ne. Rod je prvoga i drugoga lica najčešće očit i govorniku i sugovorniku, pa je njegovo označivanje zalihosno. Rod trećega lica nije tako očigledan. Onaj/ono o kome/čemu se govori može, ali ne mora biti nazočan/prisutno. Stoga označivanje roda kod trećega lica

[208] Rijetki su jezici kao madureški, austronezijski jezik koji se govori na Javi, koji imaju samo dva oblika, oba za prvo lice: sengkoq 'ja' i tang 'moj'. Među jezicima koji imaju najviše ličnih zamjenica je fidžijski koji navodno ima čak 135 različitih oblika. Usp. Siewierska 2004: 2.

[209] Sustave zamjenica koji izražavaju generacijsku pripadnost i društvenu pripadnost označenika imaju neki australijski jezici. Najpoznatiji je primjer lardilskoga jezika koji, prema Hale 1966., u dvojini i množini ima jedan sustav zamjenica za osobe koje pripadaju istoj generaciji ili su za dvije generacije udaljene od govornika, a drugi sustav za osobe koje su za jednu ili tri i više generacija udaljene od govornika. Usp. također Siewierska 2004: 3.

[210] Slično je i u drugim indoeuropskim jezicima. Usp. primjerice njemačke ich, meiner, mir, mich; francuske je, me, moi i litavske oblike àš, manę̃s, mán, manè, manyjè, manimì.

[211] Iznimka je djelomice slovenski jezik koji je pod utjecajem imenica u prvom i drugom licu nominativa množine razvio nove oblike za ženski i srednji rod me i ve, dok se u muškom rodu rabe oblici mi i vi naslijeđeni iz praslavenskoga.

[212] Usp. Siewierska 2004: 104-106.

često pomaže sugovornicima da lakše jednoznačno odrede označenika o kojemu je riječ. Općenito se smatra da se prvo i drugo lice bitno razlikuju od trećega lica. Prvo i drugo lice sudionici su govornoga čina ostvarenoga izrekom u kojoj se pojavljuju, a treće lice nije. Mnogi lingvisti, ponajprije E. Benveniste, smatraju da gramatička kategorija lica obuhvaća samo prvo i drugo lice, a da treće lice zapravo nije lice. Razlikovanje rodova samo je jedno od očitovanja razlike između prvih dvaju lica i trećega lica. Od ostalih razlika ovdje će biti spomenute samo one čiji je odraz vidljiv u slavenskim jezicima. Jedna je od važnih razlika i činjenica da se na treće lice može upućivati bilo kojim leksičkim sredstvom, dok se na prvo i drugo lice u pravilu upućuje samo ličnim zamjenicama. Stoga ne čudi da postoje jezici koji imaju samo lične zamjenice prvoga i drugoga lica, a nemaju lične zamjenice trećega lica. U nekima od tih jezika na treće se lice upućuje punim imenskim izrazima,[213] a u drugima se u tu svrhu upotrebljavaju pokazne ili/i anaforičke zamjenice. Razlika između prvih dvaju i trećega lica vidljiva je najčešće i kod jezika koji imaju lične zamjenice trećega lica. Često se zamjenice trećega lica sklanjaju drukčije, tj. služe se drukčijim sustavom padežnih nastavaka nego zamjenice prvoga i drugoga lica. Takav je slučaj i u slavenskim jezicima. Razmjerno je česta pojava da se u trećem licu neutralizira (dokida) i razlika u broju, tj. da se isti oblik rabi i za jedninu i za množinu. Odraz te razlike vidljiv je i u slavenskim jezicima. U prvom i drugom licu jedninski i množinski oblici izvedeni su od različitih osnova, a u trećem licu su jedninski i množinski oblici izvedeni od iste osnove. Navedene se razlike mogu objasniti time da su zamjenice prvoga i drugoga lica deiktički izrazi čija interpretacija ovisi o izvanjezičnoj situaciji u kojoj je uporabljen iskaz u kojemu se pojavljuju. Iako prvo lice uvijek označuje govornika, a drugo slušatelja, stvarni identitet i jednoga i drugoga ovisi o tome tko je, kada i gdje izgovorio izraz (rečenicu) u kojemu se pojavljuju. Zamjenice prvoga i drugoga lica pripadaju skupini riječi koje se često označuju Jakobsonovim nazivom shifters.[214] Zamjenice trećega lica u biti su anaforički izrazi. Njihova interpretacija ne ovisi o izvanjezičnoj, već o jezičnoj okolini. Njihova se referencija najčešće određuje iz onoga što je ranije izgovoreno ili napisano. I one mogu biti uporabljene deiktički, ali je anaforička uporaba temeljna. Zbog toga se u nekim jezicima treće lice označuje anaforičkim zamjenicama, a deiktička se referencija izražava pokaznim zamjenicama. Tako je u starocrkvenoslavenskome, a očito je tako bilo i u praslavenskom jeziku. U kosim padežima treće se lice izražavalo oblicima anaforičke zamjenice i (*jь), ja, je, a u nominativu, gdje je prevladavajuća deiktička uporaba, oblicima pokaznih zamjenica

[213] Takav je primjerice saltjujski (salt-yui), papuanski jezik u kojemu se umjesto zamjenica trećega lica upotrebljavaju imenice yai 'muškarac, mužjak' i al 'žena, ženka' popraćene pokaznom česticom i, tako da yai i znači 'on' ili 'oni', a al i 'ona' ili 'one'. Usp. Siewierska 2004: 6.

[214] Usp. Jakobson 1971: 130-147.

onъ, tъ i sь. Ne čudi stoga da su sklonidbene paradigme ličnih zamjenica trećega lica u slavenskim jezicima nastale kontaminacijom pokaznih zamjenica i anaforičke zamjenice i, ja, je, tako da je nominativ (i vokativ) uzet od pokazne zamjenice, a ostali padeži od anaforičke zamjenice.[215] Budući da je ovdje riječ uglavnom o praslavenskoj sklonidbi, u poglavlju o ličnim zamjenicama bit će opisane samo zamjenice prvoga i drugoga lica kojima je pridružena i povratna zamjenica sebe čija je sklonidba paralelna zamjenici drugoga lica jednine. Zamjenice trećega lica sklanjaju se kao neличне zamjenice i zato ovdje nisu uključene. Lične se zamjenice u praslavenskom (a onda i u suvremenim slavenskim jezicima) odlikuju posebnom sklonidbom u kojoj se nastavci nekih padeža razlikuju ne samo od imenske, već i od deklinacije neličnih zamjenica. Prije samoga prikaza sklonidbe valja upozoriti da su razlike u pojedinim oblicima među indoeuropskim jezicima znatne, tako da je rekonstrukcija prajezičnih oblika moguća samo u ograničenoj mjeri.[216] To pokazuje da se je deklinacija ličnih zamjenica u indoeuropskim jezicima razvila nakon raspada indoeuropske jezične zajednice, u pojedinim jezičnim porodicama i jezicima. Vidljivo je i da je taj razvoj bio pod znatnim utjecajem imeničke sklonidbe. Stoga se u sljedećim tablicama u lijevom stupcu navode rekonstruirani oblici koji se mogu pretpostaviti kao ishodište kasnijih slavenskih oblika koji su oprimjereni starocrkvenoslavenskim oblicima.

1. lice jednine

N	*ēg'om → azъ	V	------
G	mene	L	*munoi,*minoi → mъně, mьně
D	*munoi,*minoi → mъně, mьně	I	mъnojǫ
A	*mem → mę		

Više je nedoumica u tumačenju nominativnoga oblika. Početni samoglasnik *a* u starocrkvenoslavenskome sporan je već od samih početaka poredbene indoeuropeistike, jer odgovara samoglasniku *e* u ostalim porodicama.[217] To je *a* najlakše objasniti pretpostavljanjem dugoga *ē* kao polazišta, a kako je vidljivo u grčkome i latinskome *e* je kratko. Za one koji prihvaćaju Winterov zakon slavensko se duljenje lako objašnjava: kratko *e* se dulji zbog zvučnoga suglasnika iza sebe. Prije Winterova zakona najčešće se kao uzrok duljenja pretpostavljao emfatički izgovor.[218] Pojava

[215] Bugarski i makedonski imaju u nominativu oblike postale od pokazne zamjenice tъ, ta, to (bugarski toj, tja, to; makedonski toj, ta, toa), a svi ostali slavenski jezici oblike pokazne zamjenice onъ, ona, ono.

[216] Pregled stanja po pojedinim indoeuropskim porodicama vidi u Kapović 2006: 123-127, a pregled ranijih rekonstrukcija prajezičnoga sustava ličnih zamjenica u istom djelu na str. 128-134.

[217] O čemu svjedoče latinski (egō) i grčki oblik (ἐγώ).

[218] Usp. Arumaa 1985. str. 158: *Mit einer Dehnung emphatischer Natur muß man auch in abulg.* azъ *rechnen.* (S duljenjem emfatičke naravi mora se računati i kod starobugarskoga *azъ*.)

a umjesto *e* najčešće se objašnjava dodavanjem protetskoga *j* iza kojega dugo *ē* pravilno postaje *ā*, a zatim se pretpostavlja gubljenje proteze, što je u starocrkvenoslavenskomu i inače čest slučaj ispred nevisokih stražnjih samoglasnika. Problem je međutim da su u tekstovima posvjedočeni primjeri u kojima se početno *j* gubi ispred etimološkoga **a*, ali nikada ispred *a* koje je postalo od etimološkoga **ē*, pa je nominativ lične zamjenice prvoga lica jedinstven slučaj. Unatoč tom problemu čini se da je pretpostavka o gubljenju početnoga *j* najjednostavnije rješenje.[219] Zanimljivo je i tumačenje dočetka **-om* koji neki smatraju glagolskim nastavkom za prvo lice,[220] drugi, zbog šire distribucije, misle da je riječ o čestici, a treći da je nosnik refleks zamjenice prvoga lica. Brojne su i teorije o podrijetlu velara **g'(h)*. Zanimljiva je teorija o postanku prajezičnoga oblika **eg'(h)om* koju donosi Krasuhin (2004: 149). Njega različitost osnove nominativa i ostalih padeža upućuje na kasnije postanje nominativnoga oblika. Nominativni je oblik prema tom tumačenju sintagma sa značenjem 'taj eto ja' i sastoji se od tri dijela **e-gho-m*, gdje je **e-* prezentator 'evo, eto, gle', a kolebanje **g/*gh* pokazuje da bi drugi dio mogao biti emfatička čestica tipa grčkoga γέ i staroindijskoga ha, a na kraju je sintagme lični zamjenični oblik **-m*. Takvo se objašnjenje temelji na pretpostavci da se u indoeuropskom prajeziku (kao i u suvremenome hrvatskom) zamjenični subjekt izricao samo onda kada ga je trebalo posebno naglasiti, a inače je bio izražen s pomoću glagolskoga nastavka. Budući da je zamjenični dio **-m* bio nenaglašen, trebao je u tom slučaju podršku. Stoga je uloga složene čestice **e-gho* upravo isticanje lične zamjenice. Možda u prilog takvu tumačenju govori i činjenica da praslavenski nominativni oblik **jazŭ* ni akcenatski nije dio iste naglasne paradigme s pomičnim naglaskom kao drugi oblici, već je izoliran.[221] To je tumačenje, kao i većina drugih, samo spekulacija bez čvrstih dokaza. Zbog oblika ja koji je raširen u suvremenim slavenskim jezicima, mnogi smatraju da je u praslavenskom, osim oblika **(j)āzŭ* postojao i oblik **(j)āz*, bez proširka (**om > ŭ*), u kojemu je završni suglasnik *z* otpao zbog zakona otvorenih slogova i tako je dobiven oblik ja.[222] Neki idu i korak dalje tvrdeći da se kraći oblik **eg'* mora pretpostaviti već za indoeuropski prajezik i da je čak bio prvotan, a da su oblici **eg'(h)om* i **eg'ō* mlađe dijalekatne inačice.[223] Takva je pretpostavka teško uskladiva s etimologijom koju navodi Krasuhin.

[219] Više o tom problemu vidi Kapović 2006: 22-25.

[220] Prema tom bi tumačenju dugo *-ō* koja se pojavljuje u grčkome i latinskome bilo odraz prezentskoga nastavka **-ō*, a slavensko *-ъ* odraz aoristnoga nastavka **-om*.

[221] Usp. Kapović 2006: 80.

[222] Usp. Arumaa 1985: 159.

[223] Usp. Kapović 2006: 148. Da je morfem **eg'* najstariji oblik zamjenice 1. lica jednine, najvjerojatnijim smatra i Matasović 2008: 232. Rudolf Aitzetmüller (1991: 107-108) pretpostavlja kao izvorni praslavenski lik samo oblik **jāz* iz kojega je kasnije otpadanjem završnoga *-z* postao oblik ja, a *-z* je u nekim jezicima sačuvano naknadnim dodavanjem nastavka *-ъ*.

Genitivni je oblik bez promjene naslijeđen iz indoeuropskoga prajezika, što potvrđuje usporedba s indoiranskim, keltskim i baltičkim jezicima. Neki u tom prajezičnom obliku vide spoj akuzativnoga me i čestice ne, a drugi, pozivajući se na činjenicu da u tom obliku dolaze neposredno jedan uz drugi dva puna prijevojna stupnja, pretpostavljaju spoj dvaju zamjeničnih korijena.[224] Od toga je oblika (s prijevojnim stupnjevima **mon-* i **mun-*) stvorena baltoslavenska osnova i za druge kose padeže.

Za dativ se ne može sa sigurnošću rekonstruirati zajednički prajezični oblik. Najčešće se prihvaća Meilletova rekonstrukcija **meg'hi* koja se opire na latinsko mihi i staroindijsko máhyam. Za slavenske jezike mora se kao polazni rekonstruirati oblik kao u gornjoj tablici. Osnova **mŭn-* najvjerojatnije je već baltoslavenska, o čemu svjedoči njezina proširenost i u baltičkim jezicima. Nejasno je podrijetlo samoglasnika **ŭ* u toj osnovi.[225] Nastavak **-oi* slavenska je inovacija. Kapović (2006: 104) kao baltoslavenske rekonstruira oblike **mŭni* i **meni* obrazlažući na temelju građe da je neobični nastavak **-i* najstariji. Taj je nastavak u slavenskom zamijenjen nastavkom **-ě* za čije podrijetlo Kapović (2006: 105) kaže da nije jasno, a Arumaa (1985: 161) misli da je postao od praslavenskoga **-oi* koje je preuzeto iz imeničke sklonidbe.[226] U starocrkvenoslavenskim se gramatikama, osim oblika s *jorom*, navodi i oblik s *jerom* za koji se obično misli da je sekundaran.[227] Promjena *jora* u *jer* može se objašnjavati asimilacijom prema idućemu *jatu* ili prijevojem *-en : -ьn*.[228] Za indoeuropski se prajezik može rekonstruirati i enklitički oblik **mei/*moi* koji je najvjerojatnije služio, ne samo za dativ, već i za akuzativ i genitiv. Za slavensko se mi kao polazište mora uzeti oblik s prijevojnim e-stupnjem **mei*.

U akuzativu indoeuropski je prajezični oblik gotovo sigurno bio **me* ili **mē*.[229] Za indoiranske[230] i slavenske jezike najvjerojatnije je da je završetak **-m* preuzet iz imeničke sklonidbe, gdje je to uobičajen nastavak, iako neki istraživači (primjerice Meillet) vide u njemu zamjeničnu (deiktičnu) česticu. Takav akuzativni oblik nije bio enklitika, već je imao vlastiti naglasak. U enklitiku se razvio tek kasnije s pojavom živosti i genitivnoga oblika u akuzativu. U starocrkvenoslavenskim tekstovima još je često na naglašenim položajima, a na takvu se položaju može naći sporadično i u znatno mlađim hrvatskoglagoljskim tekstovima. Tako se primjerice u fragmentu *Legende o sv. Eustahiju* s početka 14. st. koji se čuva u Novom Mestu u Sloveniji na listu 1b može pročitati ovaj tekst: *imêsta že ·b· (= 2) s(i)ni me i in' mьnьši mene* u kojemu akuzativni oblik me mora biti naglašen. To je međutim samo daleki, sporadični odraz stanja kakvo je bilo u praslavenskom.

[224] Usp. Arumaa 1985: 160.
[225] Više o tome vidi u Kapović 2006: 112-113.
[226] Slično misli i Aitzetmüller (1991: 108) koji pretpostavlja da je nastavak *-ě* preuzet iz ā-osnova.
[227] Usp. Arumaa 1985: 161 i Kapović 2006: 61.
[228] Usp. Kapović 2006: 61-62.
[229] Usp. Arumaa 1985: 159 i Kapović 2006: 128-134, 138 i 147.
[230] Usp. sanskrtsko mām i avestičko mąm.

Ne može se rekonstruirati zajednički indoeuropski prajezični oblik ni za lokativ jer mnogi indoeuropski jezici, među njima i hetitski, nemaju više taj padež. Slavenski je oblik sigurno novotvorenica jednaka dativu.

Zbog istoga razloga kao kod lokativa nije moguća rekonstrukcija niti prajezičnoga oblika instrumentala. Slavenski je nastavak postao pod utjecajem imeničke deklinacije. Obično se smatra da je postao križanjem prajezičnoga nastavka **-ō* ženskoga roda i nastavka i-osnova **-mĭ*.[231] Drugim riječima, nastavak **-ō* proširen je sa *-m* iz nastavka **-mĭ*. Završetak *-ojǫ* pokazuje da kao polazište moramo uzeti diftongiranu osnovu, tj. oblik **mŭnoi-ō-m*. Samoglasnik ъ (← **ŭ*) u osnovi istoga je podrijetla kao i u dativu i lokativu, a to znači da njegovo postanje nije jasno.

2. lice jednine

N **tū → ty*	V -----
G **tewe(s) → tebe*	L **teboi → tebě*
D **teboi → tebě*	I tobojǫ
A **tēm → tę*	

U drugom licu, za razliku od prvoga, nema supletivizma osnove, ali se u nekim padežima pojavljuje prijevoj *e ~ o*. Za slavenski se nominativ mora pretpostaviti ishodišni oblik s dugim **ū*. Takvu rekonstrukciju potkrjepljuju i italski i keltski jezici te avestički. Neki indoeuropeisti, uz taj oblik, rekonstruiraju za indoeuropski prajezik i **tŭ* s kratkim samoglasnikom, zbog kratkoga odraza u drugim jezicima.[232] Stručnjaci se znatno razilaze u objašnjavanju oblika s dugim samoglasnikom. Ima onih koji oblik **tū* objašnjavaju redukcijom (stezanjem) oblika **tewe* ili **tuwa*,[233] dok Kapović kao moguće objašnjenje nudi pretpostavku o fakultativnom duljenju u jednosložnicama u indoeuropskom prajeziku.[234] Matasović (2008: 233) misli pak da je laringal, odraz kojega je duljina, u nekim jezicima preuzet iz sufiksa **-H_2om* tako da je oblik **tuH_2om* pogrešno segmentiran kao **tuH_2-om*. Taj je sufiks vidljiv u staroindijskom obliku te zamjenice t(u)vám, kao i u oskičkome tiium. Matasović dopušta i mogućnost da su odrazi s kratkim **ŭ* nastali gubljenjem laringala u pauzi.[235]

[231] Usp. Arumaa 1985: 162 i Szemerényi 1989: 228. Vidi također niže poglavlje o pokaznim zamjenicama.
[232] Tako postupa primjerice Szemerényi 1989: 228. Osim njega, kao primjer takve rekonstrukcije, Kapović (2006: 128-134) navodi još i Sihlera i Katza, a i sam prihvaća takvu rekonstrukciju. Vidi str. 147.
[233] Kao primjer prvoga Arumaa (1985: 163) navodi Brugmanna, a kao primjer drugoga Erharta. Usp. također Ivšić 1970: 218.
[234] Usp. Kapović 2006: 137 i 140-142. Dokazi koje Kapović za to nudi uglavnom su spekulativne naravi, ali to vrijedi i za ostale pretpostavke.
[235] Usp. Matasović 2008: 234.

U genitivu rekonstrukciju prajezičnoga oblika s glasom *w* opravdavaju refleksi u indoiranskim, baltičkim i navodno keltskim jezicima.[236] Slavenski je *b* vjerojatno preuzet iz dativa, a to znači da je u dativu od starine i da se od tamo proširio analogijom i u druge padeže.

Za dativni nastavak **-oi* vrijedi sve što je rečeno o istom nastavku kod prvoga lica. Za indoeuropski se prajezik najčešće rekonstruira oblik **te-bhi*, o čijem je nastavku **-i* također bilo govora kod prvoga lica. I tu se, kao i kod prvoga lica, za indoeuropski prajezik može rekonstruirati i enklitički oblik **tei/*toi* koji je najvjerojatnije služio, ne samo za dativ, već i za akuzativ i genitiv. Za slavensko se *ti* kao polazište mora uzeti oblik s prijevojnim e-stupnjem **tei.*

U akuzativu je prajezični oblik bio vjerojatno **te* ili **tē* koji, kao i u prvom licu, nije bio enklitičan, već je imao vlastiti naglasak. Kao i u 1. licu, nastavak *-m* u slavenskim je jezicima iz imenične sklonidbe.

O nastavcima lokativa i instrumentala sve je rečeno kod prvoga lica. Treba samo dodati da se u instrumentalu u osnovi pojavljuje prijevojni stupanj *o*, umjesto *e*. U nekim je sjevernim slavenskim jezicima (istočnim i zapadnim) taj prijevojni stupanj potvrđen i u dativu i lokativu.[237] Jezikoslovci se ne slažu u potpunosti je li stariji vokalizam *e* ili vokalizam *o*. Neki smatraju da su stariji oblici s *e*, a da se oblici s *o* mogu tumačiti kasnijom asimilacijom (instrumental) i analogijom.[238] Drugi misle da vokalizam *o* mora biti stariji, a da je *e* kasnijega, analoškoga postanja.[239] Treći pretpostavljaju da je u dativu izvorno bilo **teb-*, a u lokativu **tob-*, a da su kasnije promjene rezultat izjednačivanja dativa i lokativa. U južnoslavenskim jezicima (i drugima koji imaju samo *e*) lokativ se poveo za dativom, a u nekim sjevernoslavenskim dativ za lokativom.[240] U četvrtoj su skupini oni koji, poput Kapovića (2006: 63-66), zastupaju mišljenje da za praslavenski treba, kao ravnopravne, rekonstruirati oba oblika (i **teb-* i **tob-*) i u dativu i u lokativu.

[236] Usporedi staroindijsko táva, litavsko tavęs (dijalektalno i tavè i tèvęs) i latvijsko tevis.

[237] Usporedi češko tobě, poljsko tobie i ukrajinsko tobi.

[238] Tako primjerice Arumaa (1985: 164) za instrumental kaže: *Die Wurzel to- gegenüber te- in den übrigen obliquen Kasus erklärt sich durch Assimilation.* (Korijen *to-*, nasuprot *te-* u ostalim kosim padežima, objašnjava se asimilacijom.) Utjecajem instrumentala postanak tih oblika objašnjava i Stieber 1979: 139-140.

[239] Usporedi primjerice Aitzetmüller (1991: 111) koji kod dativa kaže: *Das Ost- und Westslavische hat tobě, dessen o-Vokalismus sich als alt erweist durch das Reflexivum* (*s. sub 36 sobě*). (Istočnoslavenski i zapadnoslavenski imaju *tobě*, čiji se o-vokalizam pokazuje starim u povratnoj zamjenici (vidi pod 36 *sobě*).), a zatim na istoj stranici, kod lokativa: *West- und Ostslavische tobě* (*mit älterem o-Vokalismus, s. o. Dat. tebě*) (zapadnoslavensko i istočnoslavensko *tobě* (sa starim o-vokalizmom, v. gore dativ *tebě*.)

[240] Takvo objašnjenje zastupa primjerice Vaillant (1958: 249), a prema Kapoviću (2006: 65) i V. Kiparsky (1967.).

Povratna zamjenica

N ------	V ---------
G *sewe(s) → sebe	L *seboi → sebě
D *seboi → sebě	I sobojǫ
A *sēm → sę	

Povratnu zamjenicu, iako je po funkciji anaforička, s ličnim zamjenicama povezuje ista sklonidba koja je, kao i razvoj oblika, potpuno paralelna sklonidbi lične zamjenice 2. lica jednine i zato je ovdje navodimo odmah iza nje. I tu je *b* u genitivu, lokativu i instrumentalu (umjesto staroga *w*) preuzeto iz dativa, dativni i lokativni nastavak *-ě* istoga je postanja kao i kod ličnih zamjenica 1. i 2. lica jednine, akuzativno je **-m* također iz imeničke sklonidbe, a u instrumentalu se također pojavljuje prijevojni stupanj *o*. U nekim je sjevernim slavenskim jezicima isti prijevojni stupanj svojstven i dativu i lokativu, kao i kod lične zamjenice 2. lica jednine. Jedina je razlika da povratna zamjenica nema nominativnoga oblika. Razlog je tomu činjenica da se ona uvijek odnosi na gramatički subjekt rečenice pa zbog toga sama ne može nikada biti subjekt, a to znači da se ne može nikad pojaviti u nominativu koji je prototipan subjektni padež. Povratna se zamjenica u slavenskim, baltičkim, indoiranskim i albanskom jeziku rabi za sva tri lica, a u germanskim, italskim i grčkom jeziku samo za treće lice. Čini se po svemu da je stanje kakvo je u prvoj skupini jezika starije, a da je ograničenje samo na treće lice kasnijega postanja. Etimološki je oblik povratne zamjenice možda povezan sa starom anaforičkom zamjenicom koja je u obliku **soi* bila zamjenica 3. lica, a od koje u slavenskim i baltičkim jezicima nema tragova.[241] Osim naglašenih oblika, i tu moramo pretpostaviti postojanje prajezičnoga enklitičkoga oblika **soi/*sei* koji nije služio samo za dativ, već i za akuzativ i genitiv. Naravno, i tu za slavenski oblik *si* treba pretpostaviti kao ishodište inačicu **sei.*

1. lice dvojine

N *wē → vě	V ---------
G *nō- → naju	L *nō- → naju
D *nōmō → nama	I *nōmō → nama
A *nō → na	

Za prvo se lice dvojine u nominativu indoeuropski prajezični oblik obično rekonstruira u dva lika: **we* ili **wē*. Za slavenske jezike moramo kao polazište pretpostaviti drugi lik.[242] U svim je drugim padežima prajezična osnova **nō-* koja je podudarna s množinskim oblicima. Neki jezikoslovci ne isključuju mogućnost da je

[241] Usp. Arumaa 1985: 164.

[242] Prvi se lik s kratkim samoglasnikom pretpostavlja kao polazni za gotski, a često i za litavski. Usporedi Arumaa 1985:169-170 i Aitzetmüller 1991: 110.

dvojinski oblik nastao krnjenjem množinskoga oblika, oduzimanjem množinskoga formanta *-*s*.[243] Doda li se tomu i činjenica da u nekim indoeuropskim jezicima oblici na **w-* postoje i u množini, pokazatelj je to za mnoge istraživače da se u indoeuropskome prajeziku razlika između dvojine i množine još nije u potpunosti razvila.[244] Prema Matasoviću (2008: 236) starocrkvenoslavenski oblik vě nije postao od praslavenskoga (praindoeuropskoga) **wē*, nego od praslavenskoga oblika s diftongom **wai*. Postanak toga oblika objašnjava ovako: »Moguće je da je u ie. prajeziku osnova 1. l. du. bila *ne-, s NAV du. *noh$_1$ (odakle pravilno možemo izvesti gr. 1. du. *nṓ*). U prasl. je ta osnova preoblikovana u *wāy, dodavanjem nastavka za NAV du. s. i ž. roda *-ih$_1$ te je dobiveno *wē > stcsl. *vě*.«

Nastavci su u kosim padežima isti kao kod imenica. Neki jezikoslovci *j* između osnove i nastavka u genitivu i lokativu smatraju protetskim, unesenim da bi se izbjegao zijev, dok drugi objašnjavaju te oblike analogijom prema pokaznoj zamjenici kod koje se padežni nastavak *-*ou* dodaje na diftongiranu osnovu **toi-*.[245]

2. lice dvojine

N	*jū → vy (*wō → va)	V	---------
G	*wō- → vaju	L	*wō- → vaju
D	*wōmō → vama	I	*wōmō → vama
A	*wō → va		

I u drugom licu dvojine osnova je podudarna s množinskom i to u svim padežima. U poglavlju 2.1.2. već je spomenuto tumačenje prema kojemu je starocrkvenoslavenski oblik *va*, koji se navodi u većini gramatika, postao naknadno, vjerojatno prema akuzativu, kako bi se izbjegla homonimija s množinskim oblikom, jer su se dvojinski i množinski oblik izjednačili kada je zbog zakona otvorenih slogova otpalo završno *s* u množinskom obliku. I tu je aktualna teorija da je dvojinski oblik postao krnjenjem množinskoga, oduzimanjem formanta *-*s*, a jednako se tako i ti oblici uzimlju kao potvrda da razlika između dvojine i množine u indoeuropskom prajeziku još nije bila u potpunosti razvijena. Nastavci su isti kao u 1. licu dvojine, a to znači isti kao kod imenica. Smatra se da je izvorno prajezično *j* u nominativu i u dvojini i u množini zamijenjeno sa *v* analogijom prema drugim padežima.

1. lice množine

N	*mons → my	V	---------
G	*nōsom → nasъ	L	*nōsu → nasъ
D	*nōmus → namъ	I	*nōmīs → nami
A	*nōns → ny		

[243] Usp. Arumaa 1985: 170.
[244] O tome vidi u poglavlju 2.1.2.
[245] Usp. Aitzetmüller 1991: 116-117.

Za indoeuropski se prajezik obično u nominativu rekonstruira oblik **wei-(es)*.[246] Rjeđe su jezikoslovci rekonstruirali oblike **nos*[247] ili **mes*.[248] Ni iz jednoga od tih oblika ne može se normalnim razvojem objasniti postanak slavenskoga my. Tradicionalno se početno *m-* u tom obliku objašnjavalo utjecajem prvoga lica jednine na množinu[249] ili pak utjecajem glagolskoga nastavka za prvo lice množine.[250] I za početno *-y* dva su objašnjenja. Češće je ono kako je oblik *my* postao od oblika **mons*, koji je pod utjecajem prvoga lica jednine preoblikovani akuzativni oblik **nons*,[251] a drugo je da je *-y* u prvo lice preuzeto iz drugoga lica množine.[252]

Za genitiv je nemoguće rekonstruirati zajednički praindoeuropski oblik.[253] Da bi se to vidjelo, dovoljno je usporediti latinsko nostrum, gotsko unsara, armensko mer i slavensko nasъ. Za slavenski se kao polazište mora pretpostaviti oblik kao u gornjoj tablici iz kojega je izvođenje starocrkvenoslavenskoga oblika nasъ pravilno. Peeter Arumaa (1985: 167) smatra da je polazišni oblik bio **nōs-sōm* i da je nakon skraćivanja udvojenoga suglasnika *s* apstrahirana nova osnova *na-* koja je poslužila kao osnova i ostalih kosih padeža. Nastavak *-*sōm* samo je baltoslavenski i nije ga lako objasniti. Prije će ipak biti da je u praslavenskome završetku samoglasnik bio kratak (*-*som*), jer bi se iz dugoga samoglasnika i nosnika na kraju riječi razvio nosni samoglasnik, a ne *jor*. Stoga Mate Kapović (2006: 104-106) rekonstruira kao baltoslavenski oblik s obje inačice, inačicu s dugim samoglasnikom za baltički, a inačicu s kratkim samoglasnikom za slavenski. Nije sasvim rasvijetljeno ni podrijetlo duljine u osnovi **nō-*. Najčešće se smatra da je ona u množinu došla iz dvojine.[254]

[246] Usp. Arumaa (1985: 166-167), Aitzetmüller (1991: 109), Beekes (1995: 208), Kapović (2006: 128-134 i 147). Kao temelj za takvu rekonstrukciju poslužili su oblici u mnogim jezicima: hetitsko wes, gotsko weis, toharsko was (A) i wes (B), sanskrtsko vayam, avestičko vaēm itd.
[247] Usp. primjerice Krasuhin (2004: 150). Takva se rekonstrukcija obično temelji na latinskom obliku nos koji pak neki smatraju sekundarnim likom preuzetim iz kosih padeža. Usp. Arumaa (1985: 166).
[248] Tako primjerice Szemerényi (1989: 229-230) pretpostavlja da je nominativ množine prvoga i drugoga lica izvorno glasio **mes* i **wes*, odnosno **mos* i **wos*, na što su se kasnije nadovezali oblici **n̥s-mes* i **u̯s-wes* da bi se nakon toga **mos* iza **n̥s* pretvorilo u **nos*, što je poslužilo kao oblik za kose padeže. Oblik **wei* po njemu je samo naknadni, zamjenski oblik koji tu nije izvoran. Kapović (2006: 147) rekonstruira kao prajezične oblike i **wei* i **mes*. Rekonstrukcija oblika **mes* temelji se na litavskome i latvijskome mẽs, staropruskome mes, armenskome mekh itd.
[249] Usp. Arumaa (1985: 166).
[250] Usp. Aitzetmüller (1991: 109).
[251] Usp. Arumaa (1985: 166).
[252] Takvo objašnjenje zastupaju primjerice Aitzetmüller (1991: 109) i Kapović (2006: 67). Kapović to objašnjava ovako: u slavenskome je prije prilagodbe samoglasnika početni **j-* u **jūs* zamijenjen sa **w-* iz kosih padeža i tako je dobiven oblik **wūs* koji pravilnim glasovnim razvojem daje vy. Analogijom prema tom obliku nastao je i u prvom licu oblik my.
[253] Usp. Arumaa (1985: 167). To vrlo jasno ističe i Kapović (2006: 150): *Osim naglašenoga A. mn., nijedan se drugi oblik ne može rekonstruirati u ie. Svi drugi oblici posvjedočeni u ie. jezicima izgledaju kao očite inovacije. To je posebno jasno u slučaju G mn.*
[254] Usp. Arumaa (1985: 168).

Ni za dativ se ne može rekonstruirati zajednički praindoeuropski oblik. Kao i kod imenica, neki jezici imaju u nastavku refleks formanta *-bh-*,[255] a drugi formanta *-m-*,[256] što vjerojatno upućuje na kasniji razvoj. Stručnjaci se ne slažu ni oko toga treba li za slavenski nastavak kao polazni pretpostaviti oblik **-mŭs* ili **-mŏs*, ovisno o tome prihvaćaju li Fortunatovljevu teoriju da je i **-ŏs* glasovnim razvojem davalo **-ŭs* ili Leskienovo objašnjenje bez takve promjene, ali o tome smo već govorili kod imenica. U starocrkvenoslavenskim se tekstovima, osim naglašenoga oblika namъ, pojavljuje i nenaglašeni (enklitički) oblik ny. Neki jezikoslovci smatraju da je to enklitički oblik akuzativa koji se mogao rabiti i kao dativ.[257] Kapović (2006: 68) se ne slaže s tvrdnjom da je takav oblik u dativu sekundaran. Dva su problema, po njegovu mišljenju, s takvim objašnjenjem: 1. teško je, ako ne i nemoguće, objasniti kako je naglašeni akuzativni oblik postao nenaglašenim dativom, 2. taj se oblik u dativu pojavljuje u nizu slavenskih jezika. Stoga Kapović zaključuje da je to zapravo bio praslavenski oblik, tj. da je arhaizam, a ne inovacija. Međutim, i u njegovu objašnjenju postanak toga dativnoga oblika ima posredne veze s akuzativom, jer je postao ugledanjem na akuzativni razvoj.

Za akuzativ se u praindoeuropskom obično rekonstruiraju dva oblika, jedan naglašeni **nsme* i jedan nenaglašeni **nos/*nōs*. Slavenski je oblik mogao postati iz drugoga oblika umetanjem formanta *-n-* koji je vjerojatno, kao oznaka akuzativa, preuzet iz imeničke sklonidbe. Tako je nastao oblik naveden u gornjoj tablici iz kojega se pravilnim glasovnim razvojem dobiva potvrđeni starocrkvenoslavenski oblik ny koji je mogao biti i naglašen. Budući da se enklitički oblik **nos/*nōs* rabio i u genitivu i dativu, Kapović misli da je po uzoru na akuzativ i tamo oblik **nos/*nōs* zamijenjen sa **nōns*. Naglašeni starocrkvenoslavenski oblik nasъ zapravo je genitiv koji je počeo služiti kao akuzativ s pojavom kategorije živosti.

Iako je u starocrkvenoslavenskomu lokativni oblik potpuno jednak genitivnomu, njihovo je izvođenje različito. Kao polazište za izvođenje lokativnoga oblika uzima se osnova **nō-* proširena uobičajenim lokativnim nastavkom **-sŭ*. Alternativno se kao polazište može uzeti osnova **nōs-* i na nju dodati nastavak **-sŭ*. Tada treba pretpostaviti da je najprije pojednostavnjen udvojeni suglasnik *s*, čime je dobiven oblik naveden u gornjoj tablici iz kojega se pravilnim glasovnim razvojem dobiva potvrđeni starocrkvenoslavenski oblik nasъ.

Ni za instrumental se ne može rekonstruirati zajednički prajezični oblik za sve indoeuropske jezike. Kao polazište za slavenski oblik nami mora se pretpostaviti osnova **nō(s)-* proširena instrumentalnim nastavkom **-mīs* koji se u baltoslavenskim jezicima pojavljuje i u nekim imeničkim sklonidbenim tipovima.

[255] Usp. primjerice lat. nobis i av. ahma^{ib}yā.
[256] Osim starocrkvenoslavenskoga namъ, usp. staroprusko noumans.
[257] Usp. Aitzetmüller (1991: 109).

2. lice množine

N	*jūs → vy	V	---------
G	*wōsom → vasъ	L	*wōsu → vasъ
D	*wōmus → vamъ	I	*wōmīs → vami
A	*wōns → vy		

Kao i u dvojini, u nominativu je početni *j* zamijenjen sa *v* iz kosih padeža. Tako je dobiven oblik **vūs* u kojemu je završni *s* otpao zbog zakona otvorenih slogova, a dugi je *ū* dao *y*, pa su se tako još u praslavenskom izjednačili oblici 2. lica dvojine i 2. lica množine. U ostalim su padežima nastavci jednaki onima u 1. licu množine i moraju se jednako objašnjavati. Valja napomenuti da je i tu starocrkvenoslavenski naglašeni akuzativni oblik *vasъ* stari genitiv koji je funkciju akuzativa primio razvojem kategorije živosti. I tu se također nenaglašeni oblik *vy* upotrebljavao i za dativ i genitiv. Treba još samo spomenuti da su od osnova **nōs* i **wōs* izvedene i slavenske posvojne zamjenice (pridjevi) našь i vašь.[258]

3.3. Pokazne zamjenice

Pokazne zamjenice upućujući na što obično izražavaju i njegov odnos prema govorniku i slušatelju. Ono na što se tim zamjenicama pokazuje može biti ovdje, odmah pokraj mene (govornika), tu pokraj tebe (slušatelja) ili ondje negdje dalje. Najveći broj indoeuropskih jezika razlikuje tri stupnja udaljenosti, ali ima i onih koji imaju četverostupanjski sustav.[259] Zato obično u jezicima postoji veći broj pokaznih zamjenica. Teško je odrediti koliko je pokaznih zamjenica doista imao indoeuropski prajezik. Neke novije teorije pretpostavljaju da je imao samo dvije pokazne zamjenice: **so-*, **sā* (**seH$_2$-*), **tod* i anaforičku zamjenicu **is/*e-* (**H$_1$e-*), **ī* (**(H$_1$)iH$_2$*), **id* (**H$_1$id*). Ostale su pokazne zamjenice u jezicima potomcima izvedene od čestica i priloga. Za prajezik se mogu rekonstruirati tri takve čestice/priloga: **k'i* 'ovdje', **an* (**H$_2$en*) 'onamo' i **au* (**H$_2$eu*) 'dalje, nadalje'.[260] Te su tri čestice u osnovi starocrkvenoslavenskih pokaznih zamjenica sь, onъ i ovъ. Takozvani u-demonstrativi, kao što je starocrkvenoslavensko ovъ, punu su sklonidbenu paradigmu sačuvali samo u slavenskim i iranskim jezicima. Pokazne se zamjenice morfološki od ličnih razlikuju ne samo time da nemaju kategoriju lica, već i time da imaju kategoriju roda, tj. da imaju različite oblike za različite rodove. Njihova je sklonidba, dakle, određena kategorijama roda, broja i padeža. Za opis sklonidbe

[258] Kao polazište za nominativni oblik našь treba pretpostaviti prajezično **nōsjŭs* ili **nōsjŏs* (ovisno o tome prihvaćamo li Leskienovo ili Fortunatovljevo objašnjenje), a za oblik vašь prajezično **vōsjŭs* ili **vōsjŏs*.
[259] Usp. Szemerényi 1989: 215-216.
[260] Usp. Beekes 1995: 201-202.

pokaznih zamjenica obično se kao primjer uzima zamjenica tъ, ta, to, pa ćemo tako i mi postupiti. Jedan je od razloga za to i činjenica da je zamjenica od toga korijena najbolje zastupljena i sačuvana u velikom broju indoeuropskih jezika.[261] Oblici su te zamjenice u muškom i srednjem rodu ustrojeni prema imeničkim o-osnovama, a oblici ženskoga roda prema a-osnovama. I padežni su nastavci dijelom preuzeti od imenica, a dijelom su novije tvorbe svojstvene samo zamjeničnoj sklonidbi. Moguće je da se u starijem razdoblju indoeuropskoga prajezika pokazne zamjenice nisu sklanjale, nego su bile samo pokazne čestice. Tomu u prilog govori i činjenica da se u anatolijskom osnove **so* i **to* pojavljuju samo kao enklitičke sintaktičke čestice, a ne kao zamjenice.[262]

		Jednina	
m. r.	ž. r.	s. r.	
N	*so (*tă(s)) → tъ	*sā (*tā) → ta	*tod → to
G	*toso (*tăgă) → togo	*taians → toję	= m. r.
D	*to(s)mōi → tomu	*taiai → toji	= m. r.
A	*tom → tъ	*tām → tǫ	= N
V	----------	----------	----------
L	*to(s)mĭ → tomь	= D	= m. r.
I	*toimĭ → tĕmь	*taiām → tojǫ	= m. r.

Za nominativ se jednine kao indoeuropski obično rekonstruiraju oblici **so*, **sā*, **tod*, jer na takvu rekonstukciju upućuje stanje u većini porodica.[263] U slavenskim i baltičkim jezicima nema supletivizma između nominativa i ostalih padeža, već se i u nominativu muškoga i ženskoga roda, umjesto *s*, pojavljuje *t*. Ono se objašnjava dvojako. Neki ga objašnjavaju analogijom prema srednjem rodu i kosim padežima.[264] Drugi niječu takvu mogućnost i tvrde da su već u prajeziku postojale dvije osnove s vlastitim paradigmama.[265] Postoji i objašnjenje prema kojemu je i oblik **so* postao od **to*. Česta je u svjetskim jezicima pojava da pokazne zamjenice oblikuju složene cjeline koje se sastoje od dva ili više zamjeničnih korijena. Tako je primjerice pokazna zamjenica taj u suvremenom hrvatskom postala povezivanjem zamjenice tъ i anaforičke zamjenice **jь*. Prema Havlikovu pravilu u obliku **tъjь* prvi se *jer* vokalizira kao *a*, a drugi gubi i tako se dobiva oblik taj. U ruskom jeziku zamjenica tot dobivena je udvajanjem oblika tъ. U **tъtъ* prvi se *jor* očekivano vokalizira kao *o*, a drugi se gubi.[266] Neki indoeuropeisti smatraju da se to dogodilo

[261] Usp. Szemerényi 1989: 216 i Krasuhin 2004: 153.
[262] Usp. Matasović 2008: 227.
[263] Usporedi primjerice sti. sa, sā, tad; gr. ó, ἡ, τό; got. sa, sō, þat-a itd.
[264] Usp. npr. Aitzetmüller 1991: 114 i Matasović 2008: 228.
[265] Usp. Arumaa 1985: 172.
[266] O tome što se s tom zamjenicom dogodilo u drugim slavenskim jezicima usp. Stieber 1979: 145.

i u indoeuropskom i da je pokazna zamjenica **so* nastala glasovnim razvojem od udvojenoga **to-to*:[267] **toto* → **tto* → **sso* → **so*. Iako se tako nominativni oblik svodi na istu osnovu s ostalim padežima, to je objašnjenje mnogima nevjerojatno.[268] Postanak starocrkvenoslavenskoga oblika tъ od prajezičnoga **tos* možemo također tumačiti na dva načina, ovisno o tome prihvatimo li Fortunatovljevu pretpostavku da je i završno **-ŏs* davalo glasovnim razvojem **-ŭs* ili se priklonimo Leskienovu tumačenju. O oba smo opširno govorili kod imenica o-osnova. Ovdje je stanje jednako kao tamo.

Genitivni nastavak *-go* slavenska je inovacija i nije zadovoljavajuće objašnjen. Stari nastavak **-so* (**-sjo*) čuva se jedino kod upitne zamjenice česo. Schelesniker (1964: 57-60) smatra da je *-g-* izvorno prodrlo umjesto *s* u sve oblike u paradigmi, a da je kasnije, zbog zakona otvorenih slogova, ispalo ispred suglasnika, a zadržalo se ispred samoglasnika. Oslonac nalazi u zamjeničnim prilozima togda, kogda, jegda i sl. Prije djelovanja zakona otvorenih slogova u te je priloge punoznačno *g* umetnuto između zamjenične osnove i priložnoga završetka. Odatle je prodrlo u kose padeže zamjenica, potisnulo izvorno *s* i izazvalo restrukturiranje osnove u **tog-*, **kog-* i sl. Upitna zamjenica **k^{w}i-* sačuvala je izvorno *-s-* jer nije bila izvrgnuta takvu utjecaju, budući da se od njezine osnove ne tvore nikakvi prilozi na *-gda*. Naknadno se u suvremenim slavenskim jezicima oblik te zamjenice *česo* izjednačio s kogo i postao *čego*. Tako se može objasniti i odsutnost *-s-* u skupini *-sm-* slavenskih zamjeničnih oblika kad se usporede s drugim indoeuropskim jezicima, npr. kada se dativno tomu usporedi sa staroindijskim tásmai i staropruskim stesmu, a lokativno tomь sa staroindijskim tásmin. Da skupina *-sm-* u praslavenskom nije pojednostavnjivana pravilnom glasovnom promjenom, kako se često pretpostavlja, svjedoče oblici 1. lica jednine i množine prezenta glagola byti u starocrkvenoslavenskom: jesmь, jesmъ, oblici glagola smijati se i sl.[269] Nasuprot tomu, Arumaa (1985: 175) se priklanja tradicionalnomu rješenju, koje je predložio već Miklošič, da je genitiv nastao od osnove *to* na koju se prilijepila čestica *-go*,[270] što znači da *g* nije nikakva zamjena za *s*, odnosno formant koji je potisnuo *s*, već da je izvoran na tom položaju.[271] Fortunatov je postanak *-g-* objašnjavao glasovnim razvojem od prajezičnoga **-ojo*, pri čemu se **j* u praslavenskome frikativiziralo u *γ* koje se onda stopilo sa *g*. Takvo je objašnjenje sasvim spekulativno jer za frikativi-

[267] Prema Szemerényiju (1989: 218) takvu je teoriju zastupao već Hirt krajem 19. st., a onda polovicom 20. st. i Heller. Krasuhin (2004: 154) i Stanišić (2006: 242-243) navode kao zastupnika takve teze i Martineta.
[268] Usp. Szemerényi 1989: 217.
[269] Usp. Matasović 2008: 119 i 229, bilješka 305. Ivšić (1970: 222-223) zamjenu skupine *-sm-* sa *-m-* tumači analogijom prema instrumentalu, gdje te skupine nije bilo.
[270] Miklošičevo je tumačenje prihvatio i Tomo Maretić (1892: 42). Usp. također Ivšić 1970: 222.
[271] Takvo tumačenje prihvaća i Matasović 2008: 229.

zaciju *j* → *γ* nema u praslavenskom nikakvih drugih potvrda.[272] Nije vjerojatnije ni objašnjenje Sobolevskoga koji je povezivao slavensko genitivno *-g-* s grčkim *-χ-* (← **gh*) u riječima kao što su παντα χοῦ 'svagdje, posvuda', ἀλλαχοῦ 'drugdje' i sl. Budući da je *-g-* u slavenskim oblicima sigurno nastalo tek u praslavensko vrijeme (riječ je dakle o slavenskoj inovaciji), ne može se povezivati s grčkim *-χ-*.[273]

Problem dativnoga *-u* jednak je onomu kod imenica o-osnova.[274] U akuzativu, lokativu i instrumentalu muškoga roda starocrkvenoslavenski su oblici iz pretpostavljenih prajezičnih dobiveni pravilnim glasovnim razvojem. U akuzativu valja pretpostaviti promjenu završnoga **-ŏm* u **-ŭm*, a zatim gubljenje nosnika na kraju riječi iza kratkih *ĭ* i *ŭ*. U instrumentalu je osnova diftongirana, [275] a diftong **oi* očekivano daje *ě*. Treba napomenuti da se je i *s*, ako ga je ikada bilo, izgubio u svim oblicima gdje je bio ispred suglasnika.[276]

U genitivu ženskoga roda problem je isti kao kod imenica ja-osnova.[277] Nastavak *-jȩ* je, kao i tamo, samo južnoslavenski, dok zapadnoslavenski i istočnoslavenski jezici imaju *-jě*. U dativu valja pretpostaviti kraćenje dugoga diftonga, zatim prelazak *o* u *e* iza *j* (prilagodba samoglasnika) i monoftongaciju diftonga *ei* u *i*. Dakle, riječ je o pravilnom glasovnom razvoju, kao i u akuzativu gdje se dugi stražnji samoglasnik i nosnik u završnom slogu mijenjaju u stražnji nosni samoglasnik. Instrumentalni je nastavak, kako je već rečeno u poglavlju 2.2.4, kontaminacija imeničnoga i zamjeničnoga nastavka. Prema svjedočenju sanskrtskoga tayā, stari je indoeuropski nastavak i tu bio **-ā*, a to znači da kao polazište treba pretpostaviti oblik **tojā*. U baltoslavenskom je razdoblju taj nastavak križan (kontaminiran) s nastavkom **-mi*, rezultat čega je nastavak **-ām*.[278] Kod pokazne zamjenice ta to znači oblik **tojām* iz kojega se pravilnim glasovnim razvojem dobiva starocrkvenoslavensko tojǫ. Zamjenični završetak *-ojǫ* (**-ojām*) naknadno je protumačen kao nastavak i preuzet u sve deklinacije ženskoga roda kod imenica.

		Dvojina	
m. r.	ž. r.	s. r.	
N A V	*tō → ta	*toi → tě	= ž. r.
G L	*toiou → toju	= m. r.	= m. r.
D I	*toimō → těma	= m. r.	= m. r.

[272] Usp. Schelesniker 1964: 58.
[273] Usp. Schelesniker 1964: 58.
[274] Vidi poglavlje 2.2.3.
[275] Prema Arumaa (1985: 175) diftong je posuđen iz množine.
[276] Vidi objašnjenje genitivnoga oblika.
[277] Vidi poglavlje 2.2.4.
[278] Drukčije nastavak **-ām* objašnjava Matasović (2008: 230). Po njemu **-ām* »zacijelo predstavlja neku staru postpoziciju (poslijelog), bez usporednica u drugim ie. jezicima«.

U dvojini se svi oblici mogu objasniti pravilnim glasovnim razvojem. Valja tek napomenuti da je u svim kosim padežima dvojine i množine poopćena diftongirana osnova **toi-* na koju se dodaju uobičajeni padežni nastavci opisani u poglavlju 2.1.3. Kako je vidljivo, oblici su kosih padeža jednaki za sva tri roda. Time se slavenski jezici razlikuju od baltičkih koji razlikuju rodove, tj. imaju za njih različite oblike. Isto vrijedi i za kose padeže u množini.

		Množina	
	m. r.	ž. r.	s. r.
N	*toi → ti	*tons → ty	*tā → ta
G	*toisom → těhъ		
D	*toimŭs → těmъ		
A	*tons → ty	= N	
V	----------		
L	*toisŭ → těhъ		
I	*toimīs → těmi		

U nominativu muškoga roda valja upozoriti na neobičan refleks diftonga **-oi* > *-i*, isti kao kod imenica muškoga roda o-osnova te kod pridjeva.[279] Oblik ženskoga roda je, kao i kod imenica a-osnova, očito rezultat analogije prema akuzativu.[280] Kao i u dvojini, u kosim je padežima poopćena diftongirana osnova **toi-*. Na tu se osnovu u genitivu dodaje formant *-s-*, a na njega genitivni nastavak **-ŏm*. I ovdje, kao i kod imenica, nastavak **-ŏm* s kratkim samoglasnikom nije svojstven većini indoeuropskih jezika.[281] Iza *i*, a ispred samoglasnika, *s* se pravilom ruki mijenja u *h*, a skupina *ŏm* se na kraju riječi mijenja u *ŭm* iza čega završno *-m* otpada iza kratkih *ĭ* i *ŭ*. U dativu valja napomenuti da neki stručnjaci koji prihvaćaju Fortunatovljevu teoriju umjesto **-mŭs* pretpostavljaju nastavak **-mos* u kojemu se završno *-ŏs* mijenja u *-ŭs*, zatim završno *-s* otpada zbog zakona otvorenih slogova i na kraju kratko *ŭ* postaje ъ. U akuzativu, kao i kod imenica o-osnova i a-osnova, završno *-ons* daje *-y*, a u lokativu treba pretpostaviti djelovanje pravila ruki koje pretvara *s* u *h*, nakon toga se diftong očekivano monoftongira i na koncu kratko *ŭ* postaje ъ, pa se tako oblik izjednačava s genitivnim oblikom. U instrumentalu treba pretpostaviti samo djelovanje monoftongacije i zakona otvorenih slogova.

[279] Više o tome vidi u poglavlju o imenicama, potpoglavlje 2.2.3. Vidi također i Mihaljević 2002: 154.
[280] Vidi poglavlje 2.2.4.
[281] Vidi poglavlje 2.2.3. Da bi se vidjelo kako se i tu mora za indoeuropski prajezik pretpostaviti nastavak **-ōm*, dovoljno je usporediti staroindijsko téšām i grčko τῶν.

3.3.1. Anaforička i odnosna (relativna) zamjenica

Razmjerno su dobro posvjedočeni i oblici anaforičke zamjenice, iako se ne mogu u potpunosti rekonstruirati svi njezini prajezični oblici. Obično se za nju rekonstruiraju tri osnove koje se smjenjuju: **i-*, **e-* i **ei-*. Neki istraživači smatraju osnovu **i-*, koja je svojstvena nominativu jednine nultim prijevojnim stupnjem osnove **ei-*.[282] Zbog protetskoga *j*, još je teže jednoznačno odrediti rane praslavenske oblike i sklonidbenu paradigmu te zamjenice. Tradicionalno se za nominativ u indoeuropskome rekonstruiraju oblici **is*, **ī*, **id*.[283] Starocrkvenoslavenski se oblik muškoga roda i može lako povezati s prajezičnim **is*. Završno je *s* moralo ispasti zbog zakona otvorenih slogova, a protetsko *j* i kratko *ĭ*, koje je kasnije dalo ь koji je iza *j* napet, daju očekivano dugo *i*. Međutim, oblik ženskoga roda ja i srednjega roda je ne mogu se nikako glasovno izvesti iz oblika **ī* i **id*. Za njih se mora pretpostaviti naknadno tematiziranje u ja-osnove u ženskom rodu, odnosno jo-osnove u srednjem rodu. Problem je međutim da se tako može tumačiti i nominativni oblik muškoga roda. Ta zamjenica nije prešla u tematske osnove (o-osnove i a-osnove) samo u slavenskim jezicima, već i u nekim drugim jezicima. To se dogodilo i u grčkom i indoiranskim jezicima gdje je tako od anaforičke zamjenice postala odnosna zamjenica **jos*, **jā*, **jod*. Odnosno je značenje ta zamjenica razvila i u starocrkvenoslavenskom jeziku. Tradicionalno se pretpostavljalo da je to bilo bez promjene osnove, ali problem je da se svi starocrkvenoslavenski oblici mogu izvesti iz tematiziranih oblika (j)o-osnova i (j)a-osnova, a prednost je takva opisa da je to moguće i s nominativnim oblicima. Prihvatimo li Fortunatovljevu teoriju, prema kojoj je i završno *ŏs* normalnim glasovnim razvojem prelazilo u *ŭs*, tada glasovnim razvojem možemo objašnjavati i postanak oblika *i* iz **jos*. Završno *ŏs* najprije postaje *ŭs*, zatim se *s* gubi zbog zakona otvorenih slogova. Nakon toga se prilagodbom samoglasnika kratko *ŭ* iza *j* mijenja u kratko *ĭ* koje u konačnici zajedno sa *j* daje *i*. Ako pak prihvaćamo Leskienovu teoriju, tada također taj oblik možemo, kao i kod imenica i tvrde inačice zamjenica, opisivati analogijom prema akuzativu. Iz tematiziranih se osnova mogu izvesti i oblici svih drugih padeža, kako je prikazano u idućim tablicama. Valja samo, kao i kod zamjenice тъ, та, то, pretpostaviti diftongiranje osnove u kosim padežima ženskoga roda u jednini i sva tri roda u dvojini i množini. Iako su se oblici anaforičke i odnosne zamjenice u slavenskim jezicima izjednačili, njihova je funkcija ostala jasno odvojena zahvaljujući čestici že koja se dodaje kao oznaka relativnosti. Dakle, kada je uloga te zamjenice anaforička, ona

[282] Usp. Aitzetmüller 1991: 121.

[283] Usp. Szemerényi 1989: 219. Zbog staroindijskoga oblika ayám koji tako ostaje neobjašnjen, neke novije rekonstrukcije pretpostavljaju oblike **e* (**H_1e*), **ī* (**$(H_1)iH_2$*) i **id* (**$(H_1)id$*). Na takvu rekonstrukciju upućuju i staroengleško (h)e i starovisokonjemačko e(r). Usp. Beekes 1995: 203.

se pojavljuje bez čestice že, a kada ima funkciju odnosne zamjenice, onda je uvijek s dometkom *že*. Budući da se anaforička zamjenica odnosi na već (naprijed) spomenutu osobu ili stvar, ona u starocrkvenoslavenskom nema nominativnih oblika. Drugim riječima u kanonskim su tekstovima u nominativu potvrđeni samo oblici s dometkom *-že*. Nominativni i (bez že) pojavljuje se samo u složenim (određenim) oblicima pridjeva koji su postali srastanjem kratkih oblika pridjeva s oblicima te zamjenice koji su, kao oznaka određenosti, slijedili neposredno iza njih. Budući da se anaforička zamjenica počela s vremenom rabiti i kao zamjenica 3. lica, njezina je paradigma u toj ulozi dopunjena nominativom pokazne zamjenice *onъ*. Valja još napomenuti da se u starocrkvenoslavenskim tekstovima između prijedloga koji završavaju samoglasnikom i oblika te zamjenice gotovo redovito unosi nosnik *n*. On potječe od prijedloga vъ, kъ, sъ koji su izvedeni iz prajezičnih oblika **vŭn*, **kŭn*, **sŭn*. Izvorno je vъn jemь, kъn jemu i sъn jimь zbog zakona otvorenih slogova preslogovano kao: vъ njemь, kъ njemu i sъ njimь. Tako je nosnik *n* proširen i u oblike sa svim drugim prijedlozima, a kasnije se u pojedinim jezicima počeo osjećati naprosto kao dio osnove koja se u obliku sa *n-* osamostalila od prijedloga. U hrvatskom se jeziku oblici s početnim *n-* počinju pojavljivati samostalno bez prijedloga u 13. st. Sklonidba je ove zamjenice u biti ista kao kod zamjenice тъ. Sve razlike uvjetovane su glasovnim promjenama, ponajprije prilagodbom samoglasnika (prijeglasom).

	Jednina		
N	*jĭ (*jos) → i(že)	*jā → ja(že)	*jod → je(že)
G	*jogo → jego	*jaions → jeję	= m. r.
D	*jomoi → jemu	*jaioi → jeji	= m. r.
A	*jom → i	*jām → jǫ	= N
V		----------	
L	*jomĭ → jemь	= D	= m. r.
I	*joimĭ → jimь	*jaiām → jejǫ	= m. r.

O nominativu je sve već prije rečeno. U genitivu muškoga i srednjega roda treba pretpostaviti djelovanje prilagodbe samoglasnika. Ista promjena promijenila je i diftong *ai* u ženskom rodu u *ei*, a on se poslije rascijepio jer se nalazi ispred samoglasnika. Problem nastavka **-ons* isti je kao i kod tvrde promjene i kod imenica (j)a-osnova. Djelovanje prijeglasa treba pretpostaviti i u svim drugim padežima. Kao kod imenica i tvrde zamjenične promjene, dativno *u* nije moglo postati glasovnim razvojem od diftonga **-oi* pa se mora tumačiti drukčije, kao i tamo. U akuzativu muškoga roda treba pretpostaviti prelazak kratkoga *o* u *u* ispred nosnika na kraju riječi, gubljenje završnoga nosnika iza kratkih *ŭ* i *ĭ*, a zatim djelovanje prijeglasa kojim se kratko *ŭ* mijenja u kratko *ĭ*, koje zajedno sa *j* daje očekivano *i*. Za razliku od toga, u ženskom se rodu slijed dugoga samoglasnika i *m* razvija u stražnji

nosni samoglasnik, kao kod imenica (j)a-osnova i kod tvrde zamjenične promjene. U lokativu muškoga roda treba pretpostaviti djelovanje prijeglasa i prelazak kvantitete u kvalitetu. U instrumentalu muškoga roda, iza prijeglasa koji mijenja *oi* u *ei*, monoftongacija daje očekivano *i*. O instrumentalnom je nastavku u ženskom rodu također sve već rečeno prije. Jedina je razlika prema tvrdoj promjeni to što treba pretpostaviti djelovanje prijeglasa.

		Dvojina	
N A V	*jō → ja(že)	*jai → ji(že)	= ž. r.
G L		*joiou → jeju	
D I		*joimā → jima	

Kako je vidljivo, i dvojinski se oblici mogu u potpunosti objasniti pravilnim glasovnim razvojem. Dugo *ā* u nominativu muškoga roda (koje je postalo od starijega *ō*) ne podliježe prijeglasu, za razliku od onoga u ženskom i srednjem rodu koje je dio diftonga. Taj diftong prijeglasom postaje *ei*, a zatim monoftongacijom daje očekivano *i*. Prijeglas *oi* → *ei* i monoftongaciju *ei* → *i* treba pretpostaviti i u dativu i instrumentalu, a u genitivu i lokativu samo prijeglas, nakon kojega se diftong *ei* rascjepljuje jer se nalazi u heterosilabičkom položaju (ispred samoglasnika).

		Množina	
N	*joi → ji(že)	*jans → ję(že)	*jā → ja(že)
G		*joisom → jihъ	
D		*joimŭs → jimъ	
A	*jons → ję	*jans → ję	= N
V		----------	
L		*joisu → jihъ	
I		*joimīs → jimi	

Za nominativ muškoga roda valja reći da je tu refleks diftonga *oi* kao *i* očekivan, jer je prije monoftongacije djelovao prijeglas kojim je *oi* promijenjeno u *ei*. Nominativ je ženskoga roda, kao kod tvrde promjene i imenica (j)a-osnova, postao analogijom prema akuzativu. Svi se ostali oblici mogu objasniti pravilnim glasovnim promjenama. U genitivu treba pretpostaviti djelovanje pravila ruki, prelazak završnoga *ŏm* u *ŭm*, otpadanje završnoga nosnika iza kratkih *ŭ* i *ĭ* te prijeglas *oi* → *ei* i monoftongaciju *ei* → *i*. U dativu se mora, uz prijeglas i monoftongaciju, pretpostaviti samo gubljenje završnoga *s* zbog zakona otvorenih slogova. Valja međutim napomenuti da oni jezikoslovci koji prihvaćaju Fortunatovljevu teoriju rekonstruiraju nastavak **-mos*, umjesto **-mus*, a tada treba pretpostaviti i promjenu završnoga *ŏs* u *ŭs* prije gubljenja *s*. U akuzativu se, zbog prijeglasa kojim *ŏ* i *ă* postaju kratko *e*, prema očekivanju razvija prednji nosni samoglasnik, za razliku od tvrde promjene u kojoj nema prijeglasa, pa se zbog toga završna skupina *ons*

preko *uns* mijenja u *y*. U lokativu je vidljivo djelovanje pravila ruki, prijeglasa i monoftongacije, a u instrumentalu prijeglasa, monoftongacije i zakona otvorenih slogova zbog kojega otpada završno *s*.

3.3.2. Zamjenica **k'i* (starocrkvenoslavensko sь)

Starocrkvenoslavenska pokazna zamjenica za blizinu sь 'ovaj' postala je od indoeuropskoga priložnoga korijena **k'i*.[284] Osim u slavenskim jezicima, posvjedočena je i u baltičkim jezicima te u hetitskom,[285] a tragove joj nalazimo i u germanskim jezicima.[286] Baltički su jezici, kao i slavenski, sačuvali cijelu sklonidbenu paradigmu te zamjenice. U njima je još djelomice vidljiva pripadnost te zamjenice i-osnovama, dok je u slavenskim jezicima sklonidba u potpunosti izjednačena sa sklonidbom anaforičke zamjenice i, ja, je. Treba samo zamijeniti početno *j* sa *s*, a sve je ostalo isto. Jedini je izuzetak nominativ jednine ženskoga roda u kojemu se čuva stariji oblik si (← **sī*), koji nije tematiziran u ja-osnove, te nominativ i akuzativ množine srednjega roda u kojima se, umjesto **sa*, pojavljuje također oblik si. Ta je zamjenica u suvremenim slavenskim jezicima uglavnom izgubljena. Razmjerno se dobro čuva jedino u ruskom, ponajprije u književnom jeziku. U onim jezicima u kojima je izgubljena čuvaju se njezini ostatci u obliku čestice (tvorbenoga formanta) *-s*, *-sia*, *si-*, o čemu svjedoče hrvatski oblici večeras, danas, noćas, ljetos, sinoć; češki dnes, letos; gornjolužičkosrpski dźensa, lětsa; donjolužičkosrpski źinsa; poljski dziś, dzisia, latoś (razgovorno) itd.[287]

3.4. Upitne i neodređene zamjenice

U indoeuropskom prajeziku funkciju upitnih, neodređenih, a rjeđe i odnosnih zamjenica imale su osnove **k^{w}e/o-*, **k^{w}i-* i **k^{w}u-*. Prve su se dvije osnove povezale u jednu sklonidbenu paradigmu, a treća **k^{w}u-* služila je za tvorbu priloga, primjerice starocrkvenoslavensko kъde, avestičko kuda ili oskičko puf 'gdje'.[288] U izvedenicama se rabila osnova **k^{w}o-*, primjerice u starocrkvenoslavenskom kotorъ, kolikъ, kolъ, sanskrtskom kataras ili grčkom πότερος itd.[289] Zanimljivo je obilježje te zamjenice smjenjivanje čak tri samoglasnika (*e/o*, *u*, *i*) u korijenu unutar istoga jezika pa čak i

[284] Usp. Arumaa 1985: 181-182, Aitzetmüller 1991: 117-118, Beekes 1995: 202 i Stanišić 2006: 243-244.
[285] Usp. litavsko šis, latvijsko cis, staroprusko schis i hetitsko kaš.
[286] Npr. u gotskome himma 'ovomu' ili njemačkome heute 'danas' (starovisokonjemački hiutu ← **hiu tagu*). U indoiranskim jezicima nema tragova te osnove.
[287] O stanju očuvanosti te zamjenice u slavenskim jezicima usp. Stieber 1979: 150.
[288] Usp. Arumaa 1985: 182.
[289] Kotorъ, kataras i πότερος izvedeni su iz osnove **kwoteros* koja je značila 'koji od dvojice'. Usp. Szemerényi 1989: 221 i Beekes 1995: 206.

unutar iste paradigme. Zanimljive su i razlike koje se kod pojedinih oblika pojavljuju među različitim jezicima. Tako primjerice neki jezici imaju u nominativu jednine oblike izvedene od osnove *k^we/o-, a drugi od osnove *k^wi-. U prvoj su skupini slavenski i baltički jezici,[290] a u drugoj italski, grčki i anatolijski jezici.[291] Praslavenski je nominativ vjerojatno glasio *k^wos. Iz njega se je razvio oblik kъ koji je proširen pokaznom zamjenicom srednjega roda to i tako je nastao starocrkvenoslavenski oblik kъto koji je u osnovi i hrvatskoga tko.[292] Postanak oblika kъ iz prajezičnoga *k^wos može se tumačiti dvojako, ovisno o tome prihvaćamo li Fortunatovljevo ili Leskienovo objašnjenje postanka nastavka nominativa jednine muškoga roda.[293] U ostalim je padežima u starocrkvenoslavenskom također o-vokalizam. Zanimljivo je isto tako da neki jezici kod ove zamjenice imaju dva oblika za srednji rod,[294] a kod svih je drugih zamjenica samo jedan oblik. Baltičkim je i slavenskim jezicima zajedničko to da imaju isti oblik za sva tri roda i sva tri broja, tj. nema posebnih oblika za ženski i srednji rod kao ni za dvojinu i množinu. To za baltičke jezike vrijedi samo djelomično, točnije rečeno samo za litavski i latvijski, dok je staropruski još imao i oblike ženskoga i srednjega roda kao i množinske oblike.[295] U slavenskim je jezicima opreka *k^wos ~ *k^wis upotrijebljena za izražavanje opreke između živoga i neživoga. Iz drugoga je oblika, također proširivanjem s pomoću pokazne zamjenice to, nastao oblik čьto koji je u osnovi i hrvatskoga što. Zamjenica kъto sklanja se jednako kao pokazna zamjenica tъ, a zamjenica čьto kao anaforička zamjenica i(že). Valja ipak upozoriti na činjenicu da čьto u starocrkvenoslavenskom u genitivu jednine čuva stariji oblik česo (← *k^weso),[296] dok je kъto zamijenila *s* sa *g* pod utjecajem pokaznih zamjenica. Isto tako treba spomenuti da se u akuzativu, umjesto očekivanoga oblika kъ (prema tъ), u starocrkvenoslavenskim tekstovima uvijek pojavljuje samo genitivni oblik kogo. Smatra se da je to najstarija potvrda očitovanja kategorije živosti, tj. genitivno-akuzativnoga sinkretizma.[297] Utjecaj pokazne zamjenice tъ vidljiv je jasno i u instrumentalu jednine cěmь u kojemu je osnova preuređena prema těmь.[298]

Upitne su osnove *kwo- i *kwi- mogle biti interpretirane i kao neodređene zamjenice ako nisu bile na istaknutom položaju u rečenici, tj. ako nisu bile pomaknute na početak rečenice ili posebno (emfatički) naglašene. Tako i danas zamjenice tko i što u hrvatskom jeziku imaju, uz upitno, i neodređeno značenje: 'netko, bilo tko' i 'nešto, bilo što'. Tako je bilo i u starocrkvenoslavenskom. Ipak neodređenost je obično bila signalizirana prefiksom *ně-* ili dodavanjem rječce ljubo zamjenici kъto ili kyj: někъto, něčьto, někotoryj, někyj, kъto ljubo, kyj ljubo itd. Dodavanjem niječne čestice *ni-* od upitnih su se zamjenica tvorile zanijekane: nikъtože 'nitko', ničьtože 'ništa' i sl. U starocrkvenoslavenskom se uz zanijekane oblike obvezatno rabila čestica že u svim padežima. Njezino je ispuštanje u tekstovima tako rijetko da se može smatrati pogreškom. Neodređene se i niječne zamjenice sklanjaju jednako kao i upitne zamjenice.

Pod utjecajem posvojnih (pridjevskih) zamjenica mojь, tvojь i svojь razvile su se od zamjenica kъ-to i čь-to i zamjenice kyjь i čьjь. Sklonidba im je kao u određenih oblika pridjeva, što također pokazuje da su kasnijega postanja. Zamjenica kyjь imala je upitno značenje 'koji', a zamjenica čьjь posvojno značenje 'čiji'. I sam oblik zamjenice kyjь pokazuje da je riječ o mlađoj tvorbi, jer da je u pitanju stara tvorba, nominativ bi jednine muškoga roda vjerojatno glasio *kojь, kao nominativ posvojnih zamjenica mojь i tvojь. To, drugim riječima, znači da oblik kyjь nije tvoren od osnove *kwo-, već od mlađega oblika kъ-: *kъ-jь → kyjь. Za razliku od zamjenica kъto i čьto i od njih izvedenih neodređenih i niječnih oblika, zamjenice kyj i čьjь imaju oblike svih triju rodova i svih triju brojeva.

[290] Usp. litavsko kàs.
[291] Usp. latinsko quis, oskičko pis, grčko τις i hetitsko kwis.
[292] Oblik tko dobiven je iz kъto gubljenjem slaboga jora, a zatim premetanjem *kt* → *tk*.
[293] O tome više vidi u poglavlju o sklonidbi imenica o-osnova.
[294] Primjerice latinski ima oblike quid i quod.
[295] Usp. Aitzetmüller 1991: 122.
[296] Suvremeni hrvatski oblik čega postao je prilagođivanjem zamjenici i(že).
[297] Usp. Ivšić 1970: 227.
[298] Suvremeni je hrvatski oblik kim posljedica izjednačivanja paradigama zamjenica kъto i kyjь.

4. PRIDJEVI

4.1. Uvod

Čini se da se pridjevi u indoeuropskom prajeziku prvotno nisu razlikovali od imenica i da su se mogli tvoriti istim sufiksima i pripadati istim osnovama kao i imenice.[299] U većini su ipak bile samoglasničke osnove. Pridjevi su kao posebna vrsta riječi konačno uobličeni u kasnome indoeuropskom, u isto vrijeme kada se definitivno razvila kategorija roda. Pridjevi se od imenica razlikuju time da imaju različite oblike za različite rodove. Većina pridjeva imala je u kasnom indoeuropskom različite oblike za tri roda. Pridjevi muškoga i srednjega roda oblikovani su uglavnom prema o-osnovama, a pridjevi ženskoga roda prema a-osnovama ili ī-osnovama. To znači da je nastavak u nominativu muškoga roda bio **-os*, srednjega roda **-om*, a ženskoga roda **-ā* (**-eH$_2$*) ili **-ī* (**-iH*). Za rani praslavenski moramo pretpostaviti, osim o-osnova i a-osnova, još i postojanje i-osnova i u-osnova. Suglasničke su osnove, koje su također postojale u indoeuropskom prajeziku, već tada prešle među i-osnove.[300] Kasni praslavenski (općeslavenski) zna međutim samo za pridjeve o-osnova i a-osnova. Od starih i-osnova vidljivi su u starocrkvenoslavenskim tekstovima samo ostatci, tj. nekoliko pridjeva koji se više ne sklanjaju: isplьnь, različь, sugubь, svobodь i udobь.[301] Oblici srednjega roda nekih pridjeva i-osnova postali su prilozi: ǫtrь ('unutra'), vysprь ('uvis'), sǫprotivь, strъmoglavь i sl. Kako je vidljivo, i muški i ženski rod izgubili su fleksiju kao i srednji, ali nisu postali prilozi, već su ostali pridjevi koji se ne sklanjaju. Ostali su pridjevi već ranije pretvoreni u pridjeve o-osnova/a-osnova. Kasnije se to dogodilo i navedenoj skupini nesklonjivih oblika. Najčešća je pretvorba s pomoću sufiksa *-ьnъ* (**-ĭnos*): svobodьnъ, različьnъ ('različit'), udobьnъ, sugubьnъ (hrv. poguban). Rijetki su pridjevi poput velьjь / velikъ koji su među o-osnove/a-osnove prevedeni drugim sufiksima. Kod oblika velьjь sufiks je *-jь* (**-jo(s)*), a oblik velikъ oblikovan je s pomoću formanta *-k-* (**-ko*). Stariji oblik velь potvrđen je samo u složenicama: velьglasьnь, velьlěpota, velьlěpъ, velьmoža, velьmǫdrьstvovati, velьrěčevati, velьrěčivъ i sl.

[299] Neke činjenice pokazuju da su postojali i korijenski pridjevi bez ikakva sufiksa. Primjerice, na temelju toga da se pridjev **nogw- / negw-* 'nag' pojavljuje s različitim sufiksima u različitim indoeuropskim jezicima može se zaključiti da su ti sufiksi najvjerojatnije dodani kasnije u pojedinim jezičnim porodicama i da je u prajeziku to bio korijenski pridjev bez sufiksa. Usp. Beekes 1996: 196.

[300] Usp. Arumaa 1985. na str. 94: *Nach der allgemeinen Regel sind diese Stämme jedoch schon im Urslavischen in den meisten Kasus in die i-Flexion überführt worden.* (Prema općem pravilu te su osnove već u praslavenskom u većini padeža prevedene u i-sklonidbu.)

[301] A. Vaillant uočio je da su gotovo svi starocrkvenoslavenski nesklonjivi pridjevi prefigirani i povezao to s latinskim i grčkim gdje su takvi pridjevi u tvorbenom odnosu s imenicama o-osnova ili a-osnova. Usp. također Aitzetmüller 1991: 130, bilješka 185.

Stari se pridjevi u-osnova mogu, kako je već rečeno u poglavlju 2.1.4., jasnije razaznati usporedbom s baltičkim jezicima (litavskim) u kojima su znatno brojniji nego pridjevi i-osnova koji su se većinom izjednačili s ijo-osnovama. U praslavenskom su razdoblju pridjevi u-osnova prevedeni u o-osnove ili izravno, primjerice starocrkvenoslavensko bъdrъ 'bodar' (litavski budrùs),[302] ili s pomoću proširka *-k-* koji se dodaje na završno osnovno *-u*.[303] Tako litavskomu saldùs odgovara starocrkvenoslavensko sladъkъ, litavskomu kartùs starocrkvenoslavensko kratъkъ, litavskomu glodùs starocrkvenoslavensko gladъkъ itd. Potvrde ni tu nisu jako brojne i sigurne jer se formant *-ъk-* proširio kasnije izvan izvornoga područja i na neke stare pridjeve o-osnova. Nesigurna je i pripadnost starim u-osnovama dubletnih oblika u starocrkvenoslavenskome kao što su krěpъ ~ krěpъkъ i drъzъ ~ drъzъkъ. Neki slavisti smatraju oblike krěpъ i drъzъ sekundarnima i tvrde da su dobiveni unatražnom tvorbom (Rückbildung), tj. oduzimanjem formanta *-ъk-* od duljih oblika.[304] Drukčijega je mišljenja crnogorski slavist Radosav Bošković (1937: 469-470) koji smatra da su obje dublete izvedene iz starih u-osnova, jedna sufiksom *-o-*, a druga sufiksom *-ko-*. Njegovo je objašnjenje da se sufiks *-ko-* svojom funkcijom izjednačio sa sufiksom *-o-*, tj. »prihvatio je funkciju osnovinskog nastavka kod leksičkih prideva na *ŭs*, sveo se, dakle, na nastavak *o*.« Tako dobivena jednadžba *ko* = *o* bila je uzrok da su pridjevi u-osnova, uz sufiks *-ko-* mogli dobiti i sufiks *-o-*. Postojanje tako dobivenih dubleta moglo je, prema Boškoviću, biti povod za širenje sufiksa *-ъk-* i na neke pridjeve starih o-osnova.

4.2. Sklonidba

Pridjevi u starocrkvenoslavenskom, a tako je zasigurno bilo i u praslavenskom, imaju dvije vrste oblika: neodređene (kratke) i određene (složene). Te se dvije vrste oblika sklanjaju različito. Sklonidba kratkih (neodređenih) oblika jednaka je sklonidbi imenica, za muški i srednji rod sklonidbi imenica o-osnova, a za ženski rod sklonidbi imenica a-osnova. Svi su nastavci jednaki onima kod imenica, pa stoga nema potrebe ovdje navoditi cijelu sklonidbenu paradigmu. Valja samo napomenuti da se u vokativu jednine muškoga roda u starocrkvenoslavenskim tekstovima oblici sa starim, praslavenskim nastavkom *-e* pojavljuju iznimno rijetko, primjerice oblik *farisěju* slěpe u *Marijinskom evanđelju* (Mt 23, 26) ili mnogomilostive *g(ospod)i* u

[302] Primjer je nesiguran jer je možda izvorno pripadao r-osnovama. Slično je i s primjerima: dobrъ, ostrъ, bistrъ, hytrъ. Moguće je stoga da je litavsko budrùs naknadno, nakon baltoslavenskoga razdoblja, priključeno u-osnovama. Usp. Aitzetmüller 1991: 130-131, bilješka 186.

[303] Tomu valja dodati i tematski samoglasnik *-o-* koji određuje vrstu osnove, pa se stoga može govoriti zapravo o formantu *-ko*.

[304] Usp. Vaillant 1931: 43. Za oblike krěpъ i krěpъkъ usp. također Aitzetmüller 1991: 130-131, bilješka 186.

Sinajskom euhologiju. Nešto su češći takvi oblici, ali još uvijek vrlo rijetki, u poimeničenih pridjeva: bezumьne (Lk 12, 20) u *Zografskom*, *Marijinskom* i *Assemanijevu evanđelistaru*; buje u *Zografskom evanđelistaru*; bezbožьne u *Suprasaljskom zborniku* itd. U većini je slučajeva vokativ jednak nominativu. Štoviše, vrlo se često u vokativu upotrebljava složeni oblik pridjeva umjesto kratkoga. Zabilježeni su i sporadični slučajevi supojavljivanja složenih i kratkih oblika u istoj imenskoj skupini, npr. u 21. stihu 24. glave *Evanđelja po Mateju* u *Marijinskom* i *Assemanijevu evanđelistaru*: dobry *rabe i* blagy *i* věrьne.[305] Participi, koji se sklanjaju jednako kao pridjevi, čuvaju u starocrkvenoslavenskome u nominativu množine stari nastavak suglasničkih osnova *-e* i jedino se time njihova sklonidba razlikuje od sklonidbe pridjeva.[306] Treba još istaknuti da su u praslavenskom kratki oblici pridjeva mogli imati i atributnu i predikatnu funkciju, a takvo je stanje i u starocrkvenoslavenskim tekstovima gdje kratki oblici nisu još ograničeni na predikatnu ulogu, a složeni oblici se u toj ulozi ne pojavljuju. U kasnijem razdoblju složeni oblici sve više potiskuju kratke, tako da se može reći da su u suvremenim slavenskim jezicima kratki oblici sasvim marginalizirani. Najdalje je u tom pogledu otišao lužičkosrpski jezik u kojemu više uopće nema kratkih oblika.[307] U ostalim zapadnoslavenskim jezicima te u ukrajinskom i zapadnobjeloruskim govorima složeni su se oblici proširili i u predikatnoj funkciji. Kratki oblici, za koje se može reći da više zapravo i nisu dio kategorije pridjeva, čuvaju se u predikatnoj funkciji samo u malom broju slučajeva koji se mogu opisivati kao posebne »fosilizirane« rječničke natuknice.[308] U ruskome su kratki i složeni oblici u dopumbenoj razdiobi. Kratki se oblici pojavljuju samo u predikatnoj ulozi, a ulogu pridjeva (atributa) vrše isključivo složeni oblici.[309] Jedino se u zapadnim južnoslavenskim jezicima kratki oblici mogu još i danas pojavljivati u atributnoj funkciji, primjerice u hrvatskome: *dobar auto zlata vrijedi*, ali i tu je njihova uporaba znatno ograničenija nego u praslavenskom i starocrkvenoslavenskom. Posebno je stanje u bugarskom koji je razvio kategoriju člana, pa je onda došlo i do sasvim drukčije preraspodjele uloga kratkih i složenih pridjevskih oblika. Tendencija je u suvremenom bugarskom jeziku da se složeni oblici rabe samo s članom, a da se, kada su bez člana, zamjenjuju kratkim oblicima.[310]

[305] Za navedene starocrkvenoslavenske oblike usp. Kurz 1969: 85 i Hamm 1974: 139.

[306] O participima i njihovoj tvorbi više će riječi biti u poglavlju o glagolima. Ovdje je dovoljno reći da se participi sklanjaju jednako kao i pridjevi te da imaju i kratke i složene oblike.

[307] Kao jedini izuzetak Stieber (1979: 161) navodi nominativ jednine rad koji se rabi paralelno s dugim oblikom rady.

[308] Usp. Tolstoj 1957: 101 i Hansen 2004: 70. Za poljski Stieber (1979: 160) navodi samo iduće oblike nominativa jednine: pełen, zdrów, winien i gotów. Od njih se jedino pełen može još pojaviti i u atributnoj ulozi (*mam dzban pełen wody* prema *ten dzban jest pełen*), a svi ostali samo kao dio predikata (*jestem zdrów*, *jestem gotów*, *jestem winien*).

[309] Usp. Stieber 1979: 161.

[310] Usp. Tolstoj 1957: 66.

Složena je sklonidba baltoslavenska inovacija. Nastala je od kratke sklonidbe dodavanjem sklonjenih oblika anaforičke zamjenice. Iako se postanak te sklonidbe može smjestiti pred kraj baltoslavenskoga razdoblja, ona je potpuno oblikovana kasnije, u obje porodice neovisno o onoj drugoj. Pokazatelj za to da su se kratki oblik pridjeva i zamjenica potpuno stopili tek kasnije jest činjenica da u obje porodice još neko vrijeme obje osnove čuvaju svoju staru sklonidbu.[311] U nekim se oblicima složene promjene još u starocrkvenoslavenskim tekstovima mogu jasno odvojiti kratki oblik pridjeva i zamjenica. Među slavistima nema slaganja oko toga koji su razlozi za pojavu te sklonidbe, tj. koja je bila njezina prvotna i temeljna uloga. Prvi je na razliku u značenju između kratkih i složenih oblika još u 17. st. upozorio Juraj Križanić.[312] Josef Dobrovský u svom poznatom djelu *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris* iz 1822. prvi je kratke oblike nazvao neodređenima (*indefinita*), a složene određenima (*definita*).[313] Time je postavljena osnova za pojavu tzv. *teorije člana*[314] koja je bila dominantna u cijelom 19. st., a i danas se pojavljuje u velikom broju slavističkih priručnika i smatra se tradicionalnom. Prvi je tu teoriju jasno oblikovao Franc Miklošič u svojoj poredbenoj sintaksi slavenskih jezika. Prema toj teoriji uloga kratkih i složenih pridjevskih oblika u starocrkvenoslavenskom jeziku u potpunosti se podudara s ulogom neodređenoga i određenoga člana u zapadnoeuropskim jezicima, odnosno s ulogom člana u grčkome. Složenim pridjevskim oblikom označuje se osoba ili stvar koja je u tekstu ranije spomenuta ili koja je poznata iz konteksta. Prema tome, zamjenica u tim oblicima ima zapravo ulogu člana.[315] Drukčije gledište iznijeli su polovicom 20. stoljeća češki slavisti Antonin Dostál (1954.a: 109-113) i Karel Horálek (1955: 160-161), a priklonila mu se i poljska slavistica Marija Honowska (1963.). Prema njihovoj teoriji, koju je Kurz nazvao *morfološkom teorijom*, glavni razlog za pojavu složene sklonidbe bila je potreba da se pridjevi kao vrsta riječi i formalno razluče od imenica. Nakon značenjskoga razdvajanja imenica i pridjeva nužno je bilo i njihovo formalno (morfološko) razdvajanje, a ono je postignuto s pomoću složene sklonidbe. Prema tome, u složenim se oblicima pridjeva ne može gledati pojavu kategorije člana.[316] Određeno značenje

[311] Usp. Stanišić 2006: 239.

[312] Usp. Križanić 1984., str. 101 (u izvorniku list 96): »Vsáko ób blizu Pridîvno jme jmájet dvójé oblîčje. Prôsta pridîvna znamenújut pó prostu, kakóvo jest čtó ... A ѣzrêdna okazújut vêć na īzréd, i znameníto bít takóvu : a tvorêtse ot Prôstih : pribávivši skládi Iь, AIA, OѢE, ili EѢE : i nadîvši Visôkiь zāvlák, ako go nîst na prôstom ...«

[313] Usp. na str. 317: *In Adjectivis duplex terminatio, indefinita et definita, secundum genera distinguenda est.* (Kod pridjeva treba razlikovati dva završetka, neodređeni i određeni, prema rodovima.)

[314] Nazivi pristupa uzeti su prema Kurz 1966.

[315] Za kritiku toga pristupa usp. Kurz 1966: 43-45.

[316] Usp. Dostál 1954.a, na str. 112: *Příčinou vytvořeni složených adjektiv v slovanských jazycich bylo tedy nejdříve významové rozlišení substantiv a adjektiv, jehož následkem bylo nutné rozlišení také formální. Nelze proto vidět v složených adjektivech projev kategorie členu, jak se dříve obecně*

složenih oblika i neodređeno značenje kratkih oblika razvilo se prema njima sekundarno, pod grčkim utjecajem. Kurz (1966: 46) ne smatra potrebu razlučivanja pridjeva od imenica prvotnim razlogom za pojavu složenih pridjevskih oblika, ali joj priznaje važnost u kasnijem širenju složenih oblika na račun kratkih.[317] Kritičan je prema toj teoriji, osobito zbog tvrdnji o drugotnosti određenoga i neodređenoga značenja i grčkoga utjecaja u njihovoj pojavi, i Nikita Iljič Tolstoj (1957: 48). Po njegovu mišljenju, ta teorija, između ostaloga, teško može objasniti ostatke ranije korelacije po određenosti i neodređenosti koja postoji u suvremenim slovenskim i hrvatskim govorima, a koja se teško može pripisati grčkomu književnomu utjecaju. Treće tumačenje, koje je Kurz nazvao *atributivno-predikativna teorija* i kao glavnoga zastupnika istaknuo Rudolfa Růžičku (1962: 186-189),[318] kao osnovnu ulogu kratkih i složenih oblika ističe razlučivanje adnominalne i adverbalne uporabe pridjeva, tj. između njihove atributne i predikatne uloge. Temeljna je zadaća kratkih oblika predikatna, a složenih atributna. Kurz, a s njim i mnogi drugi slavisti, smatra da je ta razlika sekundarna i da kratki oblici u početku nisu bili ograničeni na predikatnu ulogu, već su se mogli rabiti i kao atributi. Opreka između kratkih oblika u predikatnoj i složenih oblika u atributnoj funkciji razvila se, prema njihovu mišljenju, kasnije. U starocrkvenoslavenskim se tekstovima kao dio predikata doista pojavljuju samo kratki oblici,[319] ali oni nisu ograničeni samo na tu funkciju, već se mogu pojaviti i kao atributi uz imenice. Zastupnici teorije predikatnosti i takvu, atributnu njihovu uporabu objašnjavaju kao predikativnu. I na koncu četvrta je teorija ona koju je predložio sam Kurz i nazvao ju *specifičnodeterminacijska teorija*. Prema tom je tumačenju postponirana zamjenica dodavala spoju imenice i pridjeva osobitu determinaciju kojom se predmet na koji se pridjev odnosi izdvaja od svih drugih sličnih predmeta koji imaju ista svojstva, pri čemu se predmet shvaća kao jedan i jedinstven u svojoj vrsti. Ako je pridjev sam (bez imenice), onda mu je zamjenica davala vrijednost imenice označujući osobu ili stvar na koju se pridjev odnosi kao individuu s postojanim, točno određenim svojstvom. Drugim riječima, prvotna je uloga i značenje složenih oblika individualizacija i unikalizacija osoba i

soudilo a dosud někde uznává. (Razlog postanka složenih pridjeva u slavenskim jezicima bilo je dakle ponajprije značenjsko razdvajanje imenica i pridjeva, posljedica čega je bilo i nužno formalno razdvajanje. Zato u složenim pridjevima ne treba gledati očitovanje kategorije člana, kako se ranije obično sudilo, a i danas se katkad priznaje.)

[317] Njegove prigovore toj teoriji vidi na str. 46-48.

[318] Tolstoj (1957: 99) pripisuje takve poglede i Istrinoj i dr.

[319] Usp. Tolstoj 1957., str. 99: *Predikativnoe upotreblenie prilagatel'nyh v staroslavjanskom jazyke v plane postavlennoj problemy ne daet mnogoobraznogo materiala: kak vidno iz privedennyh primerov, prilagatel'noe v sostave skazuemogo vsegda vystupaet v kratkoj forme*. (Predikatna uporaba pridjeva u staroslavenskom jeziku ne nudi raznoliku građu u svezi s postavljenim problemom. Kako je vidljivo iz navedenih primjera, pridjev se kao dio predikata uvijek pojavljuje u kratkom obliku.)

predmeta.[320] Ranija spomenutost, emfaza i slične stvari za predstavnike te teorije samo su pojedinačna očitovanja navedenoga osnovnoga značenja.[321] Kratki su oblici neutralni i neodređeni u tom smislu da ne izdvajaju predmet na koji se odnose iz skupa njemu sličnih predmeta s istim svojstvom. Oni samo dodjeljuju predmetu neko svojstvo ne dajući mu pritom nikakvu dopunsku karakteristiku. Zajedničko je ovoj teoriji s teorijom člana to što pretpostavlja da su se kratki i složeni pridjevski oblici od početka razlikovali i sadržajno, a ne samo formalno kako pretpostavljaju morfološka i atributivnopredikativna teorija. Kurzovu su teoriju u cjelini prihvatili N. I. Tolstoj (1957.) i R. Večerka (1961.),[322] a slično je tumačenje zastupao i A. M. Seliščev (1952: 127).

Samo se neki oblici složene sklonidbe mogu objašnjavati jednostavnim spajanjem kratkih oblika i odgovarajućih zamjeničnih oblika. Takvi su nominativi i akuzativi svih triju rodova i svih triju brojeva: bosъjь,[323] bosaja, bosoje, bosǫjǫ, bosyję itd.; genitiv i dativ jednine muškoga i srednjega roda: bosajego, bosujemu i lokativ jednine muškoga i srednjega roda: bosějemь. Za ostale oblike valja pretpostaviti različita kraćenja i stezanja. Kao razlog za kraćenja i stezanja neki slavisti ističu pravilo da nastavak kratke promjene zajedno s anaforičkom zamjenicom nije smio biti dulji od tri sloga.[324] Tako se obično objašnjavaju starocrkvenoslavenski završetci instrumentala jednine muškoga i srednjega roda te dativa i lokativa dvojine i dativa, lokativa i instrumentala množine svih triju rodova. Jednostavnim spajanjem kratkih oblika i odgovarajućih oblika anaforičke zamjenice u tim bi padežima nastali oblici čiji su završetci dugi četiri sloga: **bosomъjimь*, **bosomajima*, **bosamajima*, **bosomъjimъ*, **bosěhъjihъ*, **bosimijimi* i sl. Da bi se to izbjeglo, pretpostavlja se da je u tim oblicima kao ishodišni kratki pridjevski oblik poopćen (generaliziran) oblik genitiva množine (*bosъ*), ili eventualno (za instrumental jednine) oblik nominativa, odnosno akuzativa jednine muškoga roda koji je jednak onomu genitiva množine.[325] Kao i u nominativu jednine, jerovi su u tim oblicima ispred *j* u napetu položaju i zato su prešli u *y* (*jor* u tvrdoj inačici promjene) ili *i* (*jer* u mekoj inačici promjene)

[320] Usp. Kurz 1966: 48-52 i 1969: 88.

[321] Usp. Tolstoj 1957: 121.

[322] Usp. npr. str. 37: *Mezi jmennými a složenými tvary participií (a adjektiv vůbec) byl ovšem jistý sémantický rozdíl: se složenými formami byl spjat významový odstín specifické determinace, ...* (Među imenskim i složenim oblicima participa (i pridjeva općenito) bila je dakako ista semantička razlika: složenim je oblicima bila dodana značenjska nijansa specifične determinacije, ...)

[323] U susjedstvu glasa *j* jerovi su u tzv. napetom položaju i stoga se praslavenski oblik *bosъjь* u starocrkvenoslavenskom mijenja u bosyi. Usp. Mihaljević 2002: 207-208.

[324] Usp. Aitzetmüller 1991., str. 129: *Grundregel war, daß die Endung der unbestimmten Flexion zusammen mit dem anaphorischen Pronomen nicht mehr als drei Silben umfassen sollte.* (Temeljno je pravilo bilo da nastavak neodređene sklonidbe zajedno s anaforičkom zamjenicom ne može biti dulji od tri sloga.) Takvo se pravilo može vjerojatno opravdavati prozodijskim razlozima, primjerice propisanim (zadanim) metričkim obrascima strukture riječi.

[325] Usp. Kurz 1969: 88 i Aitzetmüller 1991: 129.

i zato ti oblici u starocrkvenoslavenskom glase: bosyimь (← **bosъjimь*), bosyimъ (*← *bosъjimъ*), bosyihъ (← **bosъjihъ*), bosyimi (← * *bosъjimi*) i sl. Takvo objašnjenje nije međutim primjenljivo na genitiv, dativ i lokativ jednine ženskoga roda te na genitiv i lokativ dvojine svih triju rodova jer tamo povezivanjem kratkoga oblika pridjeva i anaforičke zamjenice ne nastaju završetci dulji od tri sloga, kako pokazuju primjeri: **bosyjejǫ*, **bosějeji*, **bosujeju*. Da bi se objasnili ti oblici, poseže se za haplologijom, tj. ispadanjem jednoga od dva slična sloga. Budući da to nije mogao biti završni slog, ispao je pretposljednji slog *je* i tako su postali starocrkvenoslavenski oblici: bosyję, bosěji, bosuju.[326] Ni time se ne može objasniti starocrkvenoslavenski oblik lokativa jednine muškoga i srednjega roda meke promjene u kojemu se, umjesto očekivanoga nastavka *-ijemь* (**ništijemь*) pojavljuje *-iimь* (ništiimь). Taj oblik neki slavisti objašnjavaju unatražnim jednačenjem *-e-* s prethodnim *-i-*, a drugi tomu pridodaju i utjecaj drugih padeža u kojima je oblik *-ii-* očekivan, primjerice genitiva i dativa množine: ništiihъ (← * *ništьjihъ*) i ništiimъ (← **ništьjimъ*).[327] Nedugo nakon postanka takve fleksije nastupila su u nekim oblicima fonološka stezanja (kontrakcije) čiji su nam svi razvojni stupnjevi posvjedočeni u starocrkvenoslavenskim tekstovima. Tako se nastavak genitiva jednine muškoga i srednjega roda *-ajego* preko stupnja *-aago* steže u *-ago* (bosajego → bosaago → bosago), a nastavak dativa jednine istih rodova *-ujemu* preko stupnja *-uumu* steže se u *-umu* (bosujemu → bosuumu → bosumu). Isto se tako u instrumentalu jednine muškoga i srednjega roda te u dativu i instrumentalu dvojine i genitivu, dativu, lokativu i instrumentalu množine svih triju rodova *-yi-* često steže u *-y-* (bosymь, bosyma, bosyhъ, bosymъ, bosymi), a u mekoj se inačici sklonidbe u istim oblicima *-ii-* često steže u *-i-* (ništimь, ništima, ništihъ, ništimъ, ništimi). Proces stezanja nastavaka složene promjene nastavljen je i u kasnijem razvoju pojedinih slavenskih jezika.[328] Tako se u hrvatskom jeziku skraćuju i nominativi i akuzativi pa se danas kratki i dugi oblik nominativa jednine ženskoga i srednjega roda razlikuju međusobno samo duljinom završnih samoglasnika *a* i *o*. U daljnjem je razvoju slavenskih jezika uočljiva i tendencija izjednačivanja pridjevske i zamjeničke sklonidbe koja je u hrvatskom jeziku, prema podatcima iz neliturgijskih hrvatskoglagoljskih zbornika, gotovo u potpunosti dovršena već u 15. st.[329] U vezi s daljnjim razvojem složene pridjevske sklonidbe u slavenskim jezicima valja napomenuti da se i tu, kao kod imenica, u genitivu jednine, nominativu, akuzativu i vokativu množine ženskoga roda te akuzativu množine muškoga roda, umjesto završetka *-ę*, koji se pojavljuje u starocrkvenoslavenskom i čiji su refleksi potvrđeni u svim južnoslavenskim jezicima, na slavenskom sjeveru, tj. u zapadnoslavenskim i istočnoslavenskim jezicima, pojavljuje tzv. treći jat.

[326] Usp. Kurz 1969: 88.
[327] Usp. Kurz 1969: 88.
[328] Usp. Stieber 1979: 163-169.
[329] Usp. Hercigonja 1983.a.

4.3. Komparacija

Otvoreno je pitanje je li indoeuropski prajezik već imao ustaljene, pravilne morfološke kategorije komparativ i superlativ. Tako primjerice sintetički oblici za izražavanje tih kategorija uopće ne postoje u hetitskom, toharskom, staroarmenskom i albanskom jeziku.[330] Prema podatcima iz ostalih jezičnih porodica može se reći da je u prajeziku stupnjevanje pridjeva vršeno na dva osnovna načina. Primarnim se drži sufiks **-jes-/*-jos-* (praznina **-is-*) za komparativ, a **-isto-* za superlativ, pri čemu se taj sufiks dodavao izravno na korijen. Sufiks **-isto-* obično se objašnjava kao kombinacija nultoga prijevojnoga stupnja komparativnoga sufiksa **-is-* i pokazne zamjenice (čestice) **to*.[331] Sekundarnom se smatra tvorba s pomoću sufiksa **-tero-* za komparativ i **-tamo- /*-(t)o̯mo (*-(t)o̯mHo)* za superlativ.

Prvi način tvorbe komparativa najjasnije je vidljiv u indoiranskim, keltskim i italskim jezicima. Prvotno je komparativ imao samo dva oblika, jedan za muški i ženski, a drugi za srednji rod.[332] Indoiranski, germanski i baltoslavenski jezici naknadno su razvili poseban oblik za ženski rod. Sufiks za muški i ženski rod **-jōs* u pozadini je latinskoga maior (← **magjōs*), sufiks srednjega roda **-jŏs* u pozadini oblika maius (← **magjŏs*), a nulti stupanj **-is* posvjedočen je u prilogu magis.[333] Taj je način vjerojatno u pozadini i slavenskoga komparativa, iako za starocrkvenoslavenski, čini se, moramo u nominativu pretpostaviti nastavak **-jis* koji se dodaje ili izravno na korijen ili na osnovu koja je proširena formantom *-ē-*. Taj se slavenski nastavak može objašnjavati dvojako. Prihvatimo li Fortunatovljevu pretpostavku da je i završno *-ŏs* davalo *-ŭs*, tada taj nastavak možemo objašnjavati glasovnim razvojem: **-jŏs* najprije daje **-jŭs* u kojemu *-ŭ* zatim iza *j* prelazi u *-ĭ*, a onda, nakon otpadanja završnoga *-s* i prijelaza kvantitete u kvalitetu, **-jĭs* daje *-jь*. Drugo je tumačenje izjednačivanjem nominativa s kosim padežima. Pretpostavlja se naime da je *-is-* iz kosih padeža prodrlo u nominativ i istisnulo stari nastavak. Nasuprot tomu, *j* iz nominativa preuzeto je u kose padeže, pa je i tamo formant **-jis*, umjesto **-is*. Tako je primjerice postao genitivni oblik **boljĭšjād*, umjesto **bolĭšjād*, u kojemu prvo, iz nominativa preuzeto *j*, izaziva jotaciju prethodnoga glasa *l*, pa kao rezultat dobivamo starocrkvenoslavenski oblik boljьša.[334] Većina poredbenih gramatičara smatra da su slavenski oblici srednjega roda kao što su bolje, manje, veće i sl. izravan nastavak staroga, prajezičnoga **-jos*. Nominativ jednine ženskoga

[330] Usp. Arumaa 1985: 96.
[331] Usp. Szemerényi 1989: 207, Beekes 1995: 199 i Stanišić 2006: 240.
[332] Usp. Stanišić 2006., str. 239-240: *U skladu sa starom binarnom podelom na bića i predmete, i komparativ je, kao i sami pridevi, prvobitno imao samo jedan oblik za muški i ženski rod i drugi za srednji, o čemu svedoče grč. ἡδίων – ἥδιον 'slađi / slađa – slađe' i lat. maior – maius 'bolji / bolja – bolje.*
[333] Usp. Aitzetmüller 1991: 132, Szemerényi 1989: 206 i Beekes 1995: 199.
[334] Usp. Aitzetmüller 1991: 132.

roda na *-ьši* je prema nekima postao tako da je *-s* iz **-jis* prešlo u *h* (pravilo ruki) ispred ženskoga nastavka *-ī* (prema rabynji, bogynji i sl.), a onda prvom palatalizacijom u *š*. To se *š* zatim analogijski proširilo i u kosim padežima i tamo gdje iza njega nije prednji samoglasnik i gdje bismo očekivali *-h*.[335] Mnogi znanstvenici u osnovi komparativa s formantom *-ē-*, kao što su novějь, bosějь i sl., vide priloge na *-ē* (*-ě*).[336] Drugi su prema takvoj pretpostavci skeptični. Primjerice, Aitzetmüller (1991: 132-133) to ne smatra jako vjerojatnim jer, barem u slavenskom, nema starih priloga koji završavaju na *-ē*. Oni su prema njegovu mišljenju mlađa pojava. U baltoslavenskim jezicima nema superlativa tvorenoga sufiksom **-isto*. Za superlativ se u slavenskim jezicima upotrebljavaju oblici komparativa prošireni različitim sredstvima: *naj* + komparativ (osobito kod priloga) ili komparativ + vьsěhъ. Prvi način tvorbe imaju: hrvatski, bošnjački, crnogorski, srpski, slovenski, poljski, slovački, gornjolužičkosrpski i ukrajinski. U češkom i donjolužičkosrpskom *naj-* je zamijenjeno s *nej-*,[337] a u bugarskom i makedonskom superlativ se tvori tako da se prefiks *naj-* dodaje pozitivu, a ne komparativu (bug. naj-goljam, mak. najdobar). Prefiks *naj-* objašnjava se kao sveza prijedloga *na* i pojačne čestice *i*.[338] Drugi tip tvorbe ima ruski jezik: vyše vseh, lučše vsego. Tamo se osim toga razvio i treći način, a to je sveza određenoga oblika zamjenice samyj i pozitiva: samyj legkij, samaja vysokaja, samoe prostoe itd. Taj je način tvorbe uobičajen i u bjeloruskom, gdje se osim njega u razgovornom jeziku, kao ekspresivan oblik, pojavljuje i sveza zamjenice samy i superlativa tvorenoga prefiksom *naj-* (samy najlepšy). I elativ se može tvoriti na nekoliko načina, npr. s pomoću priloga zělo i pozitiva (zělo velikъ) ili prefiksa *prě-* i pozitiva (prěvelikъ). I komparativ i superlativ se u starocrkvenoslavenskom dekliniraju, a tako je najvjerojatnije bilo i u praslavenskom. Imaju oblike i kratke i složene promjene, a i sklonidba im je ista kao u pozitivu.

Drugi način tvorbe komparativa i superlativa nije zaživio u baltoslavenskim jezicima. Dok sufiksi **-jes-*/**-jos-* i **-isto* u svim jezicima u kojima se pojavljuju imaju istu funkciju, tj. služe za tvorbu komparativa i superlativa, sufiks **-tero* ima tu funkciju samo u grčkome i u indoiranskim jezicima. Stoga se smatra da je takav način tvorbe komparativa posebnost grčkoga i indoiranskih jezika. Čini se da je sufiks **-tero* u indoeuropskom prajeziku imao izvorno diferencirajuću, odnosno separirajuću vrijednost i izricao binarnu suprotnost, tj. suprotstavljao jedan oblik drugom obliku u pozitivu.[339] Nasuprot tomu, sufiks **-(t)m̥o* služio je za tvorbu

[335] Usp. Hamm 1974: 142 i Aitzetmüller 1991: 133.

[336] Usp. Arumaa 1985: 98-99, Szemerényi 1989: 207.

[337] U češkom je riječ o pravilnoj glasovnoj promjeni istosložnoga (tautosilabičnoga) *aj* u *ej* koja se dogodila u 16. st., a u donjolužičkosrpskom o iznimnoj, morfologiziranoj promjeni *aj* u *ej*. Promjena *naj-* u *nej-* dogodila se i u znatnom broju poljskih dijalekata. Usp. Stieber 1979: 171.

[338] Prema Ivšiću (1970: 216) izvor je takva tumačenja Berneker.

[339] Usp. Szemerényi 1989: 210, Beekes 1995: 199 i Stanišić 2006: 240.

elativa.[340] Sufiks **-tero* u slavenskim se jezicima pojavljuje jedino kod pojedinačnih riječi, primjerice kod zamjenica za stvaranje suprotnih parova kao što su kotorъ/koterъ (naprama jeterъ), vьtoryj i sl. Za tvorbu superlativa u italskim i keltskim jezicima služio je sufiks **-(i)samo*, koji je inovacija tih porodica, a razvio se vjerojatno iz sufiksa **-tamo*. U latinskome je uobičajeni sufiks *-issimus* koji je nastao od starijega *-isamos*. Raspadom sintetičke sklonidbe u suvremenim se zapadnoeuropskim jezicima (uključujući i novogrčki) razvio analitički tip komparacije s pomoću priloga koji znači 'više'.

[340] Usp. Szemerényi 1989: 210.

5. BROJEVI

Kao i ostali indoeuropski jezici, slavenski jezici imaju glavne brojeve te od njih izvedene redne brojeve i zbirne brojeve (multiplikativi), a u svima je dosljedno proveden desetični sustav.

5.1. Glavni brojevi

Glavni ili kardinalni brojevi označuju obično skupinu prebrojivih predmeta, etimološki nisu prozirni, barem naslijeđene osnovne riječi za brojeve, ali se indoeuropski jezici gotovo do u detalje podudaraju međusobno kad su u pitanju glavni brojevi. Jedina je iznimka broj 1. Za kasno se indoeuropsko razdoblje može utvrditi da se glavni brojevi od 1 do 4, kao i stotice od 200 do 900 te riječ za 1000 dekliniraju kao pridjevi. To znači da pokazuju različite oblike za različite rodove. Taj se sustav, sudeći prema stanju u najstarijim tekstovima, nije u praslavenskom bitno promijenio. Brojevi 1–4 ostali su sintaktički sročni atributi uz imenice. Broj 3 sklanjao se kao množina i-osnova kao i broj 4, ali su kod potonjega još vidljivi tragovi stare suglasničke sklonidbe. Jače su se promijenili brojevi 5–10. Oni su uglavnom postali brojevne imenice, najčešće tvorene sufiksom *-tĭ, što znači da se sklanjaju kao i-osnove, uz napomenu da broj 10 pokazuje također tragove suglasničke sklonidbe. Brojevi 100 i 1000 oblikom su prave imenice, prva pripada o-osnovama srednjega roda, a druga ja-osnovama ženskoga roda.

Za broj 1 najčešće se kao indoeuropski pretpostavlja oblik **oinos* (**Hoi(H)nos*). Na to upućuju latinsko unus (starolatinsko oinos), staroirsko oin, gotsko ains i staroprusko ains. Tomu valja pribrojiti i grčki oblik οἰνή koji znači 'jedan na kocki'.[341] Jedna skupina jezika pretpostavlja međutim kao polazišni oblik **sem-*. To su armenski, toharski i grčki. Od toga je korijena, od prijevojnoga stupnja **sōm*, i slavenska zamjenica *sam*, ali i latinski prilozi semel, semper te pridjev simplex.[342] Slavenski oblici jedinъ, jedьnъ nisu sasvim jasni. Oblik jedinъ tumači se najčešće kao složenica od **ed-* (ili **jed-*) i *-inъ*.[343] Prvi se dio obično objašnjava kao zamjenični morfem, ali ima i drukčijih tumačenja.[344] Drugi dio *-inъ* izjednačuje se sa zamjenicom inъ 'jedan (drugi)' za koju se tvrdi da je zapravo kontinuanta stare riječi za broj jedan. Riječ je tada o e-stupnju prijevoja **eino-/*oino-*. Prema Aitzetmülleru (1991: 134-135) oblik jedinъ rezultat je kontaminacije oblika jedьnъ i inъ, točnije prodora oblika *inъ* u paradigmu od jedьnъ. Budući da kontaminacija

[341] Usp. Szemerényi 1989: 235.
[342] Usp. Beekes 1995: 212 i Szemerényi 1989: 235.
[343] Usp. Hamm 1974: 150, Aitzetmüller 1991: 134 i Birnbaum; Schaeken 1997: 81.
[344] Usp. Trubačev 1979: 12-13.

podrazumijeva istoznačnost, a ona se ne može naći u prvom (zamjeničnom) dijelu, pretpostavlja se da je drugi dio *-ьnъ* istoga značenja kao i inъ i objašnjava ga se kao nulti prijevojni stupanj istoga, tj. kao **ino-*, ali to se ne da dokazati. Ima naravno i onih koji taj oblik drukčije tumače, primjerice također kao zamjenični korijen **i* koji je sekundarno dobio brojno značenje 'jedan'. Završetak *-ьnъ* može se povezivati i s uobičajenim slavenskim pridjevskim sufiksom istoga oblika. Stoga Robert S. P. Beekes s pravom kaže kako su starocrkvenoslavenski oblici inъ i jedinъ nejasni.[345] Od svih slavenskih jezika jedino starocrkvenoslavenski ima u cijeloj paradigmi osnovu sa *i*: jedinъ, jedina, jedino itd. Istočnoslavenski jezici i bugarski imaju miješanu sklonidbu u kojoj se osnova sa *i* pojavljuje samo u nominativu muškoga roda,[346] a ostali slavenski jezici imaju samo kontinuante oblika jedьnъ, jedьna, jedьno. Broj jedinъ sklanja se u starocrkvenoslavenskom po tvrdoj zamjeničnoj promjeni, dakle kao zamjenica tъ, ta, to.

Za broj 2 se kao indoeuropski pretpostavljaju oblici **dŭwō* ili **dwō* za muški te **dŭwoi* ili **dwoi* za ženski i srednji rod.[347] Od oblika **dŭwō* za muški rod pravilno se izvodi starocrkvenoslavenski oblik dъva, a isto se tako od oblika **dŭwoi* izvodi i oblik za ženski i srednji rod dъvě. U sklonidbi ima samo dvojinske oblike:

N A V	*dŭwō → dъva	*dŭwoi → dъvě
G L	*dŭwoiou → dъvoju	
D I	*dŭwoimō → dъvěma	

Kako je vidljivo iz tablice, u kosim se padežima, kao i kod zamjenica, osnova diftongira. U istočnoslavenskim jezicima te u poljskom, hrvatskom, srpskom, crnogorskom i bošnjačkom oblici su preraspodijeljeni tako da se je srednji rod izjednačio s muškim, pa opreka nije više muški : ne-muški, nego ženski : ne-ženski.[348] U gornjolužičkosrpskom za muške obosobljene imenice rabi se oblik dwaj, a za ostale oblik dwě. Oblik dwaj za muške obosobljene imenice pojavljuje se i u poljskom književnom jeziku kao treći oblik. Ostali slavenski jezici čuvaju staro stanje u kojemu je oblik srednjega roda jednak onomu ženskoga roda.

Kao broj dъva sklanja se i broj oba, obě, koji je, kao i njegovi baltički srodnici: litavsko abù, latvijsko abi i staroprusko abbai, vjerojatno nekakva preoblika indoeuropskoga oblika **ambhō* koji je u osnovi i latinskoga ambō, prefiksa *ambi-*, i grčkoga ἄμφω. Da je riječ o indoeuropskoj složenici čiji je prvi dio **am-*, a drugi

[345] Usp. Beekes 1995., str. 212: *..., but OCS inъ (next to jedinъ) is unclear, ...* (..., ali starocrkvenoslavensko je *inъ* (uz *jedinъ*) nejasno, ...).
[346] Usp. ruski odin, odna, odno.
[347] Usp. Szemerényi 1989: 235.
[348] Razlog je toj promjeni po Zdzisławu Stieberu utjecaj nominativa množine srednjega roda imenica (města, polja). U poljskom je ta promjena izvršena tek u 17. st. Usp. Stieber 1979: 179.

**bhou-* 'oba', pokazuje gotsko bai, bi i njemačko beide 'oba'. Veza s navedenim latinskim i grčkim oblicima nije sasvim jasna, a još je nejasniji odnos s indoiranskim oblicima, vedskim *ubha-* i avestičkim *uba-*, *uva-*. Glasovna je podudarnost slavenskih oblika potpuna samo s baltičkima. Balstoslavensko se preudešavanje navedenoga indoeuropskoga oblika povezuje s preudešavanjem prefiksa **ambhi* u **obǐ* (→ stcsl. obь).[349]

Slavenski naziv broja 3, trьje za muški i tri za ženski i srednji rod, izvodi se od indoeuropskoga **trejes*, **trī* (**triH*$_2$). Tomu odgovara staroindijsko (vedsko) tráyas, trī, latinsko trēs, tria, grčko τρεῖς (u kretsko-mikenskom τρεες), τρία i gotsko þreis, þrija. [350] Za slavenski moramo kao osnovu pretpostaviti **trǐjes*, pri čemu je *ǐ* u nominativ došlo iz kosih padeža.[351] Taj se broj u starocrkvenoslavenskom sklanja kao i-osnove i ima samo množinske oblike. Od suvremenih slavenskih jezika praslavensko stanje dobro čuva slovenski jezik u kojemu se za muški rod rabi oblik trije, a za ženski i srednji tri. U ostalim zapadnojužnoslavenskim jezicima te u češkome i istočnoslavenskim jezicima oblici su se izjednačili, tako da za sva tri roda postoji samo jedan oblik koji u hrvatskom, srpskom, crnogorskom, bošnjačkom, ruskom i ukrajinskom ima oblik tri, u bjeloruskom try, a u češkom tři. U poljskome postoje dva oblika: za muške obosobljene imenice trzej,[352] a za ostale trzy. Slično je i u lužičkosrpskom gdje se oblik ts'o koji je nastao od *trije* rabi za muške obosobljene imenice, a oblik ts'i za ostale.[353] U slovačkom se za muške obosobljene imenice rabi oblik traja, a za ostale tri. I u bugarskom i makedonskom se, uz oblik tri, pojavljuje za obosobljene imenice muškog roda novi oblik trima.

Broj četyre za muški rod i četyri za ženski i srednji ima kao podlogu indoeuropski oblik **k^{w}etwōres*, akuzativ **k^{w}etur-*.[354] Slavenski oblik za koji se kao polazište mora pretpostaviti **k^{w}etūr-* izoliran je i nema podudarnosti u drugim indoeuropskim porodicama. Njega se objašnjava najčešće s pomoću prajezičnoga oblika srednjega roda **k^{w}etwōr* koji je u još nekim jezicima uveden i u muški rod.[355] U praslavenskome je prema tom obliku uveden poseban prijevojni odnos **-wōr- : * -ūr-* i tako je postao oblik **k^{w}etūr-* iz kojega se pravilnim glasovnim razvojem

[349] Usp. Arumaa 1985:189-190. O unutarnjoj strukturi oblika oba vidi također Birnbaum; Schaeken 1997: 81.

[350] Usp. Arumaa 1985: 190 i Szemerényi 1989: 235.

[351] Usp. grč. dativ τριςί te latinski genitiv trium i dativ tribus.

[352] Taj je oblik kontinuanta starijega trije čijim je stezanjem postao staropoljski oblik trze koji je u suvremenom književnom jeziku proširen sa *j*. Usp. Stieber 1979: 179.

[353] Iako se u oba jezika isto izgovaraju, oblici se različito pišu. U donjolužičkosrpskom bilježenje je kako je navedeno, a u gornjolužičkosrpskom prvi se oblik piše kao tř, a drugi kao tři.

[354] Usp. latinsko quattuor i staroindijsko catvā́ras, akuzativ catúras.

[355] Tako se primjerice objašnjava duljina samoglasnika u staroindijskome catvā́ras i gotskome fidwōr. Usp. Szemerényi 1989: 235.

dobiva starocrkvenoslavenski oblik *četyr-*.[356] Oblik s e-stupnjem vidi se u slavenskom zbirnom broju četverъ. Sklonidba broja četyre, četyri, kako je već rečeno, izvorno je bila suglasnička, a kasnije se izmiješala s jo-osnovama. Kao i kod broja 3, najbliži je praslavenskom stanju slovenski u kojemu se za muški rod rabi oblik štirje, a za ženski i srednji oblik štiri. Ostali zapadnojužnoslavenski jezici imaju za sva tri roda oblik četiri. Isti je oblik i u bugarskom i makedonskom, ali mu se tamo za obosobljene imenice muškoga roda pridodaje i četirma / četirima. Jedan oblik za sva tri roda ima i češki (čtyři) te istočnoslavenski jezici, uz napomenu da je ruski četyre kontinuanta staroga oblika muškoga roda, a bjeloruski čatyry i ukrajinski čotiri staroga oblika ženskoga roda. Različite oblike za muške obosobljene i ostale imenice imaju slovački (štyria ~ štyri), gornjolužičkosrpski (štyrjo ~ štyri) i donjolužičkosrpski (styŕo ~ styri). I u staropoljskom je postojao poseban oblik muškoga roda czterzej, ali se u suvremenom poljskom i na muški rod proširio oblik cztery.[357]

Brojevi 5 – 10 bili su u indoeuropskom prajeziku nesklonjivi, ali su u praslavenskom, s pomoću zbirnoga sufiksa **-tǐs*, pretvoreni u imenice koje se sklanjaju kao i-osnove.[358] Tom je promjenom uspostavljen paralelizam s rednim brojevima koji su tvoreni sufiksom **-tŏs* i stoga pripadaju o-osnovama. Slavensko pętь izvodi se dakle iz **pentǐs*. Za indoeuropski prajezik rekonstruira se obično oblik **penk^{w}e.*[359] To znači da za slavenski možemo pretpostaviti izvođenje: **penk^{w}tǐs* → **penktǐs* → **pentǐs* → **pentǐ* → pętь.

Kod broja 6 se za indoeuropski prajezik rekonstruiraju različiti oblici: **sek's*, **swek's*, **ksek's*, **wek's*. Prvi se oblik temelji na latinskome sex i gotskome saihs, drugi na galskome suexos, kimričkome (velškome) chwech i grčkome ἕξ (dijalektalno ϝέξ), a na oblik **wek's* upućuju armensko vech, staroprusko uschts 'šesti' i litavsko ušės 'šest tjedana babinja'. Slavensko šestь i litavsko šešì upućuju na oblik **ksek's*, jer se tako može opravdati djelovanje pravila ruki.[360] Neki indoeuropeisti pretpostavljaju oblik **wek's* kao najstariji, a ostale oblike smatraju sekundarnima. Na taj je oblik dodano *s* iz broja 7, ali ne i rednomu broju. Dodavanjem *s* dobiven je oblik **swek's* u kojemu se zatim u nekim jezicima *w* izgubilo i tako je nastao oblik **sek's*. Znatno je teže objasniti oblik **ksek's* u baltoslavenskim jezicima. Pret-

[356] Usp. Aitzetmüller 1991. str. 136: *Das Slavische hat einen anderen Ablaut eingeführt und verallgemeinert: *-u̯ōr- : *-ūr- (wie in kvasъ 'Sauerteig' : kysělъ 'sauer').* (Slavenski je uveo i poopćio drukčiji prijevoj: **-u̯ōr- : *-ūr-* (kao u *kvasъ : kysělъ*).)

[357] Usp. Stieber 1979: 180-181.

[358] Završno je *-s* nominativni nastavak, a to znači da osnova završava na *-ǐ*.

[359] Usp. staroindijsko páñca, grčko πέντε, πέμτε, gotsko fimf i litavsko penkì. U latinskom quīnque početno je *p* zamijenjeno sa *q* analogijom prema broju četiri (quattuor).

[360] Usp. Mihaljević 2002: 128.

postavlja se da bi riječ mogla biti o unatražnom jednačenju (regresivnoj asimilaciji) prema završnome *-k's* u obliku **sek's*.[361]

Za broj 7 indoeuropski se oblik rekonstruira kao **septm̥*.[362] Zvučno se *d*, umjesto očekivanoga *t*, u slavenskom obliku sedmь objašnjava preuzimanjem oblika rednoga broja **sebdmo-*[363] u kojemu se skupina *bd*, zbog zakona otvorenih slogova, pojednostavnjuje tako da otpada prvi suglasnik.[364]

Broj 8 svodi se na ie. **ok'tō*.[365] Iz toga bi se pravilnim glasovnim razvojem u slavenskim jezicima razvio oblik **osta*. Završno *-mь* u osmь objašnjava se analogijom prema sedmь,[366] ili prema rednom broju osmyjь.[367]

Indoeuropski je oblik za broj 9 bio **newn̥* ili **newm̥*.[368] Početno je *d* u slavenskome devętь, umjesto očekivanoga *n*, preuzeto iz susjednoga broja *desętь*, a završetak *-tь* pravilan je odraz sufiksa **-tĭs*, ali se može objašnjavati i analogijom prema broju desętь.[369]

Slavenska riječ za broj 10 desętь izvedena je iz indoeuropskoga **dek'm̥t*. Da u tom slavenskom obliku nije riječ o tvorbi zbirne imenice sufiksom **-tis*, već o staroj suglasničkoj osnovi, pokazuju nastavci suglasničke sklonidbe koji se u starocrkvenoslavenskome pojavljuju u genitivu i lokativu jednine (desęte), genitivu i lokativu dvojine (desętu) te nominativu (desęte), genitivu (desętь) i instrumentalu množine (desęty), kao i brojevi 11 – 19: jedinъ na desęte, dъva na desęte itd. te nazivi desetica: trьje desęte i četyre desęte. Oblik **dek'm̥t* je inače brojevna imenica od **dek'm̥*. Osim za slavenske jezike, oblik **dek'm̥t* valja pretpostaviti kao polazni i za litavsko dešimt, a oblik **dek'm̥* polazni je za staroindijsko dáśa, grčko δέκα, latinsko decem i gotsko taihun.

U suvremenim se južnoslavenskim jezicima, osim slovenskoga, glavni brojevi od pet naviše ne sklanjaju. Izuzetak su brojevne imenice domaćega podrijetla stotina i tisuća te posuđenice hiljada, milijun, milijarda, bilijun, bilijarda, trilijun itd. koje se sklanjaju po imeničkoj sklonidbi. U složenim brojevima iznad dvadeset posljednja se riječ sklanja samo ako je riječ o jedan, dva, tri ili četiri (dvadeset i dvjema, sto

[361] Usp. Arumaa 1985: 192-193, Szemerényi 1989: 236 i Beekes 1995:213.
[362] Usp. latinsko septem, staroindijsko saptá i grčko ἑπτά.
[363] Usp. grčko ἕβδομος.
[364] O pojednostavnjivanju suglasničkih skupina usp. Mihaljević 2002: 142-143.
[365] Usp. vedsko aštá, grčko ὀκτώ, latinsko octō i gotsko ahtau.
[366] Usp. Arumaa 1985: 194.
[367] Usp. Aitzetmüller 1991: 137 i Birnbaum; Schaeken 1997: 81. Valja napomenuti da je taj redni broj oblikovan analogijom prema rednom broju sedmyjь. Vidi niže.
[368] Usp. staroindijsko náva, latinsko novem, gotsko niun, grčko ἐννέ(ϝ)α itd. Nije sasvim jasno udvajanje ν u grčkome. Objašnjava ga se pretpostavkom da je, slično kao u slavenskim jezicima i litavskom, iz susjednoga broja 10 (**dek'm̥t*) preuzeto početno *d* i da se zatim skupina *dn-* asimilirala u *enn-*. Usp. Beekes 1995: 213.
[369] Usp. Birnbaum; Schaeken 1997: 81.

pedeset i jednomu, petsto šezdeset i četirima itd.). U slovenskom se brojevi 5 – 10 sklanjaju po mekoj pridjevskoj (zamjeničkoj) sklonidbi (pet, petih, petim, petimi). Po istom se obrascu sklanjaju i svi veći glavni brojevi osim tisoč. U ruskom se sklanjaju kao imenice treće sklonidbe tipa noč' (pjat', pjati, pjat'ju). Isto je i u bjeloruskom, a u ukrajinskom se, osim te promjene u kojoj je jedino instrumental inoviran (p"jat'mja),[370] u kosim padežima pojavljuju i oblici p"jat'oh (gen., akuz. i lok.), p"jat'om (dat.) i p"jat'oma (instr.).[371] U češkom ti brojevi imaju samo dva lika, jedan za nominativ i akuzativ (pět), a drugi za sve ostale padeže (pěti). U slovačkom se u nominativu i akuzativu, osim oblika koji služi za sve rodove (päť), pojavljuju i oblici za muške obosobljene imenice (nom. piati, akuz. piatich). Ostali padeži imaju oblike prema nepalatalnoj zamjeničnoj sklonidbi (gen. i lok. piatich, dat. piatim, instr. piatimi). Po istom se obrascu u slovačkom sklanjaju svi brojevi do 99, osim onih koji kao sastavnicu imaju *-jeden* u drugom dijelu (dvadsať jeden). Oni se ne sklanjaju. I u lužičkosrpskom se brojevi do 99 sklanjaju jednako kao broj 5, a on ima dva sklonidbena obrasca: za obosobljene imenice muškoga roda oblike s temom *-o-* (nom. pjećo; gen., akuz. i lok. pjećoch; dat. pjećom i instr. pjećomi) i za ostale imenice oblike s temom *nula* ili *-i-* (nom. i akuz. pjeć; gen. i lok. pjećich; dat. pjećim; instr. pjećimi). I u poljskom se svi brojevi od 5 nadalje sklanjaju isto. U nominativu i akuzativu razlikuju se oblici za obosobljene imenice muškoga roda (pięciu) i oblici za sve ostale imenice (pięć). U kosim se padežima također pojavljuje oblik koji završava na *-u* (pięciu), a jedino je u instrumentalu osim njega moguć i oblik na *-oma* (pięcioma).

Brojevi 11 – 19 tvore se u indoeuropskim jezicima na različite načine. U nekim su jezicima nastali spajanjem naziva za jedinice s nazivom broja 10,[372] a u praslavenskom su tvoreni opisno od naziva za jedinice kojima se dodavala prijedložna skupina u lokativu *na desęte*: jedinъ na desęte, dъva na desęte itd. Pritom su se brojevi jedinъ – četyre sklanjali, primjerice: jedinogo na desęte, dvěma na desęte i sl., a kod svih je brojeva brojeni predmet gramatički sročan u broju s prvim dijelom, tj. uz broj 11 stajao je u jednini, uz 12 u dvojini, uz 13 i 14 u nominativu, a uz 15 – 19 u genitivu množine. Kasnije su se tri sastavne riječi stopile u jednu, prvi se dio prestao deklinirati, a novonastale riječi su se u mnogim jezicima stegnule i skratile. Tako su u suvremenome hrvatskom jeziku postali oblici jedanaest, dvanaest, trinaest, ..., devetnaest; u slovenskom enajst, dvanajst, trinajst, ..., devetnajst; u slovačkom jedenásť, dvanásť, trinásť, ..., devätnásť; u ruskom odinadcat, dvenadcat, trinadcat, ...; u poljskom jedenaście, dwanaście, trzynaście, ..., dziewiętnaście itd. Brojeni je predmet uz sve brojeve uvijek u genitivu množine.

[370] Pod utjecajem broja dva.
[371] Pod utjecajem brojeva 2-4.
[372] Usp. latinsko undecim, duodecim; grčko ἕνδεκα, δώδεκα i staroindijsko dvádaśa itd.

Nazivi za desetice (20 – 90) u najstarijim su slavenskim spomenicima slobodna sveza odgovarajućega naziva za jedinicu i riječi za broj deset. Kod brojeva 20 – 40 oba su se dijela sklanjala: dъvěju desętu, trьje desęte, četyrьmi desęty itd., a kod brojeva 50 – 90 sklanjao se obično samo prvi dio, a riječ za broj 10 bila je uvijek u genitivu množine: *do* pęti desętь, šestьjǫ desętь i sl. Kao i kod brojeva 11 – 19 kasnije su se te dvije riječi spojile u jednu, oba su se dijela prestala sklanjati, novonastala se je riječ stegnula i skratila i tako su nastali suvremeni oblici u hrvatskom dvadeset, trideset, ..., devedeset; u slovenskom dvajset, trideset, ..., devetdeset; u češkom dvadcet, třidcet, ..., devadesát itd. Brojeni je predmet uz sve oblike u genitivu množine. Brojevi između desetica tvorili su se dodavanjem nazivu za deseticu odgovarajućega naziva za jedinicu s pomoću veznika i ili rjeđe ti, primjerice: dъva deseti i četyre *lěta*, četyre desęte i dъvě *lětě*, pętь desętь ti šestь *lětь* i sl. Kako je vidljivo iz navedenih primjera, brojeni se predmet gramatički ravnao prema nazivu za jedinicu. Treba spomenuti da se u suvremenom slovenskom jeziku brojevi između desetica, prema njemačkom obrascu, tvore tako da se naziv za jedinicu dodaje ispred naziva za deseticu s pomoću veznika in (enaindvajset, dvaintrideset, sedeminsedemdeset, ...). U gornjolužičkosrpskom je uz pjećdźesać uveden i naziv połsta, a u ruskom i ukrajinskom za 40 naziv sorok, a za 90 devjanosto. Isto je i u bjeloruskom gdje prvi naziv ima oblik sorak, a drugi dzevjanosta. U onim jezicima u kojima se mijenjaju nazivi desetica sklanjaju se također kao naziv broja 5.

O slavenskoj riječi za broj 100, sъto pisalo se i raspravljalo daleko najviše od svih brojevnih riječi, ali još uvijek za nju nema općeprihvaćenoga objašnjenja. Sigurno je da je ona etimološki povezana s indoeuropskim oblikom **k'ṃtom*[373] koja je izvedena iz istoga korijena kao i riječ za broj 10. Pitanje je međutim kako objasniti pojavu *jora* u toj riječi. Pravilnim glasovnim razvojem iz indoeuropskoga **k'ṃtom* u slavenskim bi jezicima trebalo postati **sęto*, ili eventualno **sętъ*. Pojava *jora*, umjesto očekivanoga nazala, objašnjavana je fonološki: kao oblik nastao u brzom govoru (alegro oblik) ili nepravilnim glasovnim razvojem; morfološki: tako da je kao polazište za slavensku riječ konstruiran alternativni prajezični lik **d(e)k'utom* ili pak posuđivanjem iz nekoga od susjednih jezika (iranskih).[374] Riječ sъto sklanja se u starocrkvenoslavenskome kao imenica srednjega roda o-osnova. Sklonidbu je sačuvala u sjevernim slavenskim jezicima i u slovenskom gdje se sklanja po istom obrascu kao i broj pet (sto, stotih, stotim, stotimi). U ruskom taj broj ima samo dva oblika: u nominativu i akuzativu sto, a u kosim padežima sta, ali je sklonidbu

[373] Usp. staroindijsko śatám, avestičko satəm, latinsko centum, litavsko šimtas i grčko ἑ-κατόν.

[374] Više o tim objašnjenjima vidi u Arumaa (1985: 198) i tamo navedenoj literaturi. Arumaa objašnjenje s pomoću alegro oblika pripisuje Szemerényiju, objašnjenje nepravilnim glasovnim razvojem Vaillantu, morfološko objašnjenje Pisaniju, a objašnjenje posuđivanjem Lohmannu.

sačuvao u složenicama: nom., akuz. dvesti; gen., akuz. dvuhsot; dat. dvumstam; lok. dvuhstah; instr. dvumjastami. Slično je stanje i u bjeloruskom i ukrajinskom.

Nazivi za brojeve 200 – 900 tvoreni su opisno, od odgovarajućega naziva za jedinicu i riječi sъto koja je iza broja 2 u dvojini (dъvě sъtě), iza brojeva 3 i 4 u nominativu množine (tri sъta, četyri sъta), a iza 5 – 9 u genitivu množine (pętь sъtъ, šestь sъtъ itd.). Kod brojeva 200 – 400 sklanjaju se oba dijela, a kod brojeva 500 – 900 samo prvi dio: trьmъ sъtomъ, na četyrьhъ sъtěhъ, šestijǫ sъtъ itd. Kasnije je i tu došlo do stapanja dvočlanih naziva u jednočlane te stezanja i skraćivanja novonastalih oblika i gubitka sklonjivosti u južnoslavenskim jezicima.

I etimologija riječi tysǫšta (← **tysǫtja*), tysęšta (← **tysętja*) vrlo je teška. Slavenska se riječ ne može svesti na isti oblik s grčkim χίλιοι (dorski χἰλιοι) i staroindijskim sa-hásra-m za koje se kao izvor pretpostavlja prajezični oblik **gheslo-*. Slavenska je riječ nesumnjivo srodna s baltičkom i germanskom: litavski tūkstantis, gotski þusundi, staroislandski þushundraþ. Često se pretpostavlja da su ti oblici izvedeni od indoeuropske složenice **tūs-k'ṃtī* ili ** tūso-k'ṃtī*, što bi značilo 'velika, debela stotica'.[375] Neki stručnjaci misle da protiv takva izvođenja govori o-vokalizam u baltičkom, te činjenica da su u germanskim jezicima oblici bez *h* možda stariji od onih sa *h*.[376] Stoga oni predlažu kao polazište prajezični oblik **tūsontī/*tūsṇtī* i tumače to tvorbom otpridjevskim sufiksom *-nt-* koji po njima ima zbirno, apstraktno značenje. Suvremeni poljski tysiąc i ruski oblik tysjača potječu od praslavenskoga**tysętja*, a hrvatski tisuću i slovenski tisoč od **tysǫtja*. U češkomu se danas govori tisíc, ali se do 14. st. govorilo tis'úc s umekšanjem preuzetim vjerojatno od staroga oblika **tysętjь*. Slovački oblik tisíc podrijetlom je iz češkoga, a gornjolužički tysac umjetna je tvorba iz 19. st.[377] Narodni je oblik tausynt, a u donjolužičkosrpskom tawsynt. U bugarskom, makedonskom, srpskom i crnogorskom upotrebljava se grčka posuđenica *hiljada* koja se pojavljuje i u hrvatskome kao stilski obilježen (nestandardni) oblik u razgovornom jeziku. Poljski, češki i slovački naziv sklanjaju se kao imenice muškoga roda na *-c*, a istočnoslavenski i hrvatski kao imenica starih a-osnova. Slovenski se naziv pak sklanja jednako kao broj pet.

5.2. Redni i zbirni brojevi

Redni su brojevi izvorno bili tvoreni od glavnih s pomoću tematskoga sufiksa *-o-*. Kasnije su krivim segmentiranjem završetaka sufiksi reanalizirani kao *-to-* ili *-mo-*. Glas *t* u *-to-* vjerojatno potječe iz broja 10, gdje je oblik **dekṃt-o-s* bio pre-

[375] Usp. Szemerényi 1989: 241.

[376] Usp. Aitzetmüller 1991: 140.

[377] Usp. Stieber 1979: 184.

raščlanjen kao **dekm̥-to-s*, a odatle se onda tako nastali sufiks proširio na broj 5, s njega na susjedne 4 i 6 te s broja 4 na broj 3. Isti se sufiks s broja 10. proširio i na desetice: 20., 30. itd.[378] Sufiks *-mo-* postao je vjerojatno kod broja 7, čiji je oblik rednoga broja **septm̥-o-s* bio reanaliziran kao **sept-mo-s*, a tako nastali sufiks *-mo-* proširio se zatim i na susjedni broj 8. Redni brojevi od 3. do 10. etimološki su povezani s odgovarajućim glavnim brojevima. To ne vrijedi za brojeve 1. i 2. kod kojih takve veze nema. Redni brojevi se u starocrkvenoslavenskom, a tako je vjerojatno bilo i u praslavenskom, pojavljuju samo u složenom (određenom) obliku i sklanjaju se po složenoj pridjevskoj sklonidbi. Tako je i u suvremenim slavenskim jezicima.

Redni broj prьvъjь (prьvyjь) izveden je iz indoeuropskoga oblika **pr̥wos*. Od istoga je oblika i staroindijsko pū́rvas, a vjerojatno i grčko πρῶτος (dorski πρᾶτος) koje je od starijega **prāwo-to-s*.[379] Litavsko pìrmas slaže se pak s latinskim primus u kojemu je drukčiji sufiks nego u starocrkvenoslavenskom, staroindijskom i grčkom.

Redni broj vъtoryjь obično se povezuje s litavskim añtras i gotskim anþar, a kao temeljni lik pretpostavlja mu se prajezično **on-* sa sufiksom **-ter*, ali zbog glasovnih teškoća pri izvođenju to objašnjenje ne prihvaćaju svi. Drukčije su osnove i tvorbe u grčkom δεύτερος i latinskom secundus. Već se u starocrkvenoslavenskom u istoj ulozi pojavljuje i riječ drugyjь koja je u nekim slavenskim jezicima sasvim istisnula stari oblik rednoga broja vъtoryjь.[380]

Riječ tretьjь izvodi se od starijega **tretijos*. Osnova *tre-* baltoslavenska je novina i potječe od glavnoga broja.[381] Za redne je brojeve inače svojstven nulti prijevojni stupanj, o čemu svjedoče staroindijsko tr̥tī́ya-, latinsko tertius i grčko τρίτος.

Nulti je prijevojni stupanj posvjedočen u rednom broju četvrtъ čiji je prajezični oblik **k^{w}eturtos* izveden također od glavnoga broja.

Riječ pętyjь izvedena je od **penk^{w}tos* ili **pn̥k^{w}tos*. Na temelju slavenskoga oblika nije moguće odrediti iz kojega je od ta dva oblika postala, jer nosnik *ę* može biti i od *en* i od *in* ← *n̥*.

O riječi šestyjь nema se što reći što nije već rečeno kod glavnoga broja i ostalih rednih brojeva.

Riječ sedmyjь izvedena je od indoeuropskoga oblika **sebdmo-*.[382] Osim toga, pretpostavlja se za indoeuropski prajezik i alternativni lik **septmo-* koji je u temelju latinskoga septimus, staroindijskoga saptamás i litavskoga septiñtas. Neki istraživači smatraju da je razvoj slavenskoga oblika neovisan o grčkom i da je postao također

[378] Usp. Szemerényi 1989: 241.
[379] Usp. Szemerényi 1989: 242.
[380] Tako je i u hrvatskome, ali se stari oblik rednoga broja vъtorъ sačuvao u nazivu dana u tjednu (drugoga iza nedjelje) utorak (← *vъtorъkъ*).
[381] Usp. Arumaa 1985: 200 i Aitzetmüller 1991: 141-142.
[382] Usp. grčko ἕβδομος.

od oblika **septmo-* u kojemu je *ptm* najprije prešlo u *tm* (pojednostavnjivanje suglasničkih skupina), a *tm* je zatim dalo *dm*.[383]

Riječ osmyjь izvedena je iz prajezičnoga oblika **ok't-mo-* koji je tvoren analogijom prema sedmyjь, tj. krivim raščlanjivanjem sufiks *-mo-* se odvojio umjesto *-o-* o čemu je već bilo govora. Izvorni indoeuropski način tvorbe sufiksom *-o-* u pozadini je latinskoga octāvus (← **oktōw-o-s*).[384]

Riječ devętyjь tvorena je analogijom prema desętyjь tako da je u obliku **newn̥tos* inicijalno *n-* zamijenjeno sa *d-*, kao i kod glavnih brojeva. I završetak *-tos* baltoslavenska je novina nastala krivim raščlanjivanjem prajezičnoga oblika za redni broj 10.[385] Izvorni je indoeuropski lik bio **newn̥-o-s*.[386]

Riječ desętyjь izvedena je od indoeuropskoga **dek'm̥tos* i podudarna je s grčkim δέκατος, litavskim dešimtas i gotskim taihunda.

Redni brojevi od 11. do 19. tvoreni su u starocrkvenoslavenskom od rednoga broja za jedinice i prijedložne skupine na desęte, tj. kao vъtoryjь na desęte, tretьjь na desęte itd.[387] Od broja 20 nadalje redni su brojevi tvoreni pridjevskim sufiksom *-ьn-*: dъvadesętьnyjь, tridesętnyjь, ..., sъtьnyjь, tysǫ̨štьnyjь.

Baltoslavenski su jezici razvili i kategoriju zbirnih brojeva koji označuju skupinu istih predmeta, a povezani su s brojenim predmetom kao pridjevi. Za broj 1 nema, naravno, zbirnoga broja. Zbirni brojevi dъvojь i trojь tvoreni su od osnova **duwoi-*, **troi-* u kojima je vidljiva prijevojna punina o-stupnja. Neki indoeuropski jezici imaju u toj kategoriji prazninu, tj. osnove **dwi-*, **tri-*.[388] Ostali su zbirni brojevi tvoreni sufiksima **-ero-/ *-oro-* i pokazuju glasovnu dvojnost poznatu i kod zamjenica koteryjь – kotoryjь: četverъ – četvorъ,[389] pęterъ – petorъ, ..., desęterъ – desętorъ.

[383] Arumaa 1985: 201 pripisuje takvo tumačenje Szemerényiju.
[384] Usp. Arumaa 1985: 201 i Szemerényi 1989: 241.
[385] Vidi gore.
[386] Usp. Szemerényi 1989: 242.
[387] Iznimka je redni broj 11. u kojemu se, umjesto prьvyjь, pojavljuje oblik jedinyjь. Usp. Aitzetmüller 1991: 143.
[388] Usp. Szemerényi 1989: 243.
[389] Iz starijega **k^{w}etworos – *k^{w}etweros*.

6. GLAGOLI

6.1. Uvod – kategorije

Glagoli su riječi kojima se označuje radnja, stanje ili zbivanje. Promjena glagola zove se sprezanje ili konjugacija. Kao i imenice, glagoli su kao vrsta riječi i kao morfološki razred određeni nekim morfološkim kategorijama. Neke su im kategorije zajedničke s imenicama ili zamjenicama. To su kategorije lica, roda i broja.

6.1.1. Broj

Sve porodice indoeuropskih jezika, pa tako i slavenski jezici, imaju kod glagola gramatičke kategorije broja i lica. Kao i kod imenica, zamjenica i pridjeva imamo tri broja: jedninu, dvojinu i množinu. Ta je kategorija određena činjenicom koliko osoba vrši radnju, odnosno koliko je predmeta uključeno u neko zbivanje, tj. koliko je u rečenici aktanata s kojima glagol mora biti sročan. Ako je subjekt u jednini, u jednini mora biti i glagol. Ako je subjekt u dvojini, onda u dvojini mora biti i glagol. Ako je subjekt u množini, u množini mora biti i glagol. Ponovno, i ovdje kao i drugdje, da bi broj bio gramatička kategorija, mora biti izrijekom označen na finitnim oblicima glagola.[390] Stoga razlikujemo nastavke za jedninu od nastavaka za dvojinu i nastavaka za množinu. Nastavci su u indoeuropskim jezicima (pa tako i u slavenskima) kumulativni, tj. ne označuju samo kategoriju broja, već i lice, pa je teško reći što je oznaka lica, a što oznaka množine ili dvojine.

6.1.2. Lice

Kategorija lica zajednička je glagolima sa zamjenicama. Kod glagola, kao i kod zamjenica, imamo tri lica.[391] Bit kategorije lica valja tražiti u području deiktičnosti, tj. u gledanju s motrišta onoga koji govori (EGO) i motrišta sudionika u komunikaciji. Najraširenija teorija[392] suprotstavlja treće lice kao nelice prvom i drugom licu. Ta teorija vrijedi i za glagole. Stoga se kao osnova u većini indoeuropskih jezika uzima oblik trećega lica (jednine ili množine) kojemu je odbijen lični nastavak. Da bi lice moglo biti gramatička kategorija, mora biti označeno (afiksima) na finitnim glagolskim oblicima. Stoga u slavenskim, kao i u drugim indoeuropskim jezicima (a i šire), govorimo o ličnim nastavcima. Valja i ovdje upozoriti da su u indoeuropskim jezicima, pa tako i u slavenskima, nastavci kumulativni te jedan oblik izražava

[390] Finitan je onaj glagolski oblik koji osim glagolskoga pojma označuje i vrijeme, način i lice, za razliku od infinitnih oblika kao što su infinitivi, supini i participi. Usp. Simeon 1969: 342.

[391] Neki jezici, primjerice keltski i možda umbrijski, pokazuju tragove postojanja i četvrtoga lica, tzv. bezlični oblik, ali taj se oblik može povezati s načinom izražavanja pasiva i medija i gotovo je sigurno rezultat kasnijega, međusobno neovisnoga razvoja u tim jezicima. Usp. Clackson 2007: 122.

[392] Čiji je predlagač bio Benveniste 1947.

i druge kategorije, a ne samo lice, iako se zove ličnim nastavkom. Većina starih indoeuropskih jezika ima različite nastavke za glagolska stanja aktiv i medij, a onda unutar tih likova i različite nastavke za prezent i preterit. Poseban skup nastavaka postojao je za perfekt te za imperativ. Ukratko, tradicionalno su se za indoeuropski jezik rekonstruirali ovi skupovi nastavaka: 1. aktivni nastavci prezentsko-aoristnoga sustava, 2. medijalni nastavci prezentsko-aoristnoga sustava, 3. nastavci perfekta i 4. imperativni nastavci. Znatnu je promjenu u rekonstrukciji donijelo otkriće anatolijskih jezika čiji je glagolski sustav drukčiji od ostalih jezika.[393] Prezentsko-aoristni sustav aktivnih (događajnih) nastavaka dijeli se tradicionalno u dvije skupine: primarni i sekundarni. Primarni se nastavci razlikuju od sekundarnih time da završavaju na *-i*, a sekundarni su bez *-i*. Za neka su se vremena ili glagolske razrede specijalizirali primarni, a za druge sekundarni nastavci i tako je, uz fonetske promjene i stapanje afiksâ, došlo do razvoja različitih nastavaka. Primarni su nastavci služili za tvorbu prezenta, a sekundarni za aorist i optativ. U starocrkvenoslavenskom, a tako je vjerojatno bilo i u kasnom praslavenskom, sekundarni nastavci služe i za tvorbu imperfekta te imperativa koji je nastao od indoeuropskoga optativa. Primarni i sekundarni nastavci razlikuju se samo u jednini i 3. licu množine:

	Primarni	Sekundarni
1.	*-mi	*-m
2.	*-si	*-s
3.	*-ti	*-t
6.	*-nti	*-nt

U ostalim je licima množine zatrta nekadašnja razlika između primarnih i sekundarnih nastavaka, a usto je teško reći kako su zapravo glasili nekadašnji nastavci jer njihova pretpovijest nije jednoznačna. Tako se za prvo lice množine rekonstruiraju nastavci: **-mes*, **-mos*, **-men*, **-mon*. Za praslavenski se mogu pretpostaviti samo **-mos* ili **-mon*, ovisno o tome prihvaćamo li Fortunatovljevo tumačenje razvoja završnoga **-os* u praslavenskom ili Leskienovo, o čemu je bilo govora u poglavlju o imenicama. Nastavak za drugo lice množine bio je vjerojatno **-te(s)*. Neki istraživači pretpostavljaju da je primarni nastavak bio **-tes*, a sekundarni **-te*. [394] S gledišta slavenskih jezika svejedno je je li taj nastavak imao završno *-s* ili nije, jer ono i tako otpada zbog zakona otvorenih slogova. Zastupnici laringalne teorije rekonstruiraju taj nastavak kao **-tH$_1$e(s)*. Prajezične je dvojinske nastavke znatno teže rekonstruirati. Najčešće se za 1. lice dvojine kao primarni rekonstruiraju nastavci **-wes* / **-wos*, a kao sekundarni **-we* / **-wē*. Ne može se pouzdano odrediti indoeuropski oblik nastavaka za 2. i 3. lice dvojine, iako je vjerojatno sekundarni nastavak za 3. lice bio **-ta(m)*.

[393] Više o tome vidi u poglavlju 6.2. i tamo spomenutoj literaturi.

[394] Usp. Szemerényi 1989: 249.

Navedeni se nastavci zovu atematskima ili *mi*-nastavcima. Osim njih postoje i tematski nastavci u kojima se između osnove i ličnoga nastavka pojavljuje tematski samoglasnik **e* ili **o*. Sudeći prema sanskrtu i grčkom, opreka između tematske i atematske konjugacije bila je čisto morfološka, bez važnosti za značenje oblika. Neke su se osnove povezivale s tematskim nastavcima, a neke s atematskima. Tematski nastavci ne mogu se u potpunosti rekonstruirati kao slijed tematskoga samoglasnika i atematskoga nastavka, jer primarni nastavak za prvo lice jednine ne glasi **-e/o-mi*, već **-ō*.[395] Zbog toga se tematska konjugacija zove katkad i *o*-konjugacija. U drugim oblicima pokazuje tematska fleksija iste nastavke kao i atematska, kako pokazuje iduća tablica.

	Primarni	Sekundarni
1.	*-ō (*-oH)	*-om
2.	*-esi	*-es
3.	*-eti	*-et
6.	*-onti	*-ont

Ni ovdje u 1. i 2. licu množine nema razlike između primarnih i sekundarnih nastavaka. Oni su također spoj tematskoga samoglasnika i atematskih ličnih nastavaka. Tematski je samoglasnik u 1. licu **o*, a u drugom **e*.

Medijalni se nastavci također dijele na primarne i sekundarne, a na temelju stanja u grčkom i indoiranskim jezicima za prajezik se rekonstruiraju idući nastavci.

	Primarni	Sekundarni
1.	*-ai/*-mai	*-ā/*-mā
2.	*-soi	*-so
3.	*-toi	*-to
4.	*-medha	*-medha
5.	*-d^hwe	*- d^hwe
6.	*-ntoi	*-nto

Indoeuropski je perfekt, čiji su oblici dobro očuvani u grčkom i indoiranskim jezicima, imao samo jednu skupinu nastavaka:

1. *-a (*-H_2e)
2. *-tha (*-tH_2e)
3. *-e
4. *-me
5. *-e (?)
6. *-r

[395] Usporedi grč. φέρω, lat. ferō i got. baira.

Kako je već spomenuto, poseban skup nastavaka postojao je i za imperativ koji se nije sačuvao u slavenskim jezicima. Štoviše čini se da su u indoeuropskome postojala dva sustava, jedan koji se katkada zove jednostavni imperativ i drugi koji se zove futurski imperativ.[396] Nastavci su jednostavnoga imperativa mogli biti atematski i tematski, a poseban je skup nastavaka svojstven medijalnom obliku, kako se može vidjeti iz iduće tablice:

	Aktiv		Medij
	Atematski	Tematski	
2.	*-ø, *-d^hi	*-e	*-so
3.	*-tu	*-etu	*-to
5.	*-te	*-ete	*dhwe
6.	*-entu	*-ontu	*-nto

Futurski imperativ ima u 2. i 3. licu jednine i u 2. licu množine isti nastavak koji u atematskoj konjugaciji ima oblik **-tōd*, a u tematskoj **-etōd*. Za slavenske jezike od veće su važnosti samo aktivni nastavci prezentsko-aoristnoga sustava.

6.1.3. Rod

Kategorija roda u slavenskim jezicima nije izražena na svim glagolskim oblicima. Njezin je doseg u odnosu na kategoriju lica i broja bitno sužen. Ona se pojavljuje samo kod tzv. analitičkih odnosno perifrastičnih glagolskih oblika koji se tvore s pomoću glagolskih pridjeva koji su, slažući se sa subjektom, mogli imati i različite oblike za različite rodove, primjerice u perfektu, pluskvamperfektu i futuru.

6.1.4. Vrijeme

Gramatička kategorija vremena izriče vrijeme radnje u odnosu na vrijeme govorenja, odnosno u odnosu na neko drugo vrijeme koje se uzima kao orijentacijska točka. Orijentacijska točka prema kojoj se određuje mjesto događaja na vremenskoj osi zove se deiktičko središte.[397] U svim je prirodnim jezicima moguće događaje smjestiti u vrijeme. Jezici se međutim dijele u dvije skupine ovisno o tome koliku važnost u smještanju događaja u vrijeme ima rječnik, a koliku gramatika. Za jezike koji događaje smještaju u vrijeme samo leksičkim sredstvima kažemo da nemaju gramatičku kategoriju vremena. Takvi su jezici danas u svijetu malobrojni.[398] Gramatičku kategoriju vremena imaju samo oni jezici u kojima je smještanje događaja u vrijeme gramatikalizirano. Prema tome, kategoriju vremena možemo definirati kao *gramatikalizirano smještanje događaja u vrijeme*. Ona se u većini jezika ozna-

[396] Usp. Szemerényi 1989: 263-266 i Beekes 1995: 248-249.

[397] Pridjev deiktički znači 'onaj koji pokazuje, odnosno koji služi točnijemu označivanju ili pojačanju oznake'. Usp. Simeon 1969: 215.

[398] Takvi su primjerice burmanski te australski djirbalski jezik. Usp. Comrie 2004: 50-53.

čuje na glagolu i izriče morfološkim sredstvima, s pomoću afiksâ, ili svezama glagola s gramatičkim riječima, najčešće tzv. pomoćnim glagolima. Jezici se mogu međusobno razlikovati i stupnjem točnosti vremenskoga smještanja.[399] U nekim je jezicima gramatikalizirano samo to je li događaj smješten prije, istovremeno ili poslije deiktičkoga središta, a drugi mogu gramatičkim sredstvima odrediti i razmjernu udaljenost događaja od deiktičkoga središta.[400] Ako se pri određenju značenja nekoga vremena kao deiktičko središte uzima sadašnji trenutak (zajednički govorniku i slušatelju), onda je riječ o tzv. apsolutnom vremenu. Vremena čiji opis značenja ne uključuje sadašnji trenutak, već neku drugu točku u vremenu (prije ili poslije sadašnjega trenutka), kao deiktičko središte zovu se relativnim vremenima. Izborom sadašnjega trenutka kao deiktičkoga središta tri se vremena nameću kao osnovna: sadašnje (prezent), prošlo (preterit) i buduće (futur). Prezentom se događaj na vremenskoj osi smješta u sadašnji trenutak,[401] preteritom prije toga trenutka, a futurom poslije. Iako teorija omogućuje razlikovanje triju temeljnih apsolutnih vremena, vremenski se sustav velikoga broja jezika zasniva na binarnim oprekama *prošlost : ne-prošlost* ili *budućnost : ne-budućnost*.[402] Čini se da ne postoje jezici čiji se sustav vremena temelji na opreci *sadašnjost : ne-sadašnjost*.[403] Vremenski je sustav mnogih jezika usložnjen i činjenicom da je kategorija vremena ovisna o kategorijama načina i vida. Primjerice, ako vremenski sustav nema gramema futur, obično se buduća radnja izriče povezivanjem vremena i načina pa se može reći da futur zapravo pripada glagolskomu načinu. Isto tako, ako sustav ima više prošlih vremena, često je kategorija vremena povezana s vidom (aspektom), pa se u mnogim jezicima razlikuju perfektivni i imperfektivni preterit, odnosno aorist i imperfekt.

Sustav vremena većine indoeuropskih jezika temelji se na opreci *prošlost : ne-prošlost*, što se vidi po tome da oni ili uopće ne prave gramatičku razliku između prezenta i futura ili ona nije tako jasna i oštra kao razlika između sadašnjega i prošloga vremena. Vidljivo je to po tome da se prezentski oblici mnogih glagola mogu upotrijebiti za izricanje buduće radnje. Tako se primjerice u hrvatskom može sasvim pravilno reći: *Sutra idem u kino*. Ista se rečenica s pomoću prezentskoga oblika glagola može izreći i na njemačkom: *Ich gehe morgen ins Kino*. Tako je i u mnogim drugim indoeuropskim jezicima. Tzv. perifrastična vremena (perfekt, pluskvamperfekt, futur drugi i sl.) povezana su obično s izgradnjom hipotakse, tj. s konstituiranjem unutarnjega ustroja zavisnih rečenica. Glagolski je sustav indoeuropskih jezika općenito jako složen, pa tako i sustav vremena. Međusobno se jezici razlikuju time koliko i koja vremena imaju. Grčki i sanskrt imaju po sedam vremena, ali sva nisu ista; gotski ima samo dva: prezent i perfekt; litavski četiri: prezent, preterit, futur i imperfekt; hetitski dva: prezent i preterit itd. Stoga nije nimalo jednostavno odrediti koliko je vremena imao indoeuropski prajezik. Tradicionalno se najčešće pretpostavlja da je zajednički indoeuropski prajezik imao između tri i šest vremena. Sigurnima se smatraju prezent, aorist i perfekt, a usto se najčešće dodaju futur,[404] imperfekt i pluskvamperfekt. Bitna je promjena u rekonstrukciji indoeuropskoga sustava vremena nastupila nakon otkrića anatolijskih jezika, ali o tome, kao i o odnosu indoeuropskoga i praslavenskoga sustava vremena, više će riječi biti u poglavlju 6.2.

[399] Usp. Comrie 2004: 7.

[400] Više o takvim jezicima vidi u Comrie 2004: 83-101.

[401] Pritom je nevažno zahvaća li događaj i dio vremenske osi prije sadašnjega trenutka i nastavlja li se i nakon sadašnjeg trenutka u budućnosti.

[402] Jasan je primjer jezika čiji se sustav vremena temelji na opreci *budućnost : ne-budućnost* huaški jezik (Hua) na Novoj Gvineji. Usp. Comrie 2004: 49-50.

[403] Usp. Comrie 2004. str. 50: *I am not aware of any example of a language which has a clear-cut system opposing non-present as a single category to present.* (Ne znam ni jedan jezik u kojemu je ne-prezent jasno suprotstavljen prezentu kao jed(i)na kategorija.)

6.1.5. Vid (aspekt)

I vid je gramatička kategorija koja je povezana s vremenom. Pojednostavnjeno rečeno, ta kategorija upućuje na vremenske granice protezanja radnje. Za razliku od kategorije vremena, ona ne povezuje vrijeme radnje (događaja) s nekom drugom vremenskom točkom ili odsječkom, već je zanima samo unutarnja organizacija događaja. Stoga možemo reći da je vid *način promatranja unutarnje vremenske strukture događaja*. O vidu ima jako mnogo radova, osobito slavističkih, jer je ta kategorija u slavenskim jezicima iznimno važna, a slavenski su jezici imali i važnu ulogu u općelingvističkim proučavanjima te kategorije. Postoje razna mišljenja o njezinoj biti, pa je čak i nazivlje različito i neujednačeno. Tradicionalno se govori o *svršenom* (*perfektivnom*), *nesvršenom* (*imperfektivnom*) i *učestalom* (*iterativnom*) vidu. Umjesto toga predlagani su nazivi: *kurziv ~ kompleksiv*; *cjelovitost ~ necjelovitost*, *totalitet ~ tijek* itd. Vidske se opreke katkad opisuju s pomoću razlikovnih obilježja. Kao primjer takva opisa navodimo opis češkoga indoeuropeista Adolfa Erharta koji vid opisuje s pomoću dvaju obilježja: [± cjelovit] ([± kompaktan]) i [± umnožen] ([± multipliciran]). Tradicionalne se kategorije mogu tada opisati ovako:[405]

	cjelovit	umnožen
nesvršeni vid	–	–
svršen vid	+	–
učestali vid	0	+

[404] Koji je prema nekim istraživačima bio zapravo konjunktiv, tj. pripadao je kategoriji glagolskoga načina.

[405] Usp. Erhart 1989: 21. Nula (0) kod učestaloga vida označuje da je obilježje cjelovitosti tu irelevantno, tj. nije važno je li njegovo određenje + ili -.

Ako se događaj glagolom opisuje kao nedjeljiva cjelina, bez podjele na pojedine etape, tj. ne obaziruć se na njegovo unutarnje ustrojstvo, tada kažemo da je takav glagol svršen. Nesvršeni glagoli izriču radnju bez vremenskoga ograničavanja, tj. ne promatraju događaj kao nedjeljivu cjelinu, već ga raščlanjuju na etape i uzimaju u obzir njegovo unutarnje vremensko ustrojstvo. Drugim riječima, možemo reći da svršeni glagoli opisuju događaj izvana, a nesvršeni iznutra.[406] Učestali glagoli izriču samo to da je radnja umnožena, tj. da se više puta ponavlja, a pojedini odsječci mogu biti nedjeljive cjeline ili strukturirani unutar sebe. Zbog toga je za njih pitanje cjelovitosti pojedinačnoga događaja nevažno. Valja naglasiti da razlika između svršenosti i nesvršenosti nije nužno objektivna razlika niti je nužno da tu razliku govornici iznose objektivno. Isti govornik može isti događaj opisati jednom s pomoću svršenoga glagola, a drugi put s pomoću nesvršenoga, bez ikakve proturječnosti. Pitanje je samo gleda li na događaj izvana, kao na cjelinu ili pak iznutra, kao na niz susljednih vremenskih razdoblja.[407]

Kao i kod svih drugih kategorija, i vid mora biti gramatikaliziran da bi bio gramatička kategorija, tj. moraju postojati stalna gramatička sredstva koja omogućuju promjenu vida. Jezici koji vidske opreke izriču samo leksičkim sredstvima nemaju tu kategoriju. Vid, kao i druge kategorije, može biti izražen fleksijskim ili derivacijskim sufiksima i prefiksima te perifrastično, svezama glagolskih oblika i gramatikaliziranih riječi, najčešće pomoćnih glagola. U praslavenskome, kao i u suvremenim slavenskim jezicima, vidske se opreke izražavaju derivacijskim, a ne fleksijskim sredstvima, što znači da se vid zapravo ne može smatrati fleksijskom kategorijom. U slavenskim se jezicima od nesvršenih glagola mogu tvoriti svršeni s pomoću prefiksa ili sufiksa. Tako primjerice gotovo svi prefiksi u hrvatskom jeziku čine nesvršene glagole svršenima.[408] Evo nekoliko primjera: bosti → nabosti, probosti; šarati → išarati; derati → oderati; sjeći → posjeći itd. Svršeni se glagoli od nesvršenih mogu tvoriti i sufiksom *-nuti*: kucati → kucnuti, cičati → ciknuti, kresati → kresnuti itd. Nesvršeni se i učestali glagoli od svršenih tvore različitim sufiksima: dati → davati, kazniti → kažnjavati, dobaciti → dobacivati, navaliti → navaljivati itd.[409] Slično je i u drugim slavenskim jezicima, primjerice u ruskom: čitat' → pročitat', učit' → naučit', hranit' → sohranit', kričat' → kriknut', rezat' → reznut', dat' → davat', nazvat' → nazyvat' itd. i poljskom: chlapać → nachlapać, chlapnąć; dać → dodać, dawać; znać → doznać → doznawać; zwać → nazwać → nazywać itd.

[406] Usp. Comrie 1995: 4.

[407] Usp. Comrie 1995: 4.

[408] Usp. Babić 2002, str. 537: *Glagoli tvoreni prefiksalnom tvorbom u pravilu su svršeni ..., osim s prefiksima de-, dis, pa-, protu-, re- i su-, ali ti su prefiksi na rubu prefiksalne tvorbe. Stoga se može reći da je prefiksacija sustavna perfektivizacija nesvršenih glagola.*

[409] Više o odglagolskoj tvorbi hrvatskih glagola vidi u Babić 2002: 516-554.

Kako je u poglavlju o kategoriji vremena već spomenuto, kod jezika čiji se sustav vremena temelji na opreci *prošlost : ne-prošlost* katagorija vremena povezana je često s vidom, pa se razlikuju svršeni i nesvršeni oblici prošloga vremena. Takvu razliku ima većina starih indoeuropskih jezika. Ona je vidljiva i u starocrkvenoslavenskome, gdje se razlikuju aorist i imperfekt. Ta dva oblika prošloga vremena u većini su suvremenih slavenskih jezika izgubljena. Čuvaju se jedino u bugarskome i makedonskome te u smanjenom obimu u hrvatskome, srpskome, bošnjačkome, crnogorskome i lužičkosrpskome jeziku.[410] U starocrkvenoslavenskome su se i aorist i imperfekt mogli tvoriti i od svršenih i od nesvršenih glagola. Funkcija je međutim imperfektivnoga aorista i perfektivnoga imperfekta bitno drukčija. Imperfektivnim se aoristom izriče događaj koji je opisan nesvršenom glagolskom osnovom, što izrijekom upozorava na njegovu unutarnju složenost, ali je događaj opisan tako da mu se daje svršeni oblik, tj. tako da ga se promatra izvana kao cjelinu. Nasuprot tomu, perfektivni imperfekt izriče događaj koji je opisan svršenim oblikom, a onda mu je dodana nesvršenost, točnije jedna vrsta nesvršenosti koja se zove habitualnost. To znači da se ta dva oblika razlikuju različitim rangiranjem i poretkom obilježja svršenosti i nesvršenosti. Kod imperfektivnoga je aorista svršenost nadređena nesvršenosti, a kod perfektivnoga imperfekta nesvršenost je nadređena svršenosti.[411] Vidsku opreku *svršeni : nesvršeni* u prošlom vremenu slavenski su jezici naslijedili iz indoeuropskoga prajezika, ali je slavenski imperfekt zasigurno znatno kasnijega postanja. Mnogi istraživači smatraju da u ranijem razdoblju indoeuropski jezik nije imao gramatičku kategoriju vremena, već je osnovna opreka u njemu bila vidska.[412] Svršeni su oblici označivali prošlo vrijeme, a nesvršeni sadašnje. Vidski sustav kakav imaju slavenski jezici, u kojemu razlikovanje svršenih i nesvršenih glagolskih oblika nije ograničeno samo na prošlo vrijeme, zasigurno nije naslijeđen iz indoeuropskoga prajezika, već je rezultat kasnijega razvoja koji je djelomice podudaran samo s baltičkim razvojem. Međutim, specijalizacija sufiksa i prefiksa za izražavanje i stvaranje vidskih razlika specifična je slavenska pojava, što zorno pokazuju različiti oblici tvorbe nesvršenih glagola u slavenskim jezicima

[410] I aorist i imperfekt postojali su još u staroruskome. Čini se da je tamo imperfekt izgubljen prije aorista. U češkom su obje kategorije izgubljene tijekom 14. st. U poljskome su u tom stoljeću vidljive još samo u ostatcima, a definitivno su izgubljene u 15. st. U polapskom su postojale do izumiranja jezika, a u novije su vrijeme izgubljene i u donjolužičkosrpskim govorima, tako da se danas, osim u književnom jeziku, pojavljuju samo u narodnim pjesmama. Usp. Vaillant 1966: 57-62 i 68-73 te Stieber 1979: 225.

[411] Usp. Comrie 1995: 32. Više o funkciji tih dvaju oblika u starocrkvenoslavenskome vidi u Hercigonja 1961., a o stanju u hrvatskoglagoljskim tekstovima Hercigonja 1983: 418-423.

[412] Usp. Erhart 1989., str. 20: *Die dominierende Verbalkategorie in einer frühen Entwicklungsphase der ie. Sprachen war dementsprechend der Aspekt (die Aktionsart), während die Vorherrschaft von Tempus erst einer späteren Entwicklungsstufe angehört.* (Vladajuća je glagolska kategorija u ranijem razvojnom razdoblju indoeuropskih jezika bio dakle vid (način vršenja radnje), a kategorija vremena zavladala je tek u kasnijem razvojnom razdoblju.) O tome vidi također u poglavlju 6.2.

kojih nema u baltičkima. Većina prefiksa koji se pojavljuju u toj funkciji podrijetlom su prijedlozi ili prilozi. Zaključno dakle možemo reći da su slavenski jezici iz indoeuropskoga prajezika, među ostalim glagolskim kategorijama, naslijedili i kategoriju vida, ali da su vidske opreke kakve se pojavljuju u suvremenim slavenskim jezicima, rezultat kasnijega razvoja koji se dogodio nakon odvajanja te porodice od ostalih indoeuropskih jezika.

6.1.6. Lik (dijateza, stanje)

Gramatička kategorija glagolskoga lika temelji se na klasifikaciji glagolima izraženih procesa i stoga se često, zbog paralelizma prema imenskom rodu, zove glagolski rod (*genus verbi*). Glagolska se radnja klasificira prema smjeru odvijanja u odnosu na glavnoga sudionika (aktanta) u radnji, tj. u odnosu na subjekt. Subjekt je ili izvor (vršitelj) ili meta (trpitelj) radnje. Zbog toga je radnja ili progresivna ili regresivna. Glagolski lik postoji kao posebna kategorija samo onda kad se smjer radnje može izmijeniti s pomoću stalnih formalnih sredstava. Progresivni smjer radnje, ili *aktiv*, pritom se uzima kao običan (neobilježen), a regresivni smjer, ili *pasiv*, kao rezultat preoblike koja je izvršena na glagolu. Znači, središnju os ove kategorije čini opreka *progresivno* : *regresivno*. Jasno je da su moguće i kombinacije tih dviju mogućnosti. Na primjer ako je radnja i progresivna i regresivna istovremeno, tj. ako je subjekt istovremeno i izvor i cilj radnje, tada govorimo o *refleksivnim* ili *povratnim glagolima*, primjerice: *Dječak se umiva.* Postoje i glagoli čija radnja nije ni progresivna ni regresivna jer govore o stanju subjekta. To su tzv. *stativni glagoli* primjerice: *Dječak sjedi.* Ima i glagola za čiji opis nije dovoljna samo binarna opreka *progresivno* : *regresivno*, već se u obzir mora uzeti i treći čimbenik, a to je *transgresivnost*.[413] To su tzv. recipročni glagoli, primjerice: *Dječaci se špricaju.*[414] Kako je vidljivo iz navedenih primjera, u slavenskim je jezicima jedino važno je li subjekt uključen i u jednu i drugu kategoriju, tj. je li uključen i među vršitelje i među trpitelje. Ako jest, onda se uvijek rabe povratni glagoli, bez obzira na recipročnost ili povratnost.

U indoeuropskom prajeziku osnovna opreka nije bila između aktiva i pasiva, već između aktiva i *medija*. Drugim riječima, prajezik je imao dvije dijateze: aktiv i medij. Medij je lik kojim se izriče radnja, stanje ili zbivanje čija je pozornica samo subjekt i njegovo područje, tj. u koje je uključen samo i jedino subjekt. Stoga se medij naziva pokatkad i *subjektivum*. Dakle, medij se rabi kada se radnja koju vrši subjekt odnosi na njega samoga.[415] Granica između indoeuropskoga aktiva i medija nije bila oštra i pokatkad gotovo da i nema razlike u značenju između medijalnoga i aktivnoga oblika glagola,[416] tako da danas ne znamo sigurno koja je bila značenjska osnova za izbor pojedinoga od ta dva lika. U staroindijskom neki su glagoli u svim vremenima imali oba lika, a drugi samo jedan. Kod nekih se glagola dio vremena sprezao u jednom liku, a drugi u drugom ili pak u oba lika. Katkad je izbor lika ovisio o tome s kojim je prijedlozima glagol bio složen. U epici je često izbor glagolskoga lika bio određen samo metričkim razlozima.[417] Medij po značenju može biti: povratan (refleksivan), recipročan i intenzivan (dinamički).

6.1.7. Način (modus)

Kategorija glagolskoga načina obuhvaća ona gramatička sredstva koja izražavaju motrište (gledište) govornika prema sadržaju iskaza. *Indikativom* se sadržaj iskaza opisuje kao stvarna činjenica (realno), a *kondicionalom* kao mogućnost (potencijalno). Više je načina i oblika izražavanja volje, tj. voluntativnoga (volitivnoga) odnosa prema sadržaju iskaza. Sadržaj se iskaza može opisivati kao želja, namjera, htijenje, odluka, zapovijed i sl. Tomu odgovaraju načini kao što su *desiderativ*, *konjunktiv*, *optativ*, *imperativ*, *debitiv* i sl. Indoeuropski je prajezik imao četiri načina: indikativ, konjunktiv, optativ i imperativ, a praslavenski tri: indikativ, kondicional i imperativ. Katkada je vrlo teško međusobno razgraničiti navedene voljne nijanse, a tomu u posljetku točno utvrditi i razlučiti funkcije odgovarajućih glagolskih načina. Tako je primjerice vrlo teško odrediti izvornu funkciju indoeuropskoga konjunktiva i optativa.[418] To pokazuje i činjenica da slavenski imperativ nije postao od indoeuropskoga imperativa, kojemu u slavenskim jezicima nema ni traga, već od indoeuropskoga optativa. Dodatnu poteškoću pričinjava i to da se u različitim jezikoslovnim školama značenja istoga naziva ne podudaraju te da se katkad isti način naziva različitim imenima.[419]

[413] Erhart 1989., str. 30: *Als transgressiv bezeichnen wir eine Handlung, an der noch ein zweite Aktant (das Objekt) beteiligt ist.* (Transgresivnom zovemo radnju u kojoj sudjeluje još jedan drugi sudionik (objekt).)

[414] Kombinacije svih čimbenika mogu se prikazati s pomoću oktaedra, geometrijskoga tijela sa šest vrhova koje je omeđeno s osam istostraničnih trokuta. Usp. Erhart 1989: 31.

[415] Staroindijski gramatičari nazivali su aktiv *parasmai padam* 'drugomu riječ' ('riječ za drugoga'), a medij *ātmane padam* 'sebi riječ' ('riječ za sebe'). Usp. Whitney 1896: 200.

[416] Slično je katkad i s razlikom između nepovratnih i povratnih glagola u suvremenome hrvatskome jeziku, primjerice između žuriti i žuriti se.

[417] Usp. Whitney 1896, str. 200: *In the epics there is much effacement of the distinction between active and middle, the choice of voice being very often determined by metrical considerations alone.* (U epici često se briše razlika između aktiva i medija, a izbor glagolskog lika vrlo je često određen samo metričkim razlozima.)

[418] Usp. Erhart 1989: 67-68. Na 67. str. Erhart izrijekom kaže: *Um die Erschliessung der Urfunktionen des ie. Konjunktivs und Optativs haben sich bereits zahlreiche Gelehrte bemüht, freilich ohne zu einer befriedigenden Lösung zu gelangen.* (Brojni su učenjaci pokušavali dokučiti izvorne funkcije indoeuropskoga konjunktiva i optativa, ali nisu došli do zadovoljavajućega rješenja.)

[419] Da bi se to vidjelo, dovoljno je usporediti rječničke natuknice navedenih načina u Simeon 1969.

6.2. Indoeuropski i praslavenski glagol

6.2.1. Indoeuropski sustav

U većini indoeuropskih jezika prajezični je glagolski sustav temeljito preustrojen. Glagolski sustavi najstarijih jezika međusobno su mnogo manje podudarni nego deklinacijski, što znatno otežava rekonstrukciju prajezičnoga stanja i povećava neslogu među istraživačima. Nema opće sloge ni o tome koje glagolske kategorije treba rekonstruirati za indoeuropski prajezik ni o tome kojim su morfološkim sredstvima one bile izražene. Tradicionalna rekonstrukcija, koja je nastala prije otkrića anatolijskih jezika i temelji se uglavnom na staroindijskom i grčkom, omogućuje dobro objašnjenje razvoja glagolskoga sustava italskih (latinskoga), keltskih, germanskih, armenskoga te baltičkih i slavenskih jezika. Mnogo je teže s pomoću toga modela objasniti glagolski sustav anatolijskih jezika koji je znatno drukčiji od vedskoga i grčkoga. Prema tom modelu, kako je već spomenuto u poglavlju o gramatičkim kategorijama, za prajezik se rekonstruiraju dva lika (aktiv i medij),[420] između tri i šest vremena (prezent, aorist, perfekt, imperfekt, pluskvamperfekt i futur) i četiri načina (indikativ, konjunktiv, optativ i imperativ). Neki istraživači u novije vrijeme dodaju kao peti način *injunktiv*, za koji postoje vrlo slabi dokazi izvan indoiranskih jezika.[421] Injunktiv je u indoiranskim jezicima glagolska paradigma čiji se oblici tvore nastavcima prošloga vremena, ali nemaju augment koji je obično svojstven oblicima prošlih vremena. Taj je naziv proširen na odgovarajuće tvorbe u starogrčkom i drugim indoeuropskim jezicima. Indoeuropski je injunktiv glagolski oblik koji nema ni oznake vremena ni oznake načina.[422] Aktiv i medij razlikuju se međusobno različitim skupovima ličnih nastavaka,[423] a vremenski (i načinski) oblici i različitim tvorbama osnova. Razlika među aktivnim i medijalnim paradigmama očuvana je u anatolijskim, indoiranskim, toharskim i keltskim jezicima te u grčkom, latinskom i gotskom. U latinskom i gotskom medij ima funkciju pasiva,[424] a u toharskim i keltskim jezicima izbor između medijalnoga i aktivnoga sprezanja u potpunosti je određen leksički. Opreka je produktivnom ostala jedino u grčkom, indoiranskim i anatolijskim jezicima.[425]

U većini indoeuropskih jezika razlikuje se prezentska osnova od osnove za tvorbu prošloga vremena (aorista), ali samo grčki i indoiranski jezici razlikuju aoristnu

[420] Neke novije rekonstrukcije dodaju tomu i *stativ* kao treći lik. Usp. Tichy 2006: 82. Vidi i niže odjeljak o stativnoj teoriji.
[421] Usp. Clackson 2007: 130-133.
[422] Vidi niže.
[423] Usp. poglavlje 6.1.2.
[424] Samo nekoliko deponentnih glagola sklanja se prema medijalnom sprezanju, a značenje im nije pasivno.
[425] Usp. Clackson 2007: 142.

i perfektnu osnovu. Da je razlikovanje aorista i perfekta ipak prajezično, tj. da nije kasniji razvoj u tim trima jezičnim porodicama, pokazuju ostatci perfekta u drugim indoeuropskim jezicima. Tako primjerice neki latinski glagoli imaju perfektnu osnovu koja je izvedena od stare aoristne osnove,[426] a kod drugih je perfektna osnova tvorena na isti način kao perfektne osnove u grčkom i sanskrtu.[427] Dok su se u latinskom perfekt i aorist spojili u novi oblik perfekta, u germanskim su jezicima stari perfektni oblici ostali gotovo nedirnutima, a uz neznatna miješanja dobro se čuvaju i u staroirskom.[428] Tri su obilježja svojstvena kasnomu indoeuropskomu perfektu: 1. posebni nastavci, 2. reduplikacija i 3. prijevojni *o*-stupanj korijena u jednini aktiva, a drugdje nulti stupanj.[429] Indoeuropski imperfekt kao posebna kategorija očuvao se također samo u grčkome i indoiranskim jezicima, a u ostalim jezicima je ili izgubljen ili se spojio u jednu osnovu s perfektom i aoristom. Imperfekt se tvorio s pomoću augmenta i sekundarnih nastavaka od prezentske osnove.[430] Neki su indoeuropski jezici kasnije stvorili nove imperfektske oblike, među njima i latinski, armenski i slavenski jezici. Ti oblici međutim nemaju nikakve veze s izvornim, indoeuropskim imperfektom kakav se sačuvao u grčkome i indoiranskim jezicima. Pluskvamperfekt je, kao i imperfekt, vjerojatno znatno mlađa tvorba[431] i zato nije sigurno treba li ga rekonstruirati kao posebnu kategoriju u indoeuropskom prajeziku. Taj se oblik u grčkom i indoiranskim jezicima tvori od perfektne osnove, ali nema stare perfektne nastavke, već nastavke prezentsko-aoristnoga sustava, pa je pitanje nije li to još jedan primjer presizanja (prodiranja) prezentsko-aoristnoga sustava u perfekt.[432] Futur se također ne pojavljuje u svim jezicima. Tako primjerice hetitski, germanski i slavenski jezici nemaju posebnoga oblika za buduće vrijeme. Ni među grčkim i staroindijskim podudarnost oblika nije potpuna, ali oba jezika tvore futurske osnove s pomoću formanta **-s-*. Sličnost s njima u tvorbi futura pokazuju u određenoj mjeri i neki italski (sabelski) te baltički i keltski jezici. Obično se razlikuju tri vrste futura: *s*-futur koji se razvio iz konjunktiva sigmatskoga aorista,[433] *sjo*-futur kojemu je u temelju prezentska osnova

[426] Primjerice, perfektna osnova glagola vehō 'voziti', koja glasi *vex-*, stara je aoristna tvorba izvedena iz prajezičnoga **weg^{h}-s-*.
[427] Primjerice, u perfektnoj osnovi glagola cadō 'pasti', koja glasi *cecid-*, vidljiva je reduplikacija, što je osobina staroga prajezičnoga perfekta.
[428] Usp. Szemerényi 1989: 312.
[429] Usp. Szemerényi 1989: 312-318.
[430] Augment je obilježje indikativa prošlih vremena: aorista, imperfekta i pluskvamperfekta. Riječ je o prirastku *e* koji se u indoiranskim jezicima te u grčkom i armenskom dodaju indikativu »da se jasno označi značenje prošloga vremena«. Simeon 1969: 130-131.
[431] Usp. Szemerényi 1989: 323.
[432] Usp. Clackson 2007: 120-121.
[433] Taj je oblik svojstven grčkomu, italskim i keltskim jezicima.

i vjerojatno je postao također od konjunktiva ili desiderativa,[434] te *s*-desiderativi koji su ograničeni na indoiransko područje.[435] Sasvim je drukčija tvorba futurskih oblika u latinskome (*b*-futur) i armenskome, a u starim germanskim i slavenskim jezicima funkciju budućega vremena imali su prezentski ili modalni oblici. Očito je dakle da su se oblici budućega vremena razvili iz načinskih kategorija. Stoga mnogi istraživači smatraju da za indoeuropski prajezik ne treba rekonstruirati futur, već da je futurska uporaba formanta **-s-* sekundarna, tj. da se razvila nakon raspada indoeuropske jezične zajednice.[436]

Među glagolskim načinima indikativ je bio neobilježeni član, dok su ostala tri člana obilježena ili posebnim načinskim sufiksima ili osobitim ličnim nastavcima. Jedini je izuzetak oblik 2. lica jednine imperativa koji je često jednak čistoj osnovi.[437] Konjunktiv se od indikativa razlikuje tematskim samoglasnikom. Kada je indikativ atematski, konjunktiv je tematski, a kada je indikativ tematski, konjunktiv se od njega razlikuje spojnim samoglasnikom **ē/ō*. Čini se da je izvorno za svaki glagol postojao samo jedan oblik konjunktiva koji se od osnove tvorio sekundarnim nastavcima, koje su kasnije počeli sve više potiskivati primarni nastavci.[438] Optativ atematskih glagola tvorio se dodavanjem sufiksa *-jē-* u jednini, a *-ī-* u množini na nulti prijevojni stupanj osnove, a onda su se na tako dobivenu osnovu dodavali sekundarni nastavci. Optativu tematskih glagola svojstven je formant *-oi-* koji je nastao povezivanjem prijevojnoga *o*-stupnja tematskoga samoglasnika i nultoga stupnja atematskoga sufiksa *je/ī*.[439] Imperativ je imao posebne nastavke koji su prikazani u poglavlju 6.1.2.

Glagolski sustav anatolijskih jezika ima samo dva načina: indikativ i imperativ. U indikativu svaki glagol ima prezentske i preteritne oblike s različitim nastavcima. Nema posebnoga perfekta, nema kategorije aorista, vidske razlike među osnovama ni razlike između atematske i tematske konjugacije. Dva su konjugacijska sustava u hetitskome tzv. *mi*-konjugacija i *hi*-konjugacija.[440] Tri su moguća načina povezivanja anatolijskoga sustava s klasičnom rekonstrukcijom. Prvi je da se, uz veće ili manje izmjene, grčko-arijski model prihvati kao prajezični i da se anatolijski sustav objašnjava kao rezultat specifičnoga razvoja koji se dogodio u toj porodici nakon raspada indoeuropske jezične zajednice.[441] Druga je mogućnost da se kao prajezični rekonstruira drukčiji sustav koji ima manje kategorija nego što se ranije mislilo, a da je u grčkom, indoiranskim i nekim drugim jezicima kasnije proširen broj vremena i glagolskih načina. Treći je pristup kombinacija prvih dvaju. On pretpostavlja točnost klasične rekonstrukcije, ali za stupanj jezičnoga razvoja nakon odvajanja anatolijskih (i možda toharskih) jezika od ostalih indoeuropskih jezika, a drukčiji se (jednostavniji) model rekonstruira za ranije razdoblje.[442] Zajednička je prvim dvama pristupima pretpostavka da se indoeuropska jezična zajednica raspala istovremeno na današnje porodice, dok treći pristup pretpostavlja da je raspad bio postupan i da su se najprije od ostalih jezika odvojili anatolijski, zatim toharski, a tek kasnije je došlo do razdvajanja ostalih porodica. Nasuprot tomu, drugi i treći pristup povezuje to da im je koncepcija promjena koje su se dogodile u glagolskom sustavu obrnuta od prvoga pristupa. U prvom pristupu riječ je o smanjenju broja kategorija, tj. spajanju i/ili gubljenju pojedinih kategorija, u anatolijskim (ali i nekim drugim) jezicima, a u druga dva pristupa o povećanju broja kategorija i razvoju novih kategorija u mnogim jezicima, osobito u grčkom i indoiranskim jezicima.

Pogledajmo ukratko kako se na rekonstrukciju prajezičnoga sustava odrazilo otkriće i dešifriranje anatolijskih jezika. Neki istraživači na jednu kategoriju svode oblike prezenta, imperfekta te indoiranskoga injunktiva i njemu paralelnih tvorbi u drugim jezicima. Tu kategoriju koja je neoznačena vremenski obično se zove injunktivom. Da se ne bi značenjski pomiješala s indoiranskim injunktivom, neki su anglo-američki autori uveli za nju naziv *eventiv*, jer izražava samo događajnost.[443] Toj su kategoriji svojstveni događajni (eventivni) nastavci koji su jednaki sekundarnim nastavcima aoristno-prezentskoga sustava tradicionalne rekonstrukcije. Dodatno **-i* koje se pojavljuje u primarnim nastavcima u prezentu, kao i imperfektni augment, dodani su kasnije, a razvili su se gramatikalizacijom priložnih jedinica. Time je otvorena mogućnost da se i opreka između prezenta i aorista opisuje kao rezultat kasnijega razvoja iz iste paradigme, jer obje kategorije imaju isti skup ličnih nastavaka i obje se mogu tvoriti dodavanjem nastavaka na glagolski korijen. Ako se prezent i aorist nisu razlikovali ni nastavcima ni oblikom osnove, postavlja se pita-

[434] Smatra se da se taj oblik razvio u indoiranskim jezicima i da se otamo proširio u druge satemske jezike.
[435] Usp. Szemerényi 1989: 310.
[436] Usp. Clackson 2007: 119.
[437] Usp. tablicu imperativnih nastavaka u poglavlju 6.1.2.
[438] Usp. Szemerényi 1989: 276.
[439] Usp. Szemerényi 1989: 277-278.
[440] Konjugacije su nazvane po nastavku 1. lica jednine. Različiti su u njima i nastavci 3. lica jednine. U *mi*-konjugaciji nastavak je *-zi* (izveden od prajezičnoga **-ti*), a u *hi*-konjugaciji *-i*.
[441] Usp. npr. Erhart (1989.) na str. 143: *Der anatolische Befund zwingt uns keinesfalls zu einer radikalen Modifikaktion desjenigen Bildes der urindoeuropäischen Verbalflexion, das wir aufgrund des indoiranischen, griechischen und auch lateinischen Befundes erschlossen haben. Die abweichenden Züge des Anatolischen (nicht nur im Bereich des Verbalsystems, sondern auch in anderen Teilsystemen) unterstützen demzufolge keineswegs die Hypothese von einer 'indohethitischen' Phase in der Entwicklung derjenigen Sprachfamilie, der auch die anatolischen Sprachen als ein ebenbürtiges Glied angehören.* (Anatolijska građa ne sili nas da radikalno modificiramo sliku praindoeuropske glagolske fleksije koju smo uspostavili na temelju indoiranske, grčke i latinske građe. Anatolijsko odstupanje (ne samo na području glagolskoga sustava, nego i u drugim podsustavima) ne podupire dakle pretpostavku o 'indohetitskom' razdoblju u razvoju te jezične porodice kojoj i anatolijski jezici pripadaju kao ravnopravan član.)
[442] Usp. Clackson 2007: 129-130. Clackson kao najistaknutijeg predstavnika trećega pristupa ističe Warrena Cowgilla.
[443] Usp. Clackson 2007: 132.

nje na temelju čega je došlo do razdvajanja tih oblika. Odgovor je da razlikovanje prezenta i aorista proizlazi iz leksičkih vidskih razlika među korijenima. Korijeni koji označuju svršenu radnju (čije je značenje telično) klasificirani su kao aoristi. Korijeni koji označuju nesvršenu radnju (čije je značenje atelično)[444] klasificirani su kao prezenti. Takvom se pretpostavkom može razmjerno lako objasniti odsutnost kategorije aorist u anatolijskim jezicima. Kasnijim razvojem neki indoeuropeisti objašnjavaju i postanak optativa i konjunktiva koji se tvore istim nastavcima, a mogu se izvesti iz iste događajne osnove kao i indikativ. Time se automatski objašnjava odsutnost tih načinskih kategorija u anatolijskim jezicima.

Velike je prijepore među stručnjacima izazvao i izaziva problem objašnjenja postanka hetitske *hi*-konjugacije koja se ne može u potpunosti uklopiti ni u jednu kategoriju tradicionalne rekonstrukcije. Mnogo je različitih rješenja toga problema. Često su tvrdnje o toj konjugaciji u indoeuropeističkoj literaturi sasvim oprečne. Neki tvrde da je ona hetitska inovacija i da joj nema traga u ostalim anatolijskim jezicima,[445] a drugi tvrde da je svojstvena cijeloj anatolijskoj porodici i da je arhaizam.[446] Europski indoeuropeisti, osobito oni s njemačkoga govornoga područja, najvjerojatnijim izvorištem te konjugacije smatraju indoeuropski perfekt. Većina se nastavaka te konjugacije može izvesti iz nastavaka rekonstruiranih za perfekt, a ostali se mogu objašnjavati kontaminacijom s nastavcima *mi*-konjugacije. Takvim se tumačenjem anatolijski jezici dobro uklapaju u poboljšani grčko-indoiranski model. Ako je *hi*-konjugacija nastavak praindoeuropskoga perfekta, postaje jasno zašto hetitski nema perfekta. Protiv takvoga tumačenja govori činjenica da u hetitskoj *hi*-konjugaciji nema traga reduplikaciji koja je svojstvena perfektu u ostalim porodicama koje čuvaju stari perfekt kao i činjenica da su se perfektni nastavci izvorno dodavali na korijen i da je od svakoga korijena moguće tvoriti samo jedan perfekt, dok se u hetitskoj *hi*-konjugaciji mogu tvoriti i izvedene osnove.[447] Međutim, za povezivanje

[444] Ateličnima se zovu glagoli koji označuju procese i događaje koji nisu ograničeni i nemaju određenu završnu točku. Telični su oni glagoli koji opisuju ograničene događaje koji imaju određenu završnu točku. Atelični su primjerice glagoli hodati i pjevati, a telični stići i uvjeriti. Preciznije bi zapravo bilo govoriti o teličnim i ateličnim događajima nego o glagolima, jer ne opisuje sam glagol događaj, već zajedno sa svojim argumentima. Usp. Comrie 1995: 44-48.

[445] Tako primjerice Szemerényi (1989.) na str. 261 kaže: *Wie ersichtlich, hat das Luwische keine Entsprechung zu der heth. hi-Konjugation* (Kako je vidljivo, luvijski nema podudarnoga oblika s hetitskom hi-konjugacijom), a zatim nešto niže na str. 262: *Die hi-Konjugation ist also nicht ererbt, sondern eine hethitische Neuerung, die auch von den anderen anatolischen Sprachen nicht geteilt wird.* (Hi-konjugacija nije dakle naslijeđena, nego je hetitska inovacija koje nema ni u drugim anatolijskim jezicima.)

[446] Tako primjerice Clackson (2007.) na str. 139 kaže: *The -hi conjugation appears to have been common to the whole Anatolian branch.* (Čini se da je *hi*-konjugacija zajednička cijeloj anatolijskoj grani.) Na dnu iste stranice dodaje: *Hittite is the earliest attested IE language, and the hi-conjugation appears to be an archaism even in Anatolian (...).* (Hetitski je najranije potvrđen indoeuropski jezik, a čini se da je *-hi* konjugacija čak i u anatolijskim jezicima arhaizam.)

[447] Usp. Clackson 2007: 140-141.

hi-konjugacije s indoeuropskim perfektom znatno veće teškoće od formalnih razlika pričinjavaju značenjske i funkcionalne razlike. Indoeuropski perfekt označuje stanje koje je rezultat prošle radnje, a u hetitskoj *hi*-konjugaciji ima i glagola čije značenje nije stativno, nego aktivno. Zbog toga su neki američki autori, ponajprije Warren Cowgill i Jay Jasanoff vrlo kritični prema takvu objašnjenju.

Tijesno je s prethodnim problemom povezan problem objašnjavanja i rekonstrukcije medijalnih nastavaka. Dva pristupa tom pitanju, *stativna* i *medijalna teorija*,[448] različito prikazuju (pret)povijest indoeuropskoga glagolskoga sustava. Predlagači stativne teorije smatraju da je na ranijem stupnju razvoja indoeuropskoga prajezika temeljna opreka bila između aktiva i stativa, a ne između aktiva i medija, i da je stativna paradigma kao obilježje imala nastavke s laringalom H_2. Stativna je glagolska paradigma označivala stanje koje je proizišlo iz glagolske radnje, a ta je tvorba kasnije gramatikalizirana kao indoeuropski perfekt, a u anatolijskim jezicima (uz sekundarne promjene) kao *hi*-konjugacija. Gramatikalizacijom aktivnih oblika iza kojih je stajala povratna zamjenica nastao je medij. Prema toj teoriji u posljednjem razdoblju idnoeuropskoga jezika treba rekonstruirati četiri različite paradigme: aktivnu, stativnu, medijalnu i (pra)perfektnu. Kasnije se u indoeuropskim jezicima perfektna paradigma odvojila od ostalih stativnih oblika koji su se stopili u jednu cjelinu s medijem. Smatra se da se opreka između stativa i medija čuva kao relikt u nekim indoiranskim tvorbama. Spajanje stativa i medija odraz je preklapanja njihovih funkcija. Medij je izvorno označivao povratnost iz koje se razvilo sekundarno značenje pasivnosti, a stativ je označivao pasivno stanje. Stoga je razumljivo da su u onim jezicima u kojima se medij nije izgubio njegovi oblici primili pasivno značenje i da je osnovna opreka postala ona između aktiva i pasiva. Prema medijalnoj teoriji u ranijem su razdoblju indoeuropskoga prajezika postojale dvije posebne paradigme, *m*-paradigma i H_2-paradigma, koje su u temelju aktiva i medija. Danas ne znamo u čemu je bila značenjska i funkcionalna razlika među njima. Još u indoeuropskom razdoblju nastavci H_2-paradigme rabili su se za tvorbu iz koje se razvio s jedne strane indoeuropski perfekt, a s druge hetitska *hi*-konjugacija. Nije jasno je li *hi*-konjugacija bila identična s perfektom ili je riječ o posebnoj paradigmi koja se tvorila medijalnim nastavcima, ali je izgubila medijalno značenje. Daljnjim promjenama u tom sustavu, kako su medijalni nastavci bili izjednačivani s aktivnim nastavcima, gubila se veza između medija, perfekta i *hi*-konjugacije, što je dovelo do oblikovanja novoga medija perfekta i novoga medija *hi*-konjugacije. To se moralo dogoditi nakon raspada indoeuropske jezične zajednice, o čemu svjedoče očuvani ostatci starih medijalnih nastavaka u vedskome i hetitskome.

[448] Stativna teorija ima svoje korijene u *Lexikon der Indogermanischen Verben* koji je 1998. priredio Helmut Rix sa suradnicima Martinom Kümmelom, Thomasom Zehnderom, Reinerom Lippom i Brigitte Schirmer. Sustavno je izložena u Kümmel 2000. Medijalnu teoriju sustavno je izložio Jay H. Jasanoff 2003. razvijajući i modificirajući pristup svojega učitelja Calverta Watkinsa.

6.2.2. Praslavenski sustav

U ovom će poglavlju biti ukratko opisano što se s navedenim indoeuropskim glagolskim kategorijama dogodilo u slavenskim jezicima. Oni su iz prajezika naslijedili gramatičke kategorije vremena, vida, glagolskoga lika i načina, ali je u svakoj od tih kategorija došlo do znatnih promjena. U svakoj su se neke potkategorije izgubile, a neke su se nove pojavile. Slavenski jezici, kao ni baltički, nemaju jednostavnih medijalnih oblika. Na temelju činjenice da se pojedini slavenski lični nastavci mogu povezati sa starim medijalnim nastavcima, neki zaključuju da je u prabaltoslavenskom medij još neko vrijeme postojao, vjerojatno kao deponentna promjena, tj. kao medijalni oblici s aktivnim značenjem, slično kao u staroirskom.[449] Medij je kao gramatička kategorija bio zasigurno izgubljen već u baltoslavenskom razdoblju, što potvrđuje njegova odsutnost i u slavenskim i u baltičkim jezicima. Štoviše, smatra se da je gubljenje medija jedna od najstarijih baltoslavenskih izoglosa.[450] Opreku *aktiv : medij* zamijenila je u slavenskim jezicima (kao i u mnogim drugim indoeuropskim jezicima) opreka *aktiv : pasiv*. Slavenski jezici međutim nemaju jednostavnih pasivnih oblika, već se pasivna radnja izriče participima, u prošlosti *to* i *no*, a u sadašnjosti *mo*-participima.[451] Medijalno (povratno), ali i pasivno značenje imaju sveze aktivnih oblika glagola s povratnom zamjenicom sę. Budući da istu funkciju u baltičkim jezicima imaju sveze sa zamjenicom si, može se zaključiti da se ta konstrukcija razvila već u baltoslavenskom razdoblju.

Baltoslavenski jezici nemaju ni konjunktiva. Pitanje je međutim je li i tu riječ o gubljenju još jedne prajezične kategorije u baltoslavenskom razdoblju ili pak o čuvanju starijega stanja. Ako je točna pretpostavka da je indoeuropski konjunktiv kasnijega postanja, onda se njegova odsutnost u baltoslavenskim jezicima može smatrati arhaizmom. Mogućnost povezivanja nekih slavenskih i baltičkih tematskih glagola sa staroindijskim konjunktivima prema nekim je istraživačima ipak znak da je prabaltoslavenski imao konjunktiv kao posebnu kategoriju, a to znači da je točna hipoteza o gubljenju te prajezične kategorije u baltoslavenskom razdoblju.

Slavenski jezici nisu sačuvali ni stari indoeuropski imperativ, već je njegovu ulogu preuzeo indoeuropski optativ. Nova je načinska kategorija kondicional koji se izražava perifrastično s pomoću posebnih oblika glagola byti i rezultativnoga *lo*-participa.

Ni u slavenskim ni u baltičkim jezicima nema ni staroga perfekta. Jedini je jasan trag indoeuropskoga perfekta u slavenskim jezicima starocrkvenoslavenski oblik 1. lica jednine prezenta vědě 'znam'. Neki istraživači misle da se jedan dio starih perfektnih oblika razvio u (stativne) prezentske oblike. Riječ je o prezentskim oblicima glagola s prijevojnim o-stupnjem.[452] Novi perifrastični perfekt u slavenskim jezicima koji se tvori od prezentskih oblika glagola byti i *lo*-participa nastao je, kao i drugi perifrastični oblici (pluskvamperfekt, futur, kondicional), razvojem hipotakse.

Ni baltički ni slavenski jezici nisu sačuvali stari imperfekt ni pluskvamperfekt. Slavenski je imperfekt, kako je već spomenuto u poglavlju 6.1.5., novija tvorba kojoj nema paralela u drugim indoeuropskim porodicama i kojom se oni jasno razlikuju i od baltičkih jezika.

Slavenski su jezici izgubili i stari futur koji je ostao sačuvan u baltičkim jezicima, ali su oni izgubili sigmatski aorist koji se dobro čuva u slavenskim jezicima. Čini se da je čuvanje sigmatskoga futura u baltičkim jezicima povezano s gubljenjem sigmatskoga aorista i vidskih opreka. U slavenskim je jezicima stanje obratno. Tamo se sačuvao sigmatski aorist i vidske opreke koje su se kasnije proširile i na oblike neprošlih vremena, a izgubljen je sigmatski futur.[453] Često se u starijoj literaturi od Jagića pa do kraja šezdesetih godina 20. stoljeća navodi kao ostatak staroga *sjo*-futura u slavenskim jezicima crkvenoslavenski particip *byšęšt-*,[454] ali je Rudolf Aitzetmüller (1969.) pokazao da je riječ o recentnoj inovaciji koja je tvorena od aorista glagola byti. Particip je oblikom povezan s 3. licem množine byšę i nema samo buduće značenje, nego označuje i prošlu trenutnu uzročnu radnju. Drugim riječima pojavljuje se ne samo kao prijevod grčkih oblika ἐσόμενος i μέλλων, već češće i kao prijevod oblika πεντός.[455] U kasnom praslavenskom nema formalne razlike između prezenta i futura, a svršeni oblici prezenta imaju buduće značenje. Analitičko izražavanje buduće radnje u općeslavenskom je razdoblju i u početnim razdobljima razvoja pojedinačnih slavenskih jezika u samome početku. Tu su funkciju imale sveze infinitiva s oblicima prezenta različitih glagola, koje najvjerojatnije treba interpretirati kao slobodne sintaktičke sveze i ne može ih se još promatrati kao perifrastične morfološke oblike.[456]

[449] Usp. Erhart 1989: 122. Erhart ističe da je prabaltoslavenski aktivni prezent, slično latinskomu, osim oblika s aktivnim nastavcima imao i oblike sa starim medijalnim i perfektnim nastavcima (Deponentia i Perfektopraesentia).

[450] Usp. Arumaa 1985., str. 322: *Der Verlust des Mediums scheint der älteste gemeinsame Zug des Baltisch-slavischen zu sein.* (Čini se da je gubljenje medija najstarija zajednička baltoslavenska crta.)

[451] Zanimljivo je da Erhart (1989: 122) tvrdi da su *mo*-participi svojstveni samo baltičkim i slavenskim jezicima, dok neki drugi istraživači smatraju da se kao participski sufiks *mo* pojavljuje i u anatolijskim jezicima (luvijskom i licijskom) gdje ima medijalno značenje. Usp. Arumaa 1985: 333.

[452] Primjerice oblici glagola bojati sę. Usp. Vaillant 1966: 77-78, Watkins 1969: 223-225 i Matasović 2008: 274-275.

[453] Usp. Vaillant 1966: 105-106 i Erhart 1989: 130. O odnosu slavenskoga sigmatskoga aorista i baltičkoga s-futura usp. i Darden 1995.

[454] Usp. Kuznecov 1961: 127-132 i tamo navedenu literaturu.

[455] Usp. također Aitzetmüller 1991: 198-199 i Szemerényi 1989: 309.

[456] Usp. Kuznecov 1961, str. 84: *..., no eto byli ešče, verojatno, svobodnye sintaksičeskie sočetanija, ne moguščie byt' rassmatrivaemy daže kak analitičeskaja forma.* (..., no to su, vjerojatno, još uvijek bile slobodne sintaktičke sveze koje se još ne može promatrati kao analitičke oblike).

Participi se u indoeuropskom prajeziku mogu u pravilu svesti na glagolske pridjeve. Zbog toga je teško povući jasnu granicu između njihove glagolske (participske) i pridjevske službe.[457] Slavenski su jezici iz indoeuropskoga prajezika naslijedili iduće participe: *nt*-participi koji ima službu aktivnoga participa prezenta, a poznat je svim indoeuropskim jezicima; *mo*-participi kojim se izražava pasivna radnja u sadašnjosti i o kojemu je već bilo govora; *wes/us*-participi koji ima funkciju aktivnoga participa perfekta;[458] pasivni participi perfekta u dva oblika: *no*-participi i *to*-participi te glagolski pridjev prošli ili *lo*-participi koji ima rezultativno značenje i služi za tvorbu različitih perifrastičnih glagolskih oblika (perfekta, pluskvamperfekta, futura egzaktnog, kondicionala).

Već u baltoslavenskom razdoblju razvidna je tendencija svođenja glagolskoga sustava na dva podsustava. Tomu su različiti uzroci, a među njima se ističe i dobivanje na važnosti imenskih oblika, ponajprije infinitiva.[459] Infinitiv se najvjerojatnije razvio iz glagolske imenice u dativu ili (eventualno) lokativu (Arumaa 1985: 319). Osim infinitiva, u slavenskim jezicima postoji i supin koji se pojavljuje iza glagola kretanja, a postao je najvjerojatnije iz oblika nekadašnjega akuzativa. Već je u baltoslavenskom razdoblju infinitiv postao središnji oblik glagolskoga sustava, ali se podjela glagolskih oblika u dvije skupine, na one koji se tvore od infinitivne i one koji se tvore od prezentske osnove, razvila u slavenskim i baltičkim jezicima nakon njihova razdvajanja (Erhart 1989: 123).

Najbolje su se od svih indoeuropskih glagolskih kategorija u praslavenskom očuvali prezent i aorist, ali i u njima su nastupile znatne promjene. Tradicionalno se za indoeuropski prajezik pretpostavljaju dvije konjugacije: atematska, u kojoj se nastavci dodaju izravno na osnovu, i tematska, u kojoj je osnova proširena tematskim samoglasnikom *e/o*. Od starih atematskih oblika sačuvala su se u slavenskim jezicima samo tri: jesmь, damь i jamь. Tomu su se pridodala i dva novonastala oblika: věmь i imamь. Nema traga redupliciranim prezentima tipa grčkoga δίδωμι i staroindijskoga dádāmi, kojih nema ni u baltičkim jezicima. Sporan je položaj drugoga suglasnika *d* u nekim oblicima glagola dati i děti, primjerice u 3. licu množine dadętъ i dědętъ. Neki te oblike smatraju prežitkom indoeuropskih redupliciranih oblika,[460] dok drugi smatraju drugo *d* u njima sekundarnim proširkom, analogijom prema atematskim glagolima **ēd-* (jasti) i **woid-* (vědĕti) u kojima je *d* dio korijena.[461] Čini se da su se i mnogi glagoli čiji je korijen završavao samoglasnikom ili diftongom u indoeuropskom prajeziku sprezali atematski. Svi su oni u slavenskim jezicima već vrlo rano prešli u tematsku konjugaciju. Tendencija prelaska atematskih glagola u tematski razred vidljiva je u povijesti svih indoeuropskih jezika. U slavenskim su jezicima znatno brojniji tematski prezentski oblici. U starocrkvenoslavenskom se tematski glagoli sprežu na dva načina. U prvoj konjugaciji tematski je samoglasnik *e/o*, a u drugoj, koja se često zove i polutematskom, samoglasnik *i*. Prvoj konjugaciji pripadaju glagoli različita postanja. Starim glagolima s tzv. jednostavnim *e/o*-prezentom (vesti, vedeši; pešti, pečeši itd.) i *je/jo*-prezentom (igrati, igraješi; kryti, kryješi itd.) svojstven je nulti morfem u infinitivnoj osnovi. Tematski prezent s nosnim infiksom pojavljuje se u starocrkvenoslavenskome samo kod nekoliko glagola: sěsti, sędeši; lešti, lęžeši; obrěsti, obrętеši i byti, bǫdeši. Tu se slavenski jezici bitno razlikuju od baltičkih u kojima su se takvi oblici znatno proširili i postali važno sredstvo izricanja dijateze.[462] Prezenti s nosnim sufiksima **-ne-*, **-neu/nu-* i **-na/nə* stopili su se u praslavenskom u jedan tip. To su glagoli koji u prezentu imaju sufiks *-ne-*, u infinitivu *-nǫ-*, a funkcijom su usko povezani s kategorijom vida i služe za izražavanje svršene (punktualne) radnje: dvignǫti, dvigneši; sъhnǫti, sъhneši itd.[463] To su u poglavlju 6.1.5. spominjani hrvatski glagoli na *-nuti* (← *-nǫti*). Neki su glagoli već u starocrkvenoslavenskom izgubili infinitiv na *-nǫti*, tako da im je nosni sufiks ostao samo u prezentu, primjerice vrěšti (hrv. vrći), vrgneši i njegove izvedenice. U kasnijem je razvoju tih glagola u nekim slavenskim jezicima razvidna zamjena infinitivnoga *-nǫ-* sa *-ni-*, što je osobito svojstveno slovenskomu jeziku, ali i nekim hrvatskim govorima. Tako se primjerice prema prezentu minem, mineš u infinitivu pojavljuje oblik miniti umjesto starijega minuti. Mnogim je glagolima iz toga razreda svojstven nulti prijevojni stupanj korijena, što je vidljivo ako se glagol sъhnǫti usporedi s pridjevom suhъ.[464] Malo je pokazatelja za starost glagola na *-nǫti*. Arumaa (1985: 223) kao jedini primjer relativnu kronologiju navodi starocrkvenoslavenski glagol vъsplanǫti koji, kada se usporedi s glagolom poleti, pokazuje da je njihov postanak stariji od metateze likvida. Kao i u ostalim indoeuropskim jezicima, i u slavenskima je broj prezenta sa sufiksom **-we/wo* vrlo mali (žiti, živǫ, živeši). Neki su od tih oblika postali različitim razvojem starih u-diftonga u prezentu i infinitivu, primjerice glagol pluti (← **ploutei*), plovǫ (← **plouōm*), ploveši (← **plouеši*). U slavenskim se jezicima element *-w-* pojavljuje u sufiksu *-va-* koji, kako smo vidjeli u poglavlju 6.1.5., služi za tvorbu nesvršenih (iterativnih) od svršenih glagola. Gotovo nikakvu ulogu u slavenskim jezicima nema ni sufiks **-sk'-* koji je raširen u grčkom, latinskom, staroindijskom, toharskom i hetitskom.[465] Kao o mogućem predstavniku toga razreda

[457] Usp. Arumaa 1985: 324-325.
[458] U slavenskim se jezicima u svim oblicima pojavljuje samo nulti prijevojni stupanj **us*.
[459] O razlozima takva razvoja usp. Erhart 1989: 123.
[460] Primjerice Aitzetmüller 1991: 180-181 i Matasović 2008: 256.
[461] Usp. Arumaa 1985: 210-211.
[462] Usp. Arumaa 1985: 222 i Erhart 1989: 125-126.
[463] Možda su se sufiksom **-neu/nu-* u indoeuropskom prajeziku izvodili glagoli koji označuju radnju iz stativnih glagolskih korijena koji inherentno označuju neko stanje. Usp. Matasović 2008: 256.
[464] Usp. Arumaa 1985: 223-224.
[465] Usp. grč. γιγνώσκο, lat. (g)nōscō i stind. gácchāmi 'idem'.

u slavenskim jezicima dosta se pisalo o glagolu iskati, ali ni o njemu nema šireg slaganja među stručnjacima. Sufiks je slabo zastupljen i u germanskim i keltskim jezicima.[466] Upozoriti valja na glagole čiji se infinitiv tvori sufiksom *-*ā*- koji se u prezentu raslojavaju na više različitih podskupina. Mali broj takvih glagola ima jednostavni *e/o*-prezent (bьrati, bereši; gъnati, ženeši; žьdati, žьdeši itd.). Većina tvori prezent sufiksom *-je/jo-*, ali se i oni dijele u dvije skupine: one u kojima je taj sufiks na mjestu infinitivnoga *-a-* (pьsati, pišeši ← **pisješi*, iskati, išteši ← **iskješi*, rězati, rěžeši ← **rězješi* itd.) i one u kojima se on dodaje na sufiks *-a-*. Po mišljenju Adolfa Erharta (1989: 125) glagoli u kojima je na mjestu infinitivnoga *-a-* prezentsko *-e/o-* i oni u kojima se infinitivno *-a-* zamjenjuje u prezentu sa *-je/jo-* razvili su se u praslavenskom razdoblju, što se vidi po tome da im nema traga u baltičkim jezicima. U posljednjoj su skupini, u kojoj se sufiks *-je/jo-* dodaje na sufiks *-a-*, osim već spomenutoga glagola igrati, igraješi, brojni nesvršeni (iterativni) glagoli: pometati, pometaješi; zobati, zobaješi; kopati, kopaješi itd. I glagoli koji su u infinitivu završavali na *-*ētei* (*-*ěti*) mogu se podijeliti u dvije skupine. Veću skupinu čine glagoli koji se sprežu prema *i*-konjugaciji, kod kojih je na mjestu infinitivnoga *-*ē*- u prezentu *-i-*: viděti, vidiši; letěti, letiši itd. Njima treba pribrojiti i glagole kod kojih je infinitivno *-*ē*- iza palatala (zbog prijeglasa do kojega je došlo nakon prve palatalizacije velara) prešlo u *-a-*: kričati (← *krikētei), kričiši; ležati (← *legētei), ležiši i sl. U drugoj su skupini glagoli koji se sprežu prema *e*-konjugaciji. Oni se također dijele u dvije podskupine: oni koji zadržavaju *-*ē*- i u prezentu dodajući na njega sufiks *-je/jo-* (slaběti, slaběješi; přestarěti, přestarěješi; pitěti, pitěješi itd.) i oni koji u prezentu odbacuju infinitivno *-*ē*- i na njegovu mjestu imaju *-e/o-* ili *-je/jo-* (provrěti, provreši 'prodrijeti'; hotěti, hošteši i sl.). Nejasno je postanje glagola na *-*ēti* koji se pojavljuju samo u slavenskim i baltičkim jezicima. Mnogi istraživači smatraju da su oni postali preoblikovanjem od indoeuropskoga medijalnoga perfekta, ali bilo je i drukčijih objašnjenja.[467] Osim već spomenutih glagola koji su u infinitivu završavali na *-*ēti*, prema *i*-konjugaciji sprežu se i brojni glagoli koji su i u infinitivu imali sufiks *-*ī*-. Oni su se mogli tvoriti i od glagola (voziti, voditi, broditi itd.) i od imenica (*gostiti*, mysliti, mytiti itd.). Deverbativnim je izvedenicama svojstven prijevojni *o*-stupanj koji je često u opreci s *e*-stupnjem temeljnoga glagola: vesti, vedeši : voditi, vodiši; vesti, vezeši : voziti, voziši; nesti, neseši : nositi, nosiši itd. Značenje im je obično trajno (durativno). Ni njihovo postanje nije do kraja razjašnjeno.[468]

Praslavenski je iz indoeuropskoga prajezika naslijedio tri vrste aorista, dva asigmatska i jedan sigmatski, a tomu se u kasnom praslavenskom pridodao i četvrti

[466] Usp. Arumaa 1985: 238-242.
[467] Više o tome vidi Arumaa 1985: 249-253.
[468] O tome vidi Arumaa 1985: 256-257 i Erhart 1989: 126-127.

oblik, tzv. drugi (sekundarni) sigmatski ili *oh*-aorist. Najstariji je od njih korijenski asigmatski aorist koji se tvorio tako da su se sekundarni nastavci dodavali izravno na korijen, bez tematskoga samoglasnika i bez formanta *-s-* (sigme). U indoeuropskom se prajeziku takav oblik mogao tvoriti i od korijena koji završavaju na suglasnik i od onih koji završavaju na samoglasnik.[469] U starocrkvenoslavenskom su se posebni oblici toga aorista sačuvali samo kod maloga broja glagola čiji je korijen završavao na dugi samoglasnik ili diftong – pri čemu kao diftonge računamo i istosložne skupine samoglasnik + nosnik i samoglasnik + likvid – i to samo u drugom i trećem licu jednine gdje se pojavljuje njemu svojstven nastavak *-tъ*: umrětъ (umrěti), pitъ (piti), dastъ (dati) i sl. Tematski asigmatski aorist tvorio se od korijena koji završavaju na suglasnik tako da se na korijen dodavao tematski samoglasnik *-e/o-* i na njega sekundarni lični nastavci. U starocrkvenoslavenskome takav aorist čuva se kod glagola koji su tvorili prezent nosnim infiksom ili sufiksom *-ne-*[470] kao i od onih koji imaju jednostavni *e/o*-prezent, a korijen im završava na suglasnik.[471] Sigmatski je aorist najrašireniji oblik aorista u slavenskim jezicima. Već u mlađim starocrkvenoslavenskim spomenicima asigmatski se aorist smatra zastarjelicom.[472] Formalno se razlikuju dvije podskupine prvoga sigmatskoga aorista. Starijim se smatra tip kod kojega se proširak *-s-* dodaje izravno na korijen koji završava suglasnikom. Tom je obliku svojstvena prijevojna duljina: vesti : věsъ, rešti : rěhъ, bosti : basъ itd. U drugoj, znatno brojnijoj skupini proširak *-s-* dodaje se na osnovu koja je proširena samoglasnikom: nosihъ, hvalihъ, viděhъ, igrahъ, bьrahъ itd. Drugi sigmatski aorist nastao je najvjerojatnije analogijom prema drugoj skupini prvoga sigmatskoga aorista od glagola koji su ranije imali asigmatski aorist i od onih iz prve skupine prvoga sigmatskoga aorista (dvigohъ, obrětohъ, rekohъ, bodohъ, mogohъ itd.).[473]

6.3. Glagolske osnove i klasifikacija glagola

Kao i sklonidba, i sprezanje je u praslavenskom bilo određeno osnovom. Imenice smo na temelju osnova dijelili u sklonidbene razrede. Tako se i glagoli mogu klasificirati na temelju osnova. Međutim ovdje je problem mnogo složeniji jer postoje dvije osnove, tj. različiti se oblici istoga glagola tvore od različitih osnova: infinitivne i prezentske. Glagoli se mogu dijeliti u razrede prema suodnosu tih dviju

[469] Usp. Arumaa 1985, str. 295: *In der Grundsprache war der Wurzelaorist sowohl von den vokalischen als auch von den konsonantischen Stämmen gebräuchlich.* (U prajeziku je bio uobičajen korijenski aorist i od samoglasničkih i od suglasničkih osnova.)
[470] Usporedi oblike 1. lica jednine: dvigъ, sědъ, obrětъ i sl.
[471] Primjerice: idъ, jadъ, mogъ, padъ, kradъ, vrьgъ i sl., kao i izvedeni glagoli od tih korijena.
[472] Usp. Damjanović 2003: 131.
[473] Više o tome vidi u poglavlju 6.4.2.

osnova. Klasifikacija slavenskih glagola ima dugu povijest. Tri su različita pristupa tom problemu. Jedni temelje svoju klasifikaciju na infinitivnoj, drugi na prezentskoj, a treći na temeljnoj osnovi iz koje se mogu izvesti i prezentska i infinitivna.

6.3.1. Infinitivna osnova

Rodonačelnik je prve klasifikacije Slovak Pavol Doležal koji je u djelu *Grammatica Slavico-Bohemica* iz 1746. godine,[474] koje se smatra prvom slavenskom poredbenom gramatikom, podijelio glagole na temelju infinitivne osnove u šest razreda. Tu je klasifikaciju prihvatio i usavršio Josef Dobrovský od kojega su je preuzimali drugi slavisti. Dobro razrađen primjer takve klasifikacije može se naći u Vondrák (1928.). Infinitivna se osnova dobiva tako da se od infinitiva odbije sufiks (nastavak) *-ti*. Na primjer, kod glagola viděti osnova je *vidě-*. S pomoću infinitivne osnove u starocrkvenoslavenskom tvore se oblici prošlih vremena: aorista (vidě-hъ), imperfekta (vidě-ahъ), aktivnih participa perfekta (vidě-vъ, vidě-lъ) i pasivnoga participa perfekta (vidě-nъ), kao i infinitiv (vidě-ti) i supin (vidě-tъ). Infinitivne se osnove mogu podijeliti u razrede prema tome kojim glasom završavaju:

I. razred – osnova završava korijenskim suglasnikom: nes-ti, vesti ← **ved-ti*, pešti ← **pek-ti* itd.
II. razred – osnova završava korijenskim samoglasnikom: mrě-ti, žę-ti, my-ti itd. Tu valja razlikovati dva podtipa: 1. one glagole kod kojih je samoglasnik proizišao iz skupine *samoglasnik + sonant* (mrěti ← **mer-ti*, žęti ← **žen-ti*) i 2. one glagole kod kojih je samoglasnik od staroga dugoga samoglasnika ili diftonga (biti 'tući' ← **bei-ti*, myti ← **mū-ti*).
III. razred – osnova završava sufiksom *-nǫ-*: dvig-nǫ-ti, sъh-nǫ-ti, mi-nǫ-ti, du-nǫ-ti itd.
IV. razred – infinitivna osnova završava sufiksalnim *-a-* ili *-ě-*: bъr-a-ti, pьs-a-ti, věrov-a-ti, praš-a-ti, slab-ě-ti, pit-ě-ti, let-ě-ti, vid-ě-ti itd.
V. razred – infinitivna osnova završava sufiksom *-i-*: hod-i-ti, hval-i-ti, rod-i-ti, pros-i-ti itd.
VI. razred – atematski glagoli: byti, jasti, dati, věděti, iměti.

Sporno je u toj klasifikaciji to da su različiti glagoli svrstani u isti razred, što znači da mora postojati unakrižna supklasifikacija s prezentskim osnovama. Pitanje je međutim kako tu supklasifikaciju motivirati i objasniti. Nije jasno zašto se glagoli koji imaju istu infinitivnu osnovu ponašaju različito u prezentu i kako se to može

[474] Puni je naslov djela: *Grammatica Slavico-Bohemica, inqua, praeter alia, ratio accuratae scriptionis & flectionis, quae in hac Lingua magnis difficultatibus laborat, ex genuinis fundamentis demonstratur, ut et discrimen inter dialectum Bohemorum & cultiorum Slavorum in Hungaria insinuatur.* Objavljena je u Požunu (Bratislavi), a izdavač je bio Royerianus.

predvidjeti. Primjerice, zašto glagol letěti u prezentu pripada i-konjugaciji (letiši), a slaběti e-konjugaciji (slaběješi) i zašto se kod prvoga oblika formant *-ě-* u prezentu gubi, a kod drugoga ne? Zašto se na primjer u prezentu glagola pьsati infinitivno *-a-* zamjenjuje sa *-je-* (pišeši← **pisješi*), a kod glagola *prašati* se *-je-* dodaje na *-a-* iz infinitivne osnove (prašaješi)? Drugim riječima, sinkronijski je nemoguće na temelju infinitivne osnove predvidjeti kako će se tvoriti prezentska osnova i kojem će podrazredu i kojoj konjugaciji koji glagol pripadati, tj. nemoguće je sustavno objasniti distribuciju tematskih samoglasnika *-e-* i *-i-* u prezentu. Ti podatci moraju biti zapisani u rječničkoj natuknici svakoga glagola, a to znači da takva klasifikacija nije gospodarna jer je previše podataka potrebno znati o samom glagolu, da bi se moglo odrediti kojemu razredu pripada. Usto je i objašnjenje mnogih promjena na glagolima složeno i *ad hoc*.

6.3.2. Prezentska osnova

Klasifikacija slavenskih glagola prema prezentskoj osnovi potječe od Augusta Schleichera koji ju je prvi primijenio u svojoj fonologiji i morfologiji polapskoga jezika iz 1871. godine. Tu su klasifikaciju prihvatili i usavršili Vatroslav Jagić i August Leskien, a onda od njih većina slavista. Prezentska se osnova određuje tako da se od prezentskih oblika odbije lični nastavak. Neki autori prezentsku osnovu određuju prema 3. licu množine. [475] To međutim nije uvijek tako. Drugi kao polazište uzimaju oblike kojega drugoga lica. Tako primjerice Josip Hamm (1974: 153) klasificira glagole na temelju osnove koju dobiva od oblika 2. lica množine, a Josef Kurz (1969.) prednost daje 2. i 3. licu jednine, ali pogodnima za to smatra sve prezentske oblike osim 1. lica jednine i 3. lica množine.[476] Od te se osnove tvore oblici prezenta, aktivni i pasivni prezentski particip i imperativ. Prezent se, kako je već spomenuto, u starocrkvenoslavenskom tvori trojako. Najveći dio glagola proširuje osnovu tematskim samoglasnikom *-e-*, drugi dio samoglasnikom *-i-*, a jedan manji dio ima osnovu bez tematskoga samoglasnika. Prve se dvije skupine glagola stoga zovu tematskima, a posljednja atematskima. Glagoli koji tvore prezent s pomoću tematskoga samoglasnika *-e-* pripadaju prvoj konjugaciji, a oni s *-i-* drugoj konjugaciji. Glagoli se obično klasificiraju s obzirom na tematski samoglasnik i na suglasnik koji je ispred njega.

[475] Usp. Damjanović 2003: 119.

[476] Usp. str. 104: *Prézentní kmen získáme, jestliže oddělíme od 2., 3. os. sg., nebo od 1., 2. os. pl. nebo od některé formy du. osobni koncovku; zpravidla bereme za základ tvar 2. os. sg., který bývá v slovnících vždy uváděn vedle prvni osoby (dobře se hodí pro tento účel také tvar 3. os. sg., protože je reálně doložena téměř u každého slovesa).* (Prezentsku osnovu dobivamo ako odbijemo od 2., 3. lica jd. ili od 1., 2. lica mn. ili od kojega dvojinskoga oblika lični nastavak. U pravilu uzimamo za osnovu oblik 2. lica jd. koji se u rječnicima uvijek navodi uz prvo lice (za tu je svrhu također pogodan i oblik 3. lica jd., jer je potvrđen gotovo kod svakoga glagola).)

Tako glagole koji tvore prezent s pomoću tematskoga samoglasnika *-e-* možemo podijeliti u ove razrede:

I. razred – glagoli koji ispred *-e-* imaju tvrdi korijenski suglasnik: nes-e-ši, ved-e-ši, ber-e-ši i sl.

II. razred – glagoli koji ispred *-e-* imaju sufiksalno *-n-*: dvig-n-e-ši, mi-n-e-ši itd.

III. razred – glagoli koji ispred *-e-* imaju glas *[j]*: bij-e-ši, znaj-e-ši, věruj-e-ši itd.

IV. razred – glagoli koji ispred *-e-* imaju palatalni suglasnik:[477] piš-e-ši, vež-e-ši itd.

Tomu još valja dodati glagole druge konjugacije kao

V. razred – glagoli s tematskim samoglasnikom *-i-*: let-i-ši, hod-i-ši itd.

te pet netematskih glagola kao

VI. razred: byti, věděti, jasti, dati i iměti.

Problemi su s prezentskom klasifikacijom isti kao i s infinitivnom. I ona pretpostavlja postojanje unakrižne supklasifikacije s infinitivnim osnovama. I tu je nemoguće sinkronijski sustavno objasniti zašto se glagoli koji tvore prezent na isti način različito ponašaju u infinitivu,[478] kao ni činjenicu da se neki glagoli koji prezent tvore različito u infinitivu ponašaju isto.[479] I u ovoj klasifikaciji ostaje neodgovoreno pitanje zašto i koji glagoli tvore prezent tematskim samoglasnikom *-e-*, koji i zašto tematskim samoglasnikom *-i-*. Svi ti podatci i ovdje moraju biti navedeni u rječničkim natuknicama glagola, a to znači da ni ova klasifikacija nije gospodarna. Ne čudi stoga Hammova tvrdnja kojom u svojoj gramatici otvara poglavlje o podjeli glagola: »Svaka je klasifikacija do izvjesne mjere subjektivna, osobito ako se radi o jezičnim i uopće intelektualnim vrednotama, i svakoj s ovoga ili onoga stajališta može biti prigovora.« (Hamm 1974: 152).

6.3.3. Temeljna osnova

Treći je način klasifikacije prvi put uporabio Roman Jakobson (1948.) za ruski jezik, a zatim je prilagođen i za druge slavenske jezike. Na starocrkvenoslavenski ga je prvi primijenio Morris Halle (1951.), a nakon njega i Theodor Lightner (1966.) te Horace G. Lunt (1974.). Do danas je ta klasifikacija primijenjena gotovo na sve slavenske jezike, a valja istaknuti da se generativni fonološki opisi slavenskih jezika u pravilu služe takvom klasifikacijom. Na suvremeni hrvatski takvu je klasifikaciju prva primijenila Zrinka Babić (1991.), a Milan Mihaljević (1991.) na hrvatski crkvenoslavenski jezik. Prema tom pristupu postoji jedna temeljna osnova za svaki tip glagola, a za svaki glagol postoje pravila s pomoću kojih se iz te osnove mogu izvesti svi njegovi oblici. Drugim riječima, s tom se klasifikacijom sprezanje svih pravilnih

[477] Nastao od nepalatalnoga suglasnika + *j*.

[478] Primjerice neseši, nesti naprama bereši, bьrati.

[479] Primjerice pitěješi, pitěti i letiši, letěti.

glagola može opisati s pomoću temeljne osnove, nastavaka i nekoliko pravila koja određuju njihove moguće kombinacije.[480] Temeljna osnova u starocrkvenoslavenskom određuje se ili prema infinitivu ili prema 3. licu množine prezenta. Najčešće se kao temeljna izabire ona osnova od te dvije koja je dulja. Ako su obje jednake duljine, onda se izabire kao temeljna ona koja je obavjesnija. Primjerice, kod oblika vesti, vedǫtъ i vesti, vezǫtъ dobivaju se dvije jednako duge osnove: *ves-* : *ved-* i *ves-* : *vez-*. Tu se kao temeljne izabiru osnove *ved-* i *vez-* dobivene od 3. lica množine prezenta koje su obavjesnije, jer se kombinacije suglasnika *dt* i *zt* automatski glasovnom promjenom neutraliziraju dajući u oba slučaja infinitivno *st* (Lunt 1974: 71).

Prednost je ove klasifikacije pred prethodnima da ne traži unakrižnu supklasifikaciju. Glagoli vęzati i prašati neće u njoj biti u istom razredu kao pri klasifikaciji prema infinitivnim osnovama. Njihova se temeljna osnova razlikuje: *vęza-* : *prašaj-*. Time se automatski može objasniti njihovo različito ponašanje u prezentu. U prvom slučaju imamo u 2. licu jednine polazni oblik *vęza+e+ši*. Samoglasnik *a*, da bi se spriječio zijev, zamjenjuje se ispred drugoga samoglasnika sa *j* i tako dobivamo oblik **vęzješi*, a od njega jotacijom površinski lik vęžeši. Nasuprot tomu, kod prašati temeljni je lik *prašaj+e+ši*. U njemu nema zijeva, jer je između *a* i *e* suglasnik *j* i stoga *a* ostaje i u prezentu, pa je površinski lik jednak dubinskomu. U infinitivu se *j* nalazi ispred suglasnika, ne izaziva jotaciju, nego se, zbog zakona otvorenih slogova, gubi pravilom o pojednostavnjenju suglasničkih skupina. Na isti se način može objasniti i razlika u ponašanju glagola slaběti i letěti. Prvi ima temeljni lik **slaběj+ti*, a drugi **letě+ti* i stoga je normalno da se u prezentu ponašaju drukčije. Međutim, ovdje je zanimljivo da Jakobsonova klasifikacija može objasniti i činjenicu zašto slaběti tvori prezent s pomoću tematskoga samoglasnika *-e-*, a letěti s pomoću tematskoga samoglasnika *-i-*. Prezent s tematskim samoglasnikom *-i-* tvore samo glagoli čija dubinska osnova završava na prednji samoglasnik, a svi ostali glagoli tvore prezent s pomoću tematskoga samoglasnika *-e-*. Jedini su izuzetak atematski glagoli koji nemaju tematskoga samoglasnika. Naravno, mora se pretpostaviti da je infinitivno *-a-* u glagolima ka što je kričati izvedeno iz dubinskoga *jata* (**krikěti*), ali to je i tako i tako bilo pretpostavljano i u ranijim klasifikacijama. To znači da je glavna podjela među glagolima na one čija osnova završava na prednji samoglasnik i na ostale, a onda se unutar te podjele mogu dalje glagoli dijeliti u podskupine ovisno o tome od kojih su sufiksa tvoreni i kojim fonološkim promjenama podliježu. Tako Lunt (1974: 72-73) dijeli starocrkvenoslavenske glagole u dvije veće skupine: A. one čija temeljna osnova završava na samoglasnik i B. one čija

[480] Za ruski to Jakobson (1948.) kaže ovako: *Thus, given the full-stem, it is as a rule possible to predict the exact form of the whole conjugational paradigm in regard to the stem, the desinence, and also the place of the stress*. (Dakle, imamo li punu osnovu, u pravilu je moguće predvidjeti točan oblik cijele konjugacijske paradigme kada je u pitanju osnova, nastavak, a također i mjesto naglaska.) Citirano prema pretisku u Jakobson 1971: 121.

temeljna osnova završava na suglasnik. U prvoj skupini razlikuje četiri podskupine od kojih se treća (glagoli čija temeljna osnova završava na *-a*) dalje dijeli na četiri podskupine, a u drugoj dvije, što ukupno čini devet (pod)razreda.

Dakle, u ovoj klasifikaciji imamo dulju osnovu i nekoliko fonoloških pravila s pomoću kojih se iz nje mogu izvesti svi posvjedočeni oblici. Zbog toga je ona sustavnija od ranijih klasifikacija. I kod njih je temelj klasifikacije bila fonologija, ali nije bilo nikakva sustava i pravilnosti u tome. Ona je usto i gospodarnija jer rječnik mora sadržavati mnogo manje posebnih obavijesti. Posebno označeno mora biti samo pet atematskih glagola koji su to morali biti i ranije. I moć predviđanja ove teorije je veća. S pomoću nje možemo predvidjeti kako će koji glagol tvoriti prezent i to je sustavno. Jedna od fonoloških promjena koje su nam potrebne pojavljuje se u glagolima na *-ovati* i *-evati*. Kod njih u infinitivu imamo *-ova-*, a u prezentu umjesto toga *-uj-*. Teško je to objasniti kod prve dvije klasifikacije, a kod ove trivijalno. U prezentu u dubini također imamo *-ova-*, tj. **věroua-e-ši*. Kako je već rečeno, *a* je ispred samoglasnika i zato se, zbog izbjegavanja zijeva, pretvara u *j*. Kada se diftong *ou* nađe ispred suglasnika, postaje *u*[481] i tako se dobiva površinski lik věruješi. U infinitivu *a* je ispred suglasnika, tj. imamo temeljni lik **věroua+ti*, pa se ne mijenja. Diftong **ou* nalazi se ispred samoglasnika pa neće dati *u*, već će se rascijepiti, tj. kao rezultat se dobiva površinski lik věrovati. U prilog takvu objašnjenju govori stanje kod glagola pluti kod kojega je razdioba *-ov-* i *-u-* obrnuta nego kod glagola na *-ovati* i *-evati*, tj. kod njega se *-ov-* pojavljuje u prezentu, a *-u-* u infinitivu: pluti, ploveši. Sada je u infinitivu njegov temeljni lik **plou-ti*, a u prezentu **plou-e-ši*. U infinitivu je diftong **ou* ispred suglasnika i zato se monoftongira u *u*. Nasuprot tomu, u prezentu je diftong ispred samoglasnika i neće se monoftongirati, nego njegov drugi dio postaje suglasnik *v*. Time taj glagol nije više izvan sustava kao nešto što se mora posebno pamtiti, već je njegovo ponašanje potpuno pravilno i očekivano.

Fonološki opis smjena *a* ~ *j* i ∅ ~ *j* u infinitivu i prezentu jednostavniji je i sustavniji nego ako se te smjene opisuju morfološki.[482] U prilog fonološkomu opisu govori i činjenica da je razdioba smjenjenica određena fonološkom okolinom. Samoglasnik *a* i praznina (∅) pojavljuju se ispred suglasnika, a *j* ispred samoglasnika. Sporne su međutim u svezi s time dvije stvari. Jedna je činjenica da promjena *a* → *j* / — *V* nije prirodna, tj. nije tipološki uobičajena ni fonetski vjerojatna, zbog velike razlike između ta dva glasa. Druga je da se tada *i* i *j* ne mogu opisivati kao alofoni, tj. kao slogotvorna i neslogotvorna inačica istoga fonema, što je često slučaj u opisima praslavenskoga i starocrkvenoslavenskoga fonološkoga sustava. Drugim riječima, tada se ne može izjednačiti *ai* sa *aj* ni *ei* sa *ej*. Kada bi se *i* i *j* promatrali kao alofoni istoga fonema, tada bi se i u temeljnim infinitivnim oblicima **prašajti*, * *prěstarějti* istosložne skupine *-aj-* i *-ěj-* (*-ēj-*) monoftongirale i kao površinski dobili bi se likovi **prašěti* i **prěstariti*, a ne u starocrkvenoslavenskom potvrđeni likovi prašati i prěstarěti.

[481] Usp. Mihaljević 2002: 152-156.
[482] Usp. Mihaljević 1991: 83-91.

6.4. Pregled oblika

6.4.1. Prezent

Prezentski se oblici tvore dodavanjem ličnih nastavaka na prezentsku osnovu. U prvoj konjugaciji prezentska se osnova dobiva od temeljne dodavanjem tematskoga samoglasnika *e/o*, a u drugoj krnjenjem temeljne osnove, tj. odbacivanjem glagolskoga sufiksa *-ē- (-ě-) i *-ī-, i dodavanjem tematskoga samoglasnika *-ī-. Posebnu skupinu, kako je već više puta istaknuto, čine atematski glagoli.

Atematski glagoli

	byti	vědĕti
Jednina		
1.	*es-mi → jesmь	*woid-mi → vĕmь
2.	*es-sei → jesi	*woid-sei → vĕsi
3.	*es-ti → jestь	*woid-ti → vĕstь
Dvojina		
1.	*es-wē → jesvě	*woid-wē → vĕvě
2.	*es-tō → jesta	*woid-tō → vĕsta
3.	*es-te → jeste	*woid-te → vĕste
Množina		
1.	*es-mon → jesmъ	*woid-mon → vĕmъ
2.	*es-te → jeste	*woid-te → vĕste
3.	*s-o-nti/ *s-nti → sǫtь/*sętь	*woid-nti → vědętь

Glagoli s tematskim samoglasnikom -e/o-

	vesti	vęzati
Jednina		
1.	*wed-ōm → vedǫ	*wenz-a-ōm → vęžǫ
2.	*wed-e-si → vedeši	*wenz-a-e-si → vęžeši
3.	*wed-e-ti → vedetь	*wenz-a-e-ti → vęžetь
Dvojina		
1.	*wed-e-wē → vedevě	*wenz-a-e-wē → vęževě
2.	*wed-e-tō → vedeta	*wenz-a-e-tō → vęžeta
3.	*wed-e-te → vedete	*wenz-a-e-te → vęžete

	vesti	vęzati
Množina		
1.	*wed-e-mon → vedemъ	*wenz-a-e-mon → vęžemъ
2.	*wed-e-te → vedete	*wenz-a-e-te → vęžete
3.	*wed-o-nti → vedǫtь	*wenz-a-o-nti → vęžǫtь

	věrovati
Jednina	
1.	*wairou-a-ōm → věrujǫ
2.	*wairou-a-e-si → věruješi
3.	*wairou-a-e-ti → věrujetь
Dvojina	
1.	*wairou-a-e-wē → věrujevě
2.	*wairou-a-e-tō → věrujeta
3.	*wairou-a-e-te → věrujete
Množina	
1.	*wairou-a-e-mon → věrujemъ
2.	*wairou-a-e-te → věrujete
3.	*wairou-a-o-nti → věrujǫtь

Glagoli s tematskim samoglasnikom -i-

	nositi	viděti
Jednina		
1.	*nos-i-ōm → nošǫ	*weid-i-ōm → viždǫ
2.	*nos-i-si → nosiši	*weid-i-si → vidiši
3.	*nos-i-ti → nositь	*weid-i-ti → viditь
Dvojina		
1.	*nos-i-wē → nosivě	*weid-i-wē → vidivě
2.	*nos-i-tō → nosita	*weid-i-tō → vidita
3.	*nos-i-te → nosite	*weid-i-te → vidite
Množina		
1.	*nos-i-mon → nosimъ	*weid-i-mon → vidimъ
2.	*nos-i-te → nosite	*weid-i-te → vidite
3.	*nos-i-nti → nosętь	*weid-i-nti → vidętь

kričati (← *krik-ē-ti)

Jednina	
1.	*krik-i-ōm → *krik-j-o → kričǫ
2.	*krik-i-si → kričiši
3.	*krik-i-ti → kričitь

Dvojina	
1.	*krik-i-wē → kričivě
2.	*krik-i-tō → kričita
3.	*krik-i-te → kričite
Množina	
1.	*krik-i-mon → kričimъ
2.	*krik-i-te → kričite
3.	*krik-i-nti → kričętь

Kako je vidljivo iz tablice, kod atematskih glagola dobro su sačuvani primarni nastavci. U 1. licu jednine nastavak *-*mi* pravilnim je glasovnim razvojem u starocrkvenoslavenskom dao -*mь*. Znatne poteškoće pričinjalo je slavistima i indoeuropeistima objašnjavanje tematskoga nastavka -*ǫ* koji nema paralela u drugim indoeuropskim jezicima. Stražnji nosni samoglasnik *ǫ* može se na kraju riječi izvesti samo iz starijega *-*ōm* ili *-*ām*. Iako ni podrijetlo dugoga samoglasnika nije nesporno, obično se pretpostavlja da je on odraz prajezičnoga tematskoga nastavka *-*ō*. Pitanje je međutim kako objasniti pojavu nosnoga sonanta u tom nastavku. Neki stariji istraživači vidjeli su u slavenskom nastavku -*ǫ* odraz praindouropskoga konjunktivnoga nastavka *-*ām*.[483] Dva su problema s takvim objašnjenjem. Jedan je da neki istraživači ne smatraju konjunktiv dijelom indoeuropskoga prajezika, već da se razvio kasnije,[484] a drugi (ozbiljniji) problem je da je nastavak *-*ām* svojstven samo italskim i keltskim jezicima. Većina istraživača ne prihvaća ni Vaillantovu pretpostavku da se nastavak *-*ōm* razvio u dopovijesno vrijeme apokopom od oblika *-*ōmi* koji je nastao spajanjem tematskoga i atematskoga nastavka.[485] Nije vjerojatno da bi u tom obliku završno *-*mi* bilo promijenjeno u *-*m*, dok je atematski nastavak *-*mi* ostao nepromijenjen. Meillet – Vaillant (1934: 311) i Kul'bakin (1917: 153) objašnjavali su postanak nastavka *-*ōm* utjecajem oblika prošloga vremena na prezent.[486] Arumaa (1985: 270) i Kuznecov (1961: 91) smatraju također najvjerojatnijim rješenje prema kojemu je nastavak *-*ōm* nastao povezivanjem tematskoga nastavka *-*ō* i sekundarnoga nastavka *-*m*, ali Arumaa pritom niječe vezu s aoristom, već pretpostavlja da su i primarni nastavak *-*mi* i sekundarni *-*m* bili povezani s prezentom.[487] Valja napomenuti da je palatal u oblicima glagola

[483] Usp. latinski konjunktiv legām. Takvo objašnjenje iznosi primjerice Leskien 1919: 190.
[484] Usp. poglavlje 6.2.1.
[485] Usp. Vaillant 1966: 8.
[486] Tumačenje da je *-*ō* prošireno sa *-*m* iz aorista iznosi i Watkins 1969: 221, kao i Matasović 2008: 261.
[487] Usp. na str. 270: *Viel näher liegt der Gedanke, dass im Slavischen wie im Keltischen irgendein Spiel zwischen den primären und sekundären Endungen zugrunde liegt, aber unter Voraussetzung, dass sowohl -mi als auch -m einmal beide mit der Präsensstruktur verknüpft waren*. (Mnogo se bližom čini misao da su u slavenskom, kao i u keltskom, u igru bili uključeni i primarni i

čija temeljna osnova završava na *a* ili na prednji samoglasnik (vęzati, nositi, viděti) postao jotacijom koju izaziva glas *j* promjenama *a* → *j* i *i* → *j* ispred samoglasnika. Početno je *j* u oblicima glagola byti protetsko. Neki jezikoslovci misle da bi kod glagola druge konjugacije pravilnim glasovnim razvojem trebao postati nastavak s prednjim nosnim samoglasnikom *-ę*, a umjesto njega pojavljuje se također stražnji nosni samoglasnik *-ǫ* koji objašnjavaju analogijom prema glagolima prve konjugacije.[488] Ni tu međutim, kao ni kod akuzativa jednine imenica ja-osnova, nije sigurno da je praslavensko **-jām* moralo dati **-jęˊ*.[489] Činjenica da dvije potpuno neovisne analogije daju isti rezultat u istoj glasovnoj okolini smanjuje vjerojatnost takvoga objašnjenja. Vjerojatnijim se čini fonološko rješenje, tj. pretpostavka da se na kraju riječi ispred nosnoga sonanta podiže samo kratko praslavensko *ă*, a da dugo *ā* nije pogođeno tom promjenom. Budući da ono ni prijeglasom ne prelazi u prednje *ē*, a nosni se sonant također ne gubi iza dugih samoglasnika, iz skupine *ām* pravilno se razvija stražnji nosni samoglasnik *ǫ*.

U starocrkvenoslavenskom nastavak *-mь* (← **-mi*) ima samo pet atematskih glagola, a kod svih je ostalih nastavak *-ǫ*. Najbliže stanje tomu čuva se u istočnoslavenskim jezicima gdje se nastavak *-u* (← *-ǫ*) širi i na atematske glagole. Tako u današnjem ruskom nastavak *-m* imaju samo glagoli dat' (dam) i est' ((nado)em), a svi ostali nastavak *-u*.[490] Slično je i u ukrajinskom gdje se još čuvaju oblici dam, im i (opo)vim te u bjeloruskom koji ima oblike dam i em. Suprotno je u južnoslavenskim i zapadnoslavenskim jezicima gdje se nastavak *-m* proširio i na oblike koji su ranije završavali na *-ǫ*. U hrvatskom, srpskom, bošnjačkom i crnogorskom nastavak *-u* imaju samo još glagoli moći (mogu) i htjeti (hoću), a svi ostali završavaju na *-m*. U slovenskom je završetak *-m* proširen i na ta dva glagola (hočem, morem). I u makedonskom se završetak *-m* proširio na sve glagole, a ispred njega se pojavljuje samoglasnik *-a-*, tako da u 1. licu jednine glagoli završavaju na *-am*: molam, sakam, dojdam, gledam itd. U bugarskom se taj završetak proširio samo na glagole koji su ranije završavali na *-ajǫ*, tako da u suvremenom jeziku neki glagoli u 1. licu jednine završavaju na *-am* (kazvam, pъtuvam, gledam, čuvam itd.), a drugi na *-a* koje je kontinuanta starijega *-ǫ* (kaža, pleta, vdigna, vižda itd.). U poljskome se nastavak *-m* proširio na glagole koji su u praslavenskom završavali na *-ajǫ* (czytam, słycham) te djelomice i na one na *-ějǫ* (rozumiem, śmiem). Ostali glagoli imaju nastavak *-ę* (piszę, kupuję, proszę). Isto je stanje i u gornjolužičkosrpskom, jedino je umjesto *-ę* tu odraz staroga *-ǫ* nastavak *-u* (dźěłam, wołam, směm ~ bjeru, njesu, chwalu). Korak dalje je u zamjeni nastavka *-u* nastavkom *-m* otišao

sekundarni nastavci, ali pod pretpostavkom da su i *-mi* i *-m* jednom bili povezani s prezentskom strukturom.)

[488] Usp. Matasović 2008: 263.

[489] Vidi poglavlje 2.2.4.

[490] Oblik glagola byti (*esm*) izgubljen je.

donjolužičkosrpski u kojem se taj nastavak, osim kod glagola na *-ajǫ* i *-ějǫ* (žěłam, pytam, spěwam), ustalio i kod onih glagola koji su ranije imali sprezanje tipa 1. *-ǫ*, 2. *-iši* (spim, stojim, gorim). Kod glagola čije je sprezanje u praslavenskom bilo 1. *-ǫ*, 2. *-eši*[491] smjenjuju se i *-u* i *-m* (pišu, piju ~ njasu / njasom, wezmu / wezmom). U češkome se nastavak *-m* također proširio na glagole čije je sprezanje ranije imalo oblik 1. *-ajǫ*, 2. *-eši* (dělám, hledám, žádám, volám) ili 1. *-ǫ*, 2. *-iši* (prosím, trpím, myslím), ali ne i na glagole na 1. *-ǫ*, 2. *-eši*. Oni imaju nastavak *-u* (beru, nesu, mažu, peku), koji se kod glagola koji su u 2. licu jednine završavali na *-ješi* smjenjuje s *-i* (kupuji / kupuju, děkuji / děkuju, kryji / kryju). U slovačkome je stanje potpuno unificirano, nastavak *-m* sasvim je prevladao (nesiem, tisknem, kupujem, volám, robím, rozumím, znám, prosím).

U 2. licu jednine sporno je tumačenje samoglasničkoga dijela nastavka *-si* atematskih i nastavka *-ši* tematskih glagola. Indoeuropski primarni nastavak **-si*, u kojemu je *i* kratko, morao bi dati u starocrkvenoslavenskom **-sь* i *-šь*, a ne *-si* i *-ši*. Neki istraživači smatraju da je nastavak *-si* postao iz indoeuropskoga medijalnoga nastavka za 2. lice jednine.[492] Drugi pak misle da je takvo objašnjenje neodrživo jer **-soi* (ili **-sāī*) ne može nikako dati nastavak **-ši* tematske promjene, već samo **-si*. Glas *h* koji nastaje pravilom ruki od **s* ne može se palatalizirati prvom palatalizacijom velara u *š* ispred diftonga *oi*, već podliježe drugoj palatalizaciji velara, kako pokazuju oblici nominativa množine o-osnova, primjerice **dauhoi* → dusi (prema nom. jd. duhъ). Razlog je tomu činjenica da je monoftongacija diftonga mlađa od prve palatalizacije velara. Ostaje naravno mogućnost da je kod atematskih glagola nastavak *-si* postao od medijalnoga, a da je tematski nastavak *-ši* rezultat kontaminacije toga nastavaka s nastavkom *-šь* koji je nastao glasovnim putem od primarnoga nastavka **-si* kod glagola druge konjugacije (i-konjugacije). To je rješenje međutim jako složeno i malo vjerojatno.[493] Stoga po njima ostaje kao jedini mogući izvor za taj nastavak prajezično **-sei*. Velik broj slavista i indoeuropeista[494] prihvaća objašnjenje prema kojemu je slavenski nastavak postao kontaminacijom primarnoga nastavka **-si* i tematskoga nastavka **-ēi* (**-si* + **-ēi* → **-sēi*) koji

[491] To je u suvremenom jeziku tzv. *-o-/-jo-* konjugacija.

[492] Usp. primjerice Remnëva (2004.) na str. 244: *Predpolagaetsja, čto [i] v okončanii 2-go lica edinstvennogo čisla vozniklo pod vlijaniem netematičeskih glagolov* (дасн, ←сн, вѣсн, ѣсн), *v kotoryh [i] – iz okončanija *-sāi, indoevropejskogo okončanija 2-go lica edinstvennogo čisla srednevozvratnogo sprjaženija: *-ai v konce slova zakonomerno perešlo v [ī].* (Pretpostavlja se da je [i] u nastavku 2. lica jednine nastalo pod utjecajem netematskih glagola (дасн, ←сн, вѣсн, ѣсн) kod kojih je [i] iz indoeuropskoga nastavka 2. lica jednine medijalne konjugacije *-sāi: *-ai na kraju riječi pravilno daje [ī].)

[493] Usp. Kuznecov 1961: 92, Arumaa 1985: 271 i Aitzetmüller 1991: 176.

[494] Primjerice Van Wijk 1916: 111, Kul'bakin 1917: 153, Meillet – Vaillant 1934: 317, Vaillant 1966: 9, Watkins 1969: 220, Lamprecht 1987: 101, Beekes 1995: 232, Matasović 2008: 251 i 261-262 itd.

je navodno potvrđen u konjugaciji nekih grčkih i keltskih glagola.[495] Problem je međutim što neki istraživači rekonstrukciju nastavka *-ēi za indoeuropski prajezik drže nesigurnom[496] ili čak potpuno neutemeljenom.[497] Glas *š* tematskoga nastavka *-ši* u drugoj se konjugaciji može objasniti s pomoću pravila ruki i prve palatalizacije (**s* → **h* → *š*). U prvoj konjugaciji, gdje pravilo ruki ne bi trebalo djelovati, mora ga se objašnjavati poopćivanjem nastavka iz druge konjugacije. Treba spomenuti da nastavak *-š* u suvremenim slavenskim jezicima ne mora biti odraz starijega *-šь*, već može nastati i redukcijom (otpadanjem završnoga *-i*) nastavka *-ši*.[498] Nastavak *-š* prevladao je u svim slavenskim jezicima.[499] U južnoslavenskim i zapadnoslavenskim jezicima atematski se nastavak *-si* pojavljuje još samo u drugom licu glagola byti, a u ukrajinskom, bjeloruskom i u ruskim dijalektima i kod glagola *dati* i *jesti*.[500]

Primarni indoeuropski nastavak 3. lica jednine morao bi u praslavenskom, a onda i u starocrkvenoslavenskom, dati *-tь*. Takav je nastavak svojstven staroruskim spomenicima, a njegov refleks u obliku umekšanoga *t'* ili *c'* pojavljuje se u suvremenom ukrajinskom i bjeloruskom jeziku te u nekim ruskim govorima. Riječ je uglavnom o južnoruskim govorima. Na sjeveru se takav odraz pojavljuje samo u olonjeckim govorima, a kao prežitak iznimno rijetko i u ruskom književnom jeziku, primjerice u obliku 3. lica jednine est' atematskoga glagola byti.[501] Inače je u suvremenome ruskom književnom jeziku, kao i u govorima na kojima se on temelji, prevladao završetak *-t*. Umekšana afrikata *c'* svojstvena je bjeloruskom jeziku. Međutim, već u najstarijim starocrkvenoslavenskim spomenicima potpuno je prevladao nastavak *-tь* s *jorom* umjesto očekivanoga *jera*, iz čega se može zaključiti da je takav nastavak bio svojstven i nekim južnoslavenskim govorima. Osim toga, na velikom se dijelu slavenskoga govornoga područja pojavljuju prezentski oblici 3. lica jednine bez ikakva nastavka. Tako je u zapadnoslavenskim jezicima već od najstarijih pisanih spomenika, ali i u suvremenim južnoslavenskim jezicima. Više je različitih objašnjenja za pojavu nastavka *-tь*. Neka su morfološka, a neka fonološka. Ruski slavist F. F. Fortunatov vidio je u tom nastavku utjecaj i odraz pokazne zamjenice tъ (← **tăs*). Njegovo tumačenje kao najbolje prihvatili su Kuznecov (1961: 94-95), Watkins (1969: 219), Schenker (1996: 139) i Matasović (2008: 251 i 262),[502] dok ga Arumaa (1985: 275) i Aitzetmüller (1991: 177) smatraju manje vjerojatnim i daju prednost fonološkomu objašnjenju koje je prvi predložio Antoine Meillet.[503] Prema tom tumačenju, nastavak *-tь* rezultat je otvrdnjivanja, odnosno gubljenja palataliziranosti *t'* u završnom morfemu zbog čega je i izvorni *jer* zamijenjen *jorom*. Sporno je pitanje kakva je pritom bila uloga sekundarnoga nastavka *-t*. Aitzetmüller (1991: 177) računa s takvim utjecajem, dok Kuznecov (1961: 96), koji ne prihvaća ni glasovno objašnjenje, smatra takav utjecaj sasvim nevjerojatnim. Mnogim je slavistima fonološko objašnjenje prijeporno zbog činjenice da se završno indoeuropsko *-ĭ* ne mijenja u slavensko *-ŭ* nigdje drugdje.[504] George Dunkel (2009.) na takav prigovor odgovara pretpostavkom da je riječ o gramatički uvjetovanoj glasovnoj promjeni koja se, osim u 3. licu prezenta, pojavljuje i u etimološki neprozirnim prijedlozima i prilozima. Upitno je međutim koliko je njegov »aptotološki« pristup (kako ga je sam nazvao) uvjerljiv. Ostala objašnjenja još su manje vjerojatna i imaju znatno manje pristalica i zato ih ovdje nećemo ni spominjati.[505] Nulti se nastavak u 3. licu jednine prezenta tradicionalno objašnjavao otpadanjem završnoga *-t* nakon gubljenja slabih *jerova*. Toporov (1961: 66-67) je međutim postavio teoriju prema kojoj u slavenskome u 3. licu jednine prezenta (i 2. licu jednine aorista) nikada nije bilo završnoga *-t* (odnosno *-s*), a to znači da nulti nastavak nije rezultat kasnijega razvoja, već je naslijeđen iz indoeuropskoga prajezika. Njegovu je teoriju prihvatio Watkins (1969: 218).[506]

Slavenski nastavak 1. lica dvojine *-vě* nema podudarnih oblika u drugim indoeuropskim jezicima. Većina istraživača misli da se taj nastavak razvio pod utjecajem lične zamjenice vě.[507] Osim toga nastavka, u pojedinim se slavenskim jezicima pojavljuje i nastavak *-va*. Osim slovenskoga, taj je nastavak potvrđen u staroruskom, staropoljskom, staročeškom i starosrpskom. Neki slavisti smatraju da je taj nastavak podudaran s baltičkim nastavkom *-va*.[508] Ne može se ipak isključiti ni mogućnost da se razvio kasnije, pod utjecajem 2. lica dvojine.[509] Razdioba kakva postoji u

[495] Primjerice u grčkom obliku φέρεις 'nosiš' i staroirskome konjunktivu -bir.

[496] Usp. Aitzetmüller 1991: 177.

[497] Neodrživom takvu rekonstrukciju smatra Szemerényi (1989: 251) i izrijekom navodi da se tematska promjena od atematske razlikuje samo nastavkom za 1. lice jednine i da se navedeni grčki i staroirski oblici mogu izvoditi samo od prajezičnoga nastavka *-si*, dakle samo od prajezičnoga oblika **bheresi*, a ne od **bherei*. Nasuprot tomu, Beekes (1995: 233) rekonstruira upravo nastavak *-ēi* (*-eH_1i*) kao jedini tematski nastavak.

[498] Slično kao što se u infinitivu nastavak *-ti* reducira u *-t*.

[499] Nastavak *-š(ь)* pojavljuje se prema Vaillantu (1966: 9) u slovenskome već u 10. – 11. st., u hrvatskome i srpskome u 12. st., a i u staroruskim tekstovima iz 12. i 13. st. vrlo je rijedak nastavak *-ši*.

[500] Usp. ukr. dasy, jisy te brus. dasi, jasi i rus. dasi, esi.

[501] Usp. Kuznecov 1961: 94.

[502] Matasović (2008.) dopušta i mogućnost da je riječ o prilogu **tu*. Usp. bilješku 330 na str. 251.

[503] Usp. Meillet – Vaillant (1934: 320).

[504] Usp. Panzer (1967: 29).

[505] Više o njima može se vidjeti u Kuznecov (1961: 94-96) i Arumaa (1985: 274-276). Vidi također i Aitzetmüller (1991: 177).

[506] I Matasović (2008: 262) misli da je nulti nastavak u 3. licu jednine prvotan.

[507] Usp. Kuznecov 1961: 99, Vaillant 1966: 15, Hamm 1974: 159, Arumaa 1985: 282, Aitzetmüller 1991: 179, Remnëva 2004: 245 i dr.

[508] Usp. Arumaa 1985: 282.

[509] Usp. Aitzetmüller 1991: 179.

suvremenom slovenskom jeziku, gdje se nastavak *-va* rabi za muški, a *-vě* za ženski rod sigurno je mlađa pojava koja se razvila pod utjecajem imeničke i zamjeničke sklonidbe (ta ~ tě, raba ~ ženě, dъva ~ dъvě). Mlađega su postanja i nastavci u lužičkosrpskim jezicima. U gornjolužičkosrpskom pod naglaskom je nastavak *-mój*, a drugdje *-moj*, a u donjolužičkosrpskom *-mej*. Gornjolužički nastavak mogao je nastati dodavanjem dvojinske oznake *-j* na nastavak prvoga lica množine, a donjolužički se može objašnjavati utjecajem nastavka 2. lica dvojine *-tej*.[510]

Nastavak *-ta* u 2. licu dvojine može se svesti na prajezično **-tō* ili **-tā*. Iza toga je mogao slijediti i kakav suglasnik koji je izgubljen zbog zakona otvorenih slogova. Slavenski je nastavak podudaran s litavskim *-ta* (povratno *-to-si*), koje također upućuje na duljinu samoglasnika, a to znači da se možda može pretpostaviti postojanje zajedničkoga baltoslavenskoga nastavka. Kako je već rečeno u poglavlju 6.1.2., ne može se sa sigurnošću rekonstruirati indoeuropski nastavak za 2. i 3. lice dvojine.[511] Povezivanje s grčkim nastavcima za 2. i 3. lice dvojine -τον i -την sporno je zbog izostanka završnoga nosnika. Naime, iza dugoga samoglasnika u praslavenskom nosni sonant se ne gubi, nego se razvija nosni samoglasnik. Milewski je (1932: 13) pokušao objasniti gubljenje nosnika paradigmatskom izoliranošću, ali njegovo objašnjenje većina stručnjaka nije prihvatila.

Ni za nastavak 3. lica dvojine *-te* nema podudarnih oblika u drugim indoeuropskim jezicima. Već u starocrkvenoslavenskim tekstovima počinje se taj nastavak u svim kategorijama zamjenjivati nastavkom *-ta* koji je prevladao i u drugim slavenskim jezicima. Tako primjerice u *Savinoj knjizi* i *Suprasaljskom zborniku* uopće nema glagolskih oblika s nastavkom *-te*.[512] Jednako je i u hrvatskoglagoljskim tekstovima gdje se već u najstarijim fragmentima iz 12. i 13. st. pojavljuje samo nastavak *-ta*.[513] To se objašnjava obično širenjem dvojini svojstvenoga samoglasnika *-a* iz drugoga lica na ostala dva lica,[514] a neki pritom upozoravaju i na dodatni utjecaj imeničkih i zamjeničkih oblika. Zasigurno je, kao i kod 1. lica, slavenska inovacija uvođenje kategorije roda u finitne glagolske oblike. Naime, u nekim se starocrkvenoslavenskim spomenicima pojavljuje i treći nastavak *-tě*, ali samo uz subjekt u ženskom rodu. Taj je nastavak zabilježen jednom u *Suprasaljskom zborniku* u primjeru *tě že dъvě ęstě i*, te nekoliko puta u *Savinoj knjizi*, primjerice u *poslatě že sestrě jego kъ nemu*.[515] Slično je stanje i u suvremenom slovenskom gdje se za muški rod rabi nastavak *-ta*, a za ženski i srednji rod nastavak *-te* (← *-tě*), te u gornjolužičkom gdje je u 2. i 3. licu za muški rod nastavak *-taj*, a za ženski i srednji *-tej*.[516] Donjolužičkosrpski za sve rodove ima u 2. i 3. licu dvojine samo oblik *-tej*.

U 1. licu množine u slavenskim se jezicima, osim nastavka *-mъ* koji je svojstven starocrkvenoslavenskom i ruskom jeziku, pojavljuju još tri nastavka: *-my*, *-me* i *-mo*. Nastavak *-my* pojavljuje se u poljskom i lužičkosrpskom jeziku,[517] a sporadično je zabilježen i u starocrkvenoslavenskim[518] i staroruskim tekstovima. Gotovo svi istraživači smatraju taj nastavak mlađom pojavom i objašnjavaju ga utjecajem lične zamjenice: *my* nesemъ → *my* nesemy.[519] Takvoga jedinstva nema pri objašnjavanju ostala tri nastavka. Svi se istraživači slažu da je nastavak *-mъ* naslijeđen iz indoeuropskoga prajezika, ali se ne slažu glede toga iz kojega je nastavka izveden. On može biti kontinuanta dvaju nastavaka: **-mos* i **-mon*. Oni istraživači koji prihvaćaju Fortunatovljevu tezu da je i završno **-os* davalo **-us* iz kojega se onda razvio *-ъ*, povezuju ga obično s prvim oblikom. Drugi, koji misle da je samo **-on/-om* moglo dati *-ъ*, smatraju da se taj nastavak mogao razviti samo iz oblika **-mon*. Budući da je oblik **-mon* jedini koji sigurno daje *-mъ*, u gornjem pregledu paradigama uvrstili smo upravo taj oblik kao nastavak 1. lica množine.[520] Nastavak *-me* običan je u češkom i slovačkom te kod nekih glagola i u bugarskom jeziku. Objašnjava se katkad također kao mlađa pojava koja je nastala analogijom prema nastavku 2. lica množine *-te*, ali i kao kontinuanta indoeuropskoga nastavka **-mes*. Tada se obično povezuje s grčkim dorskim nastavkom -μες.[521] I nastavak *-mo*, koji se pojavljuje u hrvatskom, srpskom, bošnjačkom, crnogorskom, slovenskom i ukrajinskom te u nekim jugozapadnim ruskim i središnjim slovačkim govorima, objašnjava se različito. Oni koji tvrde da je samo staro **-on/-om* moglo dati *-ъ* obično ga smatraju sljednikom prajezičnoga **-mos*, a oni koji prihvaćaju Fortunatovljevu tezu da je i staro **-os* dalo *-ъ* najčešće ga smatraju mlađom pojavom koja se razvila sekundarno. Tako primjerice Watkins (1969: 220) smatra da su i *-me* i *-mo* kasnijega postanja, a da je *-mъ* postalo od **-mos*. Neki slavisti misle da je to *-mo* stari nastavak perfekta koji je, kao i oblik vědě u prvom licu jednine, preživio u prezentu.[522] Arumaa (1985: 279) ne smatra to objašnjenje vjerojatnim.[523] Osobito

[510] Usp. Stieber 1979: 209.
[511] Usp. Szemerényi 1989: 249.
[512] Usp. Remnëva 2004: 245.
[513] Usp. Mihaljević 2008.
[514] Usp. Vaillant 1966: 15 i Aitzetmüller 1991: 179.
[515] Usp. Remnëva 2004: 245 i Kuznecov 1961: 100.
[516] U lužičkosrpskom je *j* postao neutralna oznaka dvojine.
[517] Usp. poljski niesiemy i donjolužičkosrpski n'asomy.
[518] Primjerice vĕmy u *Zografskom evanđelju* ili icělĕhomy u *Suprasaljskom zborniku*.
[519] Usp. Vaillant 1966: 11, Watkins 1969: 220, Stieber 1979: 208, Arumaa 1985: 278, Lamprecht 1986: 97, Aitzetmüller 1991: 178 i dr.
[520] Treba spomenuti da Ivšić (1970: 249), smatra malo vjerojatnim »da bi *-mъ* postalo od **-mon*«. Tu svoju sumnju, međutim, ne obrazlaže, nego tek upućuje na Brugmanna.
[521] Usp. Arumaa 1985: 279 i Aitzetmüller 1991: 178.
[522] Tako misle primjerice Berneker, Pedersen, Vaillant i Stieber. Usp. Vaillant 1966: 7 i 12, Arumaa 1985: 278-279 i Stieber 1979: 191 i 207-208.
[523] Komentira ga samo jednom riječju kao posebnom rečenicom: *Unwarscheinlich.* (Nije vjerojatno.)

je objašnjenje predložio Jan Otrębski 1930. godine. Prihvaćajući Vondrákovu tezu da su i završno *-*os* i završno *-*on*/-*om* davali *ъ* samo na apsolutnom kraju, ispred pauze,[524] on pretpostavlja pojavu smjene -*o*/-*ъ* u nastavku 1. lica množine. Oblik -*mъ* pojavljivao se samo ispred stanke, a oblik -*mo* drugdje. Kasnije je na različitim dijelovima slavenskoga područja poopćena jedna od smjenjenica.[525]

Nikakvo dodatno objašnjenje nije potrebno 2. licu množine čiji je nastavak -*te* očekivan i ima jasne paralele u drugim indoeuropskim jezicima: grč. -τε, got. -*þ*, lat. imp. -*te*, skr. imp. -*ta*.[526]

U 3. licu množine primarni nastavak *-*nti* kod atematskih glagola dati, jasti i vědĕti dodavao se na osnovu koja završava suglasnikom: **dōd-*, **ēd-* i **woid-*. Zbog toga je sonant *n* postao slogotvoran te se kasnije promijenio u skupinu **ĭn*[527] od koje se pravilnim glasovnim razvojem dobiva starocrkvenoslavensko *ę*:[528] **woidnti* → **woidinti* → vědętь. Kod glagola byti prezentska se osnova u 3. licu množine pojavljuje u nultom prijevojnom stupnju *s*-. Kada se na to doda primarni nastavak *-*nti*, rezultat bi trebao biti **sętь*. Neki istraživači smatraju da je taj oblik u temelju makedonskoga dijalektnoga set i srednjoslovačkoga sa, ali se slovački oblik može tumačiti i kao stari dvojinski oblik *sta* koji je preoblikovan prema množinskome sú.[529] Oblik sǫtь smatra se sekundarnim i objašnjava analogijom prema tematskim glagolima.[530] Budući da se korijen sastojao samo od suglasnika, nastavku je trebalo pridružiti i tematski samoglasnik, a to je u 3. licu množine -*o*-.[531] Takav je razvoj mogao biti potpomognut vokalizmom završetka aktivnoga prezentskoga participa *-*sontj*- (→ -*sǫšt*-).[532] Kod tematskih glagola 1. konjugacije treba pretpostaviti prijevojni o-stupanj tematskoga samoglasnika, i tada završetak *-*o-nti* pravilnim glasovnim razvojem daje -*ǫtь*. U drugoj konjugaciji tematski samoglasnik -*i*- zajedno s nastavkom *-*nti* daje također očekivano -*ętь*. Kao i u 3. licu jednine, i ovdje već u najstarijim starocrkvenoslavenskim spomenicima prevladava završetak -*tъ*, s *jorom* umjesto *jera*, a njegova se pojava objašnjava jednako kao i tamo. I tu su se odrazi staroga završetka -*tь* sačuvali samo u istočnoslavenskim jezicima, ponajprije u ukrajinskom -*t'* (pyšut', spivajut', hod'at', nesut', ljubljat') i bjeloruskom -*c'* (hodz'ac', čakajuc', vjažuc', robjac', ljažac'). U suvremenom je ruskom književnom

[524] Usp. Vondrák 1928: 116.

[525] Usp. Kuznecov 1961: 99 i Arumaa 1985: 279.

[526] Starocrkvenoslavensko berete podudarno je s grčkim φέρετε i gotskim baíriþ. Usporedi također sanskrtski imperativ bharata te latinski legite. O mogućem završnom -*s* u prajezičnom nastavku *-*te(s)* vidi poglavlje 6.1.2.

[527] Usp. Mihaljević 2002: 121-124.

[528] Usp. Mihaljević 2002: 173-179.

[529] Usp. Lamprecht 1986: 100.

[530] Usp. Aitzetmüller 1991: 178, bilj. 272.

[531] Usp. Kuznecov 1961: 93-94.

[532] Usp. Aitzetmüller 1991: 178, bilj. 272.

jeziku, kao i kod 3. lica jednine, prevladao tvrdi završetak -*t*. Isto je, za razliku od jednine, i u suvremenome bugarskom jeziku (govorat, četat, jadat, vikat, dadat, idat). U svima je ostalim slavenskim jezicima završno -*t* otpalo. Glasovne su promjene u nekim slavenskim jezicima uzrokovale izjednačivanje starih nastavaka -*ętь* i -*ǫtь*. Tako su se u poljskom jeziku u 14. st. oba nosnika stopila u jedan,[533] pa zbog toga danas svi glagoli završavaju na -*ą* (idą, czytają, chwalą, piszą). U isto je vrijeme i češko *u* (i ono koje je odraz praslavenskoga *ǫ*) iza *j* i palatala prešlo u *i*. Tako nastalo dugo *í* stopilo se s odrazom praslavenskoga *ę*, pa se danas u češkom rabe oblici 3. lica množine dělají, sázejí, kryjí, kupují, maží i sl. usporedno s trpí, prosí, nosí te berou, nesou, pekou, minou i sl., gdje je *ou* glasovni odraz staroga *ǫ*.[534] Zbog međusobnoga miješanja nosnika *ę* i *ǫ* i u bugarskom se jeziku gubila razlika između starih nastavaka -*ętь* i -*ǫtь*, pa je u suvremenom jeziku samo jedan nastavak za 3. lice množine -*at*.[535]

Upozoriti valja da se kod glagola na *-*nonti* → -*nǫti* u prezentu krnji osnova, otpada sufiks -*on*- i ostaje samo -*n*-: **dvig-n-ōm* → dvignǫ, **dvig-n-e-si* → dvigneši, ..., **dvig-n-o-nti* → dvignǫtь.

Glagoli kao što su klęti: klьnǫ, klneši, ..., klnǫtь; jęti: imǫ, imeši, ..., imǫtь; pęti: pьnǫ, pьneši, ..., pьnǫtь; dǫti: dъmǫ, dъmeši, ..., dъmǫtь i sl. u Jakobsonovoj su klasifikaciji sasvim pravilni ako se počne od temeljnih osnova: *klĭn*-, *ĭm*-, *pĭn*- i *dŭm*-. U infinitivu, ispred nastavka -*ti* skupina *samoglasnik* + *nosni sonant* nalazi se ispred suglasnika i zato se iz nje razvija nosni samoglasnik: klęti, jęti, pęti i dǫti.[536] Ti glagoli tvore prezent s pomoću tematskoga samoglasnika -*e*- jer im temeljna osnova ne završava na prednji samoglasnik. U prezentskim oblicima skupina *samoglasnik* + *nosni sonant* nalazi se ispred samoglasnika i zato se iz nje ne razvija nosni samoglasnik, već nosni sonant prelazi u pristup idućega sloga: **klĭn-e-si* → klь.ne.ši; **ĭm-e-si* → **jĭm-e-si* → i.me.ši;[537] **pĭn-e-si* → pь.ne.ši; **dŭm-e-si* → dъ.me.ši.

Potpuno je pravilan i glagol iskati: ištǫ, išteši, ..., ištǫtь. Temeljna osnova **iska*- ostaje u infinitivu nepromijenjena, a u prezentu se -*a*- ispred samoglasnika mijenja u -*j*- koje zatim izaziva jotaciju prethodne skupine -*sk*- i tako se dobivaju potvrđeni oblici sa -*št*-: **iska-e-si* → **iskješi* → išteši.

[533] Usp. Mihaljević 2002: 177.

[534] Kod nekih su glagola moguće dublete, pa se tako, uz máži, kupují, kryjí i sl., pojavljuju i oblici mážou, kupujou, kryjou i sl. Po Stieberu 1979: 210 nastavak -*ou* u njima postao je analogijom prema berou, nesou i sl.

[535] O njegovu postanku usp. Ivanova-Mirčeva; Haralampiev 1999: 135.

[536] Početno je *j* kod glagola jęti protetsko.

[537] Kratko *ĭ* (*jer*) u susjedstvu glasa *j* u napetu je položaju i zato slijed ta dva glasa u starocrkvenoslavenskom daje *i*. Usp. Mihaljević 2002: 207-208.

Glagol byti ima u starocrkvenoslavenskom jeziku dva prezenta, trajni – koji je prikazan u gornjoj tablici – i trenutni: **bondōm* → bǫdǫ, **bond-e-si* → bǫdeši, ..., **bond-o-nti* → bǫdǫtь.

6.4.2. Aorist

Aorist je prva glagolska kategorija s kojom ulazimo u područje neprezentske (infinitivne) osnove. Obično se kaže da se aorist tvori od infinitivne osnove, iako je slavenski aorist postanjem starija kategorija od infinitiva. I asigmatski i sigmatski aorist imaju jasne veze s odgovarajućim kategorijama u drugim indoeuropskim jezičnim porodicama, dok se infinitiv u različitim porodicama pojavljuje u različitim, međusobno neovisnim oblicima. Stoga bi s povijesnoga motrišta točnije bilo reći da se infinitiv tvori od aoristne osnove.[538] U starocrkvenoslavenskom postoje tri oblika aorista: asigmatski i dva sigmatska. Sve tri vrste tvorene su istim skupom sekundarnih ličnih nastavaka. Asigmatski i prvi sigmatski aorist naslijeđeni su iz indoeuropskoga prajezika, dok je drugi sigmatski aorist kasnija slavenska tvorba. Asigmatski je aorist stariji od sigmatskoga koji se u slavenskim jezicima proširio na njegov račun. Neki istraživači misle da su se te dvije kategorije razlikovale i značenjski i tvrde da je asigmatski aorist imao punktualno, a sigmatski durativno značenje i stoga se posljednji tvorio samo od trajnih (durativnih) glagola.[539] Razlikuju se dvije vrste asigmatskoga aorista: korijenski i tematski.

6.4.2.1. Korijenski asigmatski aorist

U indoeuropskom prajeziku korijenski se aorist mogao tvoriti i od samoglasničkih i od suglasničkih osnova. Izvorno mu je promjena bila atematska, tj. tvorio se tako da se sekundarni nastavci dodaju izravno na korijen, bez tematskoga samoglasnika ili formanta *s* koji je svojstven sigmatskomu aoristu. U praslavenskom razdoblju suženo je područje njegove uporabe, najprije širenjem tematskoga aorista, a zatim širenjem sigmatskoga aorista, tako da je već tada djelomice prešao u sigmatski aorist. U starocrkvenoslavenskim se spomenicima atematska promjena pojavljuje samo djelomice u 2. i 3. licu jednine kod male skupine jednosložnih glagola čiji korijen završava na samoglasnik ili diftong kojemu je drugi dio nosni sonant ili likvid te kod atematskih glagola. Svojstven mu je u oba navedena lica nastavak *-tъ*: 1. pihъ, 2. pitъ, 3. pitъ; 1. prijęhъ, 2. prijętъ, 3. prijętъ;[540] 1. umrěhъ, 2. umrětъ, 3. umrětъ;[541] 1. byhъ, 2. bystъ, 3. bystъ; 1. dahъ, 2. dastъ, 3. dastъ. Svi navedeni glagoli pojavljuju se u starocrkvenoslavenskim tekstovima u 2. i 3. licu jednine aorista i bez nastavka *-tъ*: pi, prije, umrě, by, da itd. Ti se oblici mogu objašnjavati fonološki, otpadanjem sekundarnih nastavaka *-s* i *-t* u prvotnim oblicima s uobičajenim sekundarnim nastavcima ili kasnijim morfološkim razvojem, otpadanjem završetka *-(s)tъ* analogijom prema ostalim glagolima. Glagoli koji su u praslavenskom tvorili aorist nastavkom *-tъ* u 2. i 3. licu jednine prepoznatljivi su i po tome da tvore particip preterita pasiva (glagolski pridjev trpni) s pomoću formanta **-to*: pitъ, načętъ, prijętъ, klętъ itd. Ostali glagoli tvore navedeni particip s pomoću formanta *-(e)n*. To znači da slavenska razdioba participskih sufiksa *-t-* i *-n-* odražava prajezičnu razliku između tematske i atematske promjene glagola. Vezu između prisutnosti/odsutnosti nastavka *-tъ* u 2. i 3. licu aorista i tvorbe participa preterita pasiva uočio je Nicolaas van Wijk (1926.).[542]

Znatne teškoće istraživačima pričinja objašnjenje nastavka *-tъ*. Stariji su istraživači mislili da je on kontinuanta staroga perfektnoga nastavka 2. lica jednine **-tha*.[543] André Vaillant (1954. i 1966: 55) i Rudolf Aitzetmüller (1991: 186) s pravom upozoravaju da je to glasovno nemoguće, jer bi **-tha* moralo dati **-to*, a ne *-tъ*. F. F. Fortunatov objašnjava i taj oblik s pomoću pokazne zamjenice **tăs* (→ tъ) koja se u starini upotrebljavala i kao subjekt (usporedno sa zamjenicom onъ). Njegovo je tumačenje da se je taj oblik ukorijenio najprije u aoristu i da je odatle prenesen na 3. lice jednine, a kasnije i na 3. lice množine prezenta.[544] Kako je već spomenuto u poglavlju 6.4.1., Arumaa (1985: 275) i Aitzetmüller (1991: 177) ne smatraju takvo rješenje vjerojatnim. Stoga Aitzetmüller (1991: 186), kao i Vaillant (1954. i 1966: 56), misli da je u aoristu taj nastavak kontinuanta staroga sekundarnoga nastavka 3. lica jednine **-t* kojemu je, da se zbog zakona otvorenih slogova ne bi izgubio, dodan *jor*. Na isti je način prema njegovu mišljenju spašen i završni suglasnik u praslavenskim prijedlozima **ăb* i **ăt* koji se u starocrkvenoslavenskim tekstovima pojavljuju u obliku obъ i otъ. Josip Hamm (1974: 168) smatra taj nastavak sekundarnim, ne ulazeći u njegovo podrijetlo. Po njegovu mišljenju taj se je nastavak dodavao glagolskim oblicima »da bi im se jače naglasilo značenje«.[545] Svoju pretpostavku opravdava činjenicom da u starocrkvenoslavenskim spomenicima aorist od glagola zabyti glasi redovito zaby, a i kod prefigiranih oblika glagola

[538] Usp. Kuznecov 1961: 104-105.

[539] Usp. Aitzetmüller 1991: 182-191.

[540] U osnovi je toga oblika korijen **ĭm*. Glas *j* je protetski suglasnik, a *pri-* prefiks. To znači da je osnova na koju se dodaje nastavak *-tъ* imala oblik **prījĭm-*. Istosložna skupina *prednji samoglasnik + nosni sonant* daje, prema očekivanju, prednji nosni samoglasnik. Usp. Mihaljević 2002: 173-179.

[541] U osnovi je toga oblika korijen **mer-* koji metatezom daje *mrě-*.

[542] Usp. također Vaillant 1954: 31 i Reinhart 1992: 370.

[543] Vaillant (1954: 29) kao zastupnike takvoga objašnjenja izrijekom navodi A. Meilleta i Chr. Stanga.

[544] Usp. Kuznecov 1961: 94.

[545] Tako primjerice čuvanje oblika bystъ (u obliku bistъ), uz za hrvatskoglagoljske tekstove specifičan oblik bisi, tumači potrebom da se održi razlika između starocrkvenoslavenskoga aoristnoga by i bě i kondicionalnoga bi.

dati (prodati, otъdati) prevladavaju kraći oblici bez *-tъ*. Zbog toga Hamm misli da se kod navedenih glagola uopće ne može i ne treba govoriti o posebnoj vrsti aorista, tj. da je riječ o uobičajenom sigmatskom aoristu.[546] Dvije su činjenice koje Hammovo tumačenje ne čine jako vjerojatnim. Prva je pitanje zašto se završetak *-tъ* pojavljuje samo kod navedenih glagola, a ne i kod ostalih, a druga je zbog čega se kod nekih glagola (jęti i piti) pojavljuje završetak *-tъ*, a kod drugih (byti i dati) završetak *-stъ*. Drugim riječima, zašto uz oblike bystъ i dastъ nemamo i oblike **jęstъ* i **pistъ*, odnosno zašto uz oblike jętъ i pitъ nemamo **bytъ* i **datъ*.

Objašnjenje pojave *-s-* u oblicima atematskih glagola sporno je i za druga objašnjenja. Pojava *-s-* u 3. licu jednine glagola dati može se objašnjavati glasovno pretpostavimo li da je taj oblik izveden iz osnove **dād-*. Tada se ispred nastavačnoga *t* završni suglasnik osnove *d* očekivano mijenja u *s*.[547] Problem je s takvim objašnjenjem da pretpostavlja reduplikaciju korijena **dō-* koja je, prema svjedočenju drugih indoeuropskih jezika,[548] svojstvena samo prezentu, a ne i korijenskomu aoristu. Osim toga, tada i dalje ostaje neobjašnjena pojava *-s-* kod glagola byti. Ona se mora objašnjavati analogijom. Druga je mogućnost da se pretpostavi da je *-s-* u navedene oblike preneseno iz oblika ostalih lica, tj. da je dastъ postalo od starijega **datъ*. Prednost je takva objašnjenja da omogućuje jednako tumačenje pojave *-s-* i kod glagola byti, ali nejasno ostaje zašto *-s-* nije poopćeno i na ostale oblike korijenskoga aorista, tj. zašto umjesto prijętъ i pitъ nemamo **prijęstъ* i **pistъ*. Treće je tumačenje predložio Rudolf Aitzetmüller (1991: 187). Ono se nadovezuje na njegovo tumačenje nastavka *-tъ*. Nakon unošenja *jora* da bi se spasio sekundarni nastavak *-t*, aoristni se nastavak izjednačio s prezentskim, a to je onda potaknulo izjednačivanje cijeloga oblika s prezentom. I s tim se tumačenjem *-s-* kod glagola byti mora objašnjavati analogijom. Izjednačenje 2. lica jednine s 3. licem najvjerojatnije se može objasniti analogijom prema svim drugim vrstama aorista u kojima je do izjednačenja došlo zbog gubljenja sekundarnih nastavaka *-s* i *-t* na kraju riječi.

6.4.2.2. Tematski asigmatski aorist

Glagoli koji su tako tvorili aorist ne čine nikakav suvisao značenjski razred. U starocrkvenoslavenskom tako aorist tvore glagoli s nosnim sufiksom u prezentu: dvigneši, mineši i sl., glagoli koji u prezentu imaju nosni infiks kojega nema u infinitivu: sędeši ~ sěsti, sěděti; lęžeši ~ lešti; (ob)ręšteši ~ (ob)rěsti i sl. te još jedna manja skupina glagola čiji korijen završava na suglasnik: idъ, *-jadъ*, *-kradъ*, *-lězъ*, *-mogъ*, padъ, *-tręsъ*, *-vrьgъ*. Čini se da je već u praslavenskom razdoblju

[546] Usp. na str. 168: *Zato kod takvih nastavaka ne treba pomišljati na posebnu kategoriju ili na poseban tip staroslavenskog aorista.*
[547] Usp. Mihaljević 2002: 143.
[548] Usp. u staroindijskom 3. lice jednine prezenta dadāti i 3. lice jednine aorista adāt.

prevladala tendencija da se atematska promjena korijenskoga aorista zamijeni tematskom. Zbog toga je razložno pretpostaviti da je dio navedenih glagola ranije imao korijenski aorist, ponajprije oni glagoli čiji korijen završava na suglasnik. S velikom se vjerojatnošću to može pretpostaviti za glagole lešti i sěsti, o čemu svjedoče homersko grčko λέκτο i staroindijsko ásadat.[549] Širenje tematskoga aorista na račun korijenskoga u praslavenskom prema Rudolfu Aitzetmülleru (1991: 184) uzrokovalo je i širenje njegova značenja. U indoeuropskom je prajeziku, prema njegovu mišljenju, taj oblik aorista označivao početnu ili završnu točku trajne (durativne) radnje, a u praslavenskom je dobio općenito punktualno značenje i kao takav suprotstavljen je sigmatskomu aoristu čije je značenje trajno (durativno). Kao punktualni glagolski oblik tematski je aorist perfektivan i zbog toga je u starocrkvenoslavenskim tekstovima potvrđen većinom kod prefigiranih glagola. U općeslavenskom razdoblju ta se suprotnost između tematskoga i sigmatskoga aorista gubi i sigmatski aorist sve više potiskuje tematski, tako da se već u starocrkvenoslavenskim tekstovima asigmatski aorist smatra zastarjelicom. U mlađim ga ćiriličnim rukopisima nema.[550] Gramatičari navode samo primjer 3. lica množine vьskrьsǫ iz *Suprasaljskoga zbornika*.[551] Nema ga ni u staroruskim tekstovima,[552] dok u hrvatskoglagoljskim tekstovima (koji su poznati po arhaičnosti) nije nikakva rijetkost sve do kraja crkvenoslavenskoga razdoblja.[553] Treba upozoriti da su u starocrkvenoslavenskom, a tako je vjerojatno bilo i u praslavenskom, tematski i 1. sigmatski aorist u dopumbenoj razdiobi. Glagoli koji imaju tematski aorist nemaju 1. sigmatski aorist i obratno.[554] Tu činjenicu često ne znaju ili zanemaruju čak i pisci starocrkvenoslavenskih gramatika pa navode kao primjere za obje vrste aorista oblike istoga glagola.[555]

Tematski je samoglasnik u 1. licu svih triju brojeva i u 3. licu množine bio *-o-*, a u ostalim licima *-e-*, a na njega su se dodavali sekundarni nastavci.

Jednina	Dvojina	Množina
1. *wuz-leg-o-m → vъzlegъ	*wuz-leg-o-wē → vъzlegově	*wuz-leg-o-mon → vъzlegomъ
2. *wuz-leg-e-s → vъzleže	*wuz-leg-e-tō → vъzležeta	*wuz-leg-e-te(s) → vъzležete
3. *wuz-leg-e-t → vъzleže	*wuz-leg-e-te → vъzležete	*wuz-leg-o-nt → vъzlegǫ

[549] Usp. Aitzetmüller 1991: 184.
[550] Usp. Haburgaev 1974: 268.
[551] Usp. Kurz 1969: 141, Hamm 1974: 165.
[552] Usp. Kuznecov 1961: 105 i 106.
[553] Jurčević (2002: 67) u Psaltiru hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara iz 15. i 16. st. navodi više od sedamdeset potvrda te kategorije.
[554] Usp. Reinhart 1992: 367.
[555] Reinhart (1992: 367) u bilješci br. 2 navodi primjere gramatika čiji autori to ne znaju kao i onih koji to znaju.

Kako je vidljivo, svi se oblici mogu objasniti s pomoću uobičajenih glasovnih promjena. U 1. licu jednine i množine kratko *ŏ* ispred nosnoga sonanta na kraju riječi prelazi u kratko *ŭ*, ne razvija se na tom položaju nosni samoglasnik, već se nosni sonant gubi i dobiva se kao rezultat u starocrkvenoslavenskom -ъ.[556] Suglasnici *-s* i *-t* u 2. i 3. licu jednine otpadaju zbog zakona otvorenih slogova čime se ta dva oblika međusobno izjednačuju. Nastavci u dvojini i u 1. i 2. licu množine isti su kao i u prezentu i o njima je sve rečeno tamo. U 3. licu množine tematski samoglasnik *o* i nosni sonant nalaze se u istom slogu i zato se očekivano u tom obliku pojavljuje nosni samoglasnik *ǫ*, a završno je *-t*, kao i u 3. licu jednine, otpalo zbog zakona otvorenih slogova. Spomenuti treba da kod glagola na *-nǫti* sufiks *-nǫ-* otpada, pa se u aoristu tematski samoglasnik dodaje izravno na korijen: **dvig-om* → dvigъ, **dvig-es* → dviže, **dvig-et* → dviže itd.

U indoeuropskom se prajeziku tematski aorist od prezenta razlikovao ne samo sekundarnim ličnim nastavcima, već i nultim prijevojnim stupnjem korijena. U slavenskim se jezicima ta prijevojna razlika više ne raspoznaje, tako da tematski aorist i prezent imaju isti oblik korijena. Razlog su tomu djelomice glasovne promjene koje su se u međuvremenu dogodile, a djelomice to što je slavenski tematski aorist po mnogim istraživačima postao stapanjem indoeuropskoga aorista i imperfekta.[557] Tako se tumače gotovo svi oblici glagola s osnovom na suglasnik. Jedino se aorist glagola mošti (mogъ, može, ...) najčešće smatra prežitkom indoeuropskoga perfekta, iako se ni kod njega ne može isključiti mogućnost da je riječ o starom imperfektu.[558] Iznimno se rijetko korijen pojavljuje u nultom prijevojnom stupnju, primjerice kod oblika vrъgъ (prema infinitivu vrěšti ← **verg-ti*), ali i tada ima isti oblik kao u prezentu (vrъgǫ).

6.4.2.3. Prvi sigmatski aorist

Sigmatski je aorist najraširenija oblik aorista u slavenskim jezicima koji je prodro u sve glagolske razrede. Kako je već rečeno u uvodnom dijelu, u slavenskim jezicima postoje dva sigmatska aorista, prvi i drugi ili oh-aorist. Prvi je naslijeđen iz indoeuropskoga prajezika,[559] a drugi je slavenska inovacija. Usporedbom s drugim

[556] Usp. poglavlje 2.2.3.

[557] Usp. Kuznecov (1961: 108-109) i Arumaa (1985: 298).

[558] Usp. Aitzetmüller (1991: 185).

[559] Prema Toporovu (1961.) sigmatski aorist nije općeindoeuropska kategorija, već samo (postindoeuropski) dijalektizam, odnosno izoglosa svojstvena samo nekim indoeuropskim dijalektima. Usp str. 52-53: *Nam kažetsja celesoobraznym pojti ešče dal'še, čem eto obyčno delajut, i utverždat', čto sigmatičeskij aorist ne javljaetsja kategoriej, svojstvennoj indoevropejskomu prajazyku. Po našemu mneniju, on voznik liš' v nekotoryh dialektah v kačestve osoboj izoglossy.* (Čini nam se svrhovitim poći još dalje nego se to obično radi i tvrditi da sigmatski aorist nije kategorija svojstvena indoeuropskom prajeziku. Po našem mišljenju on je nastao samo u nekim dijalektima kao posebna izoglosa.)

indoeuropskim jezicima utvrđeno je da je promjena prvoga sigmatskoga aorista u prajeziku najvjerojatnije bila dijelom tematska, a dijelom atematska.[560] I unutar prvoga sigmatskoga aorista mogu se formalno razlučiti dvije podskupine: stariji i mlađi tip.

Stariji tip ograničen je na mali broj glagola čiji korijen završava na suglasnik. Reinhart (1992: 368-369) navodi 17 osnovnih starocrkvenoslavenskih glagola koji u cijeloj paradigmi (kao i u paradigmama prefiksalnih izvedenica) imaju takve aoristne oblike, dva glagola koja, osim toga, imaju i analoški uvedeno *-h-* i dva glagola kod kojih takvi oblici nisu potvrđeni u kanonskim starocrkvenoslavenskim, već u kasnijim tekstovima. Lunt (1974: 92) navodi nešto manji popis od ukupno 15 glagola (korijena), a puni popis svih potvrda glagolskih oblika (i onih izvedenih) u starocrkvenoslavenskim tekstovima daje Aitzetmüller (1977.). Taj tip aorista pokazuje dobro staru, iz indoeuropskoga prajezika naslijeđenu strukturu. Formant *-s-* (sigma) dodaje se neposredno na korijenski suglasnik:

Jednina		
1.*rēk-s-om → rěhъ	*vēd-s-om → věsъ	*probōd-s-om → probasъ
2. *rekes → reče	*vedes → vede	*probodes → probode
3. *reket → reče	*vedet → vede	*probodet → probode
Dvojina		
1. *rēk-s-owē → rěhově	*vēd-s-owē → věsově	*probōd-s-owē → probasově
2. *rēk-s-tō → rěsta	*vēd-s-tō → věsta	*probōd-s-tō → probasta
3. *rēk-s-te → rěste	*vēd-s-te → věste	*probōd-s-te → probaste
Množina		
1. *rēk-s-o-mon → rěhomъ	*vēd-s-o-mon → věsomъ	*probōd-s-o-mon → probasomъ
2. *rēk-s-te → rěste	*vēd-s-te → věste	*probōd-s-te → probaste
3. *rēk-s-nt → rěšę	*vēd-s-nt → věsę	*probōd-s-nt → probasę

Izvorno je *s* iza *k*, a ispred samoglasnika, prešlo u *h* prema pravilu ruki, što pokazuje starinu toga oblika. Osobita je karakteristika toga oblika i prijevojna duljina korijenskoga samoglasnika. Ta je pojava ograničena na indoeuropske samoglasnike *e* i *o* (koji u praslavenskom daju *ě* i *a*), pa i to svjedoči o njegovoj starini. Završni korijenski suglasnik gubi se (zbog zakona otvorenih slogova) ispred formanta *-s-* u svim oblicima osim 2. i 3. lica jednine. Zbog otpadanja suglasničkoga sekundarnoga nastavka *-s* i *-t* izjednačili su se oblici 2. i 3. lica jednine. Kako je vidljivo, u njima nije posvjedočena ni prijevojna duljina korijenskoga samoglasnika. Aitzetmüller (1991: 184) smatra da se to može objasniti težnjom za ponovnim uspostavljanjem prvotnoga oblika korijena. Izvorni bi oblici **vēd-s-s* i **vēd-s-t*, zbog zakona otvorenih slogova, prouzročili redukciju korijena na oblik **vē-* (→ *vě-*), što je izbjegnuto

[560] Usp. Arumaa 1985: 302.

uvođenjem oblika vede. Taj se oblik tradicionalno najčešće objašnjava kao oblik asigmatskoga (tematskoga) aorista koji se proširio na sigmatski aorist. Aitzetmüller međutim ne smatra takvo objašnjenje jako vjerojatnim i misli da je vjerojatnija pretpostavka kako je tu riječ o ostatku staroga, indoeuropskoga imperfekta koji je razmjerno kasno potisnut od novoga slavenskoga imperfekta i u početku se još neko vrijeme rabio usporedno s njim.

Kod druge, znatno brojnije skupine formant *-s-* dodaje se na osnovu proširenu samoglasnikom:

Jednina		
1.*nosī-s-om → nosihъ	*weidē-s-om → viděhъ	*wairouā-s-om → věrovahъ
2. *nosīs → nosi	*weidēs → vidě	*wairouās → věrova
3. *nosīt → nosi	*weidēt → vidě	*wairouāt → věrova
Dvojina		
1. *nosī-s-owē → nosihově	*weidē-s-owē → viděhově	*wairouā-s-owē → věrovahově
2. *nosī-s-tō → nosista	*weidē-s-tō → viděsta	*wairouā-s-tō → věrovsta
3. *nosī-s-te → nosiste	*weidē-s-te → viděste	*wairouā-s-te → věrovaste
Množina		
1. *nosī-s-o-mon → nosihomъ	*weidē-s-o-mon → viděhomъ	*wairouā-s-o-mon → věrovahomъ
2. *nosī-s-te → nosiste	*weidē-s-te → viděste	*wairouā-s-te → věrovaste
3. *nosī-s-nt → nosišę	*weidē-s-nt → viděšę	*wairouā-s-nt → věrovašę

Kako je vidljivo iz navedenih primjera, promjena je u 1. licu sva tri broja tematska. Prije (sekundarnog) nastavka pojavljuje se tematski samoglasnik *-o-*. U oblicima glagola nositi *h*, kao i iz njega prvom palatalizacijom dobiveno *-š-* u 3. licu množine, postalo je pravilom ruki, što se vidi i po tome da se ispred suglasnika čuva *s*. U oblicima ostala dva glagola analoškoga je podrijetla, tj. nastalo je širenjem izvan izvornoga područja. Ovdje se i 2. i 3. lice jednine mogu objašnjavati glasovnim razvojem, tj. gubljenjem završnih suglasnika **-s-s* i **-s-t* na kraju riječi zbog zakona otvorenih slogova, čime su se ti oblici formalno izjednačili s oblicima asigmatskoga aorista.

Nije lako odrediti podrijetlo sigmatskog aorista. Obično se sigma smatra proširkom osnove, ali teškoće stvara njegova pojava izvan aorista. Kako je rečeno u poglavlju 6.2.1., sigma je i glavno obilježje staroga futura i još nekih oblika, a vidjeli smo da postoji određena komplementarnost u čuvanju staroga s-futura sa sigmatskim aoristom. Sigma se kao formant pojavljuje i u nekim prezentskim oblicima. Po svemu sudeći, uloga je sigmatskoga aorista u indoeuropskom prajeziku bila ograničenija, a kasnije, u praslavenskom on se širi izvan izvornoga područja, što svjedoči o njegovu kasnijem postanju.[561]

[561] Usp. Arumaa 1985: 306.

6.4.2.4. Drugi sigmatski aorist (oh-aorist)

Drugi je sigmatski aorist sigurno slavenska inovacija i najmlađi oblik aorista,[562] što potvrđuje i činjenica da ga uopće nema u nekima od najstarijih starocrkvenoslavenskih spomenika kao što su *Marijinsko evanđelje*, *Kločev glagoljaš* i *Sinajski psaltir*. Danas većina istraživača misli da je nastao analogijom prema samoglasničkim osnovama. Kod njih se, kako se može vidjeti u tablici za glagole nositi, viděti i věrovati, stvorila shema u kojoj se glas *h* pojavljuje između samoglasnika, a *s* ispred suglasnika. Od te su sheme odudarale samo dvije arhaične kategorije: stariji tip sigmatskoga aorista glagola na suglasnik tipa věsъ, basъ i sl. te tematski aoristi tipa idъ, ili dvigъ. Problem je riješen uvođenjem i u te glagole formanta *h/s*, a time automatski i prelaskom asigmatskih aorista u sigmatske. Tako su za sve aoriste dobiveni jedinstveni nastavci: *-hъ, -ø, -ø, -hově, -sta, -ste, -homъ, -ste, -šę*. Budući da se u navedene dvije kategorije glagola ti nastavci na suglasnički završetak osnove nisu mogli dodati bez tematskoga samoglasnika, poopćen je u svim oblicima, osim 2. i 3. lica jednine, ispred *h/s* tematski samoglasnik *-o-*:

Jednina		Dvojina		Množina	
1. dvig-o-hъ	ved-o-hъ	dvig-o-hově	ved-o-hově	dvig-o-homъ	ved-o-homъ
2. dviže	vede	dvig-o-sta	ved-o-sta	dvig-o-ste	ved-o-ste
3. dviže	vede	dvig-o-ste	ved-o-ste	dvig-o-šę	ved-o-šę

Time je aorist svih glagola sveden na istu opću shemu. Osim toga, ujednačena je i glagolska osnova u svim oblicima, jer je sada i kod glagola koji su imali stariji tip sigmatskoga aorista korijenski samoglasnik u svim licima u istom prijevojnom stupnju kao u 2. i 3. licu jednine. Znatno je manje sloge među istraživačima oko toga zašto je kao tematski poopćen samoglasnik *-o-*, a ne *-e-* i u kojim je oblicima započela zamjena starijih tipova drugim sigmatskim aoristom.[563] Valja napomenuti da je u zapadnoslavenskim jezicima (u razdoblju dok su još imali aorist) u svim oblicima poopćen tematski samoglasnik *-e-*, kao u 2. i 3. licu jednine.[564] To je prema Aitzetmülleru (1991: 188) također pokazatelj da se drugi sigmatski aorist razvio razmjerno kasno, u općeslavenskom razdoblju jer je razvoj na različitim dijelovima slavenskoga područja bio različit.

[562] Izdvojena su mišljenja poput onoga Jurija Vladimiroviča Otkupščikova (1963.) da je već u praslavenskom, osim atematskoga postojao i tematski oblik sigmatskoga aorista, tj. da su oblici rekohъ i vedohъ jednako stari kao rěhъ i věsъ.

[563] Kratak prikaz pogleda na razvoj drugoga sigmatskoga aorista navodi Arumaa (1985: 308-309).

[564] Usp. staropoljski oblik 1. lica jd. idziech i oblike 3. lica mn. wynidziechą, ukradziechą; staročeške oblike 1. lica jd. jidech, nesech, řečech i 3. lica mn. přečitechu, pohřebechu, seděchu; gornjolužičkosrpske oblike 1. lica jd. wupasech, 1. lica mn. wupasechmy, 2. lica mn. wupasešće i 3. lica mn. wupasechu te donjolužičkosrpske oblike 1. lica jedn. dońasech, 1. lica množ. dońasechmy, 2. lica mn. dońasešće i 3. lica mn. dońasechu. Usp. Stieber 1979: 228.

6.4.3. Imperfekt

Indoeuropski se imperfekt tvorio od prezentske osnove sekundarnim nastavcima. Strukturno je bio sličan tematskomu aoristu od kojega se razlikovao samo prijevojem. Sačuvan je jedino u hetitskom, grčkom i indoiranskim jezicima, a u ostalim je porodicama ili izgubljen ili zamijenjen novim tvorbama. Slavenski imperfekt nema podudarnoga oblika u ostalim indoeuropskim jezicima, čak ni u baltičkima, pa se mora zaključiti da je riječ o slavenskoj inovaciji. Svojstveni su tomu obliku završetci *-ěahъ/-aahъ*, *-ěaše/-aaše*, ..., *-ěahǫ/-aahǫ*.

	vesti	bьrati	tešti	hoditi
Jednina				
1.	veděahъ	bьraahъ	tečaahъ	hoždaahъ
2.	veděaše	bьraaše	tečaaše	hoždaaše
3.	veděaše	bьraaše	tečaaše	hoždaaše
Dvojina				
1.	veděahově	bьraahově	tečaahově	hoždaahově
2.	veděašeta	bьraašeta	tečaašeta	hoždaašeta
3.	veděašete	bьraašete	tečaašete	hoždaašete
Množina				
1.	veděahomъ	bьraahomъ	tečaahomъ	hoždaahomъ
2.	veděašete	bьraašete	tečaašete	hoždaašete
3.	veděahǫ	bьraahǫ	tečaahǫ	hoždaahǫ

Kako je vidljivo iz tablice, završetci *-aahъ*, *-aaše*, ..., *-aahǫ* pojavljuju se kod glagola čija osnova završava na samoglasnik *a* ili na palatalni suglasnik. U oblicima kao što su tečaahъ, možaahъ i sl. palatalni je suglasnik postao palatalizacijom velarnoga suglasnika koji se nalazio na kraju osnove, a to znači da i za takve glagole moramo pretpostaviti kao polazni oblik završetka *-ěahъ* (← **-ēahom*). *Jat* (dugo *ē*) je, nakon što je izazvao prvu palatalizaciju prethodnoga velara, iza palatala prešao u *a*.[565] Kod oblika kao što su hoždaahъ, nošaahъ, lovljaahъ i sl. palatalni je suglasnik postao jotacijom. Budući da je riječ o glagolima druge konjugacije (i-glagolima), najjednostavnije je pretpostaviti da je *j* koji je izazvao jotaciju postao od osnovnoga *i* ispred samoglasnika, a to znači da i u tom slučaju možemo pretpostaviti da je prvo *a* u završetku *-aahъ* postalo prijeglasom od *ě* (dugoga *ē*) iza palatalnoga suglasnika. Prema tome, za rani praslavenski možemo kao pravilo pretpostaviti da se završetak *-aahъ* pojavljuje samo kod glagola čija osnova završava na *a*, a kod svih ostalih završetak *-ěahъ*.

Velika je nesloga među istraživačima oko postanka slavenskoga imperfekta, od početka slavistike sve do naših dana. Mnogo je različitih objašnjenja koja se okvirno mogu podijeliti u dvije skupine: jedan dio istraživača smatra oblike slavenskoga imperfekta složenicama koje se sastoje od dvije osnove, a drugi dio misli da je riječ o morfološkim izvedenicama od jedne osnove.[566]

[565] Usp. Mihaljević 2002: 151-152.

Prvo je tumačenje znatno starije od drugoga. Zastupao ga je već Franz Bopp, a nakon njega i mnogi drugi poznati slavisti i indoeuropeisti. Prema tom tumačenju na osnovni glagol, koji je prvi dio složenice, dodaje se neki oblik pomoćnoga glagola. Većina zastupnika takva tumačenja vidi u drugom dijelu (*-ahъ*) nekakav oblik glagola *biti*, točnije korijena **es-*. Bopp, Schleicher, Miklošič i Jagić tumačili su taj dio kao imperfekt bez augmenta.[567] Nasuprot njima, Wiedemann, Vondrák, Lehr-Spławiński i Lühr pretpostavljaju da je drugi dio oblik tematskoga imperfekta s augmentom. Brandt u drugom dijelu vidi aoristni oblik korijena **es-*, a Weingart, Stang i Kortlandt prednost daju perfektnoj osnovi **ōs-*. Odudara od većine tumačenje Karla Brugmanna koji u drugom dijelu vidi oblik jahъ (od glagola *jahati*) kojemu je u osnovi korijen **jā-* 'ići, voziti se'.

Među jezikoslovcima koji slavenski imperfekt promatraju kao složenicu od dviju osnova nema suglasja ni pri objašnjavanju prvoga dijela složenice. Jedni u tom dijelu vide različite imenske oblike, a drugi misle da je taj dio glagolskoga podrijetla. Johannes Schmidt tumačio je prvi dio složenice kao infinitiv, odnosno kao dativ odglagolske imenice s nastavkom **-ai* iz kojega monoftongacijom postaje starocrkvenoslavenski *ě*. Infinitiv je u prvom dijelu vidio i O. Wiedemann, ali po njemu nije riječ o dativu, već o instrumentalu jednine na *-ē* ili *-ō* koji se još u baltoslavensko vrijeme mogao rabiti u funkciji infinitiva.[568] Vondrák tumači prvi dio kao odglagolsku imenicu tipa latinskoga legē, amā i litavskoga vedè, sako i sl. Hirt i Hermann svode prvi dio na neutralan oblik koji je bez nastavka, a funkcijom može biti i imenski i glagolski. Slično sudi i Adrados koji u prvom dijelu vidi stare korijenske imenice koje mogu biti istovremeno i imenice i glagoli. Duljinu samoglasnika na kraju prvoga dijela objašnjava uvođenjem laringala.[569] Kretschmer i Liewehr svode prvi dio složenice na particip prezenta. Liewehr smatra da je riječ o nominativu jednine muškoga roda (*-ent* → *ę* → *ē*).[570] Otrębski misli da je prvi dio glagolska osnova proširena tematskim samoglasnikom *-e-* (*ved-e-*). Uspoređuje imperfektne oblike s grčkim složenicama tipa ἀρχέκακος 'početnik zla, koji donosi nesreću'. Pojavu *jata* (← *ē*) objašnjava duljenjem u složenicama pred morfološkim

[566] Kritički različita tumačenja prikazuju Kuznecov (1961: 110-122) i Arumaa (1985: 286-295).
[567] Vidi bilješku 429.
[568] Kao instrumental prvi dio objašnjava i Rosemarie Lühr (1999.).
[569] Arumaa (1985: 289-290) prigovara da u Adradosovu objašnjenju nije jasna prvotna razdioba laringala H_1 i H_2, kao ni njihova uloga u preteritalnim i modalnim osnovama na *ē* i *ā*. O Margulliesovoj kritici Hermannova tumačenja vidi Kuznecov (1961: 113).
[570] O teškoćama s tim objašnjenjem usp. Arumaa (1985: 289) i Kuznecov (1961: 114).

šavom, povezujući to s grčkim složenicama tipa θανατήφορος 'smrtonoša'.[571] Problem je međutim da je tu riječ o dvije strukturno različite tvorbe i da pravilo o duljenju u složenicama vrijedi samo u grčkom, a ni tamo nije posve dosljedno.[572]

Zajedničko je svim tumačenjima koja objašnjavaju slavenski imperfekt kao složenicu da pretpostavljaju složena i glasovno teško prihvatljiva rješenja. Ako se kao drugi dio složenice pretpostavi aorist, stari imperfekt ili perfekt korijena **es-*, teško je objasniti pojavu *h* koji ne može postati pravilom ruki od *s*, jer se ispred *s* nalaze ili *ē* ili *ō*. Isto tako, objašnjenje duljenja samoglasnika na kraju prvoga dijela pričinja znatno veće teškoće nego ako se slavenski imperfekt objašnjava kao izvedenica od samo jedne osnove. Tomu treba dodati i činjenicu da je sintaksa dijelova složenice nejasna. Nije naime na zadovoljavajući način objašnjen odnos prvoga člana složenice na *ē* i *ā* i jednosložnih korijena čiji je samoglasnik dug, kao što su primjerice znaahъ i dějahъ.[573]

Velike su razlike i među onima koji slavenski imperfekt tumače kao izvedenicu od proširene glagolske osnove. Osim formanta *-h-*, jedan je od središnjih problema objašnjenje samoglasnika *ā* koji se pojavljuje ispred *-h-*. Neki smatraju da je taj *ā* postao od prajezičnoga *ē*, a drugi dopuštaju kao polazište i *ē* i *ā*. Nesloge su znatne i oko toga je li slavenski imperfekt tvoren od infinitivne ili prezentske osnove. Dio istraživača povezuje ga s prajezičnim aoristom (infinitivna osnova), a drugi sa starim tematskim imperfektom (prezentska osnova), a treći pak s načinskim oblicima (optativ, injunktiv i sl.).

Pozornost mnogih istraživača zaokupljao je odnos između slavenskoga imperfekta i baltičkoga preterita. Prvi je na vezu slavenskoga imperfekta s baltičkim preteritom upozorio G. K. Uljanov 1889. godine.[574] Slavenski imperfekt s baltičkim preteritom povezuje i F. F. Fortunatov koji smatra da njegove početke treba tražiti u baltoslavenskom prajeziku. Prema njegovu tumačenju stari je indoeuropski imperfekt bio izgubljen već u baltoslavenskom razdoblju. On se kod velikoga dijela neplodnih glagola stopio s asigmatskim aoristom i poprimio značenje aorista. Kada se to dogodilo, kod tih se glagola počeo rabiti i novi imperfekt posuđen od plodnih glagola od istoga korijena s prezentskom osnovom na baltoslavenske *-ē(j)ě*, *-ē(j)ŏ* ili *-ō(j)ě*, *-ō(j)ŏ*.[575]

Prema Josefu Baudišu (1908.) slavenski imperfekt i baltički preterit nisu nastali niti od staroga aorista niti od imperfekta, već od injunktiva. On oba oblika povezuje s italo-keltskim konjunktivom i svodi na indoeuropski injunktiv tvoren sufiksom *-jā-* od

[571] Završetak *-ahъ* izvodi iz augmentiranoga oblika prošloga vremena **ēsom*, ali dopušta i mogućnost da je u osnovi toga dijela složenice stari perfekt od istoga korijena.
[572] Usp. Kuznecov (1961: 113) i Arumaa (1985: 289).
[573] Usp. Arumaa (1985: 290).
[574] Usp. Kuznecov (1961: 116) i Arumaa (1985: 291).
[575] Usp. Kuznecov (1961: 116-117).

glagolskih osnova na dugi samoglasnik, a ta se tvorba zatim analogijom proširila i na druge glagole. Baudiševo su objašnjenje prihvatili Iljinskij i Endzelīns.[576] Kao prednost Baudiševa objašnjenja Arumaa (1985: 291) ističe činjenicu da se njime s pomoću pravilne sufiksacije lako objašnjava postanak slavenskoga imperfekta. Kuznecov (1961: 116) spornim za sva objašnjenja koja slavenski imperfekt izvode iz glagolskih načina smatra to što nije do kraja razriješen problem jesu li ti načini bili dio indoeuropskoga glagolskog sustava ili su se razvili kasnije, u pojedinim porodicama. Nejasna je prema njegovu sudu i značenjska veza između imperfekta i načinskih oblika.

Hans Karstien (1956.) povezao je slavenski imperfekt s armenskim aoristom na *-ace*. Prema njegovu tumačenju slavensko dě̈la-aše u potpunosti odgovara armenskomu 3. licu jednine gorce-ac istoga značenja. Završetak armenskoga aorista sastoji se od dvije jedinice: od *-a-* (← **ā*) koje je pokazatelj imperfektivnosti i *-ce* koje se razvilo iz prajezičnoga **-ske-*. Drugi je dio u praslavenskom dao najprije **-kse-*, zatim pravilom ruki **-khe-*. Nakon toga se skupina *kh* pojednostavnila u *h* koje je prvom palatalizacijom ispred *e* dalo *š*. To znači da slavensko imperfektno *-h-* prema tom tumačenju nije povezano sa *s* iz sigmatskoga aorista, kako pretpostavlja većina istraživača. Karstien smatra da je takav imperfekt prvotno bio plodan samo kod onih glagola koji se u germanskim jezicima smatraju slabima, a tek se kasnije proširio i na tzv. jake glagole. To se tumačenje suočava s ozbiljnim fonološkim problemima. Metateza *sk* → *ks* ne može u praslavenskom biti pravilna promjena jer se u većini slučajeva skupina *sk* ne mijenja. Karstien navodi primjere imperfekta na *-ā-* i iz drugih indoeuropskih jezika, a ne samo iz slavenskih, baltičkih i armenskoga, a pokazao je i da se oblici slavenskoga imperfekta ne podudaraju u cijelosti s baltičkim preteritom.

Jerzy Kuryłowicz objašnjava slavenski imperfekt kao rezultat međusobnoga djelovanja aorista osnovnih glagola i iterativnih glagola. Ta su se dva oblika razlikovala završetcima *-ъ, -e, -e, -ově, -eta, -ete, -omъ, -ete, -ǫ : -ahъ, -a, -a, -ahově, -asta, -aste, -ahomъ, -aste, -ašę*. Taj je odnos doveo do pojave novih završetaka: *-ahъ, -aše, -aše, -ahově, -ašeta, ašete, -ahomъ, -ašete, -ahǫ*. Strukturno i funkcionalno Kuryłowicz dijeli razvoj slavenskoga imperfekta na dva razdoblja: 1. razdoblje do pojave vidskoga sustava i 2. razdoblje nakon pojave vidskoga sustava. U prvom razdoblju imperfekt je u opreci samo s aoristom (bьra *:* bьraaše), a u drugom je suprotstavljen imperfektivnom prezentu na *-aj-* kao njegov oblik prošloga vremena, tj. prez. beretъ : aor. bьra = prez. birajetъ : ipf. biraaše. U drugom je razdoblju imperfekt dobio trajno (durativno) značenje. Preobrazba oblika bьraahъ u biraahъ i njezino povezivanje s prezentom tipa birajǫ uvjetovana je time da su oblici tipa berǫ s kojima je ranije bio povezan oblik bьraahъ dobili buduće značenje. U prvotnim nastavcima *-ahъ, -aše, ..., -ahǫ* dugo *ā* potječe iz iterativnoga prezenta, a *h* je

[576] Usp. Kuznecov (1961: 115-116) i Arumaa (1985: 291).

(umjesto *j* čija je funkcija bila sprječavanje zijeva) poopćeno iz aorista.[577] Složeni imperfektni završetci *-aahъ, -aaše, ..., -aahǫ* stvoreni su pod utjecajem aorista na *-ahъ*. Ti su završetci preneseni i na osnovne glagole, tako da je i prvotni oblik imperfekta glagola vesti prema tom tumačenju glasio **vedaahъ*. Oblik veděahъ razvio se iz njega preustrojem prema glagolima u kojima je *ā* bio iza palatala i zbog toga je trebao prijeći u *ē* (→ *ě*). Prema Kuryłowiczevu tumačenju ni u obliku tečaaše završetak *-aaše* nije se razvio iz *-ěaše*, nego je prvotan, a to znači da u njemu ni palatal *č* ne može biti rezultat prve palatalizacije velara, već je postao analogijom prema prezentskom obliku pečetъ. I ovo je objašnjenje postanka slavenskoga imperfekta mnogima sporno iz više razloga. Nije sigurno da je u ranom praslavenskom opreka između iterativnih i neiterativnih glagola bila dovoljno plodna. Iterativni glagoli imaju često osnovu na *-i-*, a ne na *-a-*. Nedovoljna brojnost glagola na *-a-* dovodi u sumnju pretpostavku da su mogli poslužiti kao izvorište za postanak imperfektivnih oblika. Tomu treba dodati i činjenicu da analoške preoblike imperfektnih završetaka kakve pretpostavlja Kuryłowicz nisu jako vjerojatne. Sporno je objašnjenje da se dugi *ā* najprije (kao i svi drugi stražnji samoglasnici) promijenio u dugo *ē* iza palatala da bi se onda opet promijenio natrag u *ā*,[578] a još je manje vjerojatno da je *č* u pečaaše postalo analogijom, a ne prvom palatalizacijom.

Da slavenski imperfekt nije genetski povezan s baltičkim preteritom na *ē* i *ō*, tvrdila je i Linda Sadnik (1960.). Po njezinu mišljenju riječ je o znatno mlađoj pojavi čiji postanak treba povezati s razvojem »novoga« slavenskoga vidskoga sustava.[579] Njezino tumačenje prihvaća i Rudolf Aitzetmüller (1991: 188-191).[580] Prema tom tumačenju valja poći od pretpostavke da je stari, iz indoeuropskoga prajezika naslijeđeni, imperfekt bio gotovo istovjetan s tematskim asigmatskim aoristom od kojega se razlikovao samo prijevojnim stupnjem korijena, a kod korijena koji nisu bili sposobni za prijevoj nije bilo ni te razlike. Budući da je takvo stanje trajalo stoljećima, ta se činjenica ne može sama po sebi uzeti kao razlog za zamjenu staroga imperfekta novim, već se mora tražiti i nekakav vanjski poticaj. Taj je poticaj dao nastanak gramatičke kategorije vida. Jedan je dio prezentskih oblika (svršeni, neduralivni oblici), kao što je primjerice padetъ poprimio buduće značenje i zato im je bilo potrebno stvoriti nesvršene (durativne) oblike, kao što je padajetъ. Ti novi prezentski oblici nisu imali odgovarajućega prošloga vremena jer je tematski aorist pade bio punktualan i tvorio vidski par s oblikom futurskoga značenja padetъ. Nije bilo moguće za taj oblik stvoriti imperfekt po uzoru na stari imperfekt jer se on izjednačio s tematskim aoristom. Zbog toga je prošli oblik prezentskomu padajetъ tvoren tako da se na osnovu *pada-* doda formant *-ah-* koji je bio već dugo u uporabi kao trajni formant prošloga vremena kod aorista glagola kao što su bьrahъ, pьsahъ, plakahъ i sl. U idućem koraku proširio se taj oblik najprije na glagole čija je osnova završavala na *-a-* (bьrati, metati, plakati, zvati i sl.), zatim na glagole s osnovom na *-ě-*, a onda i na ostale tipove glagola.

Prema Lewu Micklesenu (1973: 260-262) slavenski je imperfekt tvoren od neprezentske osnove koja je kasnije bila pod jakim utjecajem prezenta, a imperfektni su završetci složene cjeline koje se sastoje od tri dijela: 1. završnoga sekundarnoga ličnoga nastavka (istovjetni s onima za aorist); 2. središnje jedinice *-h-* koja označuje prošlost i najvjerojatnije je poopćena iz aorista i 3. od početnoga stativnoga *-ē-* koji je udvostručen da bi se naglasila trajnost radnje prije trenutka govorenja. Kod glagola čija osnova završava samoglasnicima *-ē (-ě) ili *-ō (-ā), koji su u biti također stativni, nije bilo potrebno udvajati stativni element. Između dva samoglasnika umeće se protetsko *j* da bi se spriječio zijev te drugo *ē* iza *j* prelazi u *ā*, a protetsko se *j* ispred stražnjih nevisokih samoglasnika izgubilo.[581] Sekundarni su nastavci dodani s pomoću tematskih samoglasnika *-e-/-o-* tako da je *-e-* ispred nenosnih zubnih suglasnika, a drugdje je *-o-*. Ako osnova na koju se dodaju takvi složeni završetci nije bila akcentogena, naglasak uvijek pada na prvi dio složenoga stativnoga formanta *-ē+ē* što znači da je on bio akcentogen. Drugim riječima, za starocrkvenoslavenske se imperfektne nastavke pretpostavlja iduća derivacija.

Jednina	Dvojina	Množina
1. ē-j-ē-h-o-m → ějahъ → čahъ	ē-j-ē-h-o-wē → čahově	ē-j-ē-h-o-mon → čahomъ
2. ē-j-ē-h-e-s → čaše	ē-j-ē-h-e-tō → čašeta	ē-j-ē-h-e-te → čašete
3. ē-j-ē-h-e-t → čaše	ē-j-ē-h-e-te → čašete	ē-j-ē-h-o-nt → čahǫ

Kod glagola druge konjugacije s osnovom na *-ī-* taj se samoglasnik ispred samoglasnika mijenja u *j* iza kojega i prvo *ē* stativnoga dijela prelazi u *ā*, a *j* koji je postao od *ī* izaziva jotaciju prethodnoga suglasnika: **nosi-ējēhom* → **nosjējēhŭ* → **nosjajahŭ* → nošaahъ.

Iako je prikazan samo dio tumačenja, očito je da još uvijek nema zadovoljavajućega, općeprihvaćenoga objašnjenja postanka slavenskoga imperfekta. Jasno je da je taj oblik tvoren sekundarnim ličnim nastavcima, istim onima kao i aorist. Mnogi

[577] Prvi je *h* u slavenskom imperfektu kao posuđenicu iz aorista tumačio Uljanov. Usp. Arumaa (1985: 294).

[578] O tome usp. Mihaljević (2002: 151-152).

[579] Usp. str. 22 u Sadnik 1960: *Auf Grund des bisher Gesagten glaube ich, dass die in Rede stehenden »Neoimperfekte« eine ausschliesslich im slavischen Verbalsystem verankerte Erscheinung sind und in der Entwicklung dieses Systems ihren Ursprung haben. So scheint es mir naheliegend, ihre Bildung in Zusammenhang mit der Entwicklung der »neuen« Aspektkategorie zu betrachten, ...* (Na temelju onoga što je dosad rečeno vjerujem da su »novi imperfekti« o kojima je riječ pojava ukotvljena isključivo u slavenski glagolski sustav i da njihov postanak ima svoj izvor u razvoju toga sustava. Zato mi se čini bliskim povezati njihovu tvorbu s razvojem »nove« kategorije vida.)

[580] Isto tumačenje iznosi i Klaus Trost (1972: 5-11) u poglavlju C (*Grundzüge des slavischen Verbalaspektes*) prvoga dijela svoje knjige. Usp. osobito str. 8.

[581] O tome usp. Mihaljević (2002: 145-146).

istraživači, na ovaj ili onaj način, povezuju imperfektno *h* s aoristnim formantom *s/h*. Većina je suglasna i oko toga da je novi slavenski imperfekt, za razliku od staroga indoeuropskoga, tvoren od infinitivne osnove, iako se u starocrkvenoslavenskim tekstovima sporadično pojavljuju i oblici koji su tvoreni od prezentske osnove (viděahъ, zověahъ, besědujaše, prijemljaše, meštaahǫ i sl.). Većina je takvih oblika potvrđena u mlađim spomenicima kao što je *Suprasaljski zbornik* i zbog toga mnogi smatraju da su kasnijega postanja.[582] Kako se vidjelo, malo je sloge pri objašnjavanju prvoga dijela imperfektivnih završetaka, onoga dijela ispred *h*. Već u mlađim starocrkvenoslavenskim spomenicima pojavljuju se stegnuti oblici u kojima je *-ěhъ,..., -ěhǫ* umjesto *-ěahъ, ..., -ěahǫ* i *-ahъ, ..., -ahǫ* umjesto *-aahъ, ..., -aahǫ* (paděše, vožďaše itd.). Takvi su stegnuti oblici prevladali u crkvenoslavenskom razdoblju kao i u suvremenim slavenskim jezicima. Od suvremenih slavenskih jezika imperfekt je, kako je već spomenuto u poglavlju 6.1.5., živ jedino u južnoslavenskim jezicima (osobito bugarskom) te u lužičkosrpskom. Sudeći prema stanju u staroruskim tekstovima, čini se da je na istočnoslavenskom prostoru izgubljen već u 14. st.[583]

6.4.4. Imperativ

Imperativ je zapovjedni način koji izriče poticaj, naredbu, zabranu ili molbu da se što izvrši. Stari je indoeuropski imperativ u slavenskim jezicima izgubljen. Jedini bi njegov ostatak mogla biti čestica *da* – u modalnome, optativno-konjunktivnom značenju – koju neki slavisti izvode iz indoeuropskoga imperativnoga oblika **dō*.[584] Novi se slavenski imperativ obično izvodi iz indoeuropskoga tematskoga optativa. Specifična mu je oznaka kod glagola prve konjugacije optativni formant **-oi-*[585] na koji se dodaju (sekundarni) lični nastavci. Već u starocrkvenoslavenskom jeziku paradigma je svedena na 2. i 3. lice jednine te 1. i 2. lice dvojine i množine.[586] Ostali se oblici pojavljuju iznimno rijetko. Razlog za suženje paradigme Darden (1997.) vidi upravo u promjeni funkcije iz optativa u imperativ. Prvo lice jednine ne može imati snagu naredbe (imperativa) i zato se u najranijim slavenskim tekstovima pojavljuje samo kao relikt. Želja izražena u drugom licu može se lako interpretirati kao naredba ili zahtjev i tu optativ lako može postati imperativ. Isto tako želja izražena u prvom licu dvojine i množine može biti shvaćena kao zahtjev da se sugovornik (jedan ili više njih) uključi u radnju s govornikom. Nasuprot tomu, želja da se 3. lice uključi u radnju može biti naredba samo ako je izrečena od Boga, kralja ili koje druge osobe na rukovodećem položaju. Treće lice optativa

[582] Usp. Kuznecov 1961: 122 i Arumaa 1985: 285.
[583] Usp. Arumaa (1985: 284).
[584] Usp. Fasmer 1986: 480, Gołąb 1964: 28-31 i Matasović 2008: 280. O tome vidi i u Vaillant 1966: 30 te Mihaljević 2004: 9-10.
[585] Usp. grč. φέροις, skr. bhárēs i got. baírais.
[586] Usp. Vaillant 1966: 31.

samo po sebi ne može također imati primarno imperativno značenje. To je i razlog zašto je i 3. lice jednine kasnije u slavenskim jezicima zamijenjeno perifrastičnim konstrukcijama.[587] Slavenski se imperativ tvorio od prezentske osnove prema dva osnovna modela.[588] Glagoli prve konjugacije imaju u jednini na kraju osnove samoglasnik *-i-*, a u množini *-ě-*, a kod glagola druge konjugacije samoglasnik *-i-* na kraju je osnove u svim brojevima. To znači da se starocrkvenoslavenski oblici izvode na sljedeći način:

Jednina	Dvojina	Množina
2. *wed-oi-s → vedi	1.*wed-oi-wē → veděvě	1.*wed-oi-mon → veděmъ
3.*wed-oi-t → vedi	2.*wed-oi-tō → veděta	2.*wed-oi-te → veděte

Kako je vidljivo iz tablice, u 2. i 3. licu jednine, umjesto očekivanoga *ě*, što je uobičajeni rezultat monoftongacije diftonga **oi*, pojavljuje se *ī*. To se odstupanje obično objašnjava fonološki, a kao razlog za pojavu drukčijega odraza navodi se akutska (uzlazna) intonacija.[589] Ima međutim i onih koji takvo objašnjenje ne smatraju jako vjerojatnim.[590] Oni to odstupanje opisuju morfološki, analogijom prema oblicima kao što su znaji, nosi i sl.[591]

Kao i u aoristu i imperfektu, otpadanjem završnih *-s* i *-t* (zbog zakona otvorenih slogova) izjednačili su se oblici 2. i 3. lica jednine.

U prvom licu množine oni istraživači koji prihvaćaju Fortunatovljevu pretpostavku da je indoeuropsko kratko *ŏ* i ispred *s* na kraju riječi davalo *ŭ* rekonstruiraju nastavak **-mos*, dok pristalice Leskienova tumačenja, prema kojemu je *ŏ* prelazilo u *ŭ* samo ispred nosnika, rekonstruiraju nastavak **-mon*, kao u gornjoj tablici.

Kod glagola III. razreda prema klasifikaciji na temelju prezentske osnove iz poglavlja 6.3.2. pravilnim se glasovnim razvojem i u jednini i u dvojini i u množini **-oi-* odražava kao *-i-*: **znajois* → **znajeis* → znaji, ..., **znajoite* → **znajeite* → znajite.

[587] O tome kako se u pojedinom jeziku tvore opisni (perifrastični) oblici imperativa usp. Stieber 1979: 221-222.
[588] To vrijedi za starije razdoblje u svim slavenskim jezicima. Usp. Kurzová 1971., na str. 46: *Ve starším stadiu slov. jazyků se vyskytují především oba modely uvedené pro stsl.* (U starijem razdoblju slav. jezika pojavljuju se ponajprije oba modela navedena za stsl.)
[589] Usp. Mihaljević (2002: 154).
[590] Usp. primjerice Aitzetmüller (1991.), bilješka 285 na str. 192: *Intonationsunterschiede bewirken keine divergierende lautliche Entwicklung.* (Intonacijske razlike ne uzrokuju divergentne glasovne razvoje.)
[591] Usp. Stieber 1979., str. 215: *najprościej przyjąć, że ujednolicenie końcówki **-ī** u wszystkich prawie czasowników (...) nastąpiło przez wyrównanie do typu »miękkiego«, w którym **-i** powstało drogą rozwoju fonetycznego. Stąd formy 2. i 3. imperat. **nesi**, **beri** itd. zamiast spodziewanych ***nesě**, ***berě**.* (najjednostavnije je prihvatiti da je ujednačenje nastavka *-ī* kod gotovo svih glagola (...) nastupilo izjednačavanjem s »mekim« tipom, u kojemu je *-i* postalo glasovnim razvojem. Odatle oblici 2. i 3. lica imperativa *nesi*, *beri* itd. umjesto očekivanih **nesě*, **berě*.)

Razlog je tomu, naravno, prijeglas (prilagodba samoglasnika) zbog kojega je diftong **oi* prešao iza *j* u **ei* što se onda prema očekivanju odražava kao *i*.

Kod glagola čija osnova završava velarnim suglasnikom u imperativu se u starocrkvenoslavenskom pojavljuje nepravilni nulti prijevojni stupanj, pa tako prema prezentskim oblicima: rekǫ, pekǫ, tekǫ i sl. imamo rьci, pьci, tьci itd.[592] Prema očekivanju, u tim su oblicima velari sibilarizirani. Tradicionalno se smatra da je tu riječ o drugoj palatalizaciji velara, ali ako prihvatimo tvrdnju da je treća palatalizacija starija od druge, tada su velari u tim oblicima mogli biti sibilarizirani i trećom palatalizacijom, jer se (prije monoftongacije) nalaze u okolini *ǐ – o* koja ispunjava uvjete za odvijanje te promjene.[593] Međutim, iza odraza treće palatalizacije provodi se prilagodba samoglasnika, kojom se diftong **oi* iza palatalnih glasova mijenja u **ei* koji zatim daje *ī*. Za jedninske oblike to nije problematično jer je u njima očekivani rezultat *-i*, ali i u dvojini i množini tih glagola trebalo bi tada biti *i* (**rьcite*). Pojava *-ě-* u starocrkvenoslavenskom tekstovima (rьcěta, rьcěte) pokazuje da je u njima na djelu 2. palatalizacija velara. Lunt (1981: 23 i 69) pretpostavlja da je *-ě-* u dvojinskim i množinskim oblicima tih glagola sekundaran i da se najvjerojatnije pojavljuje analogijom prema oblicima možete (← **măgăite*) i vedete. U suvremenom su hrvatskom oblici korijena i tih glagola izjednačeni s prezentom.

Diftong **oi* u poredbenim se gramatikama obično razlaže na *-o + ī-*, pri čemu se *-o-* objašnjava kao prijevojni stupanj tematskoga samoglasnika, a *-ī-* (**-iH$_1$*) kao nulti prijevojni stupanj atematskoga optativnoga formanta **-jē* (**-jeH$_1$*).[594] Nasuprot tomu, Antoine Meillet je 1931. godine dokazivao da se optativni sufiks ne može raščlaniti na *o + i*, već da je riječ o jedinstvenom sufiksu.[595]

Kod glagola druge konjugacije najčešće se pretpostavlja dodavanje optativnoga sufiksa **-ī* na prezentsku osnovu, nakon čega se dva *ī* stežu u jedno:

Jednina	Dvojina	Množina
2. *nosī-ī-s → nosi	1. * nosī-ī-wē → nosivě	1. * nosī-ī-mon → nosimъ
3. * nosī-ī-t → nosi	2. * nosī-ī-tō → nosita	2. * nosī-ī-te → nosite

I tu naravno ima onih koji takvo objašnjenje ne smatraju vjerojatnim, već kao polazište za te oblike uzimaju stari indoeuropski imperativ (a ne optativ) koji je u jednini bio jednak čistoj osnovi (skr. bhára, grč. φέρε, lat. age, fer i sl.).[596]

Atematski glagoli imaju u jednini završetak *-ždь* (koji pretpostavlja starije **-dj*), a u dvojini i množini *-di-*:

[592] O tumačenjima toga prijevoja usp. Arumaa 1985: 311.
[593] Usp. Mihaljević 2002: 162-166.
[594] Usp. Vaillant 1966: 32 i 34, Watkins 1969: 226, Szemerényi 1989: 278, Beekes 1995: 246, Darden 1997: 81, Krasuhin 2004: 226, Remnëva 2004: 273-274, Matasović 2008: 282 itd.
[595] Prema Watkinsu (1969: 230) u BSL 32.
[596] Usp. Aitzetmüller (1991: 192-193).

	Jednina	
2. daždь	jaždь	věždь
3. daždь	jaždь	věždь
	Dvojina	
1. dadivě	jadivě	vědivě
2. dadita	jadita	vědita
	Množina	
1. dadimъ	jadimъ	vědimъ
2. dadite	jadite	vědite

Obično se misli da su ti završetci nastali od indoeuropskoga optativnoga sufiksa **-jē-* (u jednini), odnosno **-ī-* (u množini),[597] iako se završetak 2. i 3. lica jednine ne može glasovno povezati s pretpostavljenim prajezičnim oblicima **-jēs* i **-jēt*. Zato neki jezikoslovci pretpostavljaju da u osnovi jedninskih oblika nije optativni sufiks **-jē-*, nego nastavak 2. lica jednine staroga, indoeuropskoga imperativa atematskih glagola **-dhi*.[598] Prema tom tumačenju od polaznoga **dad+dhi* disimilacijom *dd → zd* dobiva se slavensko **dazdь*. To je ista disimilacijska promjena koja skupine *tt* i *dt* mijenja u *st*.[599] Promjenu *zd* u *žd* u starocrkvenoslavenskome Kurz tumači kao posljedicu promjene izvornoga imperativa pod utjecajem optativa s punim prijevojnim stupnjem. Međutim, i takvo se objašnjenje susreće s ozbiljnim glasovnim problemima.[600] Lew Micklesen (1973: 253) tvrdi da su i ti oblici, kao i množinski, tvoreni optativnim sufiksom **-ī-* koji se pod utjecajem naglaska razdvojio na *-jǐ-*. Pretpostavlja da je kod atematskih glagola, za razliku od svih drugih, u 2. i 3. licu jednine ipak bio moguć pomak naglaska s imperativnoga morfema na prethodni slog i da je to uzrokovalo dijeljenje sufiksa **-ī-*: **dōd-ī́-s → *dṓd-īs → *dṓd-ī → *dṓd-ji →* dážđь. Oblik na *-žđь* pojavljuje se i u 2. i 3. licu jednine glagola viděti (viždь) koji pripada drugoj konjugaciji. Njega se može objašnjavati tako da se niz **-ī-ī-* nije, kao drugdje, stegnuo u *-ī-* već se razdijelio na **-j + ī*. Pitanje je međutim zašto se to nije dogodilo i kod drugih glagola druge konjugacije, osobito kod glagola na *-diti* (hoditi, roditi i sl.), već samo u oblicima toga glagola. Kao razlog može se možda navesti povođenje za sličnim atematskim glagolom věděti, ali to je samo spekulativna pretpostavka. Valja spomenuti da su u *Sinajskom euhologiju* samo tri potvrde oblika na *-žđь*, sve tri kod glagola viděti. Na svim drugim mjestima i atematski glagoli imaju imperativne oblike 2. i 3. lica jednine na *-i*: daždi, otъdaždi, podaždi, prědaždi, vъdaždi, pověždi, zapověždi te jednom i viždi. Ti se

[597] Zbog toga se tvorba imperativa atematskih glagola često opisuje kao podinačica prvoga modela svojstvenoga prvoj konjugaciji. Usp. Kurzová (1971: 45).
[598] Usp. primjerice Kurz 1969: 125.
[599] Usp. Mihaljević 2002: 143.
[600] Usp. Ivšić 1970: 268 i Aitzetmüller 1991: 193. Aitzetmüller kao prvoga predlagača toga tumačenja navodi Mikkolu. Ivšić kaže da je takvo tumačenje branio i Polivanov, a dopuštao i Sobolevskij. Sam Ivšić smatra ga nemogućim.

oblici obično smatraju sekundarnima, a njihov se postanak objašnjava utjecajem tematskih glagola.[601]

Imperativ glagola byti tvorio se od osnove trenutnoga prezenta *bǫd-*: bǫdi, ..., bǫdĕte. Zanimljivo je da se u nekoliko spomenika pojavljuje, kao relikt, oblik 3. lica množine bǫdǫ, čiji nastavak *-ǫ* nije glasovno proziran. Potvrđen je u *Kijevskim listićima* u sintagmi *i na očiščenie namъ bǫdǫ* te u *Zografskom*, *Marijinskom* i *Assemanijevu evanđelistaru* i u *Savinoj knjizi* u sintagmi *bǫdǫ črěsla vaša prěpojasana* (Mc 13, 18 i L 12, 35).[602] Vaillant (1930: 247-248 i 1966: 16 i 33) objašnjava taj oblik kao kontinuantu staroga optativa na **-oint*, ali glasovni razvoj koji taj oblik pretpostavlja nije vjerojatan.[603] Vaillantov je prijedlog na normalan glasovni razvoj pokušao svesti František Václav Mareš (1962: 30) s pomoću kvantitete sloga. Prema njegovu mišljenju niz *-oin-* bio je tromoran diftong, a praslavenski nije dopuštao superteške (tromorne) slogove, pa je zbog toga morao biti skraćen na dvomorni (teški slog) ispadanjem središnjega *-i-*. Tako je ishodišno **bhundoint* svedeno na **bhundont* iz čega se pravilnim glasovnim razvojem dobiva potvrđeni oblik bǫdǫ. Najčešće se ipak oblik bǫdǫ svodi na 3. lice množine indoeuropskoga konjunktiva ili injunktiva **bhundont*.[604] To bi bio jedan od rijetkih ostataka indoeuropskoga konjunktiva u slavenskim jezicima.

Već je spomenuto da se u najstarijim starocrkvenoslavenskim tekstovima kao relikt pojavljuje i nekoliko oblika 1. lica jednine. Iako bi se i tu, prema 2. i 3. licu jednine, očekivali sekundarni nastavci, svi oblici imaju odraz primarnoga nastavka *-ěmь*.[605] Budući da optativ u staroindijskom i u prvom licu jednine ima sekundarni nastavak,[606] obično se pretpostavlja da je u praslavenskom sekundarni nastavak zamijenjen primarnim. Kao motiv za tu zamjenu Aitzetmüller (1991: 192) navodi sprječavanje neželjenoga glasovnoga razvoja u paradigmi. Primarni se nastavak pojavljuje u 1. licu jednine optativa i u grčkome (φέροιμι).[607]

[601] Više o tim oblicima vidi u Kurzová (1971.a). Usp. također i Remnëva (2004: 274).

[602] Usp. Diels (1932: 227), Vaillant (1930: 243) i Selišćev (1952: 181).

[603] Vaillantov je pokušaj već iduće godine krizirao Radoslav Bošković, a zatim i Miloš Weingart (usp. Mareš 1962: 29 i Arumaa 1985: 211), kao i Christian Stang (usp. Aitzetmüller 1991: 192).

[604] Usp. Calvert Watkins (1969: 219). Takvo objašnjenje najvjerojatnijim smatra i Arumaa (1985: 311). O tome izrijekom i Mareš (1962.) na str. 28: *No doubt this form in itself can be explained as a continuation of the IE injunctive or conjunctive mood* *bhundont, *which is today the general view*. (Nema sumnje da taj oblik sam po sebi može biti objašnjen kao kontinuanta indoeuropskoga injunktiva ili konjunktiva **bhundont*, što je danas opće mišljenje.)

[605] Starocrkvenoslavenski primjeri zapravo završavaju na *-mъ*, ali se općenito pretpostavlja da je tu *-mъ* zamijenilo izvorno *-mь* (usp. Kurz 1969: 127). Vaillant (1948: 218) navodi sljedeće primjere: ne budĕmъ, otъpadĕmъ i ne primĕmъ. Usp. također Vaillant 1966: 33.

[606] Usp. primjerice oblike bháreyam (← **bheroiṃ*) (BHR 'nositi'), gámeyam (← **g^{w}emoiṃ*) (GAM 'ići') itd.

[607] Od prajezičnoga oblika sa sekundarnim nastavkom **bheroiṃ* pravilnim bi glasovnim razvojem postao oblik **φέροια*. Oblici na *-οια* posvjedočeni su u nekim narječjima, primjerice u arkadijskome ἐξελαύνοια. Usp. Szemerényi 1989: 278.

U svim se slavenskim jezicima kod glagola čija je osnova završavala na *-j* (dělati, uměti, znati i sl.), uz dva gore navedena praslavenska modela, razvio treći s nastavcima *-ø* / *-te*. Primjerice u hrvatskome: znaj, znajte; umij se, umijte se; raduj se, radujte se i sl. Za takve glagole treba za starocrkvenoslavenski (a time vjerojatno i praslavenski) pretpostaviti oblike: *znaji*, *znajite*; *raduji se*, *radujite se* itd., u kojima se *-i* još izgovaralo. To po mišljenju Karela Horáleka potvrđuju ćirilometodska pjesnička djela.[608] U povijesno se vrijeme taj model u zapadnoslavenskim i istočnoslavenskim jezicima (u kojima otpada završno *-i*) širi i na ostale glagole. U južnoslavenskim jezicima, u kojima završno *-i* ne otpada, nije se dalje širio. On je bitno pogodovao aglutinativnomu načinu tvorbe imperativa, tj. da se množinski oblici tvore od jedninskih dodavanjem množinskoga nastavka *-te*.[609] Njegovom pojavom nastalo je prijelazno razdoblje s prilično složenom tromodelnom tvorbom imperativa. Ta je trojnost odstranjena gubljenjem jednoga od postojećih modela, bilo prvoga praslavenskoga modela *-ě/-ěte*[610] ili pak drugoga *-i/-ite*.[611] Atematski glagoli i glagol viděti, koji su u starocrkvenoslavenskome u jednini imali završetak *-ždь*, u pojedinim se slavenskim jezicima priklanjaju ili drugomu praslavenskomu modelu[612] ili pak novomu, trećemu modelu.[613]

6.4.5. Participi

Indoeuropski je prajezik imao više participa i glagolskih pridjeva koji su imali važnu ulogu jer hipotaksa najvjerojatnije nije bila razvijena i nisu postojale zavisne rečenice.[614] Teško je povući jasnu granicu između imenske i glagolske funkcije tih oblika, tim više što su u mnogim jezicima još u dopovijesno vrijeme glagolski pridjevi promijenili funkciju i postali pravi participi.[615] U nekim je jezicima broj participa znatno smanjen ili su se, kao primjerice u keltskim jezicima i armenskome jeziku, u potpunosti izgubili. Slavenski jezici pripadaju onoj skupini koja je dobro očuvala participski sustav, o čemu svjedoče starocrkvenoslavenski tekstovi, ali i stanje u suvremenim slavenskim jezicima.

[608] Usp. Kurzová 1971: 45-46.

[609] Tomu je naravno pogodovao i drugi praslavenski model *-i*, *-ite*.

[610] U zapadnim južnoslavenskim jezicima, te u poljskome, slovačkome, lužičkosrpskome i ruskome.

[611] U makedonskome, bugarskome i češkome. I u ostalim zapadnoslavenskim i istočnoslavenskim jezicima drugi je model najčešće, kako je već spomenuto, pojednostavnjen na treći model *-ø/-te* (zbog otpadanja završnoga *-i*). Tako se primjerice u poljskome *-i* ne gubi samo kod glagola na *-nąć*, već mu se u jednini još dodaje *-j*: dźwignij, klnij itd. (usp. Hamm 1935: 107), a u slovačkome se *-i* pojavljuje samo iza suglasničkih skupina: pozvi, pozvite i sl. (usp. Moldovan i dr. 2005: 289).

[612] Usp. hrvatsko: jedi, jedite; vidi, vidite (dijalektalno i jeđ, viđ), ali daj, dajte.

[613] Usp. češko jez, jezte; věz, vězme; viz, vizte ili poljsko jedz, jedzte; wiedz, wiedzte. O morfonologiji imperativa u suvremenim slavenskim jezicima usp. i Lenček (1973.).

[614] Usp. Beekes 1995: 249.

[615] Usp. Arumaa 1985: 324-325.

6.4.5.1. Aktivni particip prezenta

Aktivni je prezentski particip (glagolski pridjev sadašnji) sintaktički izveden[616] subjektni statični oblik koji označuje stanje u kojemu se nalazi subjekt. Njegovi su oblici obilježeni prisutnošću formanta *-nt-* koji se atematskim glagolima i glagolima prve konjugacije (koji prezent tvore tematskim samoglasnikom *-e-/-o-*) dodaje na prezentsku osnovu s pomoću tematskoga samoglasnika *-o-*, a glagolima druge konjugacije dodaje se na prezentsku osnovu koja završava na *-i-*. Na taj se formant dodaju padežni nastavci. Formant *-nt-* tumači se često kao složeni sufiks koji se sastoji od dva dijela. Neki su ga tumačili kao kombinaciju zamjenica *n(o)* i *t(o)*. Prema Szemerényi (1989: 346-347) tako je postanak toga sufiksa tumačio Kretschmer u jednome svojem radu iz 1963. godine. Szemerényi odbacuje takvo objašnjenje zbog činjenice da se oblik *-ont-* pojavljuje i kod atematskih glagola, a to prema njegovu mišljenju znači da je oblik *-nt-* sekundaran. Micklesen (1973: 249) ga objašnjava kao kombinaciju morfema *-n-* koji je uobičajena oznaka promjene stanja i sufiksa poimeničenja (nominalizacije) *-t-*, dok Szemerényi (1989: 346) smatra mogućim da je *-ont-* nastao dodavanjem sufiksa *-t-*, koji služi za izvođenje nomina agentis/actionis, na korijen **em-* 'uzeti' i da izvorno nije pripadao u glagolski sustav. Oblici toga participa potvrđeni su u svim indoeuropskim jezičnim porodicama. U keltskim su se jezicima oblici sačuvali samo kao imenice.[617] I u armenskome, koji je izgubio sve participe, Szemerényi nalazi trag ovoga participa u pridjevskom obliku kendani 'živući, živ' i povezuje ga s glagolom keam 'živim'.[618] Njime se izriče istovremenost zavisne radnje s radnjom u glavnoj rečenici. Prema Aitzetmülleru (1991: 240) participom svršenih glagola može se izricati i poslijevremenost (Nachzeitigkeit) zavisne radnje, ali ni u kojem slučaju ne prijevremenost (Vorzeitigkeit). U većini jezika ima aktivno značenje. Izuzetak su anatolijski jezici u kojima kod prijelaznih glagola ima pasivno, a kod neprijelaznih aktivno značenje.[619]

Padežni se nastavak za nominativ jednine muškoga roda ne može jednostavno rekonstruirati samo iz slavenskih jezika. Budući da većina indoeuropskih porodica ima nastavak *-s*,[620] razložno je i za praslavenski pretpostaviti završetak **-onts*. U starocrkvenoslavenskom kod većine glagola prve konjugacije u nominativu muškoga roda taj particip završava na *-y* (бьrati – bery, bosti – body, nesti – nesy itd.), što znači da za njegovo izvođenje moramo pretpostaviti idući niz promjena: **-onts* → **-ons* → **-uns* → **-ūs* → *y*. Srednji je rod najvjerojatnije bio bez nastavka, tj. završavao je na **-ont*. Normalnim bi glasovnim razvojem taj završetak trebao dati *-ǫ*,[621] a ne *-y*, kako je potvrđeno u starocrkvenoslavenskim tekstovima. To znači da za taj oblik treba vjerojatno pretpostaviti razvoj **-ont* → **-unt* i nekakvo jednačenje **-unt* sa **-uns* (**-ūs*/**-ūt*) čime je oblik srednjega roda izjednačen s oblikom muškoga roda.[622] Sporna su objašnjenja oblika nominativa jednine muškoga roda na *-a* koji se pojavljuju na slavenskom sjeveru, u starozapadnoslavenskim i staroruskim tekstovima.[623] U svim drugim oblicima, osim nominativa jednine muškoga i srednjega roda, forman *-nt-* proširen je sufiksom *-j-* (*-i̯-*). Zbog toga se u njima nikad ne pojavljuje *jeri*, već uvijek nosni samoglasnik. Skupina **tj* očekivano se u starocrkvenoslavenskom jeziku odražava kao *št*, a to znači da se ispred padežnoga nastavka uvijek pojavljuje formant *-ǫšt-*. To je proširenje svojstveno i baltičkim jezicima, pa ga neki jezikoslovci smatraju još jednim dokazom baltoslavenskoga jezičnoga zajedništva. To međutim nije jako vjerojatno. Nerijetki primjeri imenica i pridjeva izvedenih od toga participa u starim tekstovima kao i u suvremenim slavenskim jezicima u kojima nema jotacije pokazuju da to proširenje najvjerojatnije nije jako staro: crkvenoslavenski pridjev могǫтьnъ 'moćan', češki mohutný i slovutný 'poznat', poljska imenica mająteк 'imetak, posjed', ruska imenica rtut' 'živa' itd.[624] Obično se misli da se sufiks *-j-* u muški i srednji rod proširio iz ženskoga.[625] Micklesen (1973.) ga međutim smatra popridjevljujućim sufiksom.[626]

Kod glagola prve konjugacije koji ispred tematskoga samoglasnika **-e/o-* imaju palatalni suglasnik (je-glagoli) u nominativu se jednine muškoga i srednjega roda ne pojavljuje *jeri*, nego nosni samoglasnik *-ę*, kao i u akuzativu množine imenica jo-osnova te genitivu jednine i nominativu i akuzativu množine ja-osnova.[627] U svim se drugim oblicima, nakon dodavanja sufiksa *-j-* na formant *-nt-*,

[616] O sintaktičkom izvođenju (derivaciji) govori se onda kada temeljna riječ pri uporabi u različitim sintaktičkim okolinama (funkcijama) mijenja svoj oblik i kategorijalnu pripadnost, a čuva svoje osnovno značenje. U ovom poglavlju sintaktičkim izvedenicama (sintaktički izvedenim oblicima) zovemo participe te infinitiv i supin. Kod participa riječ je o popridjevljenju, a kod infinitiva i supina o poimeničenju glagola u zavisnim rečenicama.

[617] Usp. Arumaa 1985: 327.

[618] Vidi Arumaa 1985: 329 i Szemerényi 1989: 346 (1).

[619] Usp. Arumaa 1985: 328, Szemerényi 1989: 346, Beekes 1995: 250 i Matasović 2008: 292.

[620] Usp. het. asants, lat. agēns, got. bairands, lit. vedąs, stprus. sidans itd. Jedino grčki i kod tematskih i kod atematskih glagola ima nominativni oblik bez *-s*: ἐών (u atičkom narječju stegnuto u ὤν – od εἰμί), φέρων (od φέρω), γράφον (od γράφω) itd.

[621] Usp. oblik 3. lica množine asigmatskoga aorista u poglavlju 6.4.2.2.

[622] Usp. Aitzetmüller (1991: 236).

[623] Npr. staropoljsko rzeka, staročeško bera te starorusko bera i znaja. O tome vidi u Arumaa 1985: 326.

[624] Usp. Arumaa 1985: 327 i Aitzetmüller 1991: 235.

[625] Usp. Aitzetmüller (1991.) na str. 235: *Vom Femininum ausgehend, wo -ǫšt- (*-anti̯) regulär war, drang die weiche Flexion auch in das Masculinum und Neutrum ein, daher -ǫša, -ǫštu ... so wie -ǫštę, -ǫšti usw.* (Iz ženskoga roda, gdje je -ǫšt- (*-anti̯) pravilno, prodrla je meka sklonidba u muški i srednji rod i odatle *-ǫša, -ǫštu* ... kao i *-ǫštę, -ǫšti* itd.) Isto mišljenje kao općeprihvaćeno iznosi i Arumaa 1985: 326.

[626] Usp. str. 249: *All forms of the present active participle except the nominative singular masculine and neuter forms exhibit an additional adjectivalizing suffix -i̯- appended to the above two.* (U svim oblicima aktivnoga participa prezenta, osim nominativa jednine muškoga i srednjega roda, dodan je na prethodna dva i pridjevski sufiks *-i̯-*.)

[627] Usp. poglavlja 2.2.3. i 2.2.4. kao i Mihaljević 2002: 174.

u starocrkvenoslavenskom jeziku pojavljuje završetak *-jǫšt-* umjesto očekivanoga **-jęšt-*. Pojava toga oblika objašnjava se analogijom prema ostalim glagolima prve konjugacije kod kojih ispred tematskoga samoglasnika nije palatalni suglasnik (e-glagoli).[628]

Kod glagola druge konjugacije čija prezentska osnova završava na *-ī-* u nominativu jednine muškoga i srednjega roda u starocrkvenoslavenskom se pojavljuje nastavak *-ę* (← *-īnt(s)*). U svim se drugim oblicima pojavljuje završetak *-ęšt-* (← *-īntj-*), u kojemu je također prednji nosni samoglasnik. Valja napomenuti da je tu, za razliku od glagola prve konjugacije, i u nominativu jednine srednjega roda nastavak *-ę* nastao pravilnim glasovnim razvojem od prajezičnoga **-īnt*.

Ukratko, opisanim su načinima u starocrkvenoslavenskom jeziku nastale tri vrste nastavaka za ovaj particip. Prva skupina glagola prema nastavku *-y* u nominativu jednine muškoga i srednjega roda ima u ostalim oblicima formant *-ǫšt-*: vedy, sy ~ vedǫšta, sǫšta; vedǫštu, sǫštu itd. Druga skupina ima u nominativu jednine muškoga i srednjega roda nastavak *-ę*, a u ostalim oblicima formant *-ǫšt-*: znaję (← **znājents* ← **znājonts*) ~ znajǫšta, znajǫštu itd. Treća skupina u nominativu jednine muškoga i srednjega roda ima nastavak *-ę*, a u ostalim oblicima formant *-ęšt-*: nosę (← **nosīnts*) ~ nosęšta, nosęštu itd.

Oblici muškoga i srednjega roda sklanjali su se izvorno kao suglasničke osnove. Ostatak je takve sklonidbe u starocrkvenoslavenskome nastavak *-e* u nominativu množine muškoga roda. Ženski se rod sklanjao prema arhaičnoj staroindijskoj *dēvī-* sklonidbi. U starocrkvenoslavenskim tekstovima, kada je u pridjevskoj funkciji, sklanja se kao svi ostali pridjevi, osim već spomenutoga nominativa množine muškoga roda,[629] a može imati i kratke i duge oblike. Dakle, muški i srednji rod sklanjaju se prema jo-osnovama, a ženski prema i/ja-osnovama. Taj particip postoji u svim suvremenim slavenskim jezicima, ali se u nekima više ne sklanja i postao je zapravo glagolski prilog sadašnji. Osim makedonskoga i bugarskoga u kojima je sklonidba općenito izgubljena, to su hrvatski, srpski, crnogorski, bošnjački, slovački i oba lužičkosrpska jezika. Treba također napomenuti da se u svim jezicima participi znatno rjeđe rabe u razgovornom nego u književnom jeziku.

6.4.5.2. Pasivni particip prezenta

To je sintaktički izveden objektni statični oblik koji izriče stanje u kojemu se nalazi objekt radnje. Obilježje je toga oblika sufiks **-mo* koji se dodaje na prezentsku osnovu kakva je i za aktivni particip, tj. na osnovu proširenu temom *-o-* kod atematskih i glagola prve konjugacije ili na osnovu na *-i-* kod glagola druge konjugacije.

[628] Usp. Aitzetmüller 1991: 236.

[629] U mlađim se tekstovima često i tu mogu naći oblici s nastavkom *-i* koji su rezultat povođenja za ostalim pridjevima.

Budući da iza palatalnih suglasnika tematsko *-o-* prelazi u *-e-*, u starocrkvenoslavenskom se pojavljuju tri vrste završetaka *-omъ* (← **-omos*), *-emъ* (← **-emos* ← **omos*) i *-imъ* (← **īmos*):[630] vedomъ (vesti), vědomъ (věděti) ~ znajemъ (znati), koljemъ (kъlati) ~ nosimъ (nositi), vidimъ (viděti). Taj se oblik može napraviti od svakoga prijelaznoga glagola, a ovisno o sintaktičkoj okolini može imati kratki ili dugi (određeni) pridjevski oblik, a onda se ovisno o obliku tako i sklanja. Na suvremeni se hrvatski prevodi obično odnosnom rečenicom, a ako je zanijekan, pridjevima na *-iv/-ljiv*.

Pridjevski sufiks **-mo* zasigurno je naslijeđen iz indoeuropskoga prajezika. Osim u baltičkim i slavenskim jezicima, pojavljuje se još u albanskom, toharskom te možda u anatolijskim jezicima.[631] Međutim, kao pasivni particip plodan je samo u baltoslavenskim i anatolijskim jezicima. Ostali jezici imaju u toj funkciji oblike tvorene sufiksom **-meno/*-mno*, primjerice: grčko ἑπόμενος 'sljedeći', staroindijsko sáca-māna- 'sljedeći', avestičko barəmna- 'nošen', latinsko alumnus 'gojenac, pitomac' (← **alo-menos*) itd.[632] Bilo je pokušaja da se i baltoslavenski sufiks **-mo* svede na nulti prijevojni stupanj toga sufiksa (**-mno*),[633] ali većina istraživača ne smatra to jako vjerojatnim.[634] Aitzetmüller (1991: 241) navodi dva argumenta protiv takva izvođenja: 1. u većini slučajeva gdje se u fleksiji pojavljuje kvantitativni prijevoj slavenski su jezici poopćili puninu, a ne nulti stupanj[635] i 2. u malobrojnim primjerima u kojima se etimološki može pretpostaviti skupina *-mn-* ona se pojednostavnjuje u *-n-*, a ne u *-m-*. Stoga je po njegovu mišljenju bolje pretpostaviti indoeuropski sufiks **-mo-*. Johannes Friedrich prvi je polovicom 20. st. povezao baltoslavenske i anatolijske oblike,[636] a to su nakon njega prihvatili i mnogi drugi jezikoslovci. Drukčijega je mišljenja Szemerényi (1989.) koji smatra da se anatolijski oblici mogu izvesti od oblika tvorenih sufiksom **-meno-/*-mno-* asimilacijom *-mn-* → *-mm-* → *-m-* i da stoga baltoslavenska participska tvorba ostaje i dalje izolirana pojava.[637]

[630] O zamjeni završetka **-os* sa *-ъ* u nominativu jednine muškoga roda usporedi poglavlje 2.2.3.

[631] Usp. Beekes 1995: 251.

[632] Usp. Szemerényi 1989: 349; Aitzetmüller 1991: 241 i Beekes 1995: 250.

[633] Usp. Vaillant 1966., na str. 114: *Le balto-slave* ***-ma-*** *est isolé, et il ne peut être qu'une altération de* ****-mno-*** *de l'avestique* (baltoslavensko je *-ma-* izolirano i ne može biti drugo nego preinaka avestičkoga **-mno-*). Tako i Matasović (2008: 295) postanak baltoslavenskoga sufiksa objašnjava pretpostavljajući, nakon ispadanja laringala među suglasnicima, asimilaciju *m* i *n*, tj. **-mH₁no-* → **-mno-* → **-mo-*.

[634] Usp. Arumaa 1985: 333 i Aitzetmüller 1991: 241.

[635] Primjerice u sklonidbi suglasničkih osnova i kod aktivnoga prezentskoga participa (nt-participa).

[636] Usp. Arumaa 1985: 333 i Szemerényi 1989: 349.

[637] Usp. na str. 349: *Diese anatolischen Formen sind aber aus Assimilierung von -amna- zu erklären und gehören demnach zu den -meno-/-mno- Bildungen. ... Damit schliesst sich das Anatolische der einheitlichen südlichen Zone mit -m(e)no- an, während das balto-slavische -mo- als partizipiale Bildung nach wie vor isoliert bleibt.* (Te anatolijske oblike treba objašnjavati asimilacijom od

Prema Bohuslavu Havráneku (1937: 4) pasivni je particip prezenta obilatije potvrđen samo u starocrkvenoslavenskim i crkvenoslavenskim tekstovima, gdje se njime prevodi grčki (sintetički) pasiv, a u atributnoj i predikatnoj ulozi i već spomenuti mediopasivni oblici na -μενος kao i razni drugi odglagolski pridjevi. Tako se primjerice tim participom na starocrkvenoslavenski prevode neki grčki pridjevi tvoreni sufiksom -τος: ἄσβεστος kao negasimъ, γνοστός kao znajemъ, σιτευτός kao pitomъ itd. [638] Od suvremenih slavenskih jezika najzastupljeniji je u ruskome književnom jeziku (osobito u tekstovima iz starijih razdoblja), gdje se sačuvao zahvaljujući utjecaju ruskoga crkvenoslavenskoga jezika.[639] U govornome ruskom i u drugim slavenskim jezicima razmjerno je mali broj pridjeva odglagolskoga podrijetla tvorenih sufiksom *-*mo*.[640]

6.4.5.3. Prvi aktivni particip preterita

To je sintaktička izvedenica koja se tvori od infinitivne osnove. Uglavnom se rabila apozitivno – rjeđe u atributnoj ili predikatnoj ulozi – i označuje prijevremenost zavisne radnje u odnosu na glavnu. Sljednik je indoeuropskoga perfektnoga participa koji se tvorio sufiksima *-*wes-*/*-*wŏs-*/*-*us-*.[641] Nije sa sigurnošću utvrđena izvorna razdioba prijevojnih stupnjeva sufiksa. Za muški se rod najčešće pretpostavlja punina (duljina) prijevojnoga o-stupnja *-*wōs-*, za srednji rod kračina *-*wos-*, a za ženski nulti stupanj (praznina) *-*us-* proširen formantom -*ī*.[642] Postojanje e-stupnja nije sigurno. Pedersen je pretpostavljao taj prijevojni stupanj za lokativ jednine, ali i za toharski, što su neki drugi jezikoslovci osporavali.[643] Nisu do kraja razjašnjeni ni prijevojni odnosi u korijenu kao ni naglasne promjene koje su se događale u tim oblicima. Grčki, koji dobro čuva stare prijevojne odnose, ima u pravilu u korijenu prijevojnu puninu, ali u ženskome rodu često prazninu. Obično se pretpostavlja da je takvo bilo i prajezično stanje. Nulti je stupanj, ali u sva tri roda, djelomice vidljiv i u slavenskim jezicima u nekim kategorijama glagola, primjerice: otъvrěči ~ otъvrъgъ, privlěči ~ privlьkъ, načęti ~ nąčьnъ itd. Kao i kod aktivnoga participa prezenta, čini se da su se i ovdje muški i srednji rod izvorno sklanjali prema suglasničkoj, a ženski prema staroj *dēvī*- sklonidbi. Kao i

-amna-, a to znači da i oni pripadaju *-meno-/-mno-* tvorbama. ... Time se anatolijski priključuje jedinstvenom južnom području s *-m(e)no-*, dok je baltoslavensko *-mo-* kao participska tvorba i dalje izolirano.)

[638] Usp. Havránek 1937: 14 i Arumaa 1985: 334.

[639] Usp. Stieber 1979: 188.

[640] Usporedi primjerice hrvatske pridjeve lakom, pitom i sl.

[641] Razni autori navode različit oblik indoeuropskoga sufiksa. Neki imaju samo oblik *-*wes-*/*-*us-* (usp. Arumaa 1985: 329 i Beekes 1995: 250), a drugi samo *-*wŏs-*/*-*us-* (usp. Bammesberger 1974: 690, Szemerényi 1989: 347, Aitzetmüller 1991: 241 i Matasović 2008: 297).

[642] Usp. grčko (ϝ)εἰδ(ϝ)ώς, (ϝ)εἰδ(ϝ)ός, (ϝ)ἰδυ(σ)ῖα.

[643] Usp. Arumaa 1985: 331.

tamo, i ovdje je ostatak suglasničke sklonidbe u starocrkvenoslavenskome vidljiv u nominativu množine muškoga roda gdje se pojavljuje nastavak *-e*. Potpunu rekonstrukciju prajezične paradigme otežava činjenica da u anatolijskim jezicima nema ni traga ovomu participu, a u nekim su drugim porodicama vidljivi samo njegovi ostatci.[644] Zanimljivo je da u toharskome taj particip, ovisno o okolini, može imati i aktivno i pasivno značenje. To se obično povezuje s odsutnošću pasivnoga to-participa u toharskome.[645] Neki su indoeuropski jezici poopćili nulti prijevojni stupanj sufiksa *-*us-* na sve oblike.

Slavenski jezici, zajedno s iranskima, pripadaju skupini jezika u kojoj se nulti prijevojni stupanj sufiksa *-*us-* pojavljuje u svima oblicima. Taj je sufiks dovoljan za objašnjenje nominativa jednine muškoga i srednjega roda. U nominativu ženskoga roda na taj se sufiks dodaje nastavak -*ī*. U svim drugim oblicima mora se sufiksu -*ŭs-* dodati, kao i kod aktivnoga participa prezenta, derivacijski sufiks -*j-* (-*i̯*-). Postanak toga sufiksa objašnjava se jednako kao i kod aktivnoga participa prezenta. U nominativu jednine muškoga i srednjega roda završno -*s* otpada, a kratko *ŭ* prijelazom kvantitete u kvalitetu postaje -ъ: **rek-ŭs* → rekъ, **pād-ŭs* → padъ itd. U nominativu jednine ženskoga roda -*s-* se nalazi iza *u*, a ispred samoglasnika. To znači da na njega djeluje pravilo ruki koje ga pretvara u *h* koje se zatim ispred prednjega samoglasnika (-*ī*) palatalizira i tako postaje starocrkvenoslavenski nastavak -*ъšї*: **rek-ŭs-ī*→ **rekŭhī* → rekъši, **pād-ŭsī* → **pādŭhī* → padъši itd. U ostalim oblicima skupina -*sj-* jotacijom prelazi u -*š-* pa se tako i tamo pojavljuje ispred padežnoga nastavka završetak -*ъš-*: **rek-ŭs-j-āgo* → rekъšago, **pad-ŭs-j-āgo* → padъšago itd.

Kod glagola čija infinitivna osnova završava na samoglasnik koji nije *i* umjesto završetaka -*ъ*, -*ъša*, -*ъšu*, ... u starocrkvenoslavenskome se pojavljuju završetci -*vъ*, -*vъša*, -*vъšu*, ...: kupovavъ, byvъ, viděvъ itd. Tradicionalno se -*v-* u tim završetcima smatra protetskim, unesenim između dva samoglasnika zato da bi se izbjegao zijev. To znači da se pretpostavlja derivacija: **dā-ŭs* → **dā-v-ŭs* → davъ; **vīdē-ŭs* → **vīdē-v-ŭs* → viděvъ itd. Nasuprot tomu, Bammesberger (1974: 690-691) misli da je to -*v-* ostatak odbačenoga alomorfnoga sufiksa *-*wŏs-*.[646] Proces ujednačivanja oblika započeo je, prema njegovu mišljenju, kod glagola byti. Kao polazne treba za praslavenski pretpostaviti oblike **bū-wōs* za nominativ jednine muškoga roda i **bū-ŭs-* za ostale oblike. Osnova ostalih oblika razvila se zatim u **būw-ŭs*, pa je tako nastao odnos **bū-wōs* ~ **būw-ŭs*. Kasnije je

[644] Primjerice u latinskome i germanskim jezicima.

[645] Usp. Arumaa 1985: 332.

[646] Usp. na str. 690: *But before -us- was completely leveled as the non-ablauting suffix of the active preterit participle, a special development took place; and here the consonantal -w- in the ultimately discarded allomorph *-wŏs- has left a clearly visible trace.* (Ali, prije nego je -*us-* poopćeno kao ne-prijevojni sufiks aktivnoga participa preterita, dogodio se poseban razvoj i zato je tu suglasničko -*w-* iz konačno odbačenoga alomorfa *-*wŏs-* ostavilo jasno vidljiv trag.)

sufiks *-*ŭs*- poopćen na sve oblike i tako je nastao starocrkvenoslavenski oblik nominativa jednine muškoga roda byvъ. Ostali su se glagoli čija osnova završava samoglasnikom poveli za glagolom byti. Bammesbergerovo rješenje ne čini se uvjerljivijim, a osobito ne jednostavnijim, od tradicionalnoga rješenja s protetskim suglasnikom.

Kod glagola čija infinitivna osnova završava na *-ī-* dvije su mogućnosti tvorbe ovoga participa u starocrkvenoslavenskim tekstovima. Starija je, koja je naslijeđena iz praslavenskoga, da se sufiks *-*ŭs* dodaje izravno na takvu osnovu. Tada *ī* iz osnove ispred samoglasnika postaje *j* koje izaziva jotaciju prethodnoga suglasnika i prijeglas zbog kojega se u završetku pojavljuje ь umjesto ъ: **nosī-ŭs* → **nosjŭs* → *nosjĭ* → nošь, **rodī-ŭs* → **rodjŭs* → **rodjĭ* → rožďь. Kako je vidljivo, završno *-s* u nominativu jednine muškoga roda otpada zbog zakona otvorenih slogova. U kosim padežima, kada se iza njega doda derivacijski sufiks *-j-*, i ono se jotira i postaje *-š-*: **nosī-ŭs-j-ā* → **nosjŭsjā* → *nosjĭsjā* → nošьša, **rodī-ŭs-j-ā* → **rodjŭsjā* → **rodjĭsjā* → rožďьša. Druga je mogućnost mlađa i razvila se najvjerojatnije povođenjem tih glagola za ostalima. Tu se između osnove na *-ī-* i sufiksa *-*ŭs* umeće *-v-* koje zasigurno nije čuvanje staroga *-*w-* iz sufiksa *-*wŏ̆s*, nego analoški umetnut protetski suglasnik: **nosī-v-ŭs* → nosivъ, **rodī-v-ŭs* → rodivъ itd.

U suvremenim slavenskim jezicima sklonidba je toga participa sačuvana samo u istočnoslavenskim jezicima i u slovačkome. U češkome ima različite oblike za jedninu (m. r. dělav, ž. i s. r. dělavši) i množinu (za sva tri roda isti oblik dělavše), ali se ne mijenja po padežima. U poljskom, lužičkosrpskom i u južnoslavenskim jezicima oblici su toga participa nepromjenjivi i stoga ga se u našim gramatikama zove glagolski prilog prošli. Kao i drugi participi, i on se znatno rjeđe upotrebljava u razgovornom nego u književnom jeziku.

6.4.5.4. Drugi aktivni particip preterita

To je sintaktički izveden subjektni statični oblik koji izražava stanje u kojemu se nalazio subjekt. Katkad se zove još i rezultativni ili naprosto l-particip. Od svih se drugih slavenskih participa razlikuje svojom ograničenom sintaktičkom uporabom i time uvjetovanim morfološkim oblikom. Rabi se samo predikativno za tvorbu složenih (perifrastičnih) glagolskih oblika: perfekta, pluskvamperfekta, futura II. i kondicionala i zato ima jedino nominativne oblike za različite rodove i brojeve. Zbog toga nema ni duge (određene), nego samo kratke pridjevske nastavke. Budući da izgleda i ponaša se kao pridjev (čak i prozodijski), zove se često i glagolski pridjev radni. U starocrkvenoslavenskom se tvorio tako da se na infinitivnu osnovu, istu onu od koje se tvorio i prvi aktivni particip preterita, doda formant *-l-* na koji se onda dodaju padežni nastavci za nominativ odgovarajućega roda i broja:

	muški rod	ženski rod	srednji rod
jednina	*-ъ* (← **-os*)[647]	*-a* (← **-ā*)	*-o* (← **-od*)
dvojina	*-a* (← **-ō*)	*-ě* (← **-ai*)	*-ě* (← **-oi*)
množina	*-i* (← **-oi*)[648]	*-y* (← **-ans*)	*-a* (← **-ā*)

Drugim riječima za taj oblik treba pretpostaviti sljedeće derivacije.

**nes-l-os* → neslъ	* *nes-l-ā* → nesla	* *nes-l-od* → neslo
**nes-l- ō* → *nesla*	* *nes-l-ai* → *neslě*	* *nes-l-oi* → *neslě*
* *nes-l-oi* → *nesli*	* *nes-l-ons* → *nesly*	* *nes-l-ā* → *nesla*

Kod glagola čija infinitivna osnova završava na suglasnik *t* ili *d*, ta se dva glasa gube: **ved-l-os* → velъ, **ved-l-ā* → vela, **ved-l-od* → velo; **plet-l-os* → plelъ, **plet-l-ā* → plela, **plet-l-od* → plelo.

Sintaktički gledano tvorio je ovaj particip s prvim aktivnim participom preterita jednu značenjsku cjelinu. Čini se da su oba izvorno bila participi perfekta.[649] Svjedoči o tome i dopumbena razdioba među njima. Rečeno je da se prvi aktivni particip preterita upotrebljavao apozitivno, a drugi aktivni particip preterita samo predikativno. Paralelizam među njima potvrđuje i činjenica da isti oni glagoli koji su tvorili prvi aktivni particip preterita s nultim stupnjem osnove, tvore s istom osnovom i ovaj particip: otъvrъglъ, privlъklъ, umrъlъ, prostrъlъ itd. Paralelizam među ta dva participa pokazuju i nedovoljno objašnjeni oblici glagola iti (**id-ti*): šьdъ i šьlъ.[650]

Formant *-l-* sljednik je indoeuropskoga sufiksa *-*lo*- koji je služio za različite imeničke i pridjevske tvorbe. Tako se i u slavenskim jezicima pojavljuje niz pridjeva tvorenih tim sufiksom, primjerice: svętьlъ, krǫglъ, naglъ i sl. Neki od njih

[647] Pristalice Fortunatovljeve hipoteze da i završno **-ŏs* daje u praslavenskome **-ŭs* objašnjavat će zamjenu **-ŏs* sa *-ъ* glasovnim promjenama, a pristalice Leskienova tumačenja analogijom. Usp. poglavlje 2.2.3.

[648] Kako je vidljivo, i ovdje se, kao i kod svih pridjevskih oblika nominativa množine muškoga roda diftong *oi* (*ai*) odražava kao *i*, a ne uobičajeno kao *ē* (→ *ě*). Usp. Mihaljević 2002: 154.

[649] Usp. Trost (1972.) str. 81: *Wir konnten ferner feststellen, dass us- und l-Part. funktionsteilige Glieder einer semantischen Einheit sind, nämlich des semantischen Part. Perf. bzw. später auch des semantischen Part. Aor. Genetisch besteht jedoch der Unterschied, dass das us-Part. aus idg. Zeit überkommen ist und deshalb älter ist als das in urslav. Zeit neugebildete l-Part.* (Mogli smo, nadalje, utvrditi da su participi na *us-* i *l-* članovi jedne semantičke jedinice koji dijele istu funkciju, naime onu semantičkoga participa perfekta, odnosno kasnije i semantičkoga participa aorista. Genetski se oni ipak razlikuju u tome da je particip na *us-* naslijeđen iz indoeuropskoga vremena i zato je stariji nego particip na *l-* koji je novotvorenica iz praslavenskoga razdoblja.) Usp. također Aitzetmüller 1991: 244.

[650] Najčešće se ti oblici objašnjavaju kao prijevojni stupanj korijena *hod-*. No problem je s tim prijevojnim odnosom nedostatak e-stupnja *šed-*, tako da se prijevojni odnos među oblicima *hod-* i *šьd-* može uspostaviti samo preko pretpostavljenoga (hipotetičkoga) oblika **šedъ*. Usp. Trost 1972: 70.

starinom sežu čak u indoeuropsko razdoblje. To pokazuje da je takva pridjevska tvorba bila dugo plodna u praslavenskom, ali u povijesno vrijeme taj sufiks sigurno više nije plodan u tvorbi pridjeva. Među jezikoslovcima nema jedinstva oko tumačenja prvotne funkcije i značenja l-participa.[651] Jedni u oblicima toga participa vide stare imenice koje označuju vršitelja radnje (*nomina agentis*),[652] a drugi smatraju da je njegova prvotna funkcija bila pridjevska.[653] Trost (1972.) misli da se obje navedene pretpostavke moraju odbaciti zbog semantičkih, ali i morfoloških razloga i pretpostavlja da je od samoga početka značenje toga oblika participsko.[654] Isto su se tako tražile paralele tom obliku u ostalim indoeuropskim jezicima, ponajprije u armenskome, a onda kasnije i u toharskome i anatolijskim jezicima.[655] U armenskome je odglagolska tvorba sufiksom **-lo* veoma plodna, a što je još važnije, te su tvorenice gramatikalizirane dijelom kao infinitivi (cnel 'roditi/rađati'), a dijelom kao pasivni participi preterita (cneal 'rođen', gereal 'uzet', sireal 'voljen'). Toharski oblici tvoreni od glagola sufiksom **-lo* mogu imati i aktivno i pasivno značenje (iako pasivno preteže), a mogu se rabiti i za tvorbu perifrastičnih oblika, kao i u slavenskim jezicima i armenskome. Štoviše, ti oblici mogu na sebe preuzeti ulogu finitnoga glagola, kao u suvremenim istočnoslavenskim jezicima. U hetitskom je broj pridjeva tvorenih sufiksom **-lo* razmjerno mali, a mogu se tvoriti i od imenica i od glagola. Zbog njihova maloga broja, neki su jezikoslovci skeptični glede povezivanja anatolijskih jezika sa slavenskim, armenskim i toharskim. Samo su u lidijskom tvorenice sufiksom **-lo* dio glagolskoga sustava i upotrebljavaju se u perifrastičnim oblicima, ali nije sigurno da je to vrijedilo za cijelu anatolijsku porodicu. Arumaa (1985: 342) upozorava na jednu važnu razliku između slavenskoga l-participa i l-tvorbi u ostalim jezicima, a to je da se sufiks *-l-* u slavenskim jezicima dodaje izravno na osnovu (korijen), dok se u ostalim navedenim jezicima ispred njega pojavljuje samoglasnik: u hetitskome *-el*, *-al*, *-ul*; u toharskome *-el*, *-ol* i u armenskome *-el*, *-eal*, *-ol*. Sasvim je sigurno, bez obzira na sličnosti s navedenim

[651] Više o tome vidi u Trost 1972: 45-58.

[652] Prvi je takvu pretpostavku iznio Miklošič. Kasnije su je prihvatili Leskien, Belić i mnogi drugi. Tako i Hamm (1974.) na str. 177. kaže: *Drugi aktivni particip preterita tvori se od infinitivne osnove nastavcima -lъ, -la, -lo koji se neposredno nadovezuju na praie. *-lo kojim su se tvorila nomina agentis...*

[653] Takvo je mišljenje prema Trostu (1972.) zastupao već Brugmann. Pridjevsko podrijetlo toga participa pretpostavlja i Vaillant 1966: 83.

[654] Izrijekom to kaže na str. 56: *Die Bedeutung des l-Part. ist also eindeutig partizipial und nicht adjektivisch.* (Značenje l-participa jednoznačno je participsko, a ne pridjevsko.) Na idućoj stranici navodi i dodatne argumente za svoju pretpostavku: *Für den partizipialen Charakter der aksl. l-Part insgesamt spricht jedoch, dass sie nur einer Diathese, nämlich dem Aktiv angegliedert sind, und dass die transitiven l-Part. wie das Verb. fin. das direkte Objekt regieren.* (O participskoj naravi stcsl. l-participa govori to da je on uključen samo u jedan glagolski lik, tj. aktiv i da prijelazni l-participi, kao i finitni glagoli, upravljaju izravnim objektom.)

[655] Više o tome vidi u Arumaa 1985: 340-342.

jezičnim porodicama, da su se slavenski perifrastični oblici s tim participom razvili nakon raspada indoeuropske jezične zajednice, i to tek u praslavenskom razdoblju. Potvrđuje to činjenica da baltički jezici, u kojima se također pojavljuju različiti oblici tvoreni sufiksom **-lo*, nemaju perifrastičnih glagolskih oblika tvorenih s pomoću toga participa.

Razvoj perifrastičnih oblika koji je započeo još u praslavenskom razdoblju razvio se do krajnosti u suvremenim slavenskim jezicima. Tako su primjerice u suvremenome poljskom jeziku oblici toga participa postali osnova za tvorbu (sintetičkih) finitnih glagolskih oblika, srastajući u jednu riječ s pomoćnim glagolom: czytałem, pisałaś, powiedziałbym, zbirałabyś, daliśmy / dałiśmy itd.[656] U istočnoslavenskim jezicima taj je particip u prošlom vremenu na sebe preuzeo ulogu finitnoga glagola. Tako primjerice prošlo vrijeme u suvremenom ruskom jeziku glasi naprosto čital, hodil i sl., za razliku od hrvatskoga jezika u kojemu se uz l-particip pojavljuju i oblici trajnoga prezenta glagola biti: čitao sam, čitao si, čitao je itd. U jednom dijelu slavenskih jezika taj se particip upotrebljava u ulozi optativa, primjerice u bugarskome čul *te Gospod* ili u hrvatskome *zdravi* bili, *živjeli*, *Bog te* poživio i sl.

6.4.5.5. Pasivni particip preterita

To je također sintaktička izvedenica od infinitivne osnove, i to objektni statični oblik koji opisuje stanje objekta radnje prijelaznoga glagola. Tvori se dodavanjem morfema *-n-* ili *-t-* na infinitivnu osnovu. Na te se morfeme dodaju pridjevski padežni nastavci za muški, ženski i srednji rod. Oblici toga participa sklanjaju se kao i svi drugi pridjevi i mogu imati i kratke i duge oblike. Izvorno se u praslavenskome morfem *-t-* dodavao samo na jednosložne atematske osnove.[657] Micklesen (1973: 267) navodi strože ograničenje da je riječ samo o jednosložnim osnovama koje završavaju sonantom ili visokim samoglasnikom i pretpostavlja da je u tim slučajevima postojalo neko ograničenje za pojavu nosnoga *-n-*. Slično je ograničenje, prema Arumaa (1985: 337), pretpostavljao i Meillet,[658] ali Arumaa misli da takvoj pretpostavci proturiječi razdioba sufiksa i u starocrkvenoslavenskom i u suvremenim slavenskim jezicima. Van Wijk (1926: 281) povezuje razdiobu tih dvaju sufiksa s intonacijom. Sufiks *-t-* po njegovu tumačenju dodaje se na korijene koji završavaju na samoglasnik, *r* ili nosni sonant samo ako su imali cirkumfleksnu intonaciju: vitъ, klętъ, požrъtъ, prostrъtъ, -čętъ. Korijenima s akutskom intonacijom dodavao se sufiks *-(e)nъ*: bьjenъ, mъvenъ, nadъmenъ, šьvenъ itd. Arumaa (1985: 336-337) misli da van Wijkovo tumačenje nije vjerojatno zbog dva razloga: 1. nije u skladu sa stanjem u starocrkvenoslavenskome, kao ni s razdiobom

[656] Množinski oblik daliśmy rabi se uz obosobljene, a dałiśmy uz ostale subjekte.

[657] Usp. Aitzetmüller 1991: 245-246.

[658] Kao i Vaillant 1966: 116.

sufiksa u ostalim slavenskim jezicima i 2. bio bi to jedini slučaj gdje intonacija korijena određuje izbor sufiksa. Osim toga, pitanje je nije li smjenjivanje tih dvaju sufikasa starije od postanka slavenskih intonacija. Kasnije se sufiks *-t-* počeo rabiti i s višesložnim osnovama glagola koji u infinitivu završavaju na *-nǫti*: dvignǫtъ, usъhnǫtъ itd. U mlađim se spomenicima katkad kod tih glagola umjesto sufiksa *-t-* pojavljuju prošireni sufiksi *-enъ* ili *-venъ*: dviženъ, prikosnovenъ i sl. Kod glagola čija apstraktna osnova završava na suglasnik (atematska skupina bez sonanta) ili na *j* i *v* dodaje se ispred morfema *-n-* (tematski) samoglasnik *-e-* i tako se dobiva složeni sufiks *-en-*: bьjenъ/bijenъ, vьjenъ/vijenъ i sl. Sporni su za objašnjavanje oblici toga participa kod glagola čija infinitivna osnova završava na *-y-* (kryti, myti i sl.) u kojima se pojavljuje završetak *-ъvenъ*: krъvenъ, mъvenъ. Jedno je moguće objašnjenje da se **ū* (*y*) ispred sufiksa *-enъ* rascijepilo na *ъv*, a drugo je da je *v* tu uneseno kao protetski suglasnik za sprječavanje zijeva,[659] što je manje vjerojatno jer bi se ispred samoglasnika *e* očekivao protetski suglasnik *j*. Složeni sufiks *-enъ* pojavljuje se i kod glagola druge konjugacije čija infinitivna osnova završava na *-i-*. Kod njih osnovno *-i-* ispred samoglasnika prelazi u *-j-* koje izaziva jotaciju prethodnoga samoglasnika: nošenъ, rođenъ, hvaljenъ, vъzljubljenъ itd. Nije sasvim jasno zašto je tu izabran sufiks u obliku *-en-*. Sigurno je da je to mlađa pojava i da je taj sufiks dodan tek nakon monoftongacije diftonga. Osnovno *-ī-* postalo je najvjerojatnije od diftonga **-ei-*. Da je sufiks *-en-* dodan tim glagolima prije monoftongacije, očekivali bi se oblici: **nosьjenъ*, **rodьjenъ*, **hvalьjenь*, **ljubьjenъ* s podizanjem *ě* → *ĭ* ispred *j* nakon cijepanja diftonga i prelaska njegova drugoga dijela u *j*.[660] Zanimljivo je ipak da se samoglasničko proširenje istoga sufiksa pojavljuje i u germanskim jezicima.[661]

Slavenski sufiksi *-n-* i *-t-* postali su od indoeuropskih sufiksa **-no-* i **-to-* koji se pojavljuju i u ostalim indoeuropskim porodicama i po svemu sudeći već u kasnome indoeuropskom razdoblju imali su važnu ulogu kao sufiksi za tvorbu odglagolskih pridjeva. Sufiks **-to-* nije potvrđen jedino u anatolijskim jezicima i u toharskome. Izvorno se dodavao na nulti prijevojni stupanj korijena i u početku nije imao pasivno značenje. Ograničenje na pasivne oblike razvilo se kasnije.[662] Kao sufiks za tvorbu odglagolskih pridjeva (participa) **-no* se pojavljuje i u germanskim te indijskim i iranskim jezicima. U grčkome i latinskome nema participsku ulogu, a vrlo su rijetke njegove potvrde u baltičkim jezicima i albanskome. Uopće nije potvrđen u hetitskome i toharskome. Čini se da je prvobitna razdioba među dvama navedenim sufiksima bila takva da se sufiks **-no* rabio pri tvorbi od tematskih glagola, a

[659] Takvo objašnjenje prihvaća i Matasović 2008: 296.
[660] Usp. Aitzetmüller 1991: 247.
[661] Usp. Arumaa 1985: 337 kao i napomenu na str. 340.
[662] Usp. Szemerényi 1989: 351-352.

sufiks **-to* pri tvorbi od atematskih glagola. Ta je razdioba u većini jezika narušena ograničavanjem uporabe sufiksa **-to* i širenjem na njegovo mjesto sufiksa **-no*. To se dogodilo i u slavenskim jezicima.

Pasivni particip preterita služi u slavenskim jezicima kao osnova za tvorbu glagolskih imenica, koje se od njega tvore sufiksom *-ьje/-ije*: vъstanьje, obětovanьje, raspętьje, rođenьje, umrътьje itd. U svim je suvremenim jezicima, osim bugarskoga i makedonskoga, sačuvao sklonidbu koja je jednaka pridjevskoj.

6.4.6. Infinitiv i supin

Infinitiv je još jedna sintaktička izvedenica od neprezentske (infinitivne) osnove. Riječ je o poimeničenju (nominalizaciji) glagola u zavisnoj rečenici. To je posebna vrsta poimeničenja stvorena da bi se izrazila svrha (cilj) i stoga je najvjerojatnije riječ o okamenjenome dativnom obliku. Infinitivni nastavak *-ti* složeni je sufiks koji se sastoji od morfema poimeničenja *-t-* i staroga indoeuropskoga dativnoga nastavka **-ei* koji u slavenskim jezicima monoftongacijom daje *-i*: **g'nō-t-ei* → znati, **koil-ē-t-ei* → cělěti, **woid-ē-t-ei* → vědĕti itd. Zbog naglašenosti infinitivnoga nastavka u praslavenskome neki jezikoslovci misle da je u njegovu temelju stari lokativ, a ne dativ.[663] Drugi pak tu mogućnost ne smatraju vjerojatnom.[664]

Supin je također sintaktička izvedenica od infinitivne osnove, tj. poimeničenje glagola u zavisnoj rečenici, ali, za razliku od infinitiva, samo iza glagola kretanja. Najrazložnijim se čini pretpostaviti da je riječ o starom obliku akuzativa. Na temelju stanja u starocrkvenoslavenskom može se kao završetak rekonstruirati sufiks poimeničavanja *-t-* proširen akuzativnim nastavkom **-ŭm*. Od takvoga će se praslavenskoga završetka normalnim glasovnim razvojem razviti potvrđeni starocrkvenoslavenski nastavak za supin *-tъ*. Tako rekonstruiran praslavenski završetak omogućuje i neovisno opravdan opis akcenatskih pojava pa je i to dodatni argument za takvu rekonstrukciju. Imenice koje se pojavljuju uz supin redovito su u genitivu, a ne u akuzativu. I to je potvrda da je riječ o imeničnom obliku u akuzativu jer je normalan padež uz imenicu genitiv.

Slavenski infinitiv i supin nisu kao kategorije naslijeđeni iz indoeuropskoga prajezika. Indoeuropski prajezik najvjerojatnije nije imao infinitiva,[665] ali je imao

[663] Usp. Arumaa 1985: 319 i Aitzetmüller 1991: 248.
[664] Tako primjerice Micklesen (1973: 270) izrijekom kaže: *It is useless to argue on accentological grounds that it represents an old locative.* (Beskorisno je akcentološkim razlozima dokazivati da je to stari lokativ.) Završni naglasak u infinitivnim oblicima on smatra rezultatom niza analoških pomaka. Kao dokaz da se iza slavenskoga infinitiva krije stari dativ Lamprecht (1987.) navodi i razvoj u suvremenim indoeuropskim jezicima. Usp. na str. 108: *O tom, že je to patrně dativ, svědčí i vývoj v nových ide. jazycích, srov. angl. to write 'psáti' (jako to the book, což je dativ subst. the book).* (O tome da je to vjerojatno dativ svjedoči i razvoj u suvremenim indoeuropskim jezicima, usp. eng. *to write* 'pisati' (kao *to the book*, što je dativ imenice *the book*).)
[665] Usp. Szemerényi 1989: 352-353 i Beekes 1995: 251.

različite glagolske imenice.[666] Staro se stanje dobro čuva u vedskome gdje postoji velik broj glagolskih imenica koje imaju funkciju sličnu kasnijim infinitivima[667] i to u različitim padežnim oblicima, ovisno o rečeničnoj strukturi. Zanimljivo je ipak da je u *Ṛgvedi* od oko 700 potvrda takvih konstrukcija u više od 600 primjera riječ o dativnome obliku, a u oko 50 primjera o akuzativnome, pri čemu se dativni oblici rabe za izricanje cilja (svrhe), a akuzativni često iza glagola kretanja.[668] Slavenskomu infinitivu na *-ti* odgovara staroindijski tip na *-taye* tvoren od *-ti-* osnova. Akuzativi na **-tum* služe kao supini i u latinskome, a u klasičnom su sanskrtu to jedini infinitivi. Osobito je stanje u germanskim jezicima kod kojih je funkciju infinitiva preuzeo akuzativ srednjega roda tvoren indoeuropskim sufiksom *-no-*.[669]

Od suvremenih slavenskih jezika infinitiv je izgubljen u bugarskom i makedonskom te dijelom u srpskom jeziku i umjesto njega rabi se konstrukcija *da* + *prezent*. Sudeći prema srednjobugarskim spomenicima, prije gubljenja infinitiv se oblikom izjednačio sa supinom.[670] Gubljenje infinitiva zajednička je crta jezika tzv. balkanskoga jezičnoga saveza.[671] Supin je utjecao na razvoj infinitiva i u češkom jeziku, gdje se nastavak *-ti* sačuvao samo kao knjiški oblik, dok je u živom govoru već odavno prevladao nastavak *-t*. Tvrdoća toga *-t* svjedoči da je riječ o utjecaju supina, jer bi normalnim fonološkim razvojem praslavensko *-ti*, nakon gubljenja završnoga *-i*, dalo umekšano *-t'*.[672] Nasuprot tomu, u slovenskim govorima u kojima se pojavljuju infinitivi na *-t*, to *-t* nije kontinuanta staroga supina, što se vidi po tome da su ti govori sačuvali i supin koji se od infinitiva razlikuje intonacijom. Završno *-i* izgubljeno je i u većini drugih slavenskih jezika, pa tako i u mnogim hrvatskim govorima.[673] U slovačkom jeziku infinitivi završavaju na *-t'*,[674] u poljskom

[666] Infinitiv je nesklonjivi oblik izveden od glagolske osnove, a glagolska je imenica sklonjiva imenica koja je izvedena od glagola. Važna je razlika među tim dvjema kategorijama i u sintaktičkoj ulozi. Objekt glagolskih imenica pojavljuje se u genitivu (pečenje *kruha*, pranje *posuđa*, rođenje *djeteta* itd.), a objekt infinitiva obično je u akuzativu kao i kod većine finitnih glagola (sanjati *ženu svojega života*, piti *hladnu vodu*, poznavati *pogrešne ljude* itd.).

[667] Szemerényi (1989: 353) navodi u zagradi s uskličnikom broj 16, a Beekes (1995: 251) kaže da ih je bilo tucet (engl. *dozen*).

[668] Prema Szemerényi 1989: 353.

[669] Primjerice gotsko bairan izvedeno je od indoeuropskoga **bheronom*. Usp. Szemerényi 1989: 354.

[670] Usp. Vaillant 1966: 132 i Stieber 1979: 191.

[671] Osim bugarskoga, makedonskoga i srpskoga, taj savez čine još rumunjski, albanski i suvremeni grčki jezik.

[672] Usp. Stieber 1979: 193.

[673] To vrijedi poglavito za čakavske govore (usp. Lisac 2009: 27), ali i za većinu hrvatskih štokavskih govora: slavonski dijalekt (usp. Lisac 2003: 37), zapadni dijalekt (usp. Lisac 2003: 57) i istočnobosanski dijalekt (usp. Lisac 2003: 84).

[674] U slovačkim govorima stanje različito: u zapadnima je obično nastavak *-t* (kao u češkome), u središnjima *-t'*, a u istočnima *-c*. Usp. Stieber 1979: 192.

i gornjolužičkosrpskom na *-ć*, u donjolužičkosrpskom na *-ś*,[675] u kašupskom na *-c*, u ruskom na *-t'*, u bjeloruskom na *-c'*. U ukrajinskom se pojavljuju završetci *-t'* i *-ty*: iza suglasnika moguće je samo *-ty*, a iza samoglasnika mogu se smjenjivati oba završetka (hodyty ~ hodyt', čytaty ~ čytat', ...).

Supin se do danas sačuvao samo u slovenskom i donjolužičkosrpskom jeziku te u kajkavskom narječju hrvatskoga jezika.[676] U ostalim je jezicima izgubljen u različito vrijeme. U bugarskome je to bilo već u 12. st., dok se u ruskome još u drugoj polovici 13. st., a u češkome još u 14. st. dobro čuvao. U hrvatskom se u 14. st. pojavljuje krnji infinitiv bez *-i* koji je teško razlučiti od supina. Ne zna se točno kada se izgubio u slovačkom i gornjolužičkosrpskom jer ga nema već u najstarijim sačuvanim spomenicima.

6.4.7. Složeni glagolski oblici

Kako je spomenuto u poglavlju 6.2.2., stari je indoeuropski sintetički perfekt u slavenskim jezicima izgubljen. Zamijenio ga je perifrastični oblik koji se tvori od trajnoga prezenta pomoćnoga glagola byti i drugoga aktivnoga participa preterita (l-participa): jesmь neslъ/nesla/neslo, jesi neslъ/nesla/neslo, jestъ neslъ/nesla/neslo itd.[677] Iako je slavenski perifrastični perfekt razmjerno kasna tvorba, neki jezikoslovci pretpostavljaju da je u vrijeme njegova nastanka još postojao i stari, iz indoeuropskoga prajezika naslijeđeni sintetički perfekt, štoviše da je pojava novoga oblika ubrzala, ako ne i uzrokovala, gubljenje staroga oblika.[678] U raznim se slavenskim jezicima u različitom opsegu gubio u perfektu pomoćni glagol. Već su u *Suprasaljskom zborniku* razmjerno česti primjeri bez pomoćnoga glagola u 3. licu jednine. Općenito se može reći da se u južnoslavenskim jezicima u svim licima oblici pomoćnoga glagola dobro čuvaju.[679] Drukčije je na slavenskom sjeveru. Kako je već spomenuto u poglavlju 6.4.5.4., u istočnoslavenskim je jezicima pomoćni glagol izgubljen u svim licima i tako je nastao novi, sintetički oblik prošloga vremena izražen samo s pomoću glagolskoga pridjeva radnoga. Prema stanju u staroruskim tekstovima može se zaključiti da je proces gubljenja pomoćnoga glagola bio postupan. U staroruskim tekstovima iz 13. st. već je daleko poodmaklo njegovo gubljenje u 3. licu. U 1. i 2. licu (i jednine i množine) pomoćni se glagol upotrebljava još kroz

[675] Jedino se iza *s* čuva *-ć*.

[676] Usp. Lončarić 1996: 108.

[677] O razvoju toga oblika usp. Trost (1972.) gdje su ukratko prikazana i starija objašnjenja toga oblika.

[678] Usp. Aitzetmüller 1991: 194-195.

[679] U hrvatskom se pomoćni glagol može ispustiti iz stilskih razloga, posebno enklitički oblik 3. lica jednine je, čime se postiže snažna ekspresivnost i stilska obojenost izričaja. Ekspresivnost je nešto manja kada se je ispušta iza enklitika me, te i osobito povratnoga oblika se. Usp. Katičić 1986: 52 i 55-56.

cijelo 16. i 17. st., što znači da je definitivno izgubljen tek u novije vrijeme. Njegovo mjesto zauzimaju lične zamjenice čija je uporaba u tom slučaju obvezatna, a u 3. licu može, umjesto zamjenice, biti imenica. U češkom književnom jeziku pomoćni je glagol izgubljen samo u 3. licu. U razgovornom jeziku, međutim, može se pomoćni glagol ispustiti i u 1. licu (*já tam* byl, *my* pustili *vše*). I u poljskome je pomoćni glagol u 3. licu izgubljen, a oblici 1. i 2. lica su se skratili i postali pomični fleksijski elementi s pomoću kojih se mogu tvoriti sintetički finitni glagolski oblici.[680]

Starocrkvenoslavenski je pluskvamperfekt također perifrastični oblik koji se tvorio od imperfekta ili perfekta pomoćnoga glagola *byti* i drugoga aktivnoga participa preterita: běahъ neslъ/nesla/neslo, běhъ neslъ/nesla/neslo, jesmь bylъ neslъ/nesla/neslo. Riječ je o relativnom vremenu koje označuje davno prošlu radnju. Nije se često upotrebljavao u kanonskim tekstovima, što posebno vrijedi za oblike tvorene s pomoću perfekta glagola byti. I kod perfekta i kod pluskvamperfekta pomoćni je glagol mogao biti ispred ili iza participa. Negacija je mogla biti između pomoćnoga glagola i participa ili ispred pomoćnoga glagola: *česo jesmь eče* ne dokonьčalъ, něstъ prišьlъ.[681] Naravno, doseg je negacije u tim slučajevima različit. U prvom se slučaju ističe nijekanje radnje izražene participom, a u drugom je zanijekan cijeli iskaz. Kao i perfekt, pluskvamperfekt se dobro čuva u suvremenim južnoslavenskim jezicima. Taj složeni glagolski oblik postoji i u oba lužičkosrpska jezika. U češkome ga neke gramatike navode kao poseban oblik, a druge ne,[682] što vjerojatno znači da se u razgovornom jeziku više ne upotrebljava. U poljskom se književnom jeziku pluskvamperfekt rabio uobičajeno još u 19. st., a danas su njegovi oblici vrlo rijetki. U razgovornom ga jeziku nema.[683] Suprotno je u slovačkome gdje je taj oblik i u razgovornom jeziku još živa kategorija. U ruskom je izgubljen do 17. st., a u ukrajinskom i bjeloruskom postoji još i danas kao fakultativna kategorija.

Slavenski je kondicional također perifrastična tvorba koja se sastoji od drugoga aktivnoga participa preterita i kopule koja se u starocrkvenoslavenskim tekstovima pojavljuje u tri različita oblika:

Jednina	1.	bimь	bihъ	byhъ
	2.	bi	bi	by
	3.	bi	bi	by
Množina	1.	bimъ	bihomъ	byhomъ
	2.	(*bite)	biste	byste
	3.	bǫ	bišę	byšę

[680] Usp. poglavlje 6.4.5.4. i Stieber 1979: 235-236.

[681] Primjeri su uzeti iz Remnëva 2004: 270. Prvi je iz *Marijinskoga evanđelja*, a za drugi autorica ne navodi izvor.

[682] Stieber (1979: 238) kao primjer prve skupine navodi Trávničekovu gramatiku iz 1949., a kao primjer druge gramatiku Havráneka i Jedličke iz 1960.

[683] Usp. Stieber 1979: 239.

Od dvojinskih oblika samo je u *Suprasaljskom zborniku* potvrđen oblik 1. lica byhově.[684] Kondicional se upotrebljava u namjernim rečenicama (uključujući i zavisne zahtjevne rečenice) te u zavisnim pitanjima i irealnim pogodbenim rečenicama. Tradicionalno se smatra da su u toj ulozi najstariji posebni oblici bimь, bi, ..., koji su se kasnije počeli zamjenjivati mlađim aoristnim oblicima koji su ih s vremenom potpuno istisnuli.[685] Drukčijega je mišljenja Klaus Trost (1972.) koji misli da su oba načina tvorbe izvorna (praslavenska), da su bili u dopumbenoj razdiobi i imali različitu funkciju. Tvorba s posebnim oblikom glagola byti imala je ulogu anticipirajućega (perfektnoga) futura i rabila se u namjernim i zavisnim upitnim rečenicama, a oblici s aoristom izražavali su njihovu prošlost i rabili se u irealnim pogodbenim rečenicama.[686] Kasnije su oblici s aoristom poopćeni na obje funkcije.[687] Sporno je među jezikoslovcima objašnjenje etimologije (postanka) posebnoga kondicionalnoga oblika bimь, bi, ..., bǫ.[688] On se najčešće objašnjava kao stari indoeuropski optativ glagola byti i povezuje ga se s litavskim (biau), staroindijskim (bhūyā́m) i staroperzijskim optativom (biyā).[689] Trost (1972: 103) međutim odbacuje takvo tumačenje zbog etimoloških, sintaktičkih i semantičkih razloga.[690] Neki jezikoslovci misle da se iza toga oblika krije stari *-is* aorist u kojemu je i u prvom licu jednine ispalo *-s-*. Drugi pak osporavaju takvu mogućnost, kako zbog glasovnih tako i zbog morfoloških razloga.[691] Treći pak tumače te oblike kao stari imperfekt i povezuju ih s baltičkim *bi-* te latinskim fīo. Trost (1972.), odbacujući sva navedena

[684] U hvrvatskoglagoljskim tekstovima potvrđen je i oblik bivě. Usp. Vaillant 1964: 255.

[685] Usp. Damjanović 2003: 147, Remnëva 2004: 278 itd. Kondicionalno se bimь do danas održalo u nekim čakavskim govorima.

[686] Za razdiobu tih kategorija usp. Trost (1972: 40) gdje se autor poziva na Dostálovu studiju o vidskome sustavu starocrkvenoslavenskoga jezika iz 1954. godine.

[687] Usp. na str. 147: *Wir haben dargelegt, dass im sog. Konditional des Aksl. ursprünglich zwei grammatikalische Kategorien zu sehen sind: Zunächst ein antizipierendes Perfektfutur (Typus bǫ + l-Part. nichtdur. Verba) bzw. ein antizipierendes komplexives Futur (Typus bǫ + l-Part. dur. Verba) und sodann die komplexive Vergangenheit zu beiden (Typus bišę/byšę + l-Part. nichtdur. und dur. Verba). Schliesslich wurde die komplexive Vergangenheitsform verallgemeinert und jeweils nach den satzsyntaktischen Bedürfnissen – d. h., je nachdem, ob ein Final- oder ein irrealer Bedingungssatz vorlag, – als antizipierendes komplexives Futurum (im Finalsatz) oder als komplexive Vergangenheit (im irrealen Bedingungssatz) gebraucht.* (Obrazložili smo da staroslavenski tzv. kondicional treba promatrati kao dvije gramatičke kategorije: ponajprije kao anticipirajući perfektni futur (tip *bǫ + l-particip* nedurativnih glagola), odnosno anticipirajući kompleksivni futur (tip *bǫ + l-particip* durativnih glagola), a onda i kao kompleksivnu prošlost obiju navedenih kategorija (tip *bišę/byšę + l-particip* nedurativnih i durativnih glagola). U konačnici je kompleksivni oblik prošlosti poopćen i to zbog rečeničnosintaktičkih zahtjeva – tj. rabi se ovisno o tome je li riječ o namjernoj (finalnoj) ili irealnoj pogodbenoj rečenici: kao anticipirajući kompleksivni futur (u namjernim) ili kao kompleksivna prošlost (u irealnim pogodbenim rečenicama)).

[688] Više o pojedinim objašnjenjima, kao i njihovu kritiku, vidi u Trost 1972: 102-108.

[689] Usp. Trost 1972: 103, a za litavski i Remnëva 2004: 278.

[690] Osim navedene str. usp. i §232 na str. 109.

[691] Takvo je tumačenje prvi zastupao Miklošič. Usp. §221 na str. 102-103 u Trost 1972.

tumačenja, vidi u tim oblicima stari perfekt s osnovom *bhu̯ī̯*. Njegovo tumačenje prihvaća i Aitzetmüller (1991: 197). Nije sasvim jasno ni zašto se u 1. licu jednine toga oblika pojavljuje primarni nastavak *-mь*, a u svim drugim licima sekundarni nastavci. Ta se zamjena može objašnjavati dvojako: 1. kao zamjena sekundarnoga nastavka primarnim u sklopu regularnih promjena na kraju riječi ili 2. kao izravno jednačenje prema 1. licu jednine prezenta jesmь.[692] Kao razlog zamjene obično se navodi potreba da se izbjegne izjednačivanje oblika 1. lica s oblicima ostalih lica u jednini.[693] Prema Trostovu objašnjenju u 3. licu množine bi se očekivao oblik **bę* (← **bhu̯īnt*). Stoga on potvrđeni oblik *bǫ* tumači analogijom prema 3. licu množine prezenta sǫtъ.[694] U velikom se dijelu suvremenih slavenskih jezika potpuno izgubila promjena pomoćnoga glagola byti, pa se u svim licima i brojevima ustalio nekadašnji oblik 2. i 3. lica jednine. Tako je u slovenskome, razgovornome hrvatskom, donjolužičkosrpskom, istočnoslovačkim govorima te u istočnoslavenskim jezicima. U poljskome su se pod utjecajem složenoga preterita byłem, byłeś, byliśmy, byliście pojavili oblici bym, byś, byśmy, byście. U češkom je književnom jeziku stanje prilično konzervativno: bych, bys, by, bychom, byste, by. Jedino je u 2. licu jednine vidljiv utjecaj prezenta koji je izraženiji u razgovornom jeziku gdje se pojavljuje i oblik 1. lica množine *bysme*.

U slavenskim se jezicima nije sačuvao jednostavni indoeuropski futur.[695] Praslavenski jezik, po svemu sudeći, nije imao ustaljenoga načina tvorbe futura. Starocrkvenoslavenski tekstovi pokazuju da je stvaranje novoga, perifrastičnoga futura tek u začetcima. Futur se u starocrkvenoslavenskome tvorio na više načina. Buduće značenje imali su prezentski oblici svršenih glagola.[696] Perifrastični su se oblici tvorili od infinitiva na tri načina: 1. s pomoću prezenta glagola iměti, 2. s pomoću prezenta glagola hotěti, 3. s pomoću prezenta glagola načęti ili vъčęti. Prvi se način rabio kada se htjelo ukazati na mogućnost ili neizbježnost buduće radnje, drugi kada je trebalo izraziti poželjnost ili neophodnost ostvarenja radnje u budućnosti, a

[692] Usp. Aitzetmüller 1991: 198.

[693] Usp. Trost (1972.) na str. 41: *Warscheinlich hat die 1. Pers. Sing. bimь nur deshalb die Primärendung erhalten, um die für das ursprüngliche urslav. *bim zu erwartenden lautlichen Konsequenzen zu vermeiden. Durch den Abfall der Sekundärendung hätte es für die Personen des Singulars nur die einzige Form bi gegeben. Dies zu vermeiden, musste die Aufgabe der Primärendung sein.* (Vjerojatno je 1. lice jed. *bimь* sačuvalo primarni nastavak samo zbog toga da bi se spriječile očekivane glasovne posljedice izvornoga praslav. **bim*. Otpadanjem sekundarnoga nastavka za sva bi lica u jednini postojao samo jedan oblik *bi*. Glavna je zadaća primarnoga nastavka bila da se to spriječi.)

[694] Usp. Trost 1972: 41 i Aitzetmüller 1991: 198.

[695] Usp. poglavlje 6.2.2.

[696] U suvremenim sjevernoslavenskim jezicima (zapadnoslavenskim i istočnoslavenskim) prezentski oblici svršenih glagola imaju gotovo isključivo futursko značenje, tako da se o njima katkad i govori kao o jednostavnom futuru. U južnoslavenskim je jezicima futursko značenje slabije izraženo.

treći kada je trebalo izraziti početak buduće radnje.[697] Moguće je da su se perifrastični oblici u starocrkvenoslavenskome razvili pod utjecajem supstrata. Prema tom tumačenju perifraza s prezentom glagola iměti odražava grčko-romansku futursku konstrukciju s grčkim ἔχω ili latinskim habere, konstrukcija s prezentom glagola hotěti grčke sveze s μέλλω i θέλω, a perifraza s načęti i vъčęti, koja je u starijim tekstovima rijetko potvrđena, može biti odraz gotske konstrukcije s glagolom duginnan 'početi'.[698] U starocrkvenoslavenskim tekstovima nema oblika tvorenih od infinitiva i trenutnoga prezenta glagola byti: bǫdǫ pьsati. Taj je tip (budu psáti) u staročeškom prevladao tek u 14. st. i od tamo se zatim proširio u ostale zapadnoslavenske, a kasnije i u istočnoslavenske jezike. U manjoj je mjeri takav način tvorbe futura svojstven i zapadnim južnoslavenskim jezicima, ponajprije čakavskomu narječju.[699] U južnoslavenskim se jezicima (osim slovenskoga i hrvatskoga kajkavskoga narječja) ustalio futur tvoren od oblika glagola hotěti i infinitiva, a u bugarskome i makedonskome umjesto infinitiva, koji je izgubljen, rabe se prezentski oblici: hrv. boš. srp. pisat ću, mak. k'e dojdam, bug. *az* šte piša. Na istočnoslavenskom području razvila se i alternativna sintetička inačica futura koji je postao stezanjem infinitiva i finitnih oblika glagola iměti. Takvi se oblici pojavljuju u ukrajinskom književnom jeziku i većini ukrajinskih govora (robytymu, čytatymeš, pysatymemo, čytatymut') te u zapadnim bjeloruskim govorima (rabic'mu, rabic'meš, ..., rabic'muc').

Takozvani futur drugi relativno je vrijeme koje označuje buduću radnju čiji rezultat prethodi drugoj budućoj radnji. Rabio se samo u složenim, najčešće pogodbenim rečenicama, gdje je, u opreci s kondicionalom koji je izražavao irealnu pogodbu, imao realno značenje. Tvorio se, kao i kondicional i perfekt, od drugoga aktivnoga participa preterita (l-participa) s pomoću trenutnoga prezenta glagola byti:

	Jednina	Dvojina	Množina
1.	bǫdǫ neslъ, -la, -lo	bǫdevě nesla, -lě, -lě	bǫdemъ nesli, -ly, -la
2.	bǫdeši neslъ, -la, -lo	bǫdeta nesla, -lě, -lě	bǫdete nesli, -ly, -la
3.	bǫdetъ neslъ, -la, -lo	bǫdete nesla, -lě, -lě	bǫdǫtъ nesli, -ly, -la

Kao i kod perfekta i kondicionala, pomoćni je glagol mogao biti ispred ili iza participa, a i negacija je mogla biti ispred pomoćnoga glagola ili između dvaju

[697] Usp. Remnëva 2004: 248-249.

[698] Usp. Aitzetmüller 1991: 198.

[699] Usp. Kurz 1969: 161 i Lamprecht 1987: 111. To je vidljivo već i u hrvatskoglagoljskim tekstovima. Tako primjerice u *Brevijaru* Vida Omišljanina iz 1396. godine (415a) 22. stih treće glave *Prve knjige o Makabejcima* glasi: *i samь g(ospod)ь staret' e prêd licemь n(a)šimь · vi že* ne boêti se budete *ihь*. Više primjera takvoga futura iz hrvatskoglagoljskih tekstova navodi Rječnik (2000: 159-160). Zahvaljujem Ani Kovačević što me je upozorila na te primjere.

oblika,[700] ovisno o tome niječe li se samo radnja izražena participom ili cijeli iskaz. Oblici futura drugoga čuvaju se dobro u zapadnim južnoslavenskim jezicima, a u slovenskome i kajkavskom narječju hrvatskoga jezika preuzeli su na sebe ulogu i značenje futura prvoga i postali jedini futurski oblici. U bugarskom i makedonskom su ih potisnuli oblici tvoreni od skraćenih prezentskih oblika glagola hotěti i perfekta (bug. šte sъm pisal, mak. *vie* k'e ste patuvale *so avtomobil*), ali su u suvremenom bugarskom još uvijek moguće i konstrukcije tipa: *ako* bъda pisal, *ako* bъde sъgrešil *nešto* i sl. U istočnoslavenskim jezicima te u češkom, slovačkom i lužičkosrpskom je futur tvoren od trenutnoga prezenta glagola *byti* i infinitiva preuzeo ulogu i značenje futura drugoga, a u poljskom su se oba oblika pomiješala i mogu se rabiti u obje uloge. Može se dakle u oba značenja reći będę widział ili będę widzieć.[701]

[700] Primjerice u tekstu iz *Sinajskoga euhologija*: *ašte li bǫdetъ ne dobrě pokajalъ sę, to da ne prijętъ bǫdetъ vъ otʹčьstvo.*
[701] Usp. Stieber 1979: 345.

II. PRASLAVENSKA PROZODIJA

1. UVOD

Osim segmentne ravni (fonema) praslavenski je glasovni sustav, kao i sustav svih ostalih jezika, imao i suprasegmentna (prozodijska) svojstva. Ona se, kao i kod fonema, mogu utvrditi samo poredbenom metodom, tj. usporedbom prozodijskih svojstava suvremenih slavenskih jezika. Podudarnosti je međutim tu teže otkriti i dokazati nego na segmentnoj ravni. U suvremenim se slavenskim jezicima pojavljuju tri prozodijska obilježja: intenzitet (udar, akcent), intonacija i kvantiteta (duljina). U većini je jezika fonološki razlikovno samo jedno od njih. U češkome, slovačkome i lužičkosrpskome razlikovna je samo duljina, udar je uvijek na prvom slogu, a intonacijskih razlika nema. U istočnoslavenskim je jezicima te bugarskome, kašupskome[702] i slovinskome razlikovno samo mjesto naglaska, a kvantitativnih i intonacijskih razlika nema. U poljskome i makedonskome nije razlikovno nijedno od navedenih obilježja. U poljskome je udar uvijek na pretposljednjem slogu, a opreka dugi ~ kratki u 16. je stoljeću zamijenjena oprekom suženi (raniji dugi) ~ otvoreni.[703] U makedonskome udar je uvijek na trećem slogu od kraja riječi, a kvantiteta nije razlikovna. Samo su u zapadnim južnoslavenskim jezicima fonološki važna (razlikovna) sva tri obilježja. Sva se tri navedena prozodijska obilježja obično pretpostavljaju i za praslavenski. Valja ipak istaknuti da je akcentologija najslabije poznato područje praslavenske fonologije i da među istraživačima postoje znatne razlike u poimanju praslavenskoga naglasnoga sustava. Razlog je tomu činjenica da se u najstarijim pisanim spomenicima ne bilježe nikakva prozodijska obilježja. Stoga se proučavanje naglasnoga razvoja može temeljiti samo na unutarnjoj i poredbenoj rekonstrukciji, pri čemu osobitu važnost ima usporedba stanja u slavenskim i njima najsrodnijim baltičkim jezicima. Zbog toga su zaključci o praslavenskoj prozodiji vrlo često hipotetični i ovisni o teoriji glasovnih promjena kakvu zagovaraju pojedini istraživači.

[702] U kašupskome je naglasak slobodan u središnjim i sjevernim govorima, a u južnima je nepomičan. Kvantiteta je izgubljena tek u 19. st.

[703] Ta je promjena u povijesti poljskoga jezika poznata kao *pochylenie* 'suženje'.

2. INTONACIJA

Na razlikovnu ulogu intonacije u praslavenskome upućuje kontrast koji se susreće kod praslavenskih riječi **gărhŭ* i **gărdŭ* koje su podložne metatezi likvida. One se u ruskom jeziku razlikuju mjestom naglaska gorόh : górod, u češkome kvantitetom hráh : hrad, u hrvatskome imaju istu intonaciju i također se razlikuju samo kvantitetom grȁh : grâd. Razlika se među tim riječima ne može objasniti samo s pomoću kvantitete jer je raspored duljina i kračina s jedne strane u češkome i s druge strane u hrvatskome obrnut. Tamo gdje je u češkome dugi slog u hrvatskome je kratak. Stoga se ta suprotnost tradicionalno interpretira kao izvorna praslavenska razlika u intonaciji pa se u prvoj riječi rekonstruira akutska, a u drugoj cirkumfleksna intonacija: **gárhŭ* : **gărdŭ*.

Osim te dvije, za kasni se praslavenski (općeslavensko razdoblje) rekonstruira i treća intonacija, tzv. novi akut. Njegovo postojanje dokazuje usporedba između hrvatskih riječi: strâža, vrâtiš, krâlj i odgovarajućih ruskih oblika: storóža, vorótiš', koról'. Navedene opreke pokazuju da dugosilazni naglasak u tim hrvatskim riječima ne može biti istoga postanja kao u grâd, glâvu, mêso i sl. (rus. górod, gólovu, mjáso). Novi akut u većini je slučajeva postao unazadnim pomakom naglaska sa središnjih cirkumfleksnih slogova[704] ili sa slogova u kojima je bio slabi jer.[705] Drukčiji odraz novoga akuta i od staroga akuta i od cirkumfleksa čuva se još u čakavskim, kajkavskim i u nekim štokavskim govorima (staroštokavskim).[706] Odraz intonacije tipa novoga akuta pojavljuje se i u nekim oblicima gdje nije mogao nastati spomenutim unazadnim pomakom.[707] Moguće je stoga da je intonacija tipa novoga akuta postojala već prije djelovanja Ivšićeva zakona.[708]

U prošlosti su neki istraživači pretpostavljali za praslavenski postojanje i četvrte intonacije, tzv. novoga cirkumfleksa. U slovenskom jeziku te u kajkavskim, a djelomice i čakavskim i štokavskim govorima hrvatskoga jezika smjenjuju se u nekim riječima odrazi akuta i dugosilazni naglasak. Ta se smjena može vidjeti usporedi li se nominativ jednine i genitiv množine imenice *krava*: sln. kráva ~ krâv; čak. krȁva ~ krâv.[709] Problem novoga cirkumfleksa prilično je složen. Dva su pitanja koja se postavljaju u vezi s njime: 1. je li doista riječ o praslavenskoj pojavi i 2. je li uopće potrebno pretpostavljati posebnu vrstu intonacije ili je dovoljno govoriti samo o običnom cirkumfleksu.[710] Poljski slavist Tadeusz Lehr-Spławiński tvrdio je da u slovinskome naglasak nije bio pomaknut na prethodni slog ako je u praslavenskome naglašeni slog imao novoakutsku ili novocirkumfleksnu intonaciju i da se u mnogim slučajevima zadržavanje naglaska na izvornome mjestu podudara sa slovenskim primjerima novoga cirkumfleksa.[711] To bi značilo da je novi cirkumfleks ostavio traga ne samo u zapadnim južnoslavenskim jezicima, nego i drugdje i da ga treba pretpostaviti kao posebnu intonaciju već u praslavenskome. Međutim, Christian Stang je pokazao da je usporedba slovinskih primjera sa slovenskima iluzorna i da se oni mogu lako objasniti specifičnim slovinskim razvojem.[712] Stang zaključuje da su dokazi za postojanje novoga cirkumfleksa u praslavenskome vrlo slabi i da ga stoga nema potrebe ni pretpostavljati kao posebnu intonaciju za to razdoblje, nego samo za slovenski jezik i (eventualno) kajkavsko narječje hrvatskoga jezika, gdje se razvio kasnije, nakon raspada slavenskoga jezičnoga zajedništva.[713] Njegove zaključke prihvaća danas većina istraživača. Tako primjerice i Marc L. Greenberg smatra da naziv *novi cirkumfleks* označuje samo povijesni izvor određene vrste intonacije, a ne i dodatnu, posebnu, različitu vrstu intonacijske krivulje. Najjačim se argumentom za pretpostavljanje novoga cirkumfleksa kao posebne intonacije smatrala činjenica da se on, za razliku od staroga cirkumfleksa, ne pomiče na proklitike (prijedloge). Greenberg to međutim objašnjava činjenicom da u vrijeme njegova nastanka nisu postojali mehanizmi koji su uzrokovali pomicanje staroga cirkumfleksa. Postanak novoga cirkumfleksa povezan je sa skraćivanjem dugih samoglasnika ili s gubljenjem slaboga jera u susjednome slogu. Budući da se područje na kojemu se pojavljuje novi cirkumfleks koji je postao na prvi način

[704] Ranije se ta intonacija opisivala kao rezultat metatonije, tj. promjenom intonacije unutar istoga naglašenoga sloga. Da je novi akut rezultat naglasnoga pomaka prvi je uočio hrvatski slavist Stjepan Ivšić (1911: 163-182), ali je u širim slavističkim krugovima to postalo poznato zahvaljujući norveškomu slavistu Christianu S. Stangu (1957.). Zbog toga mnogi slavisti taj pomak zovu Stangovim zakonom (npr. Kortlandt 2005.), drugi pak Stang-Ivšićevim (npr. Greenberg 2000.), a treći Ivšićevim zakonom (npr. Holzer 2005. i Kapović 2005.a). Točnost Ivšićeva opisa potvrđuje činjenica da se novi akut pojavljuje na slogovima koji ranije nisu bili naglašeni.

[705] Usp. Ivšić 1911: 182-194.

[706] Tako primjerice u tim govorima navedene riječi glase: strȁža, vrâtiš i krâlj. Naglasak označen s ~ dugi je uzlazni naglasak koji se razlikuje od novoštokavskoga dugouzlaznoga naglaska. Usp. Finka 1968: 15. Usp. također Kapović 2005.a: 81-86.

[707] Usp. Dybo; Zamjatina; Nikolaev 1990: 12 i Greenberg 2000: 77 i 92-93. O podrijetlu novoga akuta usp. također Finka 1968: 16-23.

[708] Usp. Greenberg 2000: 77.

[709] Sve okoline u kojima se pojavljuje ta smjena detaljno su razmotrene u Stang 1957: 23-35 i u Dybo; Zamjatina; Nikolaev 1990: 16-31.

[710] Usp. Stang 1957: 23.

[711] Usp. Lehr-Spławiński 1917: 41 i d. Usp. također i Lehr-Spławiński 1957: 118-119.

[712] Usp. Stang 1957: 31-34.

[713] Usp. Stang 1957, str. 34-35: *Evidence pointing in the direction of a proto-Slavonic neo-circumflex as a separate intonation is scant, and is only to be found in a few form-types, among which especially the genitive plural gives grounds for reflection. None of the form-types, however, provides a definite basis for assuming neo-circumflex as a separate intonation. It would hardly be satisfactory to assume an intonation limited to one or a few form types, and under the circumstances I am not inclined to assume a separate neo-circumflex in proto-Slavonic.* (Dokazi koji upućuju na praslavenski neocirkumfleks kao posebnu intonaciju oskudni su i ograničeni na svega nekoliko tipova oblika među kojima povod za razmišljanje daje osobito genitiv množine. Nijedan od tipova oblika međutim ne nudi čvrstu osnovu za pretpostavljanje neocirkumfleksa kao posebne intonacije. Ne bi bilo uvjerljivo pretpostaviti intonaciju koja je ograničena samo na jedan tip ili samo na nekoliko tipova oblika i zato pod takvim uvjetima ja nisam sklon pretpostaviti postojanje posebnoga neocirkumfleksa u praslavenskom.)

poklapa s područjem na kojemu se pojavljuje onaj koji je nastao na drugi način, Greenberg smatra da je njegov postanak istovremen procesu gubljenja slabih jerova i smješta ga u 10. ili 11. stoljeće poslije Krista.[714]

Uobičajeno se pretpostavljalo da je akutska intonacija bila uzlazna, a cirkumfleksna silazna.[715] Takva se rekonstrukcija opravdavala ne samo stanjem u slovenskome, nego i u ruskome u kojemu je u riječi gorόh naglasak na drugom slogu, a u riječi górod na prvom, što se uzimalo kao pokazatelj da je prva riječ vjerojatno imala uzlaznu, a druga silaznu intonaciju. Danas o tome postoje i drukčija mišljenja. Općenito se smatra da je novi akut i u praslavenskome bio uzlazan. Njegov je odraz i u slovenskome i u hrvatskim govorima, u kojima se čuva, uzlazna intonacija, pa nema razloga da se to ne pretpostavi i za kasni praslavenski. Ostali su slavenski jezici refonologizirali uzlaznu intonaciju ili kao kvantitativnu razliku (zapadnoslavenski) ili kao razliku u mjestu naglaska (istočnoslavenski i bugarski).[716] Budući da se praslavenski cirkumfleks i u slovenskome i u hrvatskome odražava kao silazan naglasak, nema razloga da se ne pretpostavi da je tako bilo i u praslavenskome. Sporna je narav staroga akuta. Kao jedini dokaz da je stari akut povezan s intonacijom navodi se stanje u slovenskom jeziku. Drugdje je njegov odraz duljina (češki), kračina (hrvatski) ili različito mjesto naglaska (istočnoslavenski). Taj je naglasak u najvećem broju slučajeva nastao gubljenjem indoeuropskoga laringala iza samoglasnika ili na samoglasnicima koji su se produljili Winterovim zakonom ispred zvučnih neaspiriranih okluziva. Podsjećamo da su prema glotalnoj teoriji ti suglasnici bili (pre)glotalizirani.[717] Stoga ne čudi da su se pojavila objašnjenja prema kojima stari akut nije bio posebna vrsta (uzlazne) intonacije, već da izvor opreci između njega i cirkumfleksa treba tražiti u različitoj vrsti fonacije. Tako primjerice nizozemski jezikoslovac Frederik Kortlandt pretpostavlja da se u slavenskim jezicima laringalno obilježje, koje je naslijeđeno iz indoeuropskoga prajezika, zadržalo sve do 800. godine nakon Krista i da su se nakon toga laringalizirani samoglasnici stopili s onima koji su imali kratkouzlaznu intonaciju.[718] S prvim dijelom njegove pretpostavke slaže se i američki slavist Marc L. Greenberg, ali ne prihvaća drugi dio, već misli da se laringalno obilježje u nekim slavenskim područjima zadržalo kao glotalizacija koja je zatim refonologizirana ili kao intonacija ili kao kvantiteta.[719]

[714] Usp. Greenberg 2000: 110.

[715] Usp. primjerice Stang 1957., str. 20: *It is generally assumed, and probably rightly so, that the acute was a rising intonation as in Slavonic, Old Prussian and Latvian, and that the circumflex was falling as in these languages.* (Općenito se pretpostavlja, vjerojatno s pravom, da je akut bio uzlazna intonacija u slavenskom, staropruskom i latvijskom, a da je cirkumfleks u tim jezicima bio silazan.)

[716] Usp. Greenberg 2007: 79.

[717] Usp. Mihaljević 2002: 98-101.

[718] Usp. Kortlandt 1975: 20 i 33.

[719] Usp. Greenberg 2007: 79-80. O tome da je glotalni element vrlo rano (u predslavenskom razdoblju) prestao biti poseban segment (fonem) i postao prozodem usp. i Holzer 2009: 152-154.

3. PARADIGMATSKI I KATEGORIJALNI NAGLASNI SUSTAVI

Praslavenska se prozodija izravno naslanja na starije, baltoslavensko stanje. Baltoslavenski se naglasni sustav može okarakterizirati kao paradigmatski. Paradigmatskima se zovu naglasni sustavi u kojima postoji nekoliko tipova (obrazaca) ponašanja naglaska u riječi koji se zovu naglasnim paradigmama i sve su riječi u jeziku podijeljene u paradigme prema idućim dvama načelima: [720]

1. Kod netvorenih riječi izbor paradigme nije određen ni njihovim formalnim (fonološkim ili morfološkim) ni značenjskim svojstvima, već tradicijom.
2. Kod izvedenica izbor naglasne paradigme određen je ili naglasnom paradigmom osnove ili pak naglasno relevantnim svojstvima tvorbenih morfema.

Prema Vladislavu Markoviču Illič-Svityču, naglasna je paradigma skup naglasnih odnosa u različitim oblicima riječi svojstvenih određenoj skupini riječi koje mogu pripadati različitim gramatičkim kategorijama i različitim tvorbenim tipovima. Riječ je zapravo o svojevrsnoj naglasnoj krivulji gramatičke paradigme.[721] Vladimir Antonovič Dybo, Galina Igorevna Zamjatina i Sergej L'vovič Nikolaev određuju naglasnu krivulju kao niz, odnosno uređeni skup naglasnih obrisa (kontura),[722] a naglasni obris pak kao skup suprasegmentnih (nadodsječnih) sredstava koja čine oblik riječi.[723] Poredbena proučavanja naglasnih sustava pokazala su da je kod jezika s paradigmatskim naglaskom uočljiva tendencija prijelaza na kategorijalni naglasni sustav poopćivanjem naglasnih paradigmi na određene leksičke ili gramatičke kategorije, a osobito na tvorbene tipove. Kategorijalnima se, dakle, zovu oni naglasni sustavi u kojima određeni dijelovi leksika, obično dio tvorbenih tipova, izabire određeni naglasni obrazac (paradigmu) mehanički, neovisno o osnovi od koje se tvore. Drugim riječima, naglasni su obrasci neposredno povezani s vrstama

[720] Usporedi Dybo; Zamjatina; Nikolaev 1990: 7-8, Lehfeldt 1993: 17-18, Dybo 1999: 115 i Dybo 2011: 25. Dybo, Zamjatina i Nikolaev zovu ta dva načela »prvim i drugim načelom paradigmatskoga naglaska«.

[721] Usp. Illič-Svityč 1963. str. 4: *Termin akcentuacionnaja paradigma (a.p.) podrazumevaet harakternuju dlja opredelennoj gruppy slov, otnosjaščihsja k kakoj-libo grammatičeskoj kategorii, sovokupnost' akcentnyh otnošenij v različnyh formah slova, svoego roda 'akcentnuju krivuju' grammatičeskoj paradigmy.* (Naziv naglasna paradigma (n. p.) podrazumijeva određenoj skupini riječi, koje pripadaju nekoj gramatičkoj kategoriji, svojstvenu sveukupnost naglasnih odnosa u različitim oblicima riječi, svojevrsnu 'naglasnu krivulju' gramatičke paradigme.) Usp. također Dybo; Zamjatina; Nikolaev 1990: 8.

[722] Usp. Dybo; Zamjatina; Nikolaev 1990, str. 9: *Poetomu v obščem slučae akcentnuju krivuju možno opredelit' kak kortež akcentnyh konturov, t.e. ih uporjadočennoe množestvo, sovokupnost'.* (Prema tome u općem slučaju naglasnu je krivulju moguće odrediti kao niz (povorku) naglasnih obrisa, tj. njihov uređeni skup, sveukupnost.)

[723] Usp. Dybo; Zamjatina; Nikolaev 1990, bilješka 5 na str. 9: *V obščem slučae akcentnyj kontur – eto sovokupnost' supersegmentnyh sredstv, oformljajuščih slovoformu.* (U općem slučaju naglasni je obris sveukupnost nadodsječnih sredstava rječnoga oblika.)

riječi, odnosno s tvorbenim tipovima. Tendencija prijelaza na kategorijalni naglasni sustav vidljiva je i u nekim baltoslavenskim jezicima. Kao primjeri različitih stupnjeva razvoja u tom smjeru mogu se uzeti istočnoslavenski i južnoslavenski jezici (osobito zapadnobugarski dijalekti) te suvremeni litavski jezik.[724] Stoga se za rekonstrukciju praslavenskoga naglasnog sustava, a osobito razdiobe leksema po praslavenskim naglasnim paradigmama, mogu uzimati samo oni dijelovi slavenskoga naglasnoga sustava u kojima su sačuvani ostatci staroga paradigmatskoga razdiobenoga sustava. Bitno je dakle pri proučavanju praslavenskoga naglaska razlučiti uporabljivu građu od nevažne.

[724] Usp. Dybo 1999: 120.

4. PRASLAVENSKE NAGLASNE PARADIGME

Za kasni se praslavenski najčešće rekonstruiraju tri naglasne paradigme koje se obično označuju slovima *a*, *b* i *c*. Budući da kod neizvedenih riječi, o kojima je riječ u ovom potpoglavlju, izbor naglasne paradigme nije određen ni vrstom riječi ni sklonidbenim odnosno konjugacijskim tipom niti bilo kojom drugom gramatičkom kategorijom, za svaku ćemo paradigmu navesti nekoliko primjera rekonstruiranih oblika imenica i prezenta glagola različitih razreda. Pridjevi imaju za svaki rod poseban oblik, pa bi navođenje cijele paradigme uzelo previše prostora, a ne bi donijelo nikakvu novu obavijest jer se neodređeni oblici pridjeva sklanjaju kao imenice o-osnova (muški i srednji rod) ili a-osnova (ženski rod) i naglasne im paradigme izgledaju isto kao kod tih imenica.[725] Stoga ćemo uz svaku paradigmu navesti samo nominativne oblike nekoliko pridjeva koji pripadaju toj paradigmi. U naglasnoj paradigmi *a* naglasak je kroz cijelu paradigmu na istom slogu korijena. Naglašeni je samoglasnik imao akutsku (uzlaznu) intonaciju koja se označuje sa ˝.

	Jednina		Množina	
N	sĺla	rȃkъ	sĺly	rȃci
G	sĺly	rȃka	sĺlъ	rȃkъ
D	sĺlě	rȃku	sĺlamъ	rȃkomъ
A	sĺlǫ	rȃkъ	sĺly	rȃky
L	sĺlě	rȃcě	sĺlahъ	rȃcěhъ
I	sĺlojǫ	rȃkomь	sĺlami	rȃky
	Dvojina			
N, A	sĺlě	rȃka		
G, L	sĺlu	rȃku		
D, I	sĺlama	rȃkoma		
	Jednina		Množina	
1.	vȳknǫ	stȃvjǫ	vȳknemъ	stȃvimъ
2.	vȳkneši	stȃviši	vȳknete	stȃvite
3.	vȳknetь	stȃvitь	vȳknǫtь	stȃvętь

Od pridjeva mogu se kao primjeri te naglasne paradigme navesti: *stȃrъ*, *stȃra*, *stȃro* i *čístъ*, *čísta*, *čísto*.

U naglasnoj paradigmi *b* naglasak je na prvom slogu iza osnove. Za razliku od naglasne paradigme *a* u kojoj je naglasak uvijek na istom samoglasniku, ovdje je naglasak na različitim samoglasnicima, ali uvijek na istom slogu u odnosu na osno-

[725] Stanje je više manje isto i kod određenih oblika, osim kod naglasne paradigme *c* gdje ima nekih komplikacija. Čini se da je u toj naglasnoj paradigmi isprva naglasak uvijek bio na zamjeničnom dijelu. (David Mandić, usmena obavijest.)

vu (ali ne u odnosu na kraj riječi). Tu nije moguće odrediti intonaciju naglašenoga samoglasnika u praslavenskome i stoga se označuje samo mjesto naglaska znakom ' iznad naglašenoga samoglasnika.

	Jednina		Množina	
N	žen'a	vol'ъ	žen'y	vol'ove
G	žen'y	vol'u	žen'ъ	vol'ovъ
D	žen'ě	vol'ovi	žen'amъ	vol'ъmъ
A	žen'ǫ	vol'ъ	žen'y	vol'y
L	žen'ě	vol'u	žen'ahъ	vol'ъhъ
I	žen'ojǫ	vol'ъmь	žen'ami	vol'ъmi
	Dvojina			
N, A	žen'ě	vol'y		
G, L	žen'u	vol'ovu		
D, I	žen'ama	vol'ъma		
	Jednina		Množina	
1.	sъlj'ǫ	nos'jǫ	sъlj'emъ	nos'imъ
2.	sъlj'eši	nos'iši	sъlj'ete	nos'ite
3.	sъlj'etь	nos'itь	sъlj'ǫtь	nos'ętь

Kao primjer pridjeva koji su se sklanjali po toj naglasnoj paradigmi navodimo *běl'ъ*, *běl'a*, *běl'o* i *ostr'ъ*, *ostr'a*, *ostr'o*.

U trećoj je naglasnoj paradigmi (*c*) naglasak pomičan, tj. katkad je na početnom slogu, a katkad na nastavku. Glede intonacije, i tu je problem isti kao u paradigmi *b*, tj. često se ne zna kakva je intonacija bila u kasnome praslavenskom. Jedino se zna da je, kada je naglasak na prvom slogu, intonacija uvijek cirkumfleksna (silazna) i označuje se tada znakom ˆ ako je samoglasnik dug ili ˜ ako je samoglasnik kratak. Znak ´ označuje dugi novi akut ili pak u završnom slogu riječi indoeuropski dugi samoglasnik koji u naglašenim nastavcima riječi naglasne paradigme *c* nije skraćen.

	Jednina		Množina	
N	golv'a	sŷnъ	gôlvy	sŷnove
G	golv'y	syn'u	golv'ъ	synov'ъ
D	gôlvě	sŷnovi	golvãmъ	sŷnъmъ
A	gôlvǫ	sŷnъ	gôlvy	sŷny
L	golv'ě	syn'u	golvãhъ	synъh'ъ
I	golvo'jǫ	synъm'ь	golvãmi	synъm'i
	Dvojina			
N, A	gôlvě	sŷny		
G, L	golv'u	synovú		
D, I	golvãma	synъm'a		

	Jednina		Množina	
1.	zȏvǫ	lȏvjǫ	zovem'ъ	lovim'ъ
2.	zoveš'i	loviš'i	zovet'e	lovit'e
3.	zovet'ь	lovit'ь	zovǫt'ь	lovęt'ь

Kao primjere pridjeva koji su pripadali toj naglasnoj paradigmi navodimo *bȍsъ*, *bos'a*, *bȍso* i *žîvъ*, *živ'a*, *žîvo*.

U novije vrijeme pripadnici Moskovske akcentološke škole rekonstruiraju za praslavenski još jednu, miješanu naglasnu paradigmu koju su nazvali naglasnom paradigmom *d*. Već je Vladislav Markovič Illič-Svityč (1963: 118-119) uočio da neke imenice o-osnova muškoga roda imaju anomalnu, miješanu naglasnu krivulju. U nominativu i akuzativu jednine imaju cirkumfleksni naglasak na prvome slogu kao imenice naglasne paradigme *c*, a na svim ostalim oblicima naglasak na slogu iza osnove kao imenice naglasne paradigme *b*. Daljnja su istraživanja pokazala da je ista naglasna krivulja svojstvena i nekim imenicama u-osnova i i-osnova muškoga roda te možda i nekim imenicama koje pripadaju suglasničkim osnovama srednjega roda. Zbog toga su Bulatova; Dybo; Nikolaev (1988.) uveli četvrtu paradigmu i nazvali je naglasnom paradigmom *d*. Kao primjeri te naglasne paradigme mogu se uzeti rekonstruirane naglasne krivulje imenica *rogъ* i *sadъ* od kojih je prva pripadala o-osnovama, a druga u-osnovama.

	Jednina		Množina	
N	rȍgъ	sâdъ	rog'y	sad'ove
G	rog'a	sad'u	rog'ъ	sad'ovъ
D	rog'u	sad'ovi	rog'omъ	sad'ъmъ
A	rȍgъ	sâdъ	rog'y	sad'y
L	roz'ě	sad'u	roz'ěhъ	sad'ъhъ
I	rog'omь	sad'ъmь	rog'y	sad'ъmi
	Dvojina			
N, A	rog'a	sad'y		
G, L	rog'u	sad'ovu		
D, I	rog'oma	sad'ъma		

Odrazi te naglasne paradigme vidljivi su, prema moskovskim autorima, u različitim slavenskim narječjima: u ruskim i bjeloruskim govorima koji su se razvili iz govora slavenskoga plemena Kriviča, u galicijskim ukrajinskim govorima, u nekim istočnoruskim govorima, u zapadnim i središnjim bugarskim govorima, u gornjolužičkosrpskom jeziku te u nekim čakavskim govorima, primjerice u govoru otoka Suska i nekim istarskim govorima.[726] Ipak, u većini se slavenskih narječja imenice

[726] Detaljnu dokumentaciju vidi u Bulatova; Dybo; Nikolaev 1988: 49-62 te u Dybo; Zamjatina; Nikolaev 1990: 131-154.

za koje se pretpostavlja pripadnost naglasnoj paradigmi *d* ni po čemu ne mogu razlučiti od imenica koje pokazuju odraz pomične naglasne paradigme *c*. Postojanje posebne naglasne paradigme *d* nije opće prihvaćeno među akcentolozima. Tako primjerice njezino postojanje ne prihvaćaju Edward Stankiewicz (1993.) i Frederik Kortlandt (1994.), a vrlo je prema takvoj rekonstrukciji kritičan i Willem Vermeer (2001.) koji smatra da se pretpostavljanjem te naglasne paradigme krše osnovna načela o podjeli morfema na dominantne i recesivne kojima se u rekonstrukciji služe upravo pripadnici moskovske škole i da se time ne može na zadovoljavajući način objasniti razvoj pretpostavljenoga cirkumfleksnoga naglaska u nominativu i akuzativu jednine tih imenica. Keith Langston (2007.) dokazuje da su podatci iz čakavskih narječja koji se navode kao dokaz za tu paradigmu nepouzdani i da su slaba potpora za njezinu rekonstrukciju.[727] U većini su tih govora izgubljene izvorne intonacijske razlike i sekundarno su produljeni kratki naglašeni samoglasnici, što olakšava različite analoške promjene i zamućuje razlike među izvornim naglasnim tipovima. Stoga se, suprotno tvrdnjama Moskovske akcentološke škole, ne može jednostavno pretpostaviti da je riječ o arhaizmu.[728] Nasuprot tomu, Miriam Shrager (2007.) razmatrajući stanje u sjeverozapadnim ruskim govorima na području povijesnoga plemena Kriviča zaključuje da se u tim govorima naglasna paradigma *d* može smatrati arhaizmom i određuje relativnu kronologiju njezina postanka. Na temelju kvantitativne analize zaključuje da je ta paradigma uspostavljena prije promjene **ǫ* → *u*. Budući da se gubljenje nosnika i jerova obično smatra završetkom praslavenskoga razdoblja u širem smislu (općeslavenskoga razdoblja), to znači da se naglasna paradigma *d* mora smatrati praslavenskom (općeslavenskom) pojavom. Prema Georgu Holzeru (2009: 170) naglasna je paradigma *d* nastala odvajanjem jedne skupine riječi od naglasne paradigme *a*, u razdoblju koje on zove predslavenskim (tijekom tzv. drugoga obeznaglašavanja).[729] Kasnije su, nakon djelovanja Dyboova zakona, te riječi nasljedovale one iz naglasne paradigme *b*, a u postpraslavenskom razdoblju prešle su u većini slavenskih govora, osim gore spomenutih, u naglasnu paradigmu *c*.

[727] Usp. Langston 2007., str. 140: ..., *the Čakavian evidence provides little support for the reconstruction of a separate a. p. (d).* (..., čakavska građa vrlo slabo podupire rekonstrukciju posebne n. p. (d).)

[728] Usp. Langston 2007., str. 139: *Contrary to the practice of the »Moscow accentological school«, the anomalous accentual patterns exhibited by these nouns cannot simply be assumed to represent an archaism. The loss of pitch distinctions and secondary lengthening of vowels seen in many of these dialects blur the distinctions between the original accentual types, which could facilitate analogical change as suggested above.* (Suprotno postupanju Moskovske akcentološke škole, ne može se pretpostaviti da su anomalni naglasni obrasci tih imenica arhaizam. Gubljenje intonacijskih razlika i sekundarno duljenje samoglasnika koji se pojavljuju u mnogima od tih dijalekata brišu razlike među izvornim naglasnim tipovima, što može olakšati analoške promjene kako je predloženo gore.)

[729] Usp. također i točku 5. na str. 158.

Holzer (2009: 170-175) uvodi i petu naglasnu paradigmu koju je nazvao naglasnom paradigmom *h*. Riječi koje pripadaju toj paradigmi ponašaju se kao one iz naglasne paradigme *c*, uz jednu iznimku: ako je nastavak praslavenske riječi bio jednosložan, a slog ispred toga akutiran i sadržavao dugi samoglasnik ili diftong nastao od ranijega dugoga diftonga ili tautosilabičku skupinu *i* + sonant, tada je zbog Hirtova zakona slog ispred nastavka bio naglašen, dok je kod naglasne paradigme *c* naglasak bio ili na zadnjem slogu ili na prvom slogu u riječi. Kao primjer te paradigme uzima glagol *viti* (← **wītēi*) u kojemu je u svim prezentskim oblicima, osim prvoga lica,[730] naglašen predzadnji slog, tj. onaj ispred nastavka:[731]

	Jednina	Dvojina	Množina
1.	vîjǫ	vije'vě	vije'mь
2.	vije'ši	vije'ta	vije'te
3.	vije'tь	vije'te	vijǫ'tь

Dok glagoli, barem djelomice, čuvaju tu naglasnu paradigmu, kod imenica je ona potpuno nestala i sve su imenice prešle ili u naglasnu paradigmu *a* ili u naglasnu paradigmu *c*.[732]

Paradigmatski se naglasni sustavi mogu najgospodarnije opisati ako se svi morfemi toga jezika podijele u naglasne razrede koji su određeni pridruženom im valentnošću s pomoću koje se izražavaju odnosi dominantnosti i recesivnosti[733] među morfemima različitih razreda. Gotovo u svim proučavanim paradigmatskim naglasnim sustavima pojavljuju se dva valencijska razreda: dominantni (viši) koji se označuje znakom + i recesivni (niži) koji se označuje znakom –.[734] Na temelju činjenice da je u praslavenskom mjesto naglaska u nekim riječima određeno korijenom od kojega su tvorene, a u drugima ne, već ovisi o okolini u kojoj se on nalazi, možemo zaključiti da se praslavenski korijeni moraju podijeliti u dva razreda, na dominantne i recesivne. Uz dominantne, koje označujemo znakom +, pri određivanju mjesta naglaska apsolutno je nevažno pitanje o valentnosti drugih morfema s kojima se korijen povezuje. Uz recesivne, koje označujemo sa –, mjesto naglaska ovisi o sufiksima s kojima se kombinira, a ne o samom korijenu. Proučavanjem sufiksa utvrđeno je da se i oni (slično korijenima) dijele u dva razreda. Kod prvoga je razreda sufiksa mjesto naglaska, ako se povezuju s recesivnim korijenom, uvijek

[730] Oblik prvoga lica obeznaglašen je Holzerovim prvim obeznaglašavanjem, a to znači da mu onda, konturnim pravilom, udar automatski dolazi na prvi slog.

[731] Obično se taj i njemu slični glagoli ne izdvajaju iz naglasne paradigme *c*. Usp. Lehfeldt 1993: 58. Koliko mi je poznato, Holzer je jedini koji za takve riječi uvodi novu naglasnu paradigmu.

[732] O tome kako je mogao teći taj proces usp. Holzer 2009: 171-175. U nekim se slučajevima pojavljuju dublete iste riječi, tj. oblik koji pokazuje prijelaz u naglasnu paradigmu *a* i onaj koji pokazuje prijelaz u naglasnu paradigmu *c*.

[733] Nazivi *dominantan* i *recesivan* posuđeni su iz genetike.

[734] Vidi Dybo 1999: 116. Teorijski takvih valencija može biti i više.

određeno tim sufiksom. Stoga se te sufikse također smatra dominantnima i označuje ih se sa +. Kod drugoga razreda, sufiks nema nikakvu ulogu u određivanju mjesta naglaska i zato se taj razred smatra recesivnim i također se označuje sa –. Paradigme *a* i *b* primjeri su fiksiranoga naglaska. I u jednoj i u drugoj paradigmi naglasak je uvijek na istom slogu. Međusobno se razlikuju time da je u prvom slučaju naglasak uvijek i na istom (kod neizvedenih riječi korijenskom) samoglasniku, a u drugom na prvom slogu iza korijena, na samoglasniku koji se nađe u tom slogu. Očigledno je da je u oba slučaja mjesto naglaska svojstvo korijena i da je njime određeno. Dakle, u oba je slučaja riječ o dominantnim korijenima, jedino su u prvoj skupini naglašujući, a u drugoj zanaglašujući, koji nose naglasak, ali se on pridružuje morfemu iza korijena. Nasuprot tomu, paradigma *c* primjer je paradigme u kojoj je korijen recesivan i mjesto naglaska ovisi o nastavcima. Zanimljive su u tom pogledu riječi koje su prema Dybou i suradnicima pripadale naglasnoj paradigmi *d*. Njihovi korijeni variraju glede dominantnosti i recesivnosti, što kod ostalih triju paradigma nije slučaj. U većini se oblika ponašaju kao dominantni, a u nominativu i akuzativu jednine kao recesivni. Kako je već spomenuto, to je jedan od važnijih metodoloških prigovora koje je pretpostavljanju naglasne paradigme *d* uputio Vermeer (2001.).

5. NAGLAŠAVANJE IZVEDENICA

Naglasak izvedenica (tvorenica) ovisio je u praslavenskome (a tako je bilo već i u baltoslavenskome) o naglasnim svojstvima (valentnosti) korijena i afiksâ od kojih su tvorene. Ako se izvedenica sastojala samo od dominantnih morfema (s valentnošću +), naglasak je bio na prvom morfemu:

stàr- ьc-ь (gen. mn.)	vỳ-dĕl-a-ti (inf.)
+ + +	+ + + +

Ako se izvedenica sastojala samo od recesivnih morfema (s valentnošću –), naglasak je također bio na prvom morfemu:

lě̋n-ost-ь	ò-krъv-av-i-l-ъ
– – –	– – – – – –

Ako je izvedenica sadržavala samo jedan dominantan morfem, naglasak je uvijek bio na njemu:

lěn-ost-ь-jǫ̀ (instr. jd.)	mold-ьc-e-mь (instr. jd.)
– – – +	– + – –

Ako je izvedenica imala više dominantnih, ali i jedan ili više recesivnih morfema, naglasak je bio na prvome dominantnom morfemu:

stàr-ost-ь-jǫ	bog-àt-o-jǫ	kòz-ьj-e-jǫ
+ – – +	– + – +	+ + – +

Svi se navedeni slučajevi mogu obuhvatiti jednim »konturnim pravilom«[735] koje određuje postanak naglaska u svim nizovima morfema u praslavenskome (baltoslavenskome), a ono glasi:

Naglasak uvijek pada na početak prvoga niza morfema više valentnosti.

Postanak baltoslavenskoga naglaska koji, kako je vidljivo, može biti na različitim slogovima prema V. A. Dybou najbolje se može objasniti kao fonologizacija naglasne krivulje (obrisa) nastale kao rezultat (posljedica) gubljenja indoeuropskih tonova.[736] Očito je da, prema tome, valencija plus (dominantnost) odgovara visoko-

[735] Pravilo se zove konturnim (obrisnim) jer određuje naglasni obris (konturu) riječi. O pojmu naglasnoga obrisa vidi str. 197.

[736] Proučavajući sa suradnicima tipologiju naglasnih sustava, Dybo je zaključio da se paradigmatski naglasni sustavi obično razvijaju iz jezika koji su imali tzv. leksičke tonove, tj. u kojima je uloga tona samo to da razlikuju značenje riječi. Takvi su primjerice kineski jezik i neki drugi jezici jugoistočne Azije. Zbog toga je pretpostavio da je indoeuropski prajezik, barem u jednom razdoblju svojega razvoja bio tonski jezik u kojemu su razlikovnu ulogu imala dva tona: visoki i niski. Iz takvoga se sustava mogu po njemu izvesti ne samo baltoslavenski, nego i grčki te indoiranski naglasni sustavi. Usp. Dybo; Nikolaev; Starostin 1978. na str. 34: *Thus there are reasons to suppose*

mu tonu, a valencija minus (recesivnost) niskomu. To znači da u baltoslavenskome udar (naglasak) zapravo pada na prvi slog koji ima visoki ton, a ako u riječi nema nijednoga visokoga tona, nego su svi slogovi s niskim tonom, tada naglasak pada na prvi slog u riječi.[737] Iz toga proizlazi da je morfem dominantan ako ima barem jedan dominantan slog (slog s visokim tonom), a inače je recesivan. Primijenimo li to na praslavenske paradigme, dobit će se ovakvo stanje za imenske izvedenice. Ako je neizvedena riječ pripadala naglasnoj paradigmi *a*, i njezina će izvedenica pripadati istoj paradigmi. Isto vrijedi i za izvedenice koje su izvedene iz neizvedenih riječi koje pripadaju naglasnoj paradigmi *b*. I kod njih je naglasak na slogu iza korijena, ali je, za razliku od neizvedenih riječi, sada i na istome samoglasniku (koji je dio sufiksa). Zanimljivije je stanje kod izvedenica čije polazne riječi pripadaju naglasnoj paradigmi *c* čiji su korijeni, kako smo vidjeli, recesivni. Tu je naglasak, odnosno pripadnost izvedenice nekoj naglasnoj paradigmi, ovisio o sufiksima. Ako je izvedenica sadržavala dominantan sufiks, tj. sufiks koji je imao visoki ton, tada je naglasak uvijek bio na istom slogu, ali je izvedenica mogla pripadati paradigmi *a* ili *b*, ovisno o naravi intonacije na dominantnom sufiksu. Ako je ona bila akutska, tada je naglasak uvijek na tom slogu i izvedenica pripada paradigmi *a*. Ako je sufiks imao cirkumfleksnu intonaciju, tada, zbog Dyboova zakona,[738] naglasak pada na gramatički morfem (nastavak), a to znači da izvedenica pripada naglasnoj paradigmi *b*. Ako je izvedenica pak sadržavala samo recesivne sufikse, tada je, kao i neizvedena riječ koja joj je u osnovi, pripadala paradigmi *c*, dakle mijenja se mjesto naglaska kroz paradigmu, ovisno o naravi nastavka.[739]

that accent systems of Greek and Indo-Iranian, which may be characterised in general as systems of reduced paradigmatic accent, and not easily analysed in terms of »accent valencies«, together with the Balto-Slavic system of unreduced paradigmatic accent, go back to a Proto-Indo-European system with tonal oppositions. This possibility is further strengthened by recent comparisons of the Balto-Slavic and Greek-Iranian accent systems. (Postoje dakle razlozi za pretpostavku da su naglasni sustavi grčkoga i indoiranskih jezika, koji se mogu okarakterizirati kao sustavi s reduciranim paradigmatskim naglaskom i ne mogu se lako opisati s pomoću »naglasnih valencija«, zajedno s baltoslavenskim sustavom nereduciranoga paradigmatskoga naglaska, proizišli iz praindoeuropskoga sustava s tonskim oprekama. Ta je mogućnost dodatno potkrijepljena nedavnim usporedbama baltoslavenskih i grčko-iranskih naglasnih sustava.) Usp. također Mihaljević 2002: 117-118.

[737] Usporedi Dybo 1999: 120.

[738] O Dyboovu zakonu vidi niže.

[739] S nastavcima koji su dominantni (imaju visoki ton) naglasak je na nastavku, a u drugim oblicima na prvom slogu.

6. BALTOSLAVENSKI NAGLASNI SUSTAV

Praslavenske naglasne paradigme *a* i *b* mogu se svesti na isti baltoslavenski naglasni tip, tzv. I. naglasni tip u kojemu je naglasak uvijek na korijenu. Razliku među njima najlakše je objasniti pretpostavkom da su se u baltoslavenskom te dvije naglasne paradigme razlikovale samo intonacijom. Vidjeli smo da je u naglasnoj paradigmi *a* intonacija uvijek akutska. Riječi naglasne paradigme *b* imaju naglasak na prvom slogu iza korijena ili pak novi akut na korijenu. U poglavlju 2. rečeno je da je novi akut nastao naglasnim pomakom kada se u slogu iza korijena nalazio poluglas ili dugi samoglasnik koji nije skraćen u praslavenskom razdoblju. Kao što je rečeno u poglavlju 4., intonaciju naglasne paradigme *b* nije na temelju slavenskih podataka moguće povezati ni s akutom niti sa slavenskim cirkumfleksom. Međutim, usporedba s ostalim indoeuropskim jezicima pokazala je da tu naglasnu paradigmu čine osnove čiji je korijen sadržavao kratki samoglasnik, kratki diftong ili slogotvorni sonant, a to su one osnove koje prema F. de Saussureu daju u baltičkome cirkumfleks. Budući da se i slavenska naglasna paradigma *a* genetski podudara s 1. baltičkom (litavskom) naglasnom paradigmom čiji korijen ima akutsku intonaciju, razložno je pretpostaviti da se naglasna paradigma *b* razvila od onih primjera koji su u baltoslavenskom imali u naglašenom slogu cirkumfleksnu intonaciju, a naglasna paradigma *a* od onih s akutskom intonacijom. Ovdje treba istaknuti da u baltičkom (litavskom) nema naglasne paradigme sa stalnim naglaskom na slogu iza osnove koja bi bila podudarna sa slavenskom naglasnom paradigmom *b*. Podudarnost između te slavenske naglasne paradigme i litavske 2. naglasne paradigme dobiva se tek onda ako se pretpostavi djelovanje Saussureova zakona u baltičkome i Dyboova zakona u slavenskome.[740] Treba također istaknuti da su nazivi akut i cirkumfleks u litavskoj akcentologiji nadjenuti prema znakovima preuzetim iz grčke prozodije kojima su se te intonacije konvencionalno označivale i njihovim nazivima. Litavski akut ne označuje uzlaznu, niti cirkumfleks silaznu intonaciju, nego obratno: samoglasnici u akutiranim slogovima odlikuju se silaznom intonacijom te jasnom i napetom artikulacijom, a oni u cirkumfleksnim slogovima blago uzlaznim ili gotovo ravnim kretanjem osnovnoga tona i manjom artikulacijskom napetošću.[741] Naglasna paradigma *c* gotovo je nepromijenjeni nastavak baltoslavenskoga II. naglasnoga tipa s recesivnim morfemima u osnovi. Njoj u litavskome odgovaraju 3. i 4. naglasna paradigma, obje s pomičnim naglaskom.[742] Zanimljiva je i ovdje naglasna paradigma *d*. Prema Dybo; Zamjatina; Nikolaev (1990: 130-131) većina riječi koje su

[740] O tim zakonima vidi niže.

[741] Usp. Lehfeldt 1993: 98.

[742] Prema Holzeru (2009: 171) 3. litavskoj naglasnoj paradigmi odgovaraju praslavenske naglasne paradigme *c* i *h*, a 4. samo naglasna paradigma *c*.

genetski povezane sa slavenskim riječima koje pripadaju toj paradigmi u litavskim se narječjima kolebaju između 2. i 4. naglasne paradigme. Drugoj naglasnoj paradigmi pripadaju takve riječi u govorima zapadne Litve, u govorima s područja Panavežisa te u dzukskim govorima, a u ostalim litavskim govorima one su dio 4. naglasne paradigme.

Baltoslavenski je prajezik imao fonološki relevantnu (razlikovnu) intonacijsku opreku samo na dugim slogovima.[743] Glasovna (fonetska) se narav tonskih krivulja ne može sa sigurnošću odrediti. Jedino je sigurno da su postojale dvije tonske konfiguracije (intonacijske krivulje) koje su se međusobno morale razlikovati, a o njihovoj glasovnoj naravi ne znamo ništa. Nazivi akut i cirkumfleks koji se redovito rabe u literaturi samo su konvencionalne oznake te razlike. Svaki je dugi slog mogao imati jednu od tih intonacijskih krivulja, tj. mogao je biti cirkumfleksan ili akutski. Prema u indoeuropeistici proširenom mišljenju, akutska se intonacija u baltoslavenskom pojavljuje na onim samoglasnicima koji su postali iz indoeuropskih dugih samoglasnika, dugih dvoglasnika ili dugih slogotvornih sonanata. Ako prihvatimo laringalnu teoriju, akutska se intonacija pojavljuje na mjestu onih samoglasnika i slogotvornih sonanata koji su u indoeuropskom prajeziku kombinacija samoglasnika ili slogotvornih sonanata i laringala. Prema tome očito je akutska intonacija uzrokovana laringalom.[744] Na kratkim je slogovima intonacijska opreka neutralizirana i oni se u pogledu svih važnih pojava ponašaju kao cirkumfleksni slogovi. Stoga se općenito dugi slogovi s cirkumfleksnom intonacijom i kratki slogovi zovu obično cirkumfleksni slogovi.

Baltoslavenska je riječ mogla imati više dugih ili/i kratkih slogova, te više akutiranih ili cirkumfleksnih slogova. Mjesto naglaska (udara) bilo je, kao i u praslavenskom, određeno akcentogenošću (tj. dominantnošću) morfema od kojih se riječ sastojala. Stoga je baltoslavenski imao dva naglasna tipa, jedan u kojemu je naglasak bio fiksiran uvijek na istom slogu zbog dominantnosti morfema u kojemu se taj slog nalazio, a drugi u kojemu je naglasak bio pomičan jer korijen nije bio dominantan pa je mjesto naglaska ovisilo o okolini u kojoj se našao. Prvi je naglasni tip imao dva podrazreda: jedan u kojemu je naglašeni slog bio akutiran, a drugi u kojemu je bio cirkumfleksan. Zašto je došlo do njegova razdvajanja na dvije naglasne paradigme u praslavenskome objasnio je još 1962. V. A. Dybo. Da bismo odgovorili na to pitanje, valja upozoriti na dvije razlike između baltičkih i slavenskih jezika koje se tiču drugoga baltoslavenskoga naglasnoga tipa (praslavenske naglasne paradigme *c*). Kao prvo, poznato je da je u pralitavskome drugi naglasni tip obuhvaćao i akutirane i cirkumflektirane (i kratkosamoglasničke) osnove, dok

[743] Za razliku primjerice od hrvatskoga, srpskoga i slovenskoga gdje se intonacijske razlike pokazuju i na kratkim slogovima.
[744] Usp. Beekes 1995: 151.

se u praslavenskome u naglasnoj paradigmi *c* kao nasljedniku drugoga naglasnoga tipa takva opreka ne može utvrditi. Prema tome valja vidjeti kako su u riječima toga tipa u praslavenskome iščezle izvorne intonacijske opreke. Kao drugo, praslavenska naglasna paradigma *c* ima jedno zanimljivo ograničenje. Ako je naglasak na završnom slogu, on je tamo i ostao. Ali, ako nije bio naglašen završni slog, tj. ako je riječ o recesivnim oblicima korijena koji su imali naglasak na prvom slogu, naglasak je preskakao na susjedni prijedlog, prefiks ili česticu i to kako na proklitike, tako i na enklitike, npr. **gôlvǫ* : **nâ golvǫ* : **golvǫ žè* ili **nèsǫ* : **nènesǫ* : **prînesǫ* : **nesǫ li'*. To se pravilo o preskakanju naglaska na klitike u literaturi zove »zakonom Vasil'eva i Dolobka«. Prema Dybou kod riječi drugoga naglasnoga baltoslavenskoga tipa čiji je korijen bio akutiran najprije se razvila posebna intonacija, koja se onda proširila i na riječi čiji je korijen izvorno bio cirkumflektiran ili s kratkim samoglasnikom, tj. izvorna je intonacijska opreka u tom tipu neutralizirana. Rezultat te neutralizacije nazvao je Dybo *neutralizacijskim cirkumfleksom* (rus. *cirkumfleks nejtralizacii*). Ta je neutralizacijom prouzročena intonacija bila neposredno povezana s recesivnošću naglaska. Budući da se neutralizacijski cirkumfleks fonetski približio cirkumfleksnoj intonaciji odgovarajućih korijena prvoga naglasnoga tipa, morala se je izvorna cirkumfleksna intonacija sama promijeniti kako ne bi došlo do stapanja s drugim akcenatskim tipom. Ta se promjena odvijala tako da je naglasak s izvorno cirkumfleksnoga korijena ili korijena s kratkim samoglasnikom premješten na idući slog neovisno o njegovim svojstvima. Ta je glasovna promjena u akcentološkoj literaturi poznata ili kao Dyboov zakon ili kao Illič-Svityčev zakon. I tako je došlo do dijeljenja prvoga naglasnoga baltoslavenskoga tipa na dvije naglasne paradigme *a* i *b*, dok je drugi naglasni tip ostao u osnovi nepromijenjen i nastavio život kao naglasna paradigma *c*.

Kako je već spomenuto, trima slavenskim naglasnim paradigmama (*a*, *b*, *c*) odgovaraju četiri naglasne paradigme u suvremenome litavskome. Naglasna paradigma *a* genetski je podudarna s 1. litavskom naglasnom paradigmom, naglasna paradigma *b* s 2., a naglasnoj paradigmi *c* odgovaraju 3. i 4. litavska naglasna paradigma.[745] Te su se četiri naglasne paradigme iz dvaju baltoslavenskih naglasnih tipova razvile zahvaljujući djelovanju Saussureova zakona prema kojemu je u povijesti litavskoga jezika naglasak pomaknut s neakutiranoga (cirkumfleksnoga ili kratkoga) baltoslavenskoga sloga na idući slog ako je taj imao akutsku intonaciju.[746] Već je na prvi pogled vidljiva velika sličnost između Saussureova i Dyboova zakona. Stoga

[745] Prema Holzerovu tumačenju (2009: 171) 3. litavska naglasna paradigma odgovara praslavenskim naglasnim paradigmama *h* i *c*, a 4. samo praslavenskoj naglasnoj paradigmi *c*.
[746] Za povijest je litavske prozodije važan i Leskienov zakon koji je djelovao nakon Saussureova zakona i nije utjecao na razdiobu (distribuciju) naglasaka. Prema tom zakonu, nakon pomaka koji je izvršen prema Saussureovu zakonu, skraćeni su svi akutski samoglasnici u posljednjem slogu riječi.

ne čudi da su mnogi stariji istraživači slavenske prozodije smatrali da je Saussureov zakon pod imenom Fortunatovljev zakon[747] djelovao i u povijesti slavenskih jezika. Tomu se prvi usprotivio Christian Stang u knjizi *Slavonic Accentuation* koji je tvrdio da za to nema nikakvih pouzdanih dokaza.[748] Vladimir Antonovič Dybo htio je obraniti Fortunatovljev zakon od Stangova napada,[749] ali je dokazao da između Saussureova zakona i naglasnoga pomaka u praslavenskome (koji se onda i zove prema njemu Dyboov zakon) postoji nekoliko bitnih razlika zbog kojih se ta dva pravila ne mogu poistovjetiti i svesti na jedno.[750] Za Dyboov je zakon (= naglasni pomak u praslavenskome) nevažno je li slog na koji se naglasak pomiče akutski ili nije. S druge strane, Saussureov zakon djeluje neovisno o akcentogenosti osnove i sufiksa. Njime se naglasak pomiče i kod akcentogenih i kod neakcentogenih osnova na idući slog, neovisno o tome je li on akcentogen ili nije. Kako smo vidjeli, Dyboov zakon pogađa samo akcentogene morfeme. Drugim riječima, Dyboov je zakon pogodio samo I., a Saussureov i I. i II. baltoslavenski naglasni tip. Dodatni argument za odvajanje tih dvaju procesa može biti i činjenica da je Saussureov zakon sinkronijsko pravilo suvremenoga litavskoga jezika, dok Dyboov zakon nije dio fonološkoga sustava nijednoga suvremenoga slavenskoga jezika.[751]

[747] Prema poznatome ruskom slavistu s kraja 19. i početka 20. st. Filippu Fedoroviču Fortunatovu.
[748] Usp. Stang 1957., str. 108: *no reliable support is available for the assumption that de Saussure's law operated in Slavonic* (nema pouzdane potpore za pretpostavku da je Saussureov zakon djelovao u slavenskome).
[749] Usp. Lehfeldt 1993: 13.
[750] Usp. osobito uvodno poglavlje u Dybo 1981.
[751] Usp. Halle 2001: 798.

7. OD INDOEUROPSKOGA DO BALTOSLAVENSKOGA

Odnos između baltoslavenskoga i praindoeuropskoga naglasnoga sustava nije do kraja razriješen. Mnogi akcentolozi smatraju da je u ranome baltoslavenskom razdoblju praindoeuropski naglasni sustav temeljito preustrojen i da između njega i kasnijega baltoslavenskoga sustava nema kontinuiteta. Tako primjerice znameniti poljski indoeuropeist Jerzy Kuriłowicz izrijekom niječe mogućnost povezivanja baltoslavenskoga naglasnoga sustava s praindoeuropskim.[752] Nasuprot tomu, pripadnici morfološke akcentološke škole pretpostavljaju kontinuitet između ta dva sustava.[753] Istraživanja koja je započeo Illič-Svityč (1963.), a nastavili drugi pripadnici moskovske akcentološke škole, pokazala su da se naglasak oko 200 baltoslavenskih imenica može povezati s naglaskom u onim indoeuropskim jezicima koji su očuvali ostatke prvotnoga indoeuropskoga naglaska ili njegove odraze. Utvrđeno je da od toga 104 baltoslavenske imenice prvoga, nepomičnoga naglasnoga tipa odgovaraju indoeuropskim baritonama, 70 imenica drugoga, pomičnoga tipa indoeuropskim oksitonama,[754] a 21 imenica s nepomičnim naglaskom može se objašnjavati kao rezultat preoblike indoeuropskih oksitona prema Hirtovu zakonu.[755] To po njihovu mišljenju nedvosmisleno dokazuje indoeuropski izvor baltoslavenskoga naglaska. Prema V. A. Dybou glavni je razlog tomu da se tradicionalno niječe kontinuitet između praindoeuropskoga i baltoslavenskoga naglasnoga sustava činjenica da je praindoeuropski sustav rekonstruiran na temelju građe iz samo dvaju jezika: staroindijskoga (vedskoga) i starogrčkoga. Samo djelomice u obzir su se uzimali i podatci iz germanskih jezika koji u nekim slučajevima, zahvaljujući Vernerovu zakonu, pokazuju gdje je bilo mjesto naglaska u prajeziku, ali germanski jezici, kao ni baltički ni slavenski nisu bili sustavno uključeni u indoeuropsku naglasnu rekonstrukciju.[756]

[752] Usporedi Lehfeldt 1993: 18. I Frederik Kortlandt (2005.) pretpostavlja svojevrstan prekid između ta dva naglasna sustava.
[753] Utemeljiteljem morfološke akcentološke škole smatra se norveški jezikoslovac Christian Stang, a njezini su najvažniji predstavnici pripadnici moskovske akcentološke škole, među kojima posebno mjesto zauzimaju njezin utemeljitelj Vladislav Markovič Illič-Svityč i najvažniji predstavnik Vladimir Antonovič Dybo. Osim njih, značajnim se predstavnikom te škole smatra i francuski slavist Paul Garde.
[754] Oksitone su riječi s naglaskom na posljednjem slogu, a one čiji naglasak nije na posljednjem slogu zovu se baritonama.
[755] Usp. Dybo 2003: 131. Hirtov je zakon dobio ime po njemačkome jezikoslovcu Hermannu Hirtu koji ga je prvi formulirao 1895. godine. Prema tom zakonu (u baltoslavenskim jezicima) naslijeđeni se indoeuropski naglasak pomiče na prethodni akutski slog ako u njemu nije bio dvoglasnik. Dybo; Zamjatina; Nikolaev (1990: 8) tumače Hirtov zakon kao metatoniju recesivnoga akuta u dominantni akut koja se dogodila pod različitim uvjetima, a Frederik Kortlandt (1975: 81, 2005: 116) smatra da su Hirtov zakon izazvali laringali. O Hirtovu zakonu vidi također Derksen 2004: 83-85, Mandić 2009: 20-22 i Sukač 2011.
[756] Usp. Dybo 2003. i 2011.

Tradicionalna rekonstrukcija počiva prema Dybou (2003: 132) na četiri osnovna postulata: 1. uvjerenost u neposrednu povezanost ablauta s naglaskom, 2. uvjerenost u prvotnost kulminativnoga karaktera indoeuropskoga naglaska,[757] 3. uvjerenost u prvotnost stupne naravi naglasnih tipova indoeuropskih riječi, tj. pretpostavka da su riječi u svim oblicima imale naglasak na istom slogu, 4. pomičnost naglaska povezuje se isključivo s naravi funkcionalnih (gramatičkih) morfema, tj. s karakterom fleksije ako je riječ o različitom položaju naglaska u riječi[758] i s naravi sufiksa ako je riječ o različitom položaju naglaska u tvorbi. Baltoslavenski naglasni sustav bitno se razlikuje od sustava kakav je rekonstruiran na temelju staroindijskoga i grčkoga jezika. Glavni je prozodijski čimbenik baltoslavenskoga sustava korijen. O njegovim prozodijskim svojstvima ovisi kojemu će naglasnom tipu pripadati izvedenica. Neki korijeni nisu dopuštali pomicanje naglaska sa svojega sloga, a drugi su to dopuštali ako je iza njih bio morfem (sufiks ili nastavak) s istim prozodijskim svojstvima kakva su imali korijeni prve skupine.[759]

Dybo tvrdi da je tradicionalna rekonstrukcija indoeuropskoga naglasnoga sustava proturječna i da nije dokazana čvrsta povezanost naglaska i prijevoja. I u imeničkom i u glagolskom sustavu postoje primjeri gdje nulti prijevojni stupanj privlači na sebe naglasak kao i oni u kojima prijevojna punina ne privlači na sebe naglasak.[760] Njegovo je mišljenje da se ta unutarnja proturječnost grčko-arijskoga sustava može razriješiti pretpostavkom da je u njegovoj osnovi isti paradigmatski naglasni sustav kakav je rekonstruiran za baltoslavenske jezike. Stoga pripadnici moskovske akcentološke škole nastoje dokazati da su i u grčko-arijskom sustavu vidljivi ostatci paradigmatskoga sustava.[761] To znači ne samo to da između baltoslavenskoga i indoeuropskoga sustava postoji kontinuitet, nego i da je indoeuropski naglasni sustav bio sličniji baltoslavenskomu nego grčko-arijskomu. Drugim riječima, baltoslavenski su jezici bolje očuvali izvorno indoeuropsko stanje, dok su naglasni sustavi grčkoga i staroindijskoga u većoj mjeri preustrojeni.[762]

[757] Ovaj postulat proistječe iz prvoga i temelji se na pretpostavci da tonske pojave (intonacija) ne mogu utjecati na vokalizam. To znači da je u starijem razdoblju indoeuropski prajezik imao dinamički naglasak čijim je pomakom na završni ili početni slog riječi korijenski samoglasnik slabio ili se potpuno gubio. Usp. Mihaljević 2002: 107. Za kasni se indoeuropski pak pretpostavlja tonski naglasak kakav je potvrđen i u vedskome i u grčkome.

[758] Tako primjerice R. P. Beekes (1995: 193-194) za imenice rekonstruira dva sklonidbena tipa koji su povezani s mjestom naglaska u riječi: histerodinamički i amfidinamički. Neki drugi indoeuropeisti rekonstruiraju pet različitih tipova. Usp. primjerice Halle 1997: 308-311 i Matasović 1997: 142-145.

[759] Usp. Dybo 2011: 25.

[760] Usp. Dybo 2011: 24.

[761] Usp. primjerice Nikolaev; Starostin 1982.

[762] Dybo (2011: 22), govoreći o naglasku glagola koji se tradicionalno rekonstruira samo na temelju staroindijske građe – jer je poznato da je naglasak grčkih finitnih oblika drugotan – kaže: *Est', odnako, osnovanija dumat', čto akcentnaja sistema drevneindijskogo takže v značitel'noj stepeni perestroena.* (Ima, međutim, razloga za mišljenje da je naglasni sustav staroindijskoga također u značajnoj mjeri preustrojen.)

Posebno je u vezi s rečenim važan problem postanka baltoslavenskoga pomičnoga naglasnoga tipa. Općenito se, kako je već spomenuto, baltoslavenska naglasna pomičnost povezuje s indoeuropskim oksitonama, tj. pretpostavlja se da baltoslavenske riječi s pomičnim naglaskom odgovaraju staroindijskim (vedskim) i grčkim riječima s naglaskom na nastavku. Vedski i grčki, međutim, pomični naglasak sličan baltoslavenskomu imaju samo kod suglasničkih osnova. Baltički i slavenski jezici jedini imaju pomičan naglasak i kod samoglasničkih osnova (o-osnova, a-osnova, i-osnova i u-osnova). U vedskome i grčkome naglasak je u tim osnovama kroz cijelu paradigmu fiksiran ili na korijenu ili na nastavku. Postavlja se pitanje je li baltoslavenska pomičnost kod samoglasničkih osnova arhaizam ili inovacija u odnosu na grčki i staroindijski. Jedna skupina istraživača, među kojima su Meillet, Stang i predstavnici moskovske akcentološke škole, smatra da je baltoslavenska pomičnost kod samoglasničkih osnova izravno naslijeđena iz indoeuropskoga prajezika, tj. da je arhaizam, a da je stanje u grčkom i vedskom rezultat sekundarnoga fiksiranja naglaska u tim osnovama. U prilog takvu tumačenju govori i u povijesnom jezikoslovlju mnogo puta potvrđena činjenica da su sinkronijski nepravilne (neujednačene) paradigme znatno češće arhaizmi nego sinkronijski pravilne paradigme koje se lako mogu objašnjavati kao rezultat normalizacijskih procesa (ujednačivanja).[763] Thomas Olander (2007: 3) ističe tri slabosti takvoga tumačenja. Prva proizlazi iz činjenice da je naglasna pomičnost kod samoglasničkih osnova potvrđena samo u baltičkim i slavenskim jezicima, što čini vjerojatnom mogućnost da je riječ o zajedničkoj inovaciji u baltoslavenskom prajeziku. U suprotnom slučaju treba pretpostaviti međusobno neovisne iste inovacije u dvije različite grane indoeuropskih jezika, grčkom i staroindijskom. Druga je slabost po njemu to da kod suglasničkih osnova postoji očita veza između prijevoja i naglaska, a da slične povezanosti nema kod samoglasničkih osnova. Kako smo vidjeli, na taj je prigovor odgovorio Dybo tvrdnjom da nije dokazana čvrsta povezanost indoeuropskoga naglaska i prijevoja. Treći je, po Olanderu najvažniji, argument protiv takvoga tumačenja da se premještanjem naglasne pomičnosti kod samoglasničkih osnova u indoeuropsko razdoblje problem ne rješava, nego ga se samo prebacuje u starije razdoblje. U drugoj su skupini istraživači koji naglasnu pomičnost kod samoglasničkih osnova ne smatraju arhaizmom, nego baltoslavenskom inovacijom, ali i među njima postoje različita objašnjenja. Jedan dio istraživača misli da je naglasak na nastavku u praindoeuropskim samoglasničkim osnovama postao pomičan po ugledu na pomičnost kod suglasničkih osnova.[764] Ferdinand de Saussure je predložio pravilo prema kojem se naglasak kod suglasničkih osnova sa središnjih slogova pomicao

[763] Usp. Olander 2007: 3.

[764] Kao jednoga od prvih zastupnika takva tumačenja Olander (2007: 4) ističe Tomu Maretića, a kao suvremenoga zastupnika takva pristupa danskoga indoeuropeista Jensa Elmegårda Rasmussena.

prema početku riječi. To je pravilo prihvatio i razradio Holger Pedersen i zato ga je Frederik Kortlandt (1975: 9) nazvao Pedersenovim zakonom.[765] Prema Kortlandtu povlačenje naglaska prema početku riječi (baritoneza) analoški se proširilo i na samoglasničke osnove kod kojih je naglasak bio na nastavku u onim padežima u kojima je djelovao Pedersenov zakon. Taj naglasni pomak izvršen je po njemu već u baltoslavenskom prajeziku. Iako Kortlandtov opis može objasniti naglasak na većini oblika baltoslavenskih pomičnih naglasnih paradigma, Olander smatra da ga se mora odbaciti iz načelnih razloga. Po njemu je upitno postojanje »zakona« čija formulacija uključuje i fonološka i morfološka mjerila. Budući da se Pedersenov zakon ne može promatrati kao glasovni zakon u strogom (mladogramatičarskom) smislu, riječ mora biti o analogijskom razvoju. Analogijski razvoj, međutim, obično kao rezultat ima ujednačavanje (regularizaciju) sinkronijski nepravilnoga sustava, a to nije slučaj s Pedersenovim zakonom. Štoviše, učinak je toga zakona suprotan jer se njime stupni naglasak riječi koji je na nastavku zamjenjuje složenijim sustavom s pomičnim naglaskom u baltičkim i slavenskim jezicima, a to nije uobičajeno kada je riječ o djelovanju analogije. Njemu baltoslavenski pomični naglasni tip više sliči rezultatu glasovnoga razvoja koji se ne obazire na posljedice koje ima na paradigmatskoj razini. Zbog toga Olander predlaže objašnjenje prema kojem je baltoslavenska naglasna pomičnost rezultat glasovnoga zakona koji je nazvao zakon pomičnosti (eng. *Mobility law*). Prema tom zakonu visoki se ton mijenja u niski (poništava) u završnim kratkim slogovima i u kratkim slogovima u zijevu, tj. onima iza čijega samoglasnika slijedi drugi slog koji započinje samoglasnikom. U pozadini je njegova objašnjenja pretpostavka da je većina indoeuropskih riječi imala samo jedan naglasak obilježen visokim tonom čije je mjesto u riječi bilo nepredvidljivo na temelju glasovnoga ustroja riječi. Kada je u navedenim uvjetima visoki ton promijenjen u niski, te su riječi ostale nenaglašene i automatski (konturnim pravilom) naglasak u njima pada na prvi slog.[766] Kortlandt (2006. i 2010.) međutim smatra Olanderovo objašnjenje neodrživim iz tipoloških i empirijskih razloga. Pomaci visokoga tona nalijevo i nadesno kao i gubljenje visokoga tona u određenim sintaktičkim uvjetima uobičajene su glasovne promjene potvrđene u vedskom i drugim jezicima, ali on ne zna za primjere fonološkoga gubljenja visokoga tona koje bi bilo uzrokovano njegovim položajem u riječi. Zbog toga je Olanderovo pravilo po njemu tipološki vrlo neobično.[767] Kao drugo, i važnije, po njemu je Olanderovo pravilo u suprotnosti s građom.[768] Zbog toga Kortlandt i dalje ostaje privržen svojemu objašnjenju prema kojemu je u baltoslavenskom najprije izgubljena

[765] O tome zašto ga je tako nazvao usp. i Kortlandt 2006: 360.

[766] Stoga je Holzer (2009: 154) s pravom tu promjenu nazvao *prvim obeznaglašivanjem* (njem. *Die Erste Deakzentuierung*).

[767] Usp. Kortlandt 2006: 366.

[768] Usp. Kortlandt 2010. na str. 74: *My chief objection is not the typological improbability of Olander's mobility law but the fact that it is contradicted by the evidence.* (Moja glavna zamjerka

indoeuropska naglasna pomičnost, kojoj nema traga izvan suglasničkih imenskih osnova, a zatim se djelovanjem Pedersenova zakona i baritoneze razvija nova, lateralna baltoslavenska pomičnost.[769]

Nema sloge među istraživačima ni o podrijetlu baltoslavenskih intonacija. Općenito se smatra da su baltoslavenski jezici iz indoeuropskoga prajezika naslijedili tonski naglasak, ali da su se akutska i cirkumfleksna intonacija kakve poznajemo u suvremenim baltičkim i slavenskim jezicima razvile kasnije u tim porodicama. Razlika je između akuta i cirkumfleksa u baltoslavenskome bila vidljiva samo u slogovima s dugim samoglasnikom ili diftongom. Opreka između akuta i cirkumfleksa prvotno je vjerojatno postojala i na nenaglašenim slogovima.[770] Akut se najčešće pojavljuje u slogovima u kojima je u indoeuropskom prajeziku iza samoglasnika bio laringal, a u ostalim se slogovima razvio cirkumfleks. U poglavlju 2. vidjeli smo da je upitno je li opreka između akuta i cirkumfleksa tonska opreka kako se najčešće tvrdi. Kako je tamo rečeno, F. Kortlandt, M. Greenberg i neki drugi jezikoslovci tvrde da akut u praslavenskom uopće nije bio posebna intonacija, već samo poseban način fonacije. Poredbenim proučavanjem naglasnih sustava pripadnici moskovske akcentološke škole utvrdili su da se paradigmatski naglasni sustavi obično razvijaju morfologizacijom iz tzv. leksičkih tonskih sustava, a da se iz tonskih sustava s tzv. gramatičkim tonovima obično razvijaju jezici s kategorijalnim naglaskom. Zbog toga su Dybo, Nikolaev i Starostin (1978.) postavili hipotezu da je indoeuropski prajezik u ranijemu razdoblju svojega razvitka imao leksički tonski sustav i da je baltoslavenski naglasni sustav zapravo odraz indoeuropskoga sustava tonova.[771] To međutim ne znači da je opreka između akuta i cirkumfleksa postojala već u indoeuropskom prajeziku. Baltoslavenski su jezici iz indoeuropskoga prajezika naslijedili samo opreku između visokoga i niskoga tona, a intonacijska opreka između akuta i cirkumfleksa razvila se u baltoslavenskom razdoblju. Drukčije postanak baltoslavenskih intonacija objašnjava F. Kortlandt koji važnu ulogu u njihovu postanku pripisuje Winterovu zakonu. Prema izvornoj Winterovoj formulaciji samoglasnici se u baltoslavenskome dulje ispred indoeuropskih zvučnih neaspiriranih zatvornika.[772]

nije tipološka neuvjerljivost Olanderova zakona pomičnosti, nego činjenica da mu proturiječi dokazna građa.)

[769] Sažeti prikaz kronologije baltoslavenskoga naglasnoga razvoja vidi u Kortlandt 2006: 359.

[770] Neki akcentolozi smatraju da je opreka između akuta i cirkumfleksa na nenaglašenim slogovima postojala i u vrijeme djelovanja Dyboova zakona jer se po njima na cirkumfleksni slog naglasak ili nije prenosio, ili se kasnije s njega povukao (David Mandić, usmena obavijest). Prema izvornoj Dyboovoj formulaciji zakon djeluje neovisno o svojstvima (pa tako i o intonaciji) idućega sloga, kako je spomenuto gore.

[771] Vidi također Dybo 1999: 119-120.

[772] Zakon je kasnije više puta preformuliravan. Kortlandt (1978: 388-389) je ograničio njegovu primjenu tvrdnjom da se ne primjenjuje na skupine **-ndn-* (← **-dn-*) i **-ngn-* (← **-gn-*). Usp. također Kortlandt 2007: 229. Shintani i Rasmussen ograničili su njegovu primjenu na prednaglasne slogove,

Budući da tako nastali dugi samoglasnici imaju akutsku intonaciju, jednako kao oni nastali od laringala, Kortlandt (1978.) je pretpostavio da su indoeuropski zvučni neaspirirani zatvornici bili zapravo preglotalizirani i preformulirao je Winterov zakon kao stapanje (spajanje) glotalnoga elementa preglotaliziranih zvučnih zatvornika s odrazom indoeuropskih laringala. Taj je odraz u baltoslavenskome postao glotalni zatvornik. Prema njegovoj interpretaciji razlika između akutskih i cirkumfleksnih slogova, koja je neovisna o mjestu naglaska (udara), bila je u baltoslavenskome izvorno razlika između prisutnosti i odsutnosti glotalnoga zatvornika. Zasigurno nije riječ o tonskoj razlici koja je naslijeđena iz indoeuropskoga razdoblja. Taj se glotalni zatvornik dugo vremena zadržao kao poseban fonem, da bi se na koncu stopio sa susjednim samoglasnikom i postao samo njegovo obilježje (poseban način fonacije) iz kojega se još kasnije, odvojeno u baltičkim i slavenskim jezicima, razvila intonacijska razlika.

s time da je Rasmussenovo ograničenje strože i po njemu zakon je djelovao samo u slogovima koji neposredno prethode naglasku. Usp. Derksen 2004: 82. Derksen kao neznalačku odbacuje Holstovu formulaciju prema kojoj Winterov zakon djeluje samo pod naglaskom, a neodrživom smatra i Matasovićevu (1995.) tvrdnju da je djelovanje zakona bilo ograničeno na zatvorene slogove. U velikoj studiji u kojoj razmatra svu građu važnu za Winterov zakon Dybo (2002.) zaključuje da se zakon primjenjivao i na diftonge, kao i na slogotvorne sonante te navodi tri položaja na kojima zakon ne djeluje, a to su: 1. skupine *zvučni + bezvučni neaspirirani zatvornik*, 2. skupine *zvučni neaspirirani (zatvornik) + s* i 3. skupine *zvučni neaspirirani zatvornik + sonant*. O Dyboovoj studiji usp. i recenziju R. Derksena (2007.).

8. GENERATIVNI OPISI PRASLAVENSKOGA NAGLASKA

U sedamdesetim godinama 20. stoljeća pozornost jezikoslovaca, osobito pripadnika generativne škole, privukle su različite tonske i prozodijske pojave, a među njima i različiti oblici isticanja među kojima je i naglasak kao isticanje jednoga sloga u riječi. Kao rezultat toga zanimanja pojavili su se različiti autosegmentni (višedimenzionalni) opisi kojima je zajedničko to da prozodijske pojave prikazuju u posebnim redovima, odvojenima od segmentne melodije (fonema). Istaknutost je po definiciji relativan pojam. Nešto može biti istaknuto samo u odnosu na što drugo, a to znači da moraju postojati najmanje dva konstituenta da bi se moglo govoriti o isticanju od kojih je jedan snažniji, jači, a drugi slabiji. Istaknutost se može prikazivati binarno granajućim stablom u kojemu se snažniji konstituent označuje slovom *s*, a slabiji slovom *w*,[773] ili mrežom u kojoj su konstituenti predstavljeni stupcima zvjezdica * ili znakova ×, a istaknutiji je onaj čiji je stupac viši (ima više znakova). Mark Liberman je 1975. u svojoj doktorskoj radnji[774] uočio da se u mnogim jezicima nizovi fonema u riječi grupiraju u cjeline koje su obično veće od jednoga sloga, a manje od riječi. Analogijom prema pjesničkoj metrici Liberman je te cjeline nazvao metričkim stopama, a dio fonologije u kojemu su stope postale osnovne jedinice prozvan je metričkom fonologijom. Najvažnija je Libermanova tvrdnja da je naglasak u svim jezicima odraz stopne strukture i da je ona ključna za njegovo razumijevanje. Kao i u pjesničkoj metrici, stope mogu biti trohejske, ako im je snažniji konstituent ispred slabijega, ili jampske, ako je snažniji konstituent na kraju. Uočeno je da isticanje koje se temelji na trajanju (duljini) teži jampskom grupiranju, a ono koje se temelji na intenzitetu (udaru) teži trohejskome grupiranju. Stoga je osnovna jedinica isticanja kod jampske strukture slog, a kod trohejske to može biti ili slog ili mora kao najmanja jedinica vremenskoga trajanja. To znači da strukturu jampske i trohejske stope možemo prikazati kao:[775]

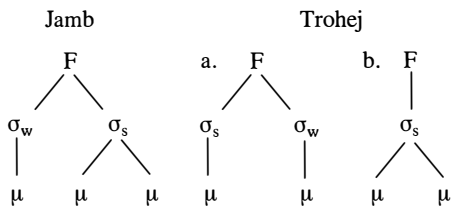

[773] Prema engleskome *strong* i *weak*.

[774] Radnja je pod naslovom *The Intonational System of English* obranjena na Massachusetts Institute of Technology, a može se nabaviti preko Indiana University Linguistics Cluba.

[775] Usp. Bethin 2006: 119. F je oznaka za stopu, σ za slog, a μ za moru. Supskripti *s* i *w*, kako je već rečeno, označuju snažniji i slabiji konstituent.

Više je različitih pristupa i teorija unutar generativne fonologije, a to znači da ima i više alternativnih mogućnosti za opis praslavenskoga naglaska. Opisi se razlikuju time pretpostavljaju li da je osnovna jedinica isticanja slog ili stopa. Mogu se međusobno razlikovati i zbog različitih pretpostavki koje imaju o naravi praslavenskoga naglaska, primjerice: pretpostavljaju li da je toniran mogao biti samo naglašeni slog ili su intonacije bile moguće i na nenaglašenim slogovima, promatraju li ton (intonaciju) i udar kao dvije odvojene pojave[776] ili ih povezuju u jednu cjelinu, izjednačuju li naglasivost (akcentogenost) morfema s postojanjem leksičkoga visokoga tona ili pak s čime drugim itd. Neki jezikoslovci[777] razdvajaju ton i naglasak (udar) u dvije zasebne dimenzije. Područje djelovanja naglaska je slog (kao cjelina), a tona mora kao sastavnica sloga. Naglasivost (akcentogenost) se interpretira kao leksički visoki ton. Drugim riječima, morfemi se dijele u dvije skupine: na one kojima je već u rječniku pridružen visoki ton i one kojima u rječniku nije pridružen nikakav ton. Polazni prikaz riječi *rakъ* tada ima oblik a., riječi *volъ* oblik b.,[778] a riječi *synъ* oblik c.

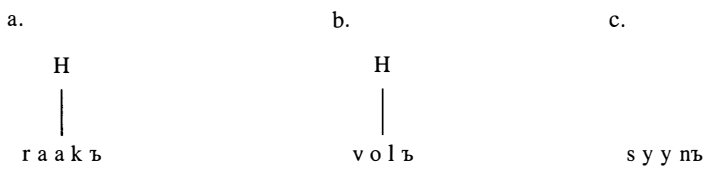

Polazni prikazi izvedenica *starьcь*, *bogatojǫ* i *lěnostь* izgledaju tada kao:

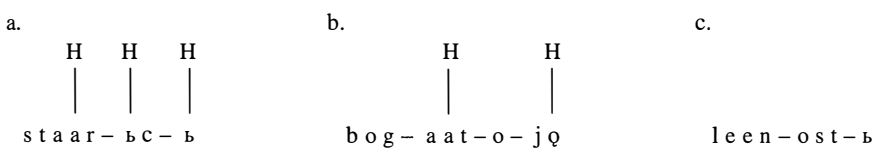

Formulacija pravila o pridruživanju akcenta (udara) ovisi o tome pretpostavlja li se da je na površini (u završnome prikazu) u praslavenskome toniran mogao biti samo naglašeni slog ili su intonacije postojale i na nenaglašenim slogovima. U prvom slučaju mora postojati postupak koji poništava ostale rječničke visoke tonove, osim prvoga. I tu su dvije mogućnosti: prva je da se poništavanje poveže s tvorbom i da se automatski u rječniku pri tvorbi poništavaju svi visoki tonovi osim prvoga. Tada se pravilo o pridruživanju udara (akcenta) može formulirati tako da u riječima koje imaju visoki ton udar pridružuje slogu na koji je privezan visoki ton, tj. kao:

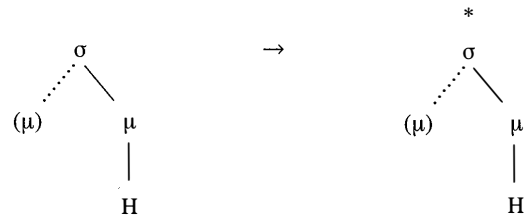

a u riječima koje nemaju ni na jednom slogu visoki ton, udar se pridružuje prvomu slogu, što se može prikazati kao:[779]

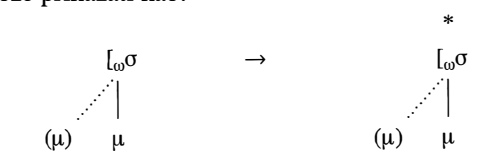

Druga je mogućnost da se ostali visoki tonovi uklanjaju na kraju fonološke sastavnice, nakon pridruživanja udara. Tada pravilo pridruživanja udara mora biti formulirano tako da u riječima koje imaju više visokih tonova udar pridružuje najljevijemu slogu s visokim tonom, a riječima bez visokoga tona udar se pridružuje, kao i u prvoj mogućnosti, prvome slogu. Na isti se način udar pridružuje i u pristupu koji pretpostavlja da su tonovi u završnom prikazu postojali i na nenaglašenim slogovima. Jedino tada nema nikakvoga pravila ili konvencije o poništavanju visokih tonova na nenaglašenim slogovima.

Drukčije praslavenski naglasak opisuje Morris Halle koji kao jedinu ispravnu prihvaća teoriju naglaska Williama Idsardija koja se temelji na Libermanovoj tvrdnji da je naglasak odraz stopne strukture.[780] Halle ne razdvaja visoki ton i udar i ne pretpostavlja da je visoki ton nekim morfemima pridružen u leksikonu. Budući da nositelji naglaska u praslavenskome ne mogu biti svi segmenti, već samo samoglasnici, projicira naglašujuće foneme u posebnom autosegmentnom redu kao niz zvjezdica. U prikazivanju se služi metričkim mrežama (a ne stablima) i stope označuje okruglim zagradama. Lijevi krak zagrade ustoplju je naglašujuće jedinice desno od sebe, a desni one koje su mu slijeva. Naglašujući (akcentogeni) i nenaglašujući

[776] Udar (akcenat) se označuje obično zvjezdicom (*) iznad naglašenoga sloga, a visoki ton slovom H iznad more kojoj je pridružen i povezuje se s njom spojnom crtom (|).

[777] Primjerice Christina Bethin 2006. (1998.) i David Mandić 2009.

[778] Takvo je stanje prije djelovanja Dyboova zakona. Za sinkronijski opis općeslavenskoga stanja nakon djelovanja Dyboova zakona Mandić kao mogući prikaz zanaglašujućih morfema kao što je morfem *vol-* pretpostavlja leksički pomični ton, koji nije spojen crtom ni s jednim slogom, već se naknadno povezuje s prvim slogom iza toga morfema. To znači da se prikaz b. mora zamijeniti s b'.

b'. H
v o l ъ

Tada je za njegovo privezivanje potrebna posebna konvencija (pravilo).

[779] Usp. Bethin 2006: 122. Simboli σ i μ označuju slog i moru (kao i gore), [ω početak riječi, a zvjezdica (*) udar.

[780] Usp. Halle 1997. i 2001.

(neakcentogeni) morfemi razlikuju se time što su prvi u leksikonu ustopljeni, a drugi nisu.[781] Posljednjima se zagrade pridružuju s pomoću pravila koja Halle zove *pravila označivanja ruba* (engl. Edge Marking Rules).[782] Prvo takvo pravilo unosi u nultome redu desnu zagradu na kraju niza zvjezdica (na kraju riječi). To znači da nakon njegove primjene riječi *rakъ*, *volъ* i *synъ* imaju sljedeći oblik.

(*)	(* *)	** *)
r a a k ъ	v o l ъ	s y y nъ

Sama ustopljenost nije dovoljna da bi se pravilno pridružio naglasak, jer stopa sadrži nekoliko potencijalnih nositelja naglaska. Univerzalno je međutim svojstvo stopa da je jedna od tih jedinica posebno obilježena i zove se glava stope, određuje se pravilima koja su svojstvena pojedinomu jeziku, a prikazuje se kao projicirana zvjezdica u višemu (prvom) redu. Za praslavenski se može reći da mu je glava stope uvijek najljevija takva jedinica. To znači da prethodni prikaz možemo sada preinačiti na sljedeći način.

*	*	*	1. red
(*)	(* *)	** *)	0. red
r a a k ъ	v o l ъ	s y y nъ	

Naglasak (= visoki ton) u našim primjerima pada na samoglasnik kojemu je pridružena zvjezdica u 1. redu. Vidjeli smo međutim da postoje riječi koje se sastoje od više ustopljenih morfema. Kod njih će u 1. redu biti projicirano više zvjezdica, pa stoga ponovno nećemo znati gdje pada naglasak. Halle taj problem rješava dodavanjem *drugoga pravila označivanja ruba* koje unosi lijevi krak zagrade ispred prve zvjezdice u 1. redu te pretpostavlja da su i tako proizvedene stope lijevo oglavljene (kao i one u 0. redu) i stoga njihova glava projicira dodatnu zvjezdicu u 2. redu koja se onda u svim slučajevima podudara sa samoglasnikom na koji pada naglasak. Na primjeru riječi *starьcь* i *bogatojǫ* to izgleda ovako:

*	*	2. red
(* * *	(* *	1. red
((* (*)	* *(* * (*)	0. red
s t a a r – ь c – ь	b o g – a a t – o – jǫ	

[781] Prije Dyboova zakona morfemi se dijele u dvije skupine: na one koji su ustopljeni u leksikonu i one koji nisu. Kada je Dyboov zakon leksikaliziran, tj. kada je prestao djelovati kao automatsko pravilo, njegov se učinak na pridruživanje naglaska izražava izravno u temeljnim prikazima morfema, što je rezultiralo pojavom zanaglašujućih morfema kojima je lijevi krak zagrade pridružen iza posljednje zvjezdice (iza morfema).

[782] Osim tih pravila, Halleova teorija dopušta još dvije vrste pravila za pridruživanje zagrada, ali ona u slavenskim jezicima nemaju nikakvu ulogu. Usp. Halle 2001: 795.

Time je opisana činjenica da se u praslavenskom naglasak pridružuje prvomu naglašujućemu slogu ili, ako takvoga nema, početnomu slogu. Navedeni postupak pridruživanja naglaska sastoji se od pet pravila koja se mogu uklopiti u jedno opće pravilo, za koje Halle pretpostavlja da vrijedi ne samo u slavenskim, nego i u ostalim indoeuropskim jezicima s pomičnim naglaskom:[783]

0. red:
   a. unesi desni krak zagrade na kraju niza zvjezdica
   b. glava: lijevo
1. red:
   c. unesi lijevi krak zagrade na početak niza zvjezdica
   d. glava: lijevo
   e. pridruži naglasak (= visoki ton) samoglasniku sa zvjezdicom u 2. redu.

Prednost je Halleova modela to da ne traži nikakav postupak za poništavanje leksičkih visokih tonova, jer takvih tonova nema, ali pretpostavlja da su u praslavenskome samo naglašeni slogovi mogli imati intonaciju, dok su ostali slogovi bili bez intonacije, i da razlika između akuta i cirkumfleksa postoji samo kod dugih slogova. Ako visoki ton pada na prvu moru, riječ je o cirkumfleksu, a ako pada na drugu o akutu. Zbog toga njegov model nije prihvatljiv onima koji misle da su u praslavenskome intonirani mogli biti i nenaglašeni slogovi te onima koji misle da je razlika između akuta i cirkumfleksa bila vidljiva i na slogovima s kratkim samoglasnikom.[784]

[783] Usp. Halle 2001: 797.

[784] Ovdje smo prikazali samo kako se može sinkronijski s pomoću generativnih modela opisivati praslavenski naglasak. O tome kako ti modeli opisuju i prikazuju naglasne pomake kao što su Dyboov ili Ivšićev zakon više vidi u Bethin 2006., Mandić 2009. i Halle 2001.

9. OD PRASLAVENSKOGA DO SUVREMENIH SLAVENSKIH JEZIKA

U ovom ćemo potpoglavlju ukratko prikazati što se s praslavenskom prozodijom dogodilo u suvremenim slavenskim jezicima. U uvodu (poglavlje 1) je spomenuto da je u većini slavenskih jezika od tri praslavenska prozodijska obilježja razlikovno samo jedno, a u poljskome i makedonskome nijedno. Samo su zapadni južnoslavenski jezici sačuvali sva tri obilježja kao razlikovna,[785] ali i u njima je praslavenski sustav korjenito promijenjen. Jedino su u njima intonacijske opreke fonološki razlikovne. U svim su drugim jezicima intonacijske opreke izgubljene. Njihovim gubljenjem nastao je dinamički (kulminativni) naglasak koji prema Jakobsonu (1926. (1962.)) nije snošljiv s kvantitetom i stoga je u tim jezicima morala biti uklonjena ili kvantiteta ili naglasak kao fonološki razlikovno sredstvo.[786]

Većina je zapadnoslavenskih jezika sačuvala kvantitetu, ali je ona preoblikovana na različite načine, ovisno o naglasku koji je riječ imala u praslavenskome.[787] U češkom i gornjolužičkosrpskom stari je akut izjednačen s novim i preoblikovan u duljinu,[788] a cirkumfleks je kratak. U poljskom, slovačkom i donjolužičkosrpskom skraćeni su i stari akut i cirkumfleks, a novi se akut odražava kao duljina.[789] Pomični je naglasak u zapadnoslavenskim jezicima, osim kašupskoga, zamijenjen fiksnim naglaskom na prvom slogu riječi. To znači da su zapadnoslavenski jezici, osim intonacijskih opreka izgubili i podjelu morfema na naglašujuće (akcentogene) i nenaglašujuće (neakcentogene), a djelatan je (osim kvantitete) ostao drugi stavak (konturnoga) pravila o pridruživanju naglaska, prema kojemu se riječima koje nisu leksički označene kao naglašujuće pridružuje početni naglasak.

[785] Uz napomenu da je u slovenskome kvantiteta razlikovna samo u naglašenim slogovima. Drugim riječima nema nenaglašenih dugih slogova.

[786] Usp. Jakobson 1962., str. 624: *if, within the phonemic system of a given language, there emerges as a result of phonetic changes the coexistence of two independent elements – dynamic word accent (stress) and quantity – one of these elements will be eliminated from the phonemic system* (ako se u fonološkom sustavu kojega jezika kao rezultat glasovnih promjena skupa pojave dva neovisna elementa – dinamički naglasak (udar) i kvantiteta – jedan će od njih biti uklonjen iz fonološkoga sustava).

[787] Duljina samoglasnika u slavenskim jezicima koji su je sačuvali, pa tako i u zapadnoslavenskim, danas je idiosinkratičko obilježje pojedinih (individualnih) samoglasnika u određenim morfemima. Usp. Halle 2001: 803.

[788] U češkom čuvanje duljine kao odraza staroga akuta ovisi o broju slogova u riječi. Sačuvana je u jednosložnim i dvosložnim riječima, a u višesložnim ne. U gornjolužičkosrpskom, u slogovima nastalim metatezom likvida, akutska se duljina čuva i u trosložnim infinitivima. Tako primjerice prema češkomu plašiti imamo gornjolužičkosrpsko płóšić. Usp. Kapović 2005.a: 77.

[789] Kako je već spomenuto, u poljskom je kasnije došlo do gubljenja kvantitete, a kvantitativne su opreke zamijenjene kvalitativnima. Dugi su samoglasnici suženi, pa je njihova duljina postala zalihosna. O tome vidi i niže.

Nije sasvim jasno je li pojava fiksnoga naglaska zajednička inovacija zapadnoslavenskih jezika ili je riječ o neovisnom razvoju u pojedinačnim jezicima. U prilog prvomu rješenju, osim činjenice da većina tih jezika ima početni naglasak, govori i činjenica da se i poljski naglasak na pretposljednjem slogu može povezati s ranijim stanjem u kojemu je naglasak bio na prvome slogu.[790] Oni koji prihvaćaju to objašnjenje najčešće pretpostavljaju da je zamjena pomičnoga naglaska fiksnim izvršena prije 13. st., što je *terminus ad quem* ustaljivanja početnoga naglaska u češkom jeziku.[791] Otvoreno je i pitanje je li taj pomak bio trenutan ili postupan. Najčešće se fiksiranje naglaska objašnjavalo tako da je najprije bio pomaknut za jedan slog prema početku riječi, a onda je kasnije analogijom prema dvosložnim riječima, u kojima je uvijek bio na prvom slogu, početni naglasak poopćen u svim oblicima. Neki pak pojavu početnoga naglaska pripisuju stranomu, najčešće njemačkomu utjecaju.[792] Uvjerenost u rano gubljenje pomičnoga i pojavu početnoga naglaska navelo je francuskoga slavista Paula Gardea (1976: 209-212) na pretpostavku da Dyboov zakon, rezultat kojega je zanaglašivost morfema, nije uopće djelovao u zapadnoslavenskim jezicima jer su oni već tada izgubili pomični naglasak. Njegovu je pretpostavku odbacio Frederik Kortlandt (1978: 76-80). Odbacuje je i Morris Halle (2001.) dokazujući da su u suvremenim zapadnoslavenskim jezicima jasni tragovi zanaglašivosti preživjeli u razdiobi samoglasničke kvantitete. Ostatci indoeuropskih duljina u slovačkome pokazuju da je skraćivanje samoglasnika izvršeno u vrijeme kada su još postojali zanaglašujući morfemi i prije nego je pomični naglasak zamijenjen fiksnim, početnim naglaskom. To znači da se prema njegovu mišljenju može uspostaviti iduća kronologija promjena: Dyboov zakon > skraćivanje duljina > gubljenje pomičnoga naglaska.[793] Zastupnici teze da je početni naglasak ustaljen u svakom jeziku zasebno smatraju da se to najranije dogodilo u češkom jeziku gdje je proces završen već do 13., da je tijekom 13. stoljeća završen i na cijelom području slovačkoga jezika, a da se početni naglasak u poljskome ustalio vjerojatno tek u 14. st.[794]

U poljskom je jeziku naglasak kasnije prenesen s početnoga na pretposljednji slog. Većina istraživača objašnjava taj razvoj pojavom i jačanjem sekundarnoga naglaska u riječima s više od tri sloga. Taj se naglasak razvio da bi se ekspiratorna

[790] Usp. Bethin 2006: 173 i tamo navedenu literaturu kao i Habijanec 2006: 111-115. Tomu u prilog govori i činjenica da suvremeni poljski na riječima koje su dulje od tri sloga, osim glavnoga naglaska na pretposljednjem slogu, može fakultativno imati i sekundarni naglasak na prvome slogu.

[791] Najjačim se dokazom za ustaljivanje početnoga naglaska u češkome do 13. st. smatra Jakobsonova versifikacijska raščlamba staročeškoga spjeva *Kunhutina modlitba* koji je nastao u 13. st. O ustaljivanju početnoga nastavka u češkom usp. Habijanec 2006: 98-105.

[792] Usp. Bethin 2006: 173-174.

[793] Usp. Halle 2001: 792. Vrlo je oštro Halleov rad napao Kortlandt (2003.) koji uspostavlja drukčiju kronologiju između skraćivanja duljina i pojave zanaglašivosti.

[794] Usp. Habijanec 2006: 115.

snaga simetričnije raspodijelila na slogove riječi, tj. da bi se postigla veća ritmičnost govora. Primarni su i sekundarni naglasak s vremenom zamijenili svoj fonološki položaj, a takvo je naglašivanje zatim poopćeno i na trosložne riječi. Taj je proces završen na prijelazu iz 15. u 16. st.[795] Paralelno s njime odvijao se i proces gubljenja kvantitete. Kako je već spomenuto u poglavlju 1., kvantitativna je oprека zamijenjena kvalitativnom. Naime, gubljenju kvantitete i prijenosu naglaska na pretposljednji slog prethodilo je sužavanje (pochylenie) samoglasnika,[796] koje je u početku bilo popratno obilježje duljine, a nakon pomicanja naglaska kvantiteta, koja je kod suženih samoglasnika postala zalihosna, sasvim se gubi. Naglasak na pretposljednjem slogu proširio se iz poljskoga na donjolužički i rusinski jezik, na laško narječje češkoga jezika i na istočno narječje slovačkoga jezika, a djelomice i na srednjoslovačko narječje. O uzrocima toga pomaka može se samo spekulirati. Christina Bethin pripisuje njegovu pojavu prevladavanju trohejske stope kao osnovne metričke jedinice u ritmičkom ustroju poljskoga jezika.[797] I početni se naglasak i naglasak na pretposljednjem slogu mogu izvesti gradnjom trohejske stope [s – w], jedan na lijevome, a drugi na desnome kraju riječi. Razlog zbog kojega je, kao glavni, prevladao naglasak na pretposljednjem slogu ritmička je struktura poljskoga jezika kojoj je svojstvena pravilna izmjena naglasaka. Prema tome poljski, kao i ostali zapadnoslavenski jezici ima trohejsku stopu kao dominantnu, ali je promijenio smjer njezina određivanja. Umjesto slijeva nadesno, on je određuje zdesna nalijevo.

U slovačkom jeziku postoji pojava poznata kao ritmički zakon koja je svojstvena srednjoslovačkom narječju i nema paralela u drugim slavenskim jezicima. Riječ je o skraćivanju (uz neke iznimke)[798] samoglasnika u slogovima ispred kojih je slog s dugim samoglasnikom. Taj zakon ne dopušta više uzastopnih dugih slogova. To znači da slovački može u istoj riječi imati dva ili više dugih slogova samo ako nisu neposredno jedan iza drugoga. Mnogo je različitih objašnjenja uzroka i kronologije pojave toga zakona, tako da je to još uvijek otvoreno pitanje povijesne slovakistike.[799]

U istočnoslavenskim jezicima te bugarskom i makedonskom izgubljena je kvantiteta tako da je danas u tim jezicima, osim makedonskoga u kojemu je naglasak kasnije fiksiran na treći slog od kraja riječi,[800] razlikovno samo mjesto naglaska.

[795] Usp. Habijanec 2006: 117.

[796] Prvi su primjeri sužavanja zabilježeni već u 14. st. Usp. Habijanec 2006: 118.

[797] Usp. Bethin 2006: 176-177.

[798] O položaju ritmičkoga zakona i izuzetaka od njega u suvremenome slovačkom jeziku usp. Habijanec 2006: 37-42.

[799] Više o tome usp. Habijanec 2006: 142-154 i Bethin 2006: 149-152.

[800] Prema Blaži Koneskom kvantiteta je u makedonskome izgubljena prije 13. st., a proces ustaljivanja naglaska na trećem slogu od kraja u zapadnom narječju, koje je u temelju makedonskoga standarda, završen je do 16. st. Usp. Koneski 1965: 90-91.

Stare se intonacijske razlike u istočnoslavenskim jezicima mogu očitati samo djelomice prema mjestu naglaska u riječima koje su bile podložne metatezi likvida, kako je na ruskim primjerima pokazano u poglavlju 2. U staroruskome je praslavensko temeljno pravilo o pridruživanju naglaska ostalo nepromijenjeno.[801] To znači da je očuvana i podjela morfema na naglašujuće i nenaglašujuće. Najvažnija je promjena u povijesti istočnoslavenskoga naglaska stapanje automatskoga (1. slog) i autonomnoga naglaska (prvi naglašujući morfem), što je dovelo do pojave dinamičkoga naglaska. Teško je datirati tu promjenu. Najčešće se smatra da je ona vremenski bliska gubljenju i vokalizaciji *jerova*. Postupno se smanjuje broj primjera u kojima je naglasak prenesen na proklitiku. U najstarijim tekstovima ono je bilo uobičajeno, ali već u 15. st. još samo prijedlozi i niječnica mogu preuzimati naglasak. Današnje stanje u kojemu uopće više nema prijenosa naglaska na proklitiku uspostavljeno je u 18. i 19. st.[802]

U svim su jezicima koji su sačuvali razlikovni naglasak riječi mogle promijeniti naglasnu paradigmu, bilo pojedinačno, bilo u većim skupinama. Tako se primjerice u istočnobugarskim govorima praslavenska naglasna paradigma *b* u većini slučajeva izjednačila s naglasnom paradigmom *a*.[803] U svim je jezicima vidljiva i tendencija zamjene paradigmatskoga naglasnoga sustava kategorijalnim.[804] I u hrvatskome se u novije vrijeme u mnogim govorima gubi pomičnost te postoji težnja da u svim oblicima riječi naglasak bude na istom mjestu ili da svi oblici imaju isti ton.[805]

U hrvatskom je naglasnom sustavu izvršen niz promjena u odnosu na kasno praslavensko stanje. Većina su promjena analogijski procesi koji su posljedica težnje za ujednačivanjem naglasaka unutar morfoloških paradigmi, odnosno posljedica već spomenute težnje prijelaza na kategorijalni naglasni sustav.[806] Ovdje ćemo prikazati samo one promjene koje su pravilnije i sustavnije. Ograničit ćemo se na razvoj naglaska u hrvatskome standardnom jeziku.[807] Kao i u većini slavenskih jezika, osim češkoga i gornjolužičkosrpskoga, i u hrvatskom su svi stari akutirani samoglasnici skraćeni. Tako je izgubljena razlika između **lípa* i **nāròdъ* (**lípa* → **lìpa*). Nakon gubljenja slaboga *jera* u idućem slogu, kratki se akutirani samoglasnik dulji ispred *j* na svim položajima, a ispred *r*, *l*, *m*, *n* i *v* samo u središnjim, nezavršnim slogovima. Primjerice: **krȃjь* → **kràjь* → *kráj*, **prȃvьda* → **pràvьda* → **právda*, ali u završnom slogu **prȃvъ* → *pràv*. Unazadnim pomakom prema Ivšićevu zako-

[801] Usp. Halle 2001. i Lehfeldt 1993: 75.

[802] Usp. Lehfeldt 1993: 82-84

[803] Usp. Lehfeldt 1993: 71-72.

[804] Usp. Dybo 1981: 258 i Lehfeldt 1993: 80-81.

[805] Usp. Mandić 2009: 183-187.

[806] Usp. Mandić 2009: 130.

[807] Detaljniji prikaz razvoja i suvremenoga stanja daje Mandić 2009. u 4. i 5. poglavlju. Usp. str. 130-204. O kronologiji prozodijskih procesa usp. Holzer 2005.

nu pojavljuje se novi akut. Mnogi uzrok njegovoj pojavi vide u tome što su slabi *jerovi* izgubili sposobnost nošenja naglaska, pa se on prebacuje na prethodni slog: **dъlžьnik'ъ* → **dlžník*, **bob'ъ* → *bòb*. Drugi pak misle da je intonacija tipa novoga akuta u nekim slučajevima mogla postojati i prije djelovanja Ivšićeva zakona.[808] Novi akut mogao je biti dug ili kratak i u potpunosti se izjednačio s onima nastalim prethodnim dvama procesima i dalje se ponaša jednako kao oni. Nakon toga sve su akutske (uzlazne) intonacije postale silazne (cirkumfleksne): **kráj* → krâj, **dlžník* → **dužnîk*, **pràv* → prȁv, **bòb* → bȍb itd. I na kraju, u novoštokavskom se svi naglasci, bez obzira na duljinu, pomiču za jedan slog nalijevo: **nārȍd* → národ, **dužnîk* → dȕžnīk, **večȅra* → vèčera itd. Ti se pomaknuti naglasci obilježuju novom uzlaznom intonacijom i tako se stvaraju novi dugi i kratki uzlazni naglasci,[809] ovisno o duljini samoglasnika na koji su došli, a samoglasnici koji su bili dugi izgubivši naglasak ne gube duljinu.[810] To znači da se na prethodni slog pomiče samo udar, a duljina i visoki ton ostaju tamo gdje su bili. Time ujedno zaživljuju i ograničenja o razdiobi (distribuciji) naglasaka koja vrijede u suvremenome hrvatskom standardnom jeziku prema kojima naglasak ne može stajati na posljednjem slogu, a silazni naglasak moguć je samo na prvom slogu. Dugi cirkumflektirani (silazni) samoglasnici u jednosložnim i dvosložnim riječima ostali su nepromijenjeni, a oni u trosložnim i višesložnim riječima su se skratili.[811] Tako je nastala smjena u oblicima: **sȳnъ* ~ **sȳnove* → sîn ~ sînovi. Nakon gubljenja slabih *jerova* kratki su se silazni samoglasnici naknadno (kompenzacijski) produljili. Tako se pojavila naglasna opreka između nominativa i kosih padeža u idućim riječima: **mȅdъ* ~ **mȅda* → mêd ~ mȅda, **nȍsъ* ~ **nȍsa* → nôs ~ nȍsa, **dȍmъ* ~ **dȍma* → dôm ~ dȍma itd. Ovo duljenje starije je od metatonije akuta u cirkumflekse jer njome nastali cirkumflektirani samoglasnici nisu bili produljeni, pa tako i u suvremenome hrvatskom standardnom jeziku riječi prȁv i bȍb imaju kratkosilazni naglasak.

Kao i u hrvatskome, i u slovenskom se jeziku stari akut ˊ skratio, što znači da se i tu izjednačuju **lípa* i **nāròd* (**lípa* → **lìpa*). Pojavljuje se novi akut koji može biti kratak ili dug. Nema među slavistima suglasja glede odnosa i relativne kronologije skraćivanja staroga akuta i pojave novoga. Jedni smatraju da je upravo pojava novoga akuta bila poticaj za skraćivanje staroga, drugi pojavu novoga akuta datiraju nakon skraćivanja staroga, a treći smatraju da su se oba procesa odvijala istovremeno.[812] Zbog gubljenja slaboga jera u nezavršnom slogu akut koji je bio u slogu ispred toga produljuje se i postaje silazan (dugi cirkumfleks): **pràvьda* → prâvda, **bîtъka* → **bìtъka* → bîtka.[813] Kratki akut koji se ispadanjem završnoga jera našao u posljednjem slogu ne dulji se, nego ostaje kratak i kasnije se izjednačuje s kratkim cirkumfleksom: **čâsъ* → **čàsъ* → čȁs, **kònjь* → kȍnj.[814] Praslavenski se cirkumfleks pomiče na idući slog i odražava kao dugi silazni naglasak, neovisno o tome je li slog na koji dolazi bio dug ili kratak: **ȍko* → okȏ, **vȅčerъ* → večȇr itd. Taj pomak preskače drugi slog u kojemu je slabi jer, što neki uzimaju kao znak da jera u tom trenutku tu više nije bilo: **pȍbьralъ* → pobrȃl.[815] Ta se promjena u slovenskoj povijesnoj gramatici zove prvi progresivni pomak naglaska.[816] U literaturi se opisuje različito. Tako primjerice Terence R. Carlton (1990.) smatra da su ovim pomakom zahvaćeni samo dugi silazni naglasci,[817] dok Marc L. Greenberg (2000.) kaže da se pomiče svaki silazni naglasak.[818] Razlika u opisu proizlazi zapravo iz gledanja na promjene silaznoga naglaska koje prethode ovomu pomaku. Prema Carltonu svi su kratki samoglasnici s cirkumfleksom produljeni nakon pojave novoga akuta.[819] Zbog toga se prvim progresivnim pomakom mogu premještati samo oni i očito se pri tome ne prenosi samo udar i intonacija, nego i duljina. Nasuprot tomu, prema Greenbergu svi su samoglasnici sa silaznim naglaskom skraćeni, a zatim su naknadno produljeni samo oni koji su se nalazili u slogu ispred završnoga slaboga *jera*, čije je gubljenje izazvalo naknadno duljenje. Zbog toga kod njega prvi progresivni naglasni pomak uključuje ne samo premještanje naglaska, nego i duljenje samoglasnika. Neko vrijeme nakon prvoga progresivnoga naglasnoga pomaka u slovenskom se jeziku pojavljuje novi cirkumfleks o kojemu se govorilo u poglavlju 2.[820] Iza pojave novoga cirkumfleksa slijedi prvi

[808] Vidi poglavlje 2.

[809] Zanimljivo je da se oni ne zovu više novi akuti.

[810] Detaljnije o čuvanju zanaglasnih duljina usp. Kapović 2005.a: 101-109.

[811] Usp. Kapović 2005.a: 109.

[812] Usp. Greenberg 2000: 90.

[813] To je tzv. novi cirkumfleks. Vidi poglavlje 2 i niže.

[814] Prema Greenbergu (2000: 94-95) kratkouzlazna je intonacija u završnom slogu nakon duljenja silaznoga naglaska izgubila fonološku važnost i izjednačila se (neutralizirala) s kratkim silaznim naglaskom. Ovdje treba napomenuti da slovenski jezični priručnici, umjesto znaka ˋ kojim se ovdje služimo, za taj kratki (silazni) naglasak rabe znak `. Izjednačivanje kratkouzlaznih naglasaka s kratkosilaznima Carlton (1990: 316) smješta iza podizanja srednjih dugih samoglasnika, a prije drugoga unazadnoga pomaka naglaska.

[815] Usp. Greenberg 2000: 105.

[816] To znači da postoji i drugi progresivni pomak naglaska, ali on nije svojstven standardnom slovenskom jeziku. Riječ je o vrlo ograničenoj pojavi koja je zahvatila samo dva uska područja: jedno zapadno od Celovca (Klagenfurta) u Austriji, a drugo uz gornji tok rijeke Soče. U tim govorima pojavljuje se pomak: bráta → bratȃ, tráva → travȁ itd. Usp. Carlton 1990: 320-321 i Greenberg 2000: 128-129.

[817] Usp. str. 313: *Every vowel with long falling pitch shifted its stress to a following syllable.* (Sa svih samoglasnika s dugom silaznom intonacijom naglasak se pomiče na sljedeći slog.)

[818] Usp. str. 105: *The Common Slavic falling tone is regularly advanced to the following syllable, and is reflected as a long falling syllable, regardless of the inherited quantity of the vowel receiving the stress.* (Praslavenski silazni ton pravilno se pomiče na sljedeći slog koji postaje dug, neovisno o naslijeđenoj kvantiteti samoglasnika na koji je naglasak došao.)

[819] Usp. str. 312. Vidi također i str. 216.

[820] Vidi također gore primjere **pràvьda* → prâvda i **bîtъka* → **bìtъka* → bîtka.

regresivni pomak naglaska kojim se naglasak iz kratkoga završnoga sloga pomiče na samoglasnik u prethodnom slogu ako je taj bio dug, a dugi samoglasnik na koji dolazi naglasak ima uzlaznu intonaciju koja se stapa s novim akutom: **gnězdà*→ gnę́zda, **travā́* → **travà* → tráva, **zimā́* → **zimà* → zíma. Vremenski je prvome unazadnom pomaku blisko skraćivanje nenaglašenih samoglasnika, koje se smatra posljednjom promjenom koja je zajednička svim slovenskim narječjima,[821] i podizanje dugih srednjih samoglasnika *ě* i *ō*.[822] Nakon pojave novoga cirkumfleksa i prvoga unazadnoga pomaka naglaska u središnjim su slovenskim narječjima (na kojima se temelji i suvremeni slovenski standard) produljeni nezavršni naglašeni samoglasnici. Riječ je o samoglasnicima koji su u kasnom praslavenskom imali akutsku intonaciju ali su skraćeni (kao i svi akuti), a zatim produljeni: **brā́ta* → **bràta* → bráta; **potòka* → potǫ́ka itd. To se duljenje u slovenskom povijesnom jezikoslovlju naziva »duljenje *brata*«.[823] Slovenskom je standardnom jeziku svojstven i drugi unazadni pomak naglaska. Riječ je o prijenosu naglaska s posljednjega zatvorenoga sloga na prethodni kratki samoglasnik, čime se pojavljuju smjene: jęlen ~ jelę́na; pǫ́tok ~ potǫ́ka i sl. Ta je promjena mlađa od prethodnoga duljenja (brata), a smješta se u 15. st.[824]

U prethodnim odjeljcima ovoga potpoglavlja dosta je toga rečeno o razvoju praslavenske kvantitete u pojedinim slavenskim jezicima. Riječ je ipak uglavnom bila o kvantiteti naglašenih slogova. Na kraju treba progovoriti nekoliko riječi i o sudbini praslavenske kvantitete u nenaglašenim slogovima. Najsustavnije se problemom razvoja praslavenske kvantitete u novije vrijeme bavio Mate Kapović (2005.a), pa će se ovdje u kratkim crtama prikazati njegovi najvažniji rezultati, uz ograničenje na sustavne procese.[825] U općeslavenskom je razdoblju (oko 800. godine) u samoglasničkom sustavu praslavenskoga došlo do prijelaza kvantitete u kvalitetu, tj. kvantitativne su opreke zamijenjene kvalitativnima.[826] Naravno, stari su dugi samoglasnici još neko vrijeme ostali zalihosno dugi, ali su kasnije na nekim položajima bili skraćeni, dok su kratki također na nekim položajima mogli biti produljeni. Uvjeti čuvanja ili skraćivanja starih duljina nisu isti u svim slavenskim jezicima. Glavni su čimbenici koji su utjecali na razvoj starih duljina: narav sloga i njegov položaj

[821] Usp. Carlton 1990: 314.

[822] Greenberg 2000: 120-121 smješta prvi unazadni pomak između 10. i 12. st., a za podizanje dugoga jata i dugoga ō prihvaća Ramovševu dataciju u 12. st.

[823] Više o njemu vidi u Greenberg 2000: 128-130.

[824] Usp. Greenberg 2000: 143-144. Postoji i treći unazadni pomak koji nije svojstven središnjim slovenskim narječjima, a onda ni standardnom jeziku. Više o njemu vidi u Greenberg 2000: 162-163.

[825] Kapovićev je opis oštro kritizirao F. Kortlandt (2005.) čija se teorija o razvoju praslavenske kvantitete razlikuje od Kapovićeve, na što je Kapović (2005.b) jednako oštro odgovorio kritizirajući Kortlandtov pristup i dokazujući nadmoćnost svojega opisa.

[826] Usp. Mihaljević 2002: 196-198.

u odnosu na početak ili kraj riječi, broj slogova u riječi, vrsta intonacije i naglasna paradigma kojoj je riječ pripadala te položaj sloga u odnosu na naglašeni slog. Po Kapoviću (2005.a: 76) svi su završni otvoreni slogovi bili skraćeni u svim slavenskim jezicima, neovisno o tome jesu li bili naglašeni ili ne.[827] Prema tome, svi su dugi samoglasnici u završnim otvorenim slogovima u onim slavenskim jezicima u kojima se danas pojavljuju sekundarnoga postanja i mogu se objasniti analogijom ili procesima svojstvenim pojedinomu jeziku ili pojedinoj podskupini slavenskih jezika.[828] Kao opća za prednaglasne duljine Kapović pretpostavlja dva pravila. Prvo je da se duljina čuva i u hrvatskom i u zapadnoslavenskim jezicima ako idući slogovi u riječi imaju svi zajedno manje od dvije more, pri čemu *jerove* računa kao pola more. To znači da se praslavenske (općeslavenske) prednaglasne duljine čuvaju ako je iza njih samo jedan kratak slog ili dva sloga od kojih je jedan kratak, a u drugom je *jer* ili *jor*. Tako primjerice praslavenske riječi **trǭb'a*, **(v)ā́pьn'o* i **kǭkol'ь* čuvaju duljine i u hrvatskom (trúba, vápno, kúkolj) i u češkom (trouba, vápno, koukol) i u slovačkom (trúba, vápno, kúkol').[829] Kod dvosložnih riječi odrazi su ovisili i o naglasnoj paradigmi. Za razliku od riječi stare naglasne paradigme *b* u kojima se duljina čuva u svim navedenim jezicima, u riječima naglasne paradigme *c* čuva se samo u hrvatskome. Tako, za razliku od riječi **trǭb'a*, praslavenska riječ **rǭk'a* glasi u hrvatskome rúka, a u češkome i slovačkome ruka.[830] Drugo je Kapovićevo pravilo da su prednaglasne duljine u svim jezicima skraćene ako iza njih u riječi slijede dvije ili više mora, o čemu svjedoči hrvatsko kàlina (← **kalĭ́na*) te češko i slovačko kalina. U čuvanju ili gubljenju zanaglasnih duljina važnu ulogu ima i naglasna paradigma, odnosno narav intonacije naglašenoga sloga. Tako se iza cirkumfleksa (u naglasnoj paradigmi *c*) duljine čuvaju u hrvatskome, ali se skraćuju u zapadnoslavenskim jezicima, kako pokazuju hrvatski: gȍlūb, ȍblāk, prȅdīvo i češki primjeri: holub,[831] oblak, předivo. Iza staroga akuta (u naglasnoj paradigmi

[827] Prema predstavnicima moskovske akcentološke škole samo su nenaglašeni završni slogovi bili sustavno (pravilno) skraćeni. Usp. Dybo 1981: 30-32 i Dybo, Zamjatina, Nikolaev 1990: 31-34. Kapović, međutim, njihovu pretpostavku ne smatra uvjerljivom. Usp. bilješku 7 na str. 76 u Kapović 2005.a.

[828] Usp. Kapović 2005.b. na str. 30: *It is clear that most cases of length in final open syllables can be accounted for by simple analogies and processes of post-Common-Slavic origin.* (Jasno je da u većini slučajeva duljina na završnom otvorenom slogu može biti opisana jednostavnom analogijom i postpraslavenskim promjenama.)

[829] Da su se duljine dugo čuvale i u poljskom, pokazuje činjenica da se u prvoj i trećoj riječi pojavljuje stražnji nosni samoglasnik *ą* (trąba, kąkol) koji je odraz dugoga nosnika. U poljskom su se u 14. st. prednji i stražnji praslavenski nosni samoglasnici stopili u jedan, a onda su se u 16. st. podijelili po kvantiteti. Dugi je dao stražnji *ą*, a kratki prednji *ę*. Usp. Mihaljević 2002: 177.

[830] Na kračinu u zapadnoslavenskim jezicima ukazuje tu i poljski oblik ręka.

[831] Poljski oblik nominativa jednine gołąb nije mjerodavan jer se tu u poljskome samoglasnik sekundarno duljio ispred zvučnih okluziva. Zbog toga treba gledati kose padeže, a tamo je doista odraz *ę*, primjerice: gołębia, żołędźi (prema nom. żołądź) itd.

a) duljine se čuvaju u hrvatskome, dok je stanje u zapadnoslavenskim jezicima nedosljedno (promjenljivo). Tako prema hrvatskome mjȅsēc (← **mě̋sę̄cь*), gȁvrān (← **gā́vornъ*) i lȁbūd (← **ólbǭd/tь*) imamo u češkome měsíc, ali havran i labut', a isto tako u poljskome miesiąc (*miesiąca*), ali gawron i łabędz.[832]

[832] Usp. Kapović 2005: 101-109.

III. SLAVENSKA PRADOMOVINA

1. UVOD

Utvrđeno je da su slavenski jezici genetski srodni i da je postojao zajednički prajezik iz kojega su se razvili pa je opravdano pretpostaviti da je postojala i skupina ljudi koja je tim jezikom govorila. Budući da ta skupina nije mogla biti u zrakopraznom prostoru, nametnulo se pitanje slavenske pradomovine, odnosno pitanje o tome na kojem su prostoru ti govornici živjeli nakon odvajanja slavenske od ostalih indoeuropskih jezičnih porodica, a prije raseljavanja u područja na kojima danas žive Slaveni. O problemu slavenske pradomovine i s njim povezanom problemu slavenske etnogeneze postoji obimna literatura koju je nemoguće iscrpno kritički prikazati. Unatoč tomu, nema jedinstva među istraživačima i konačnoga rješenja tih problema, a vjerojatno ga nikada neće ni biti. Razlozi su tomu višestruki: Slaveni se u povijesnim vrelima pojavljuju kasnije nego većina drugih indoeuropskih jezičnih zajednica, jezikoslovci se ne slažu oko podrijetla (etimologije) i važnosti pojedinih dijelova praslavenskoga leksika za smještanje slavenske pradomovine, arheolozi ne mogu bez dodatnih (povijesnih, jezičnih, etnografskih i sl.) obavijesti jednoznačno povezati arheološke kulture s govornicima ranoga praslavenskoga, a jednoznačne odgovore na postavljena pitanja ne omogućuju ni dosadašnja etnografska, antropološka, zemljopisna, botanička, genetička i druga istraživanja.

2. POVIJESNI IZVORI

Slaveni se pod tim imenom u povijesnim izvorima pojavljuju tek u prvoj polovici 6. st. po. Kr. Gotski povjesničar Jordan u 5. glavi svojega djela *De origine actibusque Getarum* (*O podrijetlu i djelima Gota*) spominje Venete (Venede) kao brojan narod[833] koji živi na velikom prostoru sjeverno od Karpata počev od izvora rijeke Visle i ističe da u njegovo vrijeme (*nunc*) nose različita mjesna i plemenska imena, ali se najčešće nazivaju Slavenima i Antima. U 23. glavi, pripovijedajući o tome kako je ostrogotski vladar Hermanarik[834] pobijedivši Herule krenuo oružjem na Venete, ponovno ističe da oni sada imaju tri imena: Veneti, Anti i Slaveni. I bizantski pisac Prokopije iz Cezareje (oko 500. – oko 565.) u djelu *Historia arcana* (*Tajna povijest*) na više mjesta govori o Slavenima i njihovim susjedima Antima.[835] Nakon toga, vijesti o Slavenima pojavljuju se i kod drugih kroničara i povjesničara.[836] Iz antičkih izvora znamo za tri različita plemena koja se nazivaju Venetima ili Venedima. Već Herodot (oko 484. – oko 425. pr. Kr.) spominje Venete koji žive na sjevernim obalama Jadranskoga mora, ali i druge Venete negdje na gornjoj Moravi;[837] Julije Cezar (100. – 44. pr. Kr.) izvješćuje o keltskom plemenu Veneta u okrugu Morbihan u Britaniji,[838] a Plinije stariji (23. – 79. po. Kr.) spominje Venete koji žive oko rijeke Visle. Prema njegovu nešto mlađem suvremeniku Tacitu (oko 55. – 120. po. Kr.) vislanski su Veneti bili susjedi Germana, a zemljopisac Ptolemej (iza 83. – 161.) smješta ih na južnu obalu Venetskoga zaljeva, tj. Baltičkoga mora.[839] Velik broj istraživača poistovjećuje vislanske Venete sa Slavenima. Osim Jordanova povezivanja Veneta i Slavena u istu etničku zajednicu, kao argumenti za to ističu se činjenice da su ti Veneti iz 1. i 2. st. po. Kr. živjeli na istom području na kojemu u 6. st. po. Kr. obitavaju Slaveni i da je njihovo ime preživjelo u njemačkom jeziku u obliku *Wenden* ili *Winden*, gdje označuje Slavene koji su živjeli u njemačkom susjedstvu. Drugi pak smatraju da ti argumenti nisu odlučujući i da je riječ samo o prijenosu imena jedne etničke skupine na drugu koja je osvojila i naselila prostor na kojemu je živjela prva skupina, što je česta pojava u povijesti.[840] Prema njima nema dovoljno dokaza koji bi opravdali Jordanovo izjednačivanje

[833] *Winidiarum natio populosa.* Smjena *t* i *d* u pisanju imena u povijesnim izvorima pripisuje se Grimmovu zakonu koji je djelovao u germanskim jezicima. Usp. Mihaljević 2002: 9-11.

[834] U nekim se izvorima pojavljuje u obliku *Ermanarik.*

[835] Vidi Margetić 2005: 95-97. Usp. također i Katičić 1998: 131.

[836] Usp. Margetić 2005: 98-103.

[837] Da Herodot spominje i druge Venete, upozorio me Radoslav Katičić, na čemu mu najsrdačnije zahvaljujem.

[838] O njihovu postojanju svjedoči i nekoliko francuskih imena mjesta, kao što su Vannes, Vendée i sl.

[839] Usp. Katičić 1998: 130.

[840] Usp. Schenker 1996: 3-5.

Veneta sa Slavenima u antici. Slavenizacija Veneta bila je moguća u 6., ali sasvim nevjerojatna u 1. stoljeću. Dokazom svojemu vjerovanju smatraju i činjenicu da antički izvori smještaju Venete na Baltičko more, a slavenski leksik ne pokazuje da su Slaveni živjeli blizu mora. U praslavenskome leksičkom fondu nema pomorske, ribarske ni brodograđevne terminologije kao ni nazivlja vezanoga za pomorsku trgovinu. Osobito važnom smatraju odsutnost praslavenske riječi za jantar, najvažniji proizvod koji se izvozio s baltičkih obala sve do Sredozemlja. Imajući sve to u vidu, sama činjenica da Ptolemej naziva Baltičko more Venetskim zaljevom isključuje po njihovu mišljenju mogućnost poistovjećivanja Veneta njegova vremena sa Slavenima. Kao dokaz da Veneti iz vremena prije velike seobe naroda nisu bili Slaveni Schenker (1996: 5) navodi i izvješće latvijskoga kroničara s početka 13. st. Henrija iz Livonije (Henricus de Lettis) koji opisuje pleme Vindi koje živi u Kurlandiji i Livoniji (na području današnje Latvije), a sigurno nisu bili Slaveni. Smještaj toga plemena i određeni arheološki dokazi pokazuju, po njegovu mišljenju, da su ti Vindi najvjerojatnije potomci baltičkih Veneta. Rječe su povjesničari povezivali Slavene s antičkim Neurima (grč. Νεῦροι) i Budinima (grč. Βουδῖνοι) koji su prema Herodotu živjeli sjeverozapadno od Skita na području današnje Ukrajine, Bjelorusije i Poljske.[841] Glavni je argument za to najvjerojatnije činjenica da su živjeli na području na koje se najčešće smješta slavenska pradomovina. Treba istaknuti da je riječ o narodima neutvrđenoga podrijetla koje neki smatraju čak pripadnicima ugrofinske skupine, a drugi Baltima ili Keltima.[842]

[841] Neuri koji su živjeli između gornjega toka Dnjestra i južnoga Buga bili su zapadni susjedi Budinima. Budine spominje i Ptolemej kao istočne susjede Venetima.

[842] Usp. Trubačev 2002. str. 6: *Nevry, izvestnye Gerodotu, byli, vidimo, kel'tami, bolee togo – tož-destvennymi vol'kam/voloham (= 'volkam'), o čem povestvuet i upomjanutyj Gerodotom ih ritual godičnogo obraščenija v volkov.* (Neuri koji su bili poznati Herodotu bili su vjerojatno Kelti, štoviše identični Volcima/Vlasima (= 'vukovima'), o čemu svjedoči i njihov godišnji obred pretvaranja u vukove koji spominje Herodot.) Vidi također str. 48: *V poslednee vremja vse bol'še vidjat v nevrah baltov, daže – vostočnyh baltov. A meždu tem posle izložennogo vyše o kel'tah i ih peredviženijah vsego estestvennee dopustit' kel'tskuju prinadležnost' gerodotovskih nevrov, ...* (U posljednje se vrijeme Neuri najčešće smatraju Baltima, i to istočnim Baltima. Međutim, nakon onoga što je rečeno gore o Keltima i njihovim seobama, najprirodnije je pretpostaviti keltsku pripadnost Herodotovih Neura, ...).

3. ARHEOLOGIJA

Prošireno je vjerovanje da su arheološke kulture povezane s etnosom i da odražavaju rasprostranjenost i stupanj povijesnoga razvoja skupine ljudi (srodnih plemena) koji govore istim jezikom.[843] Iako su arheolozi razvili različite metode za povezivanje arheoloških kultura s etnosom,[844] sama arheologija, bez pomoći drugih znanosti, teško može odrediti narodnosnu pripadnost neke kulture. Zbog toga se najčešće rezultati arheoloških istraživanja uspoređuju i povezuju s rezultatima drugih disciplina: povijesti, jezikoslovlja, antropologije, demografije, etnografije, genetike itd. U dosadašnjim etnogenetskim istraživanjima najveću je važnost imalo povezivanje arheologije s poviješću i jezikoslovljem. Valja ipak istaknuti da su mnogi znanstvenici skeptični prema povezivanju i izjednačivanju arheološke kulture s etnosom i jezikom. Više je razloga njihovu nepovjerenju. Kao prvo, etnografska i antropološka istraživanja iznjedrila su mnoštvo primjera da pripadnici srodnih plemena koja govore istim jezikom imaju jako različitu kulturu, kao i primjera da su nesrodne skupine, koje govore sasvim različitim jezicima, dionici iste ili vrlo slične kulture. Drugo, povijesni izvori ne moraju uvijek biti pouzdani, pa je čest slučaj da je isti narod u različitim povijesnim izvorima nazivan različitim imenima, a istim se imenom katkad nazivaju različiti narodi. Treće, ni jezikoslovci se, kako je već spomenuto, često ne slažu oko podrijetla pojedinih riječi i različito etimologiziraju i povezuju nazive etničkih skupina koje se pojavljuju u povijesnim izvorima.[845] I na kraju, jedan je od važnih razloga nepovjerenja prema etničkoj interpretaciji arheoloških kultura i (razmjerno česta) zloporaba arheoloških (ali i drugih) istraživanja u dnevnopolitičke i nacionalnoideologijske svrhe.

Većina se arheologa slaže pri identifikaciji Slavena u vrijeme seobe, između 5. i 7. st., što je, kako smo vidjeli, ujedno i vrijeme kada se prvi put pod tim imenom pojavljuju u povijesnim izvorima. Slavenskima se smatra nekoliko arheoloških kultura toga vremena koje su međusobno bliske, a povezuje ih slična keramika, gradnja nastambi, način života i pogrebni obredi. Riječ je o praškoj, penkovskoj i koločinskoj kulturi. Prema Andreju Pleterskom (1990: 41) sve su tri kulture oblikovane u 5. st. (ili krajem 4. st.) na prostoru između Zapadnih Karpata i srednjega i gornjega toka rijeke Dnjepra, kada je došlo do podjele slavenskoga područja. Praška je kultura zauzimala prvotno (u 5. st.) područje uz rijeku Pripjat te područje uz

[843] Usp. Pleterski 1990. Arheološka se kultura obično određuje kao skupina prostorno i vremenski povezanih arheoloških nalazišta određenoga tipa.

[844] Pleterski (1990: 7-9) navodi četiri metode: retrospektivnu, progresivnu, strukturnu i diskontinuitetnu.

[845] Vidi niže.

srednji tok Dnjestra i Pruta.[846] Kasnije se proširila na zapad, tako da se njezina nalazišta prostiru od Labe pa do gornjega toka Dnjepra. Ime je dobila po keramici praškoga tipa koja je tako nazvana jer ju je kao poseban tip prepoznao češki arheolog Ivan Borkovský na temelju nalazišta u Pragu. Prvi je pokazao da je riječ o slavenskoj keramici i dao joj naziv praška keramika.[847] Penkovska se kultura prostirala od srednjega Dnjestra do lijeve obale Dnjepra, a ime je dobila po nalazištu Penkovka (Пеньківка) u Ukrajini. Većina autora smješta tu kulturu u razdoblje između 5. i 8. st. Neki arheolozi nositeljima te kulture smatraju Ante.[848]

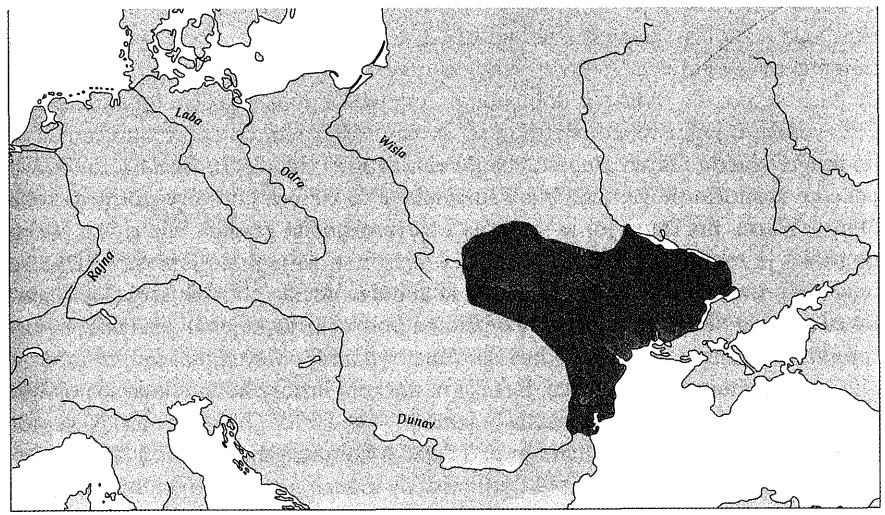

Penkovska kultura

Nalazišta koločinske kulture smještena su na području gornjega i dijelom srednjega porječja Dnjepra. Datira se također u razdoblje od 5. do 8. st., a ime je dobila po nalazištu Koločin u Bjelorusiji. Treba istaknuti da neki autori samo prve dvije kulture smatraju slavenskima, a koločinsku pripisuju Baltima.[849] Za prve je slavenske kulture svojstvena jednostavna, ručno izrađena i neukrašena keramika. Naselja su se nalazila u nizinskim krajevima uz rijeke ili potoke. Sastojala su se od

[846] Prema Majorovu (2006: 81) jezgra praške kulture oblikovana je na području srednjega i gornjega Podnjestrovlja, a prvotno njezino područje obuhvaća bazene Dnjestra, Zapadnoga Buga i gornjega toka Visle. Manje je o njezinoj prvotnoj postojbini precizan Ivanič (2011: 25) koji kaže da se razvila istočno od Karpata pa do rijeke Dnjepra.

[847] Bilo je to 1940. godine u vrijeme njemačke okupacije Češke, pa je njegova knjiga bila zabranjena. (Usp. Beranová 2000: 17 i Pleterski 1990: 65.) Borkovský je svu ručno izrađenu slavensku keramiku sredine 1. tisućljeća nazvao praškom. (Usp. Sedov 1979: 126.)

[848] Usp. Majorov 2006: 82.

[849] Usp. Sedov 1979. 103. Vidi također i Pleterski 1990: 44.

četvrtastih, poluukopanih kućica s kamenom (rjeđe glinenom) peći ili ognjištem u kutu, a strehe su im doticale zemlju.[850] Slaveni toga vremena svoje su mrtve spaljivali i pokapali u nevelikim jamama, tako da su ih naprosto istresli u jamu i pokrili glinenom posudom, a rjeđe bi ih stavljali u žare. U grobovima se rijetko pojavljuju predmeti svakodnevne uporabe ili ukrasi, a oružja uopće nema.

Pitanje izvora prve slavenske kulture jedno je od najvažnijih, ali i najspornijih pitanja u raspravi o početcima i etnogenezi Slavena. Ovisno o tome kako gledaju na slavensku etnogenezu i gdje smještaju slavensku pradomovinu, znanstvenici kao ishodište slavenske kulture 5. – 7. st. uzimaju različite kulture kasnolatenskoga i rimskoga razdoblja. Najčešće se kao ishodište spominju przeworska, zarubinečka i černjahovska kultura.[851] Przeworska kultura razvijala se od kraja 2. st. pr. Kr. pa do 5. st. po. Kr., a ime je dobila po prvom istraženom nalazištu u blizini grada Przeworska u jugoistočnoj Poljskoj. U svojemu starijem razdoblju zauzimala je područje između Odre i Buga te manju enklavu na ušću rijeke Saale u Labu. Na početku kasnorimskoga razdoblja zauzimala je ta kultura područje gornjega toka Odre i Warte, pri čemu joj je sjeverna i sjeveroistočna granica bila rijeka Visla, na istoku je sezala sve do gornjega toka Dnjestra, a na jugu do Potisja.[852] Dva su osnovna pravca u etničkoj interpretaciji te kulture. Većina poljskih arheologa smatra tu kulturu venetskom jer se razvijala na području na kojemu povijesni izvori spominju vislanske Venete. Budući da Venete smatraju Slavenima, samim time za njih je i ta kultura bila slavenska. Drže je nastavkom lužičke kulture koja se pojavila oko 1200. godine pr. Kr., a nestala je između 400. i 100. godine pr. Kr. Nasuprot tomu, njemački arheolozi smatraju przeworsku kulturu germanskom i pripisuju je Vandalima.[853] V. V. Sedov (1979: 60) misli da je riječ o miješanoj kulturi na čijem su području, osim Veneta-Slavena, živjela i germanska plemena.[854] Zarubinečka se kultura oblikovala u pripjatskom Polesju u 2. st. pr. Kr., a trajala je do 2. st. po. Kr.[855] Obuhvaćala je područje srednjega i gornjega Podnjeprovlja te porječja Pripjati i Desne.[856] Ime je dobila po nalazištu (groblju) Zarubinec na rijeci Dnjepru

[850] Usp. Beranová 2000: 17 i Pleterski 1990: 36.

[851] Usp. Katičić 1998: 133-136.

[852] Usp. Pleterski 1990: 70.

[853] Germanskom tu kulturu smatra i Pleterski (1995: 540). Isto misli i Ivanič (2011.) koji na str. 27 kaže: *V súčasnosti se predpokladá, že patrila Germánom.* (Danas se pretpostavlja da je pripadala Germanima.)

[854] Slično misli i Katičić 1998. Usp. str. 134: *Treba stoga pretpostaviti da su nositelji i toga kulturnoga obrasca bili Slaveni. Ali on nije bio isključivo slavenski. Istočni Germani – osobito Vandali, a vjerojatno i Goti – bili su mu također nositelji.*

[855] Sedov i Pleterski djelomice se razlikuju u datiranju te kulture. Sedov (1979: 74), slijedeći J. V. Kuharenka datira spomenike te kulture u razdoblje od kraja 2. st. pr. Kr. do početka 2. st. po. Kr., a Pleterski (1990: 70) u razdoblje od kraja 3. st. pr. Kr. do kraja 2. st. po. Kr. Usp. također Katičić 1998: 134-135.

[856] Usp. Majorov 2006: 111.

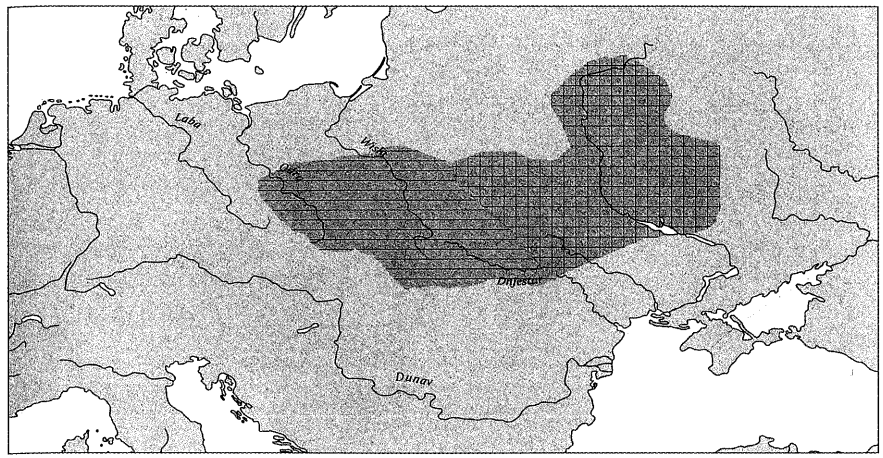

Područje przeworske (crte) i zarubinečke (kvadratići) kulture u 1. st. po. Kr.

južno od Kijeva koje je prvo istraženo još 1899. godine. Neki arheolozi[857] smatraju je slavenskom, a drugi[858] misle da je takav zaključak preuranjen i, zbog činjenice da se oblikovala na području ranije milogradske kulture, ne isključuju mogućnost da je riječ o baltskoj kulturi, čemu po njima u prilog govori i baltsko hidronimijsko nazivlje na tom području.[859]

Kao ishodište prve slavenske kulture često se spominje i kijevska kultura koju se smatra posebnim tipom kasnozarubinečke kulture posvjedočene u srednjem Podnjeprovlju i oko rijeke Desne. Prema V. N. Danilenku riječ je o najmlađem razdoblju zarubinečke kulture u razdoblju od 2. do 4. st. po. Kr. čiji su nositelji Slaveni, a koja je u 5. st. prerasla u količinsku kulturu.[860] Černjahovska kultura oblikovana je na području između donjega toka Dunava i Crnoga mora te srednjega Podnjeprovlja. Na zapadu je omeđuju Karpati, a na istoku rijeka Donjec. Najčešće se ta kultura datira razdobljem od 2. do 5. st. po. Kr., a većina je nalazišta iz 3. i 4. st.[861]

Većina arheologa smatra da su nositelji te kulture bila plemena različite etničke pripadnosti, ali se ne slažu oko toga koja je etnija prevladavajuća. Neki misle da je

[857] Primjerice P. N. Tretjakov i A. A. Terenožkin.

[858] Primjerice Ju. V. Kuharenko i V. V. Sedov.

[859] Usp. Sedov 1979: 76-77 i Pleterski 1990: 70-71. I Majorov (2006: 111) kaže da su jezgru stanovništva te kulture činila autohtona baltička plemena, ali da su u njezinim lokalnim inačicama vidljivi i germanski, trački i keltski elementi te da je u pripjatsko-poleškom području prevladavajuća bila slavenska populacija porijeklom iz međurječja Visle i Odre dok je u srednjem Podnjeprovlju važnu ulogu u oblikovanju te kulture imalo autohtono stanovništvo iz skitskoga razdoblja u kojemu jedni vide Praslavene, a drugi dokazuju da je riječ o Irancima.

[860] Usp. Pleterski 1990: 71.

[861] Otvoreno je pitanje kada završava černjahovska kultura. O tome usp. Pleterski 1995: 553.

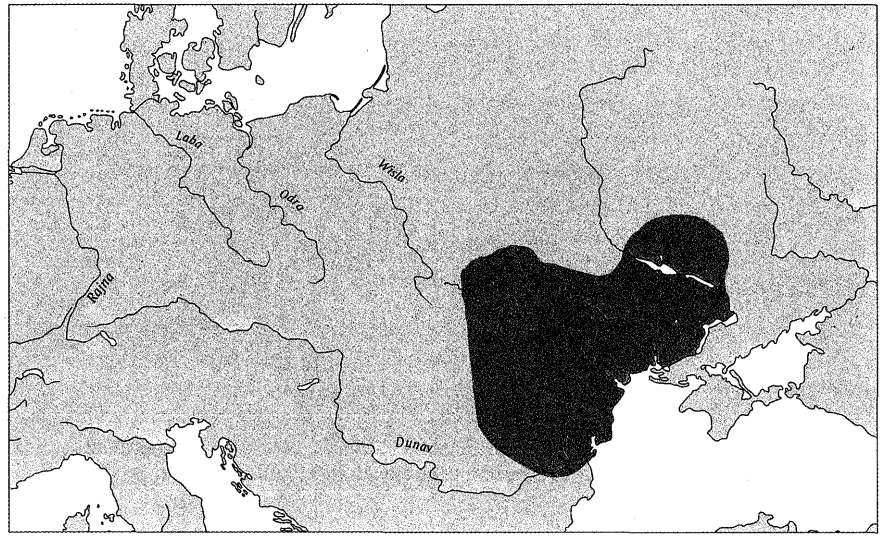

Područje černjahovske kulture u 4. st.

ta kultura pretežito slavenska,[862] drugi u njoj vide kulturu plemenskoga saveza koji su vodili Goti i drže je pretežito germanskom (gotskom),[863] a treći smatraju da, iako je među njezinim nositeljima nesumnjivo bilo i Gota, jezgru te kulture čine Slaveni i potomci iranskih starosjedilaca toga područja (Skita i Sarmata) koji su s vremenom slavenizirani, tj. da je riječ o slavensko-iranskoj simbiozi. [864] Prema A. V. Majorovu (2006: 80) može se područje te kulture podijeliti na tri lokalne skupine spomenika u kojima prevladavaju tri etničke sastavnice: na području sjeverno od Crnoga mora prevladavaju skitsko-sarmatski, između Dnjestra i Dunava getsko-dački,[865] a u šumsko-stepskom području između Dnjepra i Dnjestra slavenski spomenici.

[862] Primjerice E. A. Symonovič.

[863] Primjerice Ju. V. Kuharenko i M. A. Tihanova. Kao istočnogermansku navodi je i Gračanin 2008: 14.

[864] Primjerice V. V. Sedov 1979. O simbiozi Slavena i Iranaca u černjahovskoj kulturi u prvim stoljećima po. Kr. govori i Trubačev 2002: 50. I Katičić (1998:135-136) prihvaća tezu o iransko-slavenskoj simbiozi, ističući ipak da su nositelji te kulture najvećim dijelom bili Iranci, ali da su u njoj i Slaveni bili znatno zastupljeni te da su, osim njih, udjela u njoj imali još Dačani i Mižani te Germani – osobito Goti.

[865] Prema *Hrvatskoj enciklopediji* (2002: 178) Geti su »*nomadski narod staroga vijeka srodan s Tračanima i Skitima (prema nekima, odvjetak Tračana)*« koji se za seobe naroda stopio s Gotima.

4. JEZIKOSLOVLJE

Neki jezikoslovci misle da je određenje slavenske pradomovine ponajprije (i isključivo) jezikoslovni problem, jer je pradomovina jezikoslovni pojam, koji označuje prvotno područje na kojemu su živjeli govornici praslavenskoga.[866] Često se stoga zanemaruju rezultati drugih disciplina, kao što i predstavnici tih drugih disciplina (povjesničari i arheolozi) ne vode uvijek dovoljno računa o jezičnim činjenicama, iako se istraživanja svih tih disciplina prepleću, pa bi se morala i dopunjavati. Središnji je problem jezikoslovnih istraživanja – kao i kod povijesnih i arheoloških – to što na temelju istih podataka, primjenom iste metode različiti znanstvenici dolaze do različitih rezultata. To pokazuje da je postupak najvjerojatnije u nečemu manjkav. Ovdje ću nastojati ukratko prikazati kojim su se jezikoslovnim argumentima istraživači služili pri određivanju slavenske pradomovine. Za smještanje slavenske pradomovine važno je proučavanje promjena (osobito glasovnih) koje su se dogodile od izdvajanja slavenskih jezika iz indoeuropske porodice pa sve do raspada slavenskoga jezičnoga zajedništva i određenje njihove apsolutne kronologije. Tomu je posvećena većina poglavlja ove knjige i zato u ovom poglavlju nije potrebno o tome posebno govoriti.

Mnogi jezikoslovci smatraju da se slavenska pradomovina ne može odrediti bez proučavanja etimologije i onomastike. Često se kao argumenti u raspravi o tom problemu pojavljuju etnonimi i antroponimi, iako su mnogi istraživači sumnjičavi (skeptični) prema tome da se iz njih mogu izvući bilo kakvi podatci o pradomovini jer se različito etimologiziraju. Tako se primjerice ime antskoga vladara *Boza* koji se spominje u povijesnim vrelima objašnjava različito. Neki to ime smatraju iranskim, a i oni koji ga smatraju slavenskim tumače ga različito. Jedni ga povezuju s pridjevom božji (tvrdeći da ga treba čitati kao *Božь*), a drugi s imenicom voždь. Sporna je u svezi s antroponimima i činjenica da lako prelaze etničke i zemljopisne granice. Imena koja su nastala u jednoj jezičnoj (etničkoj) sredini mogu biti prenesena u drugu i ukorijeniti se u njoj. To nije svojstveno samo današnjem vremenu, čemu svjedočimo svakodnevno, nego je tako bilo već i u antici. Tako i Jordan u svojemu prethodno navedenom djelu kaže da je kod plemena uobičajeno preuzimanje imena. Tako spominje da je u Rimljana dio imena makedonski, u Grka rimski, u Sarmata

[866] Usp. primjerice Mańczak 1998. str. 190: *A w ogóle należy podkreślić, że pojęcie słowiańskości jest pojęciem językowym: jedyną rzeczą, która jest wspólna wszystkim Słowianom a zarazem ich różni od wszystkich innych ludzi na ziemi jest język, a nie np. kultura czy rasa. Dlatego problem praojczyzny Słowian może być rozwiązany tylko przez językoznawstwo, a nie przez archeologię czy antropologię*. (Općenito treba istaknuti da je pojam slavenstva jezikoslovni pojam: jedina stvar koja je zajednička svim Slavenima, a istovremeno ih razlikuje od svih drugih ljudi na zemlji, jest jezik, a ne npr. kultura ili rasa. Zato problem slavenske pradomovine može biti razriješen samo u jezikoslovlju, a ne u arheologiji ili antropologiji.)

germanski, a u Gota hunski.[867] Zbog toga nije moguće samo na temelju antroponima suditi o etničkoj pripadnosti njihovih nositelja ili o etnogenezi i pradomovini skupine kojoj pripada nositelj toga imena. Jednako su prijeporni i etnonimi koji se spominju u antičkim vrelima, a povezuju se sa Slavenima. Mnogi jezikoslovci misle da se oni ne mogu smatrati slavenskima i da ne daju nikakvih podataka o jezičnoj pripadnosti populacije na koju se odnose.[868] Drugi ih pak smatraju slavenskima i pridaju im slavenske etimologije. Tako primjerice Zbigniew Gołąb (1992: 285-286) izvodi *Neure* od praslavenskoga **Nervi*, a to je po njemu slavenski korijen proizišao iz indoeuropskoga **neru-* 'životna sila'.[869] Stanisław Rospond (1966: 24-25) pak povezuje to ime sa slavenskim korijenom **nur-/*nyr-* (od ie. **neur-*) koji je poznat iz toponimije i osobito hidronimije, a nalazi se i u glagolima **nuriti* odnosno nyrati/nyrěti 'gnjuriti'.[870] Tadeusz Lehr-Spławiński (1946.) i Z. Gołąb (1992: 286-287) i *Budine* izvode iz slavenskoga korijena. Prvi od praslavenskoga **buditi*, **bъděti*, a drugi od **by-dь*, što je izvedeno od glagola by-ti (ie. **bhuH-*) kao što je ljudь izvedeno od glagola **leudho* 'rasti'. No i sam Gołąb priznaje da je moguća i ugrofinska (votjačka) etimologija toga imena. I ime navodne germanske skupine *Silingi* (Σιλίγγαι), koje spominje samo Ptolemej (II, 11, 18, 19), Rospond (1966: 28-29) smatra slavenskim i povezuje ga s pridjevom **slęg-* 'mokar, vlažan'.[871] Hanna Popowska-Taborska (2005: 64) misli da njegovi argumenti nisu uvjerljivi i dodaje da se korijen *Sil-* koji je sadržan u tom etnonimu često pojavljuje u europskim hidronimima i da je moguće to ime izvoditi i iz drugih indoeuropskih jezika. Lehr-Spławiński (1946.) i Rospond (1966: 27-28) smatraju i ime *Lugijaca* koje se pojavljuje u vrelima 2. i 3. st. po. Kr. slavenskim.[872] Popowska-Taborska (2005: 64) ni to ne smatra utemeljenim, ističući da se to ime u izvorima pojavljuje među imenima izrazito neslavenskoga karaktera. Po njezinu mišljenju istraživanje etimologije etnonima spada među najnezahvalnije i najteže zadaće jezikoslovlja. Svaki je od navedenih etnonima moguće u pravilu objasniti na više načina, a problem je i to da se etimologije, za koje se činilo da su potpuno odbačene, s vremenom opet pojavljuju u znanstvenim radovima.[873] Ni tvorbena struktura imena Veneti ne daje osnove za to da bi ga smatrali slavenskim.[874] Izjednačavanje Veneta i Slavena po

[867] Usp. Majorov 2006: 133.
[868] Usp. Popowska-Taborska 2005: 63.
[869] Odatle **neruos* 'odrasli muški'.
[870] Usp. također Rospond 1982: 109.
[871] Usp. također Rospond 1982: 109.
[872] Riječ je o skupini koja je navodno živjela na području Lužica i Šlezije. Kod Tacita (Germania 43) je pisano kao *Lugii*, kod Ptolemeja (II 11, 10) Λοῦγοι, kod Strabona (VII 1, 3) Λύγιοι, kod Diona Kasija Λούιοι, u Tabuli Peutingeriani *Lugiones* te kod Zosima (3. st. po. Kr.) kao Λογγίωνες. Lehr-Spławiński povezuje to sa slavenskim **lug-* koje se smjenjuje s **lǫg-*.
[873] Usp. Popowska-Taborska 2005: 66-67.
[874] Rospond (1982: 109) izvodi to ime od indoeuropskoga korijena **ven-* i smatra ga slavenskim.

njoj se ne može poduprijeti nijednim jezikoslovnim dokazom. Ono se oslanja na apriornu hipotezu da je područje između Odre i Visle bilo već u to vrijeme naseljeno Slavenima. Jezikoslovci ne mogu utvrditi kojim su jezikom govorili Veneti. I među dosadašnjim etimologijama Anta nijedna nije uvjerljiva. Većina misli da su to ime Slaveni dobili izvana.[875] Veliko značenje za utvrđivanje pradomovine nema ni etnonim *Slaveni*, kao ni imena pojedinih slavenskih skupina (plemena i naroda), jer se u povijesnim vrelima, kako smo vidjeli, pojavljuju vrlo kasno. Osim toga, njihove su etimologije vrlo nesigurne i istraživači se oko njih ne slažu. Plemenska imena s jasnom tvorbenom strukturom i prozirnim značenjem koja se mogu bez teškoća etimološki raščlaniti nesumnjivo su tvorbe iz kasnijih razdoblja.[876]

Osobita se uloga pri proučavanju etnogeneze pripisuje toponimiji i hidronimiji.[877] Temelj je tomu pretpostavka da je velika gustoća toponima i hidronima sa slavenskom etimologijom (tzv. čisto slavenska toponimija i hidronimija) pokazatelj ishodišnoga etničkoga prostora, tj. pradomovine. Posebna se važnost pridaje vodnim imenima zbog njihove trajnosti.[878] Smatra se da su imena rijeka najstariji onomastički sloj i da novi doseljenici na određeno područje najčešće preuzimaju tuđa riječna imena i samo ih glasovno i morfološki prilagođuju svojemu jeziku. Ipak, neki jezikoslovci sumnjaju da se problem slavenske pradomovine može riješiti hidronimijskim i toponimijskim istraživanjima.[879] Razlog je njihovoj sumnji isti kao i kod etnonima i antroponima, a to je činjenica da rijetko kad postoji samo jedna etimologija riječnoga imena. Gotovo sve veće rijeke koje teku današnjim slavenskim područjem imaju više etimologija iz različitih jezika.[880] Kao primjer Mańczak (1998: 189) navodi ime *Drwęca* (desna pritoke Visle) koje ima šest različitih etimologija, pa se tvrdi da je taj naziv slavenski, baltski, venetski, ilirski, keltski ili praindoeuropski. I Jürgen Udolph (1983.) dokazuje da nazivi velikih rijeka i jezera ne mogu biti dokaz u raspravi o pradomovini jer im etimologija može biti i germanska, keltska, praindoeuropska ili čak predindoeuropska, pa se stoga usredotočio na istraživanje mikrohidronima slavenskoga područja, držeći ih važnijima za smješta-

[875] Usp. Popowska-Taborska 2005: 69-70.
[876] Usp. Popowska-Taborska 2005: 82.
[877] Usp. Brozović Rončević 1997. str. 2: *Neprijeporna je i odavna uočena važnost hidronima za proučavanje slavenske etnogeneze i utvrđivanje prapostojbine Slavena.* Malo ispod toga, na istoj stranici autorica nastavlja: *Niti jedan autor koji se bavio problemom slavenske etnogeneze nije u svojem radu mogao zaobići hidronimijsku i općenito onomastičku problematiku, i to u širem europskom i indoeuropskom kontekstu.*
[878] Tako primjerice najveće rijeke na Balkanu nisu promijenile imena od antike. Usp. Popowska-Taborska 2005: 49. Autorica upućuje na Zaimova 1978. kao na izvor obavijesti.
[879] W. Mańczak (1998: 189) primjerice misli da hidronimija u ovom času ne može udovoljiti toj zadaći.
[880] Usp. Popovska-Taborska 2005: 49-50.

nje slavenske pradomovine.[881] Popowska-Taborska (2005: 57) međutim tvrdi da je problem s mikrohidronimima (a vjerojatno i mikrotoponimima) to da su znatno nestabilniji i podložniji promjenama. Neki istraživači ne vjeruju u postojanje »čisto slavenske« toponimije i hidronimije jer su po njima Slaveni uvijek živjeli izmiješani s drugim etnijama, a najgušće područje slavenskih toponima i hidronima, osim toga, ne mora nužno biti područje na kojemu se nalazila pradomovina.[882] Oleg N. Trubačev (2002: 18), pozivajući se na V. A. Nikonova (1962.), čak tvrdi da upravo najgušća hidronimija i toponimija ne označuju izvorno, nego osvojeno i sekundarno naseljeno područje.[883]

Važnu ulogu pri određivanju pradomovine ima rekonstrukcija prajezičnoga leksika. Rekonstrukcijom prajezičnoga oblika i značenja riječi mogu se dobiti mnoge važne obavijesti o području na kojemu su govornici prajezika živjeli, o njegovoj konfiguraciji te biljnom i životinjskom svijetu koji ih je okruživao. Rekonstrukcija riječi ujedno je i »put prema rekonstrukciji kulture u svim njezinim pojavnostima«.[884] Pritom valja voditi računa o tome da je leksik jezična razina koja je podložnija raznovrsnim promjenama od svih drugih razina koje su po svojoj naravi sustavnije.[885]

Istraživanja slavenske (kao i indoeuropske) pradomovine od samih su početaka povezana s istraživanjem biljnoga, životinjskoga i zemljopisnoga nazivlja, pri čemu je osobito istaknuto mjesto, još od Bogoslava Šuleka, Hermanna Hirta i Józéfa T. Rostafińskoga, imalo proučavanje zemljopisne raširenosti naziva biljaka (osobito drveća). Ta se istraživanja temelje na dvije pretpostavke: 1. da su ti nazivi i njihova značenja postojani (trajni) i 2. da jezici posuđuju tuđe nazive ponajprije za nove pojmove koji označuju dotad nepoznate označenike. Tako je nastalo tumačenje da područja rasta stabala koja su Praslaveni poznavali[886] i onih koja u praslavenskom nisu imala svojega imena[887] određuju opseg (granice) navodne slavenske pradomovine.[888] Često se kao argument u raspravi o smještaju pradomovine uzimaju i nazivi životinja, i to kako divljih tako i domaćih (pitomih). Tako je primjerice ukrajinska jezikoslovka Věra Titovna Kolomijec (1978. i 1983.) na temelju naziva za riječne

[881] Slično misli i Brozović Rončević 1997: 2-3. O etnogenetskoj nevažnosti makrohidronimije usp. također Trubačev 2002: 40-41.

[882] Usp. Filin 1973: 386-387 i Trubačev 2002: 17-18.

[883] Vidi također niže kritiku Udolphove teorije o slavenskoj pradomovini. Dvojbenom tu tezu V. A. Nikonova smatra Dunja Brozović Rončević (1997: 3).

[884] Trubačev 2002: 12.

[885] O rječničkim promjenama usp. Mihaljević 2002: 29-32.

[886] Primjerice *grab* i *breza.*

[887] Primjerice *bukva* čiji je naziv posuđenica iz germanskoga.

[888] Nakon Rostafińskoga, veliku je važnost nazivima drveća pridavao Kazimierz Moszyński. Usp. IV. poglavlje u Moszyński 1957., str. 23-66. Velik broj primjera zaključaka o slavenskoj pradomovini na temelju postojanja ili nepostojanja domaćega naziva drveća navodi Carlo Verdiani 1958.

ribe koji sadrže podatke o boji, obliku, okusu ili vremenu mrijesta smjestila slavensku pradomovinu na područje zapadno od Dnjepra i Berezine i sjeverno od Pripjati, a poljski jezikoslovac Stefan Warchoł (2004.) na temelju naziva domaćih životinja na područje između srednjega Dnjepra na istoku, gornjega toka Dnjestra i Karpata na jugu, rijeka Visle i Pilice na zapadu, te donjega toka rijeke Wieprz i srednjega toka Buga i rijeke Pripjat na sjeveru. Mnogi jezikoslovci ipak upozoravaju da valja biti oprezan pri uporabi praslavenskih naziva biljaka i životinja u etnogenetskim istraživanjima. Slaveni su se, po odvajanju iz indoeuropske zajednice, mogli više puta seliti na različita ozemlja, pa je tako moglo doći do promjene botaničkih, zoooloških i zemljopisnih naziva i do promjene njihova značenja. Naziv je mogao biti prenesen na novu vrstu. Primjeri koje navodi Hanna Popowska-Taborska (2005: 120-123) pokazuju iduće vrste promjena: 1. česte značenjske pomake zbog promjene zemljopisnih okolnosti i susreta s novim označenicima, 2. moguću obličnu promjenu imena zbog kontaminacije dvaju poistovjećenih naziva različitih stabala, 3. moguće posuđivanje iz drugih jezika za stabla koja su Slaveni poznavali pod drugim domaćim imenima, 4. moguću promjenu slavenskoga naziva pod utjecajem drugih jezika, 5. moguće suženje značenja nekih naziva i zbog toga njihova zamjena drugim slavenskim leksemima. Autorica stoga zaključuje da zbog kolebanja naziva biljaka već od početka indoeuropskoga razvoja cjelokupna jezična građa povezana s botaničkim izrazima nije vjerodostojna za rekonstrukciju indoeuropske i praslavenske pradomovine.[889] Ruski slavist Samuil Borisovič Bernštejn (2005: 56-57) upozorava pak na često djelovanje tabua u botaničkom i zoološkom nazivlju, što izaziva promjenu značenja i potiče inovacijske procese pri imenovanju.[890] Osim toga, činjenica da postoji praslavenski naziv za neku biljku ili životinju ne znači da je ta biljka i životinja nužno postojala na području slavenske pradomovine. Tako su primjerice riječi slonъ, lьvъ, osьlъ i velьbǫdъ praslavenske, ali je teško pretpostaviti da su Slaveni u pradomovini imali jasnu predodžbu o tim životinjama, a kamoli da su one živjele na istom području s njima. To pokazuje da su u prajeziku mogli postojati i nazivi životinja i biljaka s kojima se njegovi govornici nisu susretali.[891]

[889] Usp. Popowska-Taborska 2005., str. 123: *Domnevamo lahko, da je do te fluktuacije pomenov in poimenovanj rastlinskega sveta prihajalo že od začetka razvoja Indoevropejcev in (pozneje) Slovanov, zaradi česar je celotno sodobno jezikovno gradivo, povezano z botaničnim izrazjem, še posebej neverodostojno za rekonstrukcijo domnevne lege prvotnih indoevropskih in slovanskih selišč.* (Možemo pretpostaviti da je u značenju i nazivima biljaka bilo kolebanja od početka razvoja Indoeuropljana i (kasnije) Slavena, zbog čega je cjelokupna suvremena jezična građa povezana s botaničkim nazivljem posebice nevjerodostojna za rekonstrukciju vjerojatnoga smještaja prvotnih indoeuropskih i slavenskih naselja.)

[890] Kao primjere navodi da zbog tabua slavenski jezici nisu sačuvali indoeuropske riječi za medvjeda i hrast. Dodaje međutim da ima još mnogo takvih primjera.

[891] Usp. Bernštejn 2005: 57. Usp. također i Katičić 2008. na str. 57: *Da bi se o tome moglo nešto više reći, valjalo bi temeljitije istražiti koliko čempres kao drvo i naziv za nj* kiparisъ *ulazi u vidokrug praslavenske jezične izražajnosti. To stablo, što pripada mediteranskom ozračju, sigurno nije ulazilo*

Botaničko je nazivlje nepouzdano i stoga što ne znamo je li područje rasta označene biljke isto kao danas. Najbolji je za to primjer bukva. Nepostojanje zajedničke slavenske (praslavenske) riječi za to drvo poslužilo je Rostafińskomu kao važan argument da slavensku pradomovinu smjesti istočno od područja (današnjega) rasta bukve. Kasnije se pokazalo da je nekad područje njezina rasta bilo drukčije nego danas.[892]

Dugu tradiciju u slavistici imaju i zaključci o staroj materijalnoj i duhovnoj kulturi Slavena na temelju leksika. Popowska-Taborska (2005: 126-132) navodi devet vrsta zaključaka: 1. zaključci na temelju gubljenja ili čuvanja indoeuropskih riječi, 2. zaključci o razvijenosti određenoga kulturnoga područja na osnovi bogatstva i jedinstva domaćega leksika, 3. zaključci o odsutnosti kulturnih proizvoda na temelju odsutnosti naziva za njih,[893] 4. zaključci o razvijenosti određenoga kulturnoga područja na temelju utjecaja slavenskoga nazivlja na susjedne narode,[894] 5. zaključci o nekim kulturnim djelatnostima na temelju slavenskih toponima,[895] 6. zaključivanje o kulturi na temelju slavenske frazeologije, 7. zaključci temeljeni na rekonstrukciji praslavenskoga rječničkoga fonda,[896] 8. zaključivanje o kulturi na temelju etimološke raščlambe potvrđenih slavenskih izraza,[897] 9. zaključci na temelju strukturne analize ruskoga slavista Nikite Iljiča Tolstoja.

U etnogenetskim istraživanjima često važnu ulogu ima načelo *ex silentio*, točnije pretpostavka da, ako rekonstruirani prajezični leksik nema domaće riječi za određeni pojam, taj je pojam bio nepoznat govornicima koji su živjeli u pradomovini. Na temelju toga načela njemački je slavist Max Vasmer zaključio da Slaveni nisu izvorno živjeli na Baltiku jer nemaju domaću riječ za jantar. Hrvatski i ruski naziv jantar posuđenica je iz litavskoga gintãras, a poljski bursztyn iz njemačkoga Bernstein. Isto tako, Slaveni nemaju domaću riječ za brod koja bi odgovarala latinskomu navis, a za otok imaju naziv **ostrovъ* koji je prvotno označivao riječni otok.[898] Ruski slavist Fedot Petrovič Filin (1973: 384-385) zaključio je da su prvotna slavenska naselja bila daleko od stepa, mora i visokih planina jer slavenski jezici nemaju stare praslavenske riječi za stepe, planine i more. U suvremenim jezicima riječi za to su ili neologizmi (veći dio) ili posuđenice. Prema Bogdanu Walczaku (1995.) u pozadini je načela *ex silentio* pretpostavka da izvorni govornici u određenoj govornoj zajednici posuđuju samo one riječi koje označuju njima ranije nepoznate pojmove. Podatci iz povijesnih razdoblja, međutim, tu pretpostavku demantiraju. Walczak navodi puno primjera posuđivanja riječi za koje je postojala i domaća istovrijednica i dokazuje da se nove riječi ne posuđuju samo za nove pojmove. Broj leksičkih dubleta gotovo je jednako velik kao i broj posuđenih riječi za nove pojmove. U tim slučajevima posuđivanje nije motivirano potrebom da se označi novi pojam, već većim prestižem stranoga jezika, slabim otporom prema određenom trendu u jeziku, jezičnim snobizmom i ostalim čimbenicima.[899] Walczak stoga zaključuje da bi načelo *ex silentio* trebalo odbaciti pri istraživanju leksičkoga posuđivanja. To znači da odsutnost domaće riječi u jezicima potomcima, kao i u prajeziku ne znači da govornici nisu poznavali pojam za koji nema domaće riječi. Bilo koja riječ može biti odbačena i zamijenjena neologizmom ili posuđenicom, a da pritom pojam koji je označen nema nikakvu ulogu. Suprotnost načelu *ex silentio* po Walczaku zadržava svoju vrijednost. Postojanje prajezične riječi za neki pojam potvrđuje da su govornici prajezika poznavali taj pojam. Protuargument Walczakovoj tvrdnji mogla bi biti činjenica, na koju upozorava Filin (1973: 386), da obično nije riječ o pojedinačnim primjerima, već o cijelim skupinama naziva, što umanjuje mogućnost slučajnosti. Kada bi bila riječ samo o pojedinačnim riječima, velika je mogućnost slučajnosti, ali kada nedostaje nazivlje za cijelo jedno područje,[900] onda to već može biti znakovito. Načelo *ex silentio* ne može se apriorno sasvim odbaciti. Treba samo biti svjestan da ono nije »Biblija« i da ga valja primjenjivati vrlo oprezno.

Za rješenje problema slavenske etnogeneze i pradomovine vrlo su važni i pretpovijesni jezični dodiri s jezicima drugih jezičnih porodica. Odgovor na pitanje kada su se slavenski jezici kao posebna jezična porodica izdvojili iz indoeuropske cjeline povezan je ponajprije s rješenjem problema odnosa među baltičkim i slavenskim jezicima, o čemu je već bilo riječi u prvoj knjizi.[901] Nije sporno da slavenske i baltičke jezike povezuju mnoge zajedničke izoglose, ali se njihov postanak različito objašnjava. Neki jezikoslovci misle da se tolika sličnost među dvjema porodicama

u jezgreni praslavenski krugozor. To međutim vrijedi i za životinje slona i lava, a ipak su slonъ *i* lьvъ *nedvojbeno praslavenske riječi. Govorilo se i o onom što se nikada nije vidjelo.*

[892] Usp. Mihaljević 2002: 83. Za kritiku botaničke argumentacije usp. Brückner 1914: 193-197.

[893] Tako je činjenica da je u slavenskim jezicima puno naziva za posuđe germanskoga podrijetla – plosky, pany, kъblъ, kotьlь i sl. – navela Maxa Vasmera 1941. na zaključak da lužička kultura nije bila slavenska zbog bogatstva svoje keramike. Dodatni mu je argument činjenica da u pragermanskome nema na tom području posuđenica iz praslavenskoga.

[894] Autorica kao primjer navodi zaključak K. Moszyńskoga o visokom stupnju razvijenosti praslavenskoga ribarstva na temelju utjecaja slavenskih naziva riba i ribičkoga pribora na susjedne jezike: njemački, mađarski i rumunjski.

[895] Ovakvi su zaključci donošeni ponajprije o načinu poljodjelstva i o vjeri. Primjer je posljednjega u nas Katičić 1997. gdje se istražuje odraz slavenske poganske mitologije u krajoliku hrvatskih toponima. Usp. također Katičić 2008: 115-117, 177-179 i 285-326 kao i 2011: 210-211.

[896] U ovu se kategoriju uvrštava rekonstrukcija praslavenskoga panteona ruskih jezikoslovaca Vjačeslava Vsevolodoviča Ivanova i Vladimira Nikolaeviča Toporova.

[897] Nazivi biljaka primjerice mogu svjedočiti o prehrani Praslavena.

[898] Izvorno je značenje, kao i kod hrvatskoga otok, 'ono oko čega teče voda'. U nazivu **ostrovъ* isti je korijen kao u riječi struja.

[899] Usp. Walczak 1995: 112-113.

[900] Primjerice nazivlje vezano uz more. I sama riječ more prvotno nije značila 'more', nego 'močvara, blato'. Usp. Katičić 2011: 165.

[901] Usp. Mihaljević 2002: 63.

može objasniti samo ako se pretpostavi zajednički baltoslavenski prajezik, dok drugi niječu genetsku srodnost među njima i tvrde da su zajedničke izoglose samo posljedica dugotrajnoga susjedstva i međujezičnih dodira.[902] Zbog toga se odvajanje slavenskih i baltičkih jezika datira različito, od prijelaza iz 3. u 2. tisućljeće pr. Kr. pa sve do prvih stoljeća po. Kr.

U etnogenetskoj literaturi važno mjesto imaju i slavensko-iranski jezični dodiri, ali se čini da su i za utvrđivanje naravi i opsega tih dodira, kao i kronologije i prostora na kojemu je do njih došlo, potrebna daljnja istraživanja.[903] Istraživači se međusobno razilaze pri izboru izraza koje smatraju iranizmima u slavenskim jezicima, a osobito pri njihovoj stratifikaciji. Glavni problem pričinja činjenica da je vrlo teško precizno razlučiti stare, indoeuropske dijalektizme od kasnijih posuđenica.[904] Poznati je francuski indoeuropeist Antoine Meillet smatrao da nema iranskih posuđenica u praslavenskome, nego da svi navodni iranizmi u praslavenskome potječu iz indoeuropskoga razdoblja, tj. da je riječ o starome dijalekatskome sloju koji je zajednički tim dvjema porodicama, a rezultat je davnoga susjedstva budućih slavenskih i budućih arijskih govora u indoeuropskoj zajednici (satemska skupina).[905] Nasuprot tomu, poznati je poljski slavist Jan Rozwadowski tvrdio da u slavenskom i iranskom leksiku nema riječi koje bi svjedočile o neprekinutom susjedstvu još od indoeuropskih vremena među tim dvjema porodicama, nego da postoje samo tragovi kasnijega utjecaja iranskih plemena (ponajprije Skita) na Slavene na vjerskom i moralnom području.[906] Gołąb (1992: 311-312) tvrdi da je iransko (Skiti i Sarmati) i slavensko susjedstvo trajalo od 700. g. pr. Kr. do 300. po. Kr. i da je stoga nezamislivo da tako dugo razdoblje nije ostavilo nikakva traga u slavenskom leksiku. Po njegovu mišljenju većina su slavenskih riječi koje počinju na *h* ili iranizmi ili germanizmi.[907] Njegova lista sigurnih iranizama ima 27 riječi[908] ne računajući osobna imena. I prema Trubačevu (2002: 50) dodiri su započeli razmjerno kasno, polovicom 1. tisućljeća prije Krista, a iranski se – ponajviše skitski – utjecaj očituje uglavnom na vjerskom i društvenom području, bez dubljega utjecaja na strukturu i glasovni sastav praslavenskoga. Podudarnost između slavenskoga i iranskoga *h* po njegovu je mišljenju u najvećem broju primjera slučajna. Rijetko su se u etnogenetskoj literaturi spominjale slavenske posuđenice u iranske jezike. Prvi je na njih upozorio sovjetski (osetski) iranist Vasilij Ivanovič Abaev (1965.) koji navodi 26 takvih posuđenica. Gołąb (1992: 336) je njegov popis suzio na 16 riječi. Srpski jezikoslovac Aleksandar Loma (2003: 134) dijeli iranske posuđenice u slavenskim jezicima u tri skupine: 1. predskitske, 2. skitske (od 8. do 2. st. pr. Kr.) i 3. sarmatsko-alanske (od 2. st. pr. Kr. do 6. st. po. Kr.). Po brojnosti su na prvom mjestu posuđenice iz skitskoga razdoblja, dok je onih iz sarmatsko-alanskoga znatno manje. Po njegovu mišljenju iranizmi nisu ograničeni samo na duhovno područje, nego su razmjerno brojni i u materijalnoj kulturi. Mnoge riječi koje su se dosad smatrale specifičnima za slavenske, baltičke i germanske jezike i najčešće opisivale kao germanizmi u slavenskim i baltičkim jezicima on smatra iranizmima. Takvi su primjerice nazivi metala:[909] sьrebro, olovo, želězo, mědъ i neke riječi s područja trgovine kao što je starocrkvenoslavensko skotъ koje se dosad objašnjavalo kao posuđenica iz gotskoga skatts 'novac', a po Lomi u oba jezika potječe iz iranskoga (sarmatskoga) **skata-* 'štala'. Za problem slavenske pradomovine osobito je važna Lomina tvrdnja da su iranski jezici (opet ponajprije skitski) bili posrednici preko kojih su u praslavenski ušle neke posuđenice iz grčkoga, primjerice: lukъ,[910] halǫga 'ograda, plot', košьnъ[911] 'kovčeg' i talogъ.[912] Ako su njegove etimologije točne, to bi bio snažan argument u prilog istočnoj teoriji o položaju slavenske pradomovine.

[902] Trubačev (2002: 19) navodi pet po njegovu mišljenju najvažnijih teorija o baltoslavenskim odnosima: 1. baltoslavenski prajezik (Schleicher), 2. neovisan, paralelan razvoj bliskih baltičkih i slavenskih dijalekata (Meillet), 3. drugotno (sekundarno) zbližavanje baltičkoga i slavenskoga (Endzelīns), 4. davno zajedništvo, nakon toga prekid veza, pa zatim ponovno zbližavanje (Rozwadowski) i 5. oblikovanje slavenskoga iz rubnih baltičkih dijalekata (Ivanov i Toporov). Sam Trubačev veliki je protivnik teze o baltoslavenskom jezičnom jedinstvu.

[903] O problemu slavensko-iranskih jezičnih veza usp. Moszyński 1957: 82-97, Zaliznjak 1962., Abaev 1965., Gołąb 1992: 311-337, Trubačev 2002: 49-53, Bernštejn 2005: 92-93, Popowska-Taborska 2005: 142-147, Loma 2003. i Holzer 2006: 20-21.

[904] Usp. Gołąb 1992., str. 312: *It is practically impossible to draw a precise distinction between the old common terms, inherited from the Proto-Indo-European period when the Pre-Slavs and the Pre-Aryans (or their Pre-Iranian part) shared common IE dialectal features and the later semantic borrowings from the period of close ethnic contacts between the Proto-Slavs and the Pontic Iranians.* (Gotovo je nemoguće precizno razlučiti stare zajedničke riječi koje su naslijeđene iz praindoeuropskoga razdoblja kada su Predslaveni i Predarijci (ili njihov prediranski dio) dijelili zajednička indoeuropska dijalekatna obilježja i kasnije semantičke posuđenice iz razdoblja bliskih etničkih dodira među Praslavenima i crnomorskim Irancima.)

[905] Usp. Zaliznjak 1962: 30-31. Pobornik je neprekinutih veza Slavena i Iranaca od indoeuropskoga razdoblja i K. Moszyński 1957.

[906] Usp. Zaliznjak 1962: 31.

[907] Usp. Gołąb 1973. i 1992: 313.

[908] To su: hajati 'mariti, brinuti', hoha 'kaćiperka, namiguša', **holstъ* 'samac, neoženjen, ledičan', hotěti, hovati 'čuvati, štititi', hromъ, hvala, hvatiti/hytiti 'hvatati', hvě(ja)ti 'njihati se, lelujati', hvoja/hvojь 'grana crnogoričnoga drveta', hvostъ 'čuperak, pramen, rep, četka', **hvorna* 'hrana', **hvorъ/* hyrъ 'bolestan', hъmelʹь, **hъrtъ*, **hynǫti* 'svinuti', hula, rysь, čara 'brazda, crta', sapogъ 'cipela', črьtogъ '(bračna) odaja, ložnica', kotъ (kotьcь), gunja '(dlakavo) krzno', **gъpanъ* 'gospodar, gospodin', **ob-ačiti (*bačiti*)* 'stražariti, motriti', **patriti* 'gledati', **šatriti* 'motriti'. Usp. Gołąb 1992: 313-323.

[909] O nazivima metala (srebra, željeza i mjedi) s drukčijim etimologijama nego kod Lome usp. također Trubačev 2002: 118-129.

[910] Ranije se ta riječ objašnjavala kao posuđenica iz germanskoga **lauka-*, ali Loma upućuje na svoj rad iz 2000. godine u kojemu dokazuje da je u germanski posuđena iz praslavenskoga.

[911] Loma navodi ovu riječ u obliku **košъnъ* s *jorom* iza palatala *š*, što za praslavenski nije jako vjerojatno. Možda je riječ o tipkarskoj pogrešci.

[912] Usp. Loma 2003: 141. Slavensko lukъ izvodi iz grčkoga δαῦκος 'mrkva', preko skitskoga **lauka-*; halǫga iz grčkoga φάλαγξ, preko skitskoga **χālanga*; košьnъ od grčkoga κόφινος 'koš', preko skitskoga **koχinos*; talogъ iz grčkoga λάταξ (akadski λάταγα) 'vinski talog', preko skitskoga **tālaga*. Loma misli da su najvjerojatnije istim putem u praslavenski došli i grecizmi kolyba (grč.

Neki ih slavisti međutim smatraju fantazijama i ne vjeruju da bi mogle biti općenito prihvaćene.[913]

Nesporne su i veze slavenskih s germanskim jezicima i postojanje germanskih posuđenica u praslavenskome. O tome postoji golema literatura, ali nema sloge o broju i stratifikaciji germanizama u slavenskim jezicima.[914] Istraživači se međusobno ne slažu ni o tome kada su i na kojem prostoru te veze započele. Zastupnici istočne teorije o slavenskoj pradomovini najčešće pretpostavljaju da su prvi dodiri Slavena s Germanima uspostavljeni tek na početku nove ere, a zastupnici zapadne teorije da veze među tim dvjema skupinama nisu od indoeuropskoga razdoblja nikad bile prekinute.[915] Finski slavist Valentin Kiparsky (1934.) dijeli germanske posuđenice u praslavenski na tri razdoblja:[916] 1. razdoblje od pragermanskoga suglasničkog pomaka (Grimmov zakon)[917] do provale Gota, 2. gotsko razdoblje i 3. razdoblje nakon hunskoga uništenja gotske države. U prvo razdoblje ubraja, između ostaloga, iduće riječi: hlěvъ 'svinjac',[918] šlěmъ,[919] hyzъ 'kuća',[920] kъnęzь[921] i dr.[922] Mnogi istraživači smatraju prvo razdoblje spornim tvrdeći da se pragermansko-praslavenski dodiri ne mogu lingvistički dokazati i da sa sigurnošću o slavensko-germanskim dodirima možemo govoriti tek u drugom razdoblju, nakon provale Gota.[923] Upravo iz toga drugoga razdoblja i potječe najveći broj germanizama u

καλύβη) i korablь (grč. καράβιον) te možda i kury, gen. kurъve (od grč. κόρη κούρα 'djevojka'). Usp. također Holzer 2006: 20-21.

[913] Usp. Reinhart 2011. str. 275: *Ebensowenig Chancen auf allgemeine Anerkennung haben die von Aleksandar Loma übernommenen, völlig phantastischen 'skythischen' Entlehnungen lukъ (< skyth. *lauka- < gr. δαῦκος) und chalǫga (< skyth. *xālanga- < gr. φάλαγξ).* (Jednako su mali izgledi da budu općenito prihvaćene potpuno fantastične 'skitske' posuđenice koje su preuzete od Aleksandra Lome *lukъ (< skyth. *lauka- < gr.* δαῦκος*) i chalǫga (< skyth. *xālanga- < gr. φάλαγξ).*)

[914] Mnogi su autori, nažalost, tom problemu pristupali s nacionalističkih motrišta, pa su tako neki njemački slavisti preuveličavali broj germanizama u praslavenskom (uvrštavajući među germanizme mnoge slavenske riječi indoeuropskoga podrijetla) i nijekali bilo kakav utjecaj slavenskih jezika na germanske, dok su neki slavisti iz slavenskih zemalja nijekali germansko podrijetlo očitih germanizama. Usp. Bernštejn 2005: 95-96.

[915] Usp. Popowska-Taborska 2005: 150.

[916] Prema Popowska-Taborska 2005: 150 istu podjelu imaju i A. Stender-Pedersen (1927.) i J. Kuryłowicz (1951.). Usp. također Gołąb 1992: 361.

[917] Usp. Mihaljević 2002: 9-11.

[918] Izvodi ga iz pragermanskoga **xlaiwam*.

[919] Iz pragermanskoga **xelmaz*.

[920] Iz pragermanskoga **xūza-*.

[921] Iz pragermanskoga **kuningaz*.

[922] Popis potencijalnih germanizama iz toga razdoblja donosi i Gołąb 1992: 362-370 i 382. Usp. također Holzer 2006: 16.

[923] Usp. Bernštejn 2005: 97 i Popowska-Taborska 2005: 152. Jedan je od razloga i to što se kentumski refleksi (umjesto satemskih) u nekim slavenskim riječima (gǫsь, brěgъ, gradъ) mogu objašnjavati i drukčije: posudbom iz keltskoga ili venetskoga, kasnijom disimilacijom ili nedosljednošću satemizacije u praslavenskome. Usp. Mihaljević 2002: 131-132. Neke se od navedenih riječi pak

praslavenskom: hlěbъ (got. hlaifs), kotьlъ (got. *katilus), lihva (got. *leihva), osьlъ (got. asilus), velьbǫdъ 'deva' (got. ulbandus) itd.[924] Priličan je broj i posuđenica iz trećega razdoblja, ali one nam ovdje nisu zanimljive. Smatra se da su germanski jezici – opet osobito gotski – bili i posrednik između grčkoga i latinskoga te praslavenskoga. Germanskim se posredovanjem, uz već spomenute osьlъ[925] i velьbǫdъ,[926] objašnjavaju i lьvъ,[927] ocьtъ,[928] misa[929] i druge riječi. Znatno se rjeđe u literaturi govorilo o mogućim slavenskim posuđenicama u germanske jezike. Prvi su veću pozornost tim mogućim posuđenicama posvetili Václav Machek (1951.) i Viktor Vladimirovič Martynov (1963.). Slavenskim posuđenicama u germanski veći je prostor posvetio i Gołąb (1992: 384-391) koji izdvaja 13 Martynovljevih primjera koji se mogu potkrijepiti uvjerljivim jezičnim argumentima[930] i dodaje još dvije nove pragermanske riječi koje se po njegovu mišljenju s velikom vjerojatnošću mogu također uvrstiti u tu skupinu: **lēkja-* (od slav. lěkъ) i **lauka-* (od slav. lukъ).[931] Međutim, mnogi jezikoslovci poriču postojanje takvih posuđenica.[932] Kako smo vidjeli u prethodnom odjeljku, A. Loma misli da su slavenski jezici mogli biti posrednik između iranskih i germanskih, a to znači da i on smatra da ima praslavenskih posuđenica u germanske jezike. Isto smo tako vidjeli da po njegovu mišljenju posrednik između grčkoga i praslavenskoga ne moraju biti (samo) germanski, nego su to mogli biti i iranski jezici.

Na temelju dostupnih podataka moguće je pretpostaviti i izravnu vezu između Slavena i Kelta. U tome se slaže većina istraživača, neovisno o tome je li riječ o

objašnjavaju kao posuđenice iz znatno kasnijega razdoblja. Tako primerice Richard Ekblom dokazuje da je kъnęzь, jednako kao i vitęzь, posuđeno tek nešto prije 800. godine po. Kr. Usp. Ekblom 1957. gdje autor upućuje i na neke svoje ranije radove s istom tvrdnjom. O tome da stratifikacija V. Kyparskoga nije uvijek sigurna usp. i Holzer 2006., str. 17: *Queste attribuzioni a diverse fasi cronologiche del germanico non sono naturalmente sempre sicure nei detagli.* (Ovo smještanje u različita kronološka razdoblja germanskoga nije, naravno, uvijek sigurno u detaljima.)

[924] Usp. popis u Gołąb 1992: 370-375 i 382-383.

[925] Iz lat. asinus.

[926] Iz grč. ἐλέφας, ἐλέφαντος. Usp. Rusek 1985.

[927] Iz lat. leo, posredstvom stvnjem. lewo.

[928] Iz lat. acetum, preko got. akeit.

[929] Iz vulgarnoga lat. mesa, preko got. mes.

[930] Usp. popis u Gołąb 1992: 386-390.

[931] Usp. Lominu etimologiju za lukъ u prethodnom odjeljku.

[932] Tako primjerice Holzer (1990.) smatra spornim postojanje praslavenskih posuđenica u germanske jezike koje navode Machek 1950. i Martynov 1963. Usp. str. 61: *Die Existenz einer urslavischen Lehnwortschicht im Germanischen, wie sie MACHEK und MARTYNOV annehmen, ist umstritten.* (Sporno je postojanje praslavenskih posuđenica u germanskome, kako to pretpostavljaju MACHEK i MARTYNOV.) Da svi Martynovljevi primjeri i argumenti, kao ni kronologije, nisu jednako uvjerljivi misli i Gołąb 1992: 384-385, ali smatra da ima i onih koji su dobro utemeljeni. Oni međutim, po njegovu sudu, ne potkrepljuju zapadnu teoriju o slavenskoj pradomovini, kako je mislio Martynov, nego govore u prilog istočnoj teoriji.

simbiozi na području srednje Europe, kako pretpostavlja Trubačev (2002: 45),[933] ili samo o susjedstvu, kako pretpostavljaju zastupnici istočne teorije.[934] Smatra se da su Slaveni od Kelta preuzeli obradu metala, lončarsko kolo, obradu stakla i mnoge druge zanate. Kao keltske posuđenice najčešće se navode riječi sluga,[935] ljutъ,[936] dǫgъ[937] i těsto.[938] Te etimologije nisu međutim nesporne. Kao keltske posuđenice objašnjavaju se i neke riječi s kentumskim odrazom praindoeuropskih palatovelara *k′ i *g′. Najpoznatija je takva riječ krava (prasl. *korva*) koja se izvodi iz keltskoga car(a)vos 'jelen'. Trubačev u tu skupinu ubraja i riječ konj koju povezuje s keltskim (galskim) *kankos/*konkos.[939] Istraživanje keltskih posuđenica u praslavenski otežava činjenica da istočni keltski jezici koji su se govorili u srednjoj i istočnoj Europi nisu ostavili gotovo nikakva traga, pa se moguće posuđenice mogu prosuđivati samo na temelju zapadnih keltskih jezika koji su se već u to vrijeme znatno razlikovali od istočnih.[940] Dodatna je poteškoća to da su se u starijoj literaturi keltski jezici povezivali s italskima u italokeltsku porodicu, pa se često govori skupno o italokeltskom utjecaju na praslavenski.[941]

Sporno je pitanje jesu li u praslavensko vrijeme postojali izravni dodiri Slavena s Italcima. U većini radova o slavenskoj pradomovini o tome nema ni spomena. Neki jezikoslovci ipak pretpostavljaju da je tih dodira bilo i da su oni vrlo stari. Posebno se u tome ističu V. V. Martynov[942] i O. N. Trubačev koji upravo slavensko-italskim dodirima pridaju vrlo važnu ulogu. Trubačev, koji je uvjeren da se praslavenski još na prijelazu iz 3. u 2. tisućljeće odvojio kao posebno indoeuropsko narječje i da su njegovi govornici živjeli odvojeno od Balta u Dunavskoj kotlini, tvrdi da su Slaveni vrlo rano došli u dodir s praitalskim plemenima. Ti se dodiri, u kojima nisu sudjelovali Balti, očituju po njemu u leksiku, semantici i tvorbi riječi i zrcale jednostavno

[933] Po njegovu mišljenju odnosi se nisu uvijek odvijali u uvjetima mirne simbioze, pa tako upravo keltski vojni pritisak smatra uzrokom seljenja (potiskivanja) značajnog dijela Slavena na sjever.

[934] Usp. Bernštejn 2005., str. 94: *Eto byli južnye i jugozapadnye sosedi slavjan v tečenie neskol'kih stoletij (poslednie veka do n. e. i pervye veka n. e.).* (To su bili južni i jugozapadni susjedi Slavena tijekom nekoliko stoljeća (posljednja stoljeća pr. n. e. i prva stoljeća n. e.)

[935] Iz prakeltskoga *slougo-.

[936] Usp. velško llid (← *lūto-* 'zloba').

[937] Usp. irsko daingen 'snažan'.

[938] Usp. irski táis i velški toes. Keltskom se posuđenicom smatra i starocrkvenoslavenska riječ drǫgarь kojom se u tekstovima označuje titula (zanimanje) oca sv. Ćirila i Metoda. Ona se povezuje s irskim drong 'odred'. Usp. Bernštejn 2005: 95.

[939] Usp. Trubačev 2002: 47. Protiv takve je etimologije Matasović 2008: 54.

[940] Usp. Bernštejn 2005: 95.

[941] Tako primjerice još i Popowska-Taborska (2005: 147-150) govori o slavensko-italokeltskim vezama, iako danas znamo da se ne može govoriti o italokeltskoj porodici i da italokeltski prajezik nije nikad postojao. Usp. Matasović 1997: 28-30.

[942] Prema Erhart 1985: 337 koji u tom kontekstu navodi njegovu knjigu iz 1983. i Popowska-Taborska 2005: 148 koja navodi radove iz 1978., 1981., 1982.b. i 1985.

gospodarstvo i opće uvjete života. O tome svjedoče latinsko-slavenske paralele kao što su: hospes – gospodь, favēre – gověti, struere – strojiti, pōmum 'plod' – pojьmo 'pregršt, šaka' itd.[943] I iz kasnijega razdoblja razvijene metalurgije postoje po njemu zapadni kontakti Slavena koji ne obuhvaćaju samo Italce, nego i Germane. Tako o dodiru s Italcima svjedoče praslavenske riječi *kladivo*, *gъrnъ i *moltь.[944] V. V. Martynov koji smatra da su se slavenska narječja postupno izdvojila iz zapadnoga protobaltskoga, ključnu ulogu i inicijalni poticaj tom izdvajanju pripisuje djelovanju italskoga superstrata između 12. i 10. st. pr. Kr.[945] Tako, između ostaloga, tome superstratu pripisuje slavenske riječi loky[946] i gǫserъ.[947] Pretpovijesne veze Slavena i Italaca pretpostavlja i Jan Safarewicz (1964.). Svjestan je da ni u fonologiji ni u morfologiji nema zajedničkih italsko-slavenskih inovacija, pa veze ograničava samo na leksik.[948] Zbog kronološke raznorodnosti tih veza, pretpostavlja da su Slaveni i Italci dulje vrijeme bili u bliskim kontaktima.[949] Ranko Matasović (2008: 54) misli da se teza o slavensko-italskim pretpovijesnim dodirima ne može smatrati dokazanom, sve dok se ne pronađu riječi koje će svojim glasovnim obilježjima potvrditi italsko posredovanje između indoeuropskoga i praslavenskoga.

Slično vrijedi i za moguće slavensko-ilirske dodire o kojima govori O. N. Trubačev.[950] Po njemu su Iliri do 12. st. pr. Kr. živjeli južno od Baltičkoga mora, a onda su se preselili na Balkan. Na tom su putu prošli i kroz slavensko područje (u Podunavlju). Moguće je da su i Slaveni, seleći se iz Podunavlja na sjever, naišli na ostatke Ilira ili ostatke njihove onomastike. O slavensko-ilirskim dodirima svjedoče po njemu onomastičke paralele na slavenskom sjeveru i jugu kao što su mjesno ime *Doksy* u Češkoj i ime otoka *Daksa* na Jadranu blizu Dubrovnika, ime karpatskoga prijevoja *Dukla* i povijesno ime pokrajine *Duklja* na području današnje Crne Gore te hapaks rane poljske povijesti, naziv plemena *Licicaviki* zabilježen u Vidukindovoj saksonskoj kronici iz 10. st., koji se po njemu može objasniti samo iz ilirskoga *Liccavici*, a povezuje ga s ilirskim osobnim imenima *Liccavus* i *Liccavius* te s imenom hrvatske pokrajine *Lika*. Trubačev (2002: 81-84) vjerojatnim drži i

[943] Usp. Trubačev 2002: 25.

[944] Usp. Trubačev 2002: 25.

[945] Od 6. st. pr. Kr. tomu se pridodaje i iranski utjecaj, a nešto kasnije i keltski i germanski adstrat.

[946] Usp. latinsko lacus.

[947] Usp. latinsko anser. Erhart 1985: 338 na temelju toga zaključuje da bi onda istoga podrijetla trebao biti i ženski parnjak gǫsь.

[948] Usp. Safarewicz 1964: 20. Na toj i idućoj stranici Safarewicz navodi popis italsko-slavenskih podudarnih riječi.

[949] Usp. Safarewicz 1964., str. 22: *Musimy się ograniczyć do stwierdzenia, że przez pewien dość długi okres czasu językowi przodkowie Słowian pozostawali w bliskich kontaktach z językowymi przodkami Rzymian.* (Moramo se ograničiti na zaključak da su prilično dugo vremensko razdoblje jezični predci Slavena bili u bliskim dodirima s jezičnim predcima Rimljana.)

[950] Usp. Trubačev 1983. i 2002: 26.

pretpovijesne veze Slavena s Dačanima i Tračanima. Zbližuje ih po njegovu mišljenju satemizacijska izoglosa *k′ → c(ts).[951] Osim toga trački je jezik po njemu najvjerojatnije bio posrednički jezik pri posuđivanju riječi *konoplja* u slavenske i germanske jezike te grčki i latinski, a ta riječ nije, kako se najčešće misli, došla iz prednje Azije niti iz Male Azije, nego sa sjevera.[952] Te je pretpostavke naravno teško dokazati nespornim lingvističkim argumentima, a otežavajuća je okolnost činjenica da se o jeziku Dačana i Tračana koji su ostavili vrlo slabe tragove nedovoljno zna. Značajna za problem smještanja slavenske pradomovine može biti i Trubačevljeva tvrdnja o izravnim pretpovijesnim jezičnim dodirima Balta s Dačanima i Tračanima[953] te s Irancima.[954] Malo je jezikoslovaca koji te Trubačevljeve tvrdnje smatraju uvjerljivima.[955]

[951] Satemizaciju objašnjava kao dvostupanjsku centralnoindoeuropsku inovaciju: *k′ → *č → š/ś (indoarijski) ili *k′ → *c → s (slavenski).
[952] Usp. Trubačev 2002: 83.
[953] Usp. Trubačev 2002: 22-24.
[954] Usp. Trubačev 2002: 52. Trubačev upućuje na monografiju »Lingvističeskij analiz gidronimov Verhnego Podneprov'ja« koju je objavio zajedno s V. N. Toporovim 1962. godine.
[955] Protiv izravnih balto-iranskih dodira usp. Arumaa 1969.

5. TEORIJE O SLAVENSKOJ PRADOMOVINI

Nakon onoga što je rečeno u prethodnim poglavljima, jasno je da su postojale i da i danas postoje različite teorije o smještaju slavenske pradomovine. Ovdje ćemo prikazati samo one koje nam se čine najvažnijima, uz napomenu da je broj zagovornika različitih »ekstremnih« stajališta razmjerno mali i da njihove teorije najčešće nisu utemeljene na znanstveno prihvatljivim argumentima te ih stoga nema smisla ni spominjati. Najveći broj istraživača vidi slavensku pradomovinu na području koje obuhvaća istočni dio Poljske, jug Bjelorusije i zapadni dio Ukrajine. Ta se teorija često naziva *istočnom teorijom o slavenskoj pradomovini.* Prema njezinoj klasičnoj inačici – koju je oblikovao češki arheolog, povjesničar, antropolog i etnolog Lubor Niederle u nizu publikacija pod naslovom *Slovanské starožitnosti* (*Slavenske starine*)[956] – slavenska se pradomovina prostirala od Visle, Zapadnoga Buga i Pripjati pa do srednjega toka Dnjepra te gornjega toka Južnoga Buga i Dnjestra. Neki su zastupnici te teorije djelomice modificirali to područje suzujući ga ili proširujući na rubovima. Kao argument za to područje uzima se činjenica da na njemu u povijesnim izvorima nisu potvrđene druge etnije.[957] Osim toga, tada je razumljiva i činjenica da se Slaveni ne spominju u djelima antičkih pisaca, jer je navedeno područje udaljeno od granica Rimskoga Carstva, ali i od važnijih komunikacijskih puteva kojima je išla trgovina i kojima su se u to vrijeme kretale seobe različitih ljudskih skupina. U prilog toj teoriji uzima se i razmjerno središnji položaj toga područja u odnosu na područja koja su Slaveni zaposjeli raseljavanjem.[958] Važnu je ulogu za lokalizaciju Slavena na to područje imala i botanička argumentacija. Još je 1908. poljski botaničar J. Rostafiński na temelju botaničkoga nazivlja smjestio slavensku pradomovinu u Pripjatsko Polesje i Gornje Podnjeprovlje. U prilog takvu smještanju slavenske pradomovine često se navode i nazivi životinja, osobito domaćih,[959] ali i vodni nazivi toga područja.[960] Teorija je potkrepljivana i jezičnim dodirima. Prema njezinim zastupnicima sjeverni su susjedi Slavenima bili Balti, (jugo)istočni Iranci, južni Tračani, a zapadni Iliri i Kelti. Protivnici te teorije ističu da nespominjanje drugih etnija na tom prostoru u antičkim vrelima ne može biti argument za smještanje slavenske pradomovine, jer se može objasniti na isti način

[956] Riječ je o nizu od jedanaest knjiga koje su se pojavljivale od 1902. do 1925.
[957] Usp. primjerice Bernštejn 2005. str. 64: *Naibolee ubeditel'no dannaja territorija ustanavlivaetsja metodom isključenija. My ne znaem inyh etničeskih grupp, kotorye s polnoj uverennost'ju možno bylo by poselit' zdes'.* (Najuvjerljivije se to područje određuje metodom isključenja. Ne znamo za druge etničke skupine koje bi s potpunom sigurnošću bilo moguće tu smjestiti.)
[958] O tzv. jezičnomigracijskoj teoriji i modelu gravitacijskoga središta usp. Mihaljević 2002: 83.
[959] Vidi odgovarajući odjeljak u poglavlju 4.
[960] Primjerice, njemački je jezikoslovac Max Vasmer (1926.) i na temelju hidronimije smjestio slavensku pradomovinu na područje Pripjati i srednjega Dnjepra gdje nalazi nekoliko desetaka slavenskih vodnih naziva. Usp. također Vasmer 1941: 14-16.

Položaj indoeuropskih naroda u Europi prije nove ere po Niederleu

na koji zastupnici teorije objašnjavaju nespominjanje Slavena u tim vrelima. Upozoravaju, nadalje, da je riječ o slabo plodnu, močvarnom području na kojemu se ne može očekivati demografski učinkovito etnogenetsko središte, nego samo slabo naseljeno područje, zbog čega se i ne spominju na njemu nikakve etnije. Botaničko nazivlje smatraju nepouzdanim jer ne znamo označuje li naziv u to doba istu biljku kao i danas i je li područje (areal) njezina (ne)rasta isti kao danas.[961] Slični se prigovori mogu uputiti i zoonimijskome argumentu. Životinje koje su danas domaće nisu to morale biti tada, a osim toga činjenica da slavenski jezici imaju zajednički naziv za neku životinju ne mora značiti da su govornici praslavenskoga živjeli u području na kojemu je bilo takvih životinja.[962] Ni hidronimiju mnogi ne smatraju pouzdanim mjerilom jer se vodni nazivi rabe kao argument za smještanje slavenske pradomovine i na druga područja. Osim toga, pitanje je treba li pradomovinu smjestiti tamo gdje je najgušća koncentracija hidronima.[963] Isto tako, prema mišljenju nekih istraživača istočna teorija o pradomovini ne može na zadovoljavajući način objasniti postojanje zajedničkih slavensko-italskih izoglosa iz toga vremena, a sporni su za nju po Trubačevu i izravni balto-iranski te balto-dačko-trački dodiri jer pretpostavlja da su te jezične skupine od Balta bile razdvojene Slavenima.[964]

[961] Vidi poglavlje 4.
[962] Vidi poglavlje 4.
[963] Vidi poglavlje 4.
[964] Za posljednje usp. Trubačev 2002: 22-24.

Prema drugoj teoriji slavenska je pradomovina bila znatno zapadnije, između rijeka Visle i Odre. Drugim riječima, nalazila se na području današnje Poljske. Tu teoriju zastupaju samo poljski znanstvenici,[965] pa se ona stoga naziva *autohtonističkom teorijom*. Ona počiva na pretpostavci da su antički Veneti koje spominje Jordan bili Slaveni te da su przeworska i lužička kultura bile slavenske kulture. Osim toga, zastupnici te teorije smatraju da imena nekoliko srednjoeuropskih rijeka i toponima koji se spominju u antici, primjerice rijeke Visla[966] i Odra[967] te poljski grad Kalisz,[968] imaju jasne slavenske etimologije. Protivnici te teorije misle da se antički Veneti ne mogu izjednačiti sa Slavenima.[969] Sasvim je prema njima promašeno i povezivanje Slavena s lužičkom kulturom. Razlika između fino oblikovane i ukrašene keramike lužičkoga razdoblja i grubih, neukrašenih pogrebnih lonaca slavenskoga praškoga razdoblja tako je velika da njihovo povezivanje čini slabo vjerojatnim.[970] Ni navodne slavenske etimologije spominjanih hidronima i toponima ne mogu biti argument u prilog toj teoriji. Čak ni imena Visle, Odre i Kalisza nemaju prozirno slavensko, ali niti sigurno indoeuropsko podrijetlo. Ona mogu biti slavenska, ali i germanska, keltska, pa čak i predindoeuropska.[971] Autohtonisti moraju objasniti i posvemašnju šutnju antičkih autora, osobito Rimljana, o Slavenima. Rimljani su još prije Kristova rođenja došli do Dunava, a ubrzo nakon toga i do rijeke Labe. Stoga je nevjerojatno da su bili potpuno nesvjesni postojanja Slavena koji su živjeli gotovo odmah iza tih rijeka. Na jantarnom putu, koji je prolazio kroz područje koje je prema toj teoriji bilo slavensko, pronađeni su desetci tisuća rimskih novčića koji svjedoče o vrlo živoj trgovini između Rimljana i stanovnika toga područja. Teško je vjerovati da Slaveni, koji su u drugoj polovici 1. tisućljeća bili aktivni sudionici trgovine robljem na tom području, nisu imali udjela u tome i ranije. Nepostojanje kontakata između Rimljana i Slavena ne može prema protivnicima te teorije biti slučajno i može se objasniti samo činjenicom da Slaveni, za razliku od Kelta i Germana, nisu na granice antičkoga

[965] Istaknuti su zastupnici te teorije arheolozi Jażdżewski, Kostrzewski i Sulimirski, antropolog Czekanowski te jezikoslovci Lehr-Spławiński, Rudnicki, Nalepa te u novije vrijeme Mańczak. Treba međutim reći da i među protivnicima te teorije i zastupnicima istočne teorije istaknuto mjesto imaju poljski znanstvenici, primjerice arheolog Godłowski, etnograf i etnolog K. Moszyński te jezikoslovci Rozwadowski, Gołąb, Sławski i dr.
[966] U antici je zabilježena kao *Vistula* (Pomponije Mela, Plinije, Agripa) ili Οὐιστύλα (Ptolemej). Rospond (1982: 112) izvodi to ime od slavenskoga korijena *vis-* (ie. **weis-*) 'teći'.
[967] Spominje se kod Ptolemeja kao Οὐιάδυς i Οὐιαδούα. Rospond (1982: 111) izvodi to ime od praslavenskoga **wodr-/*wod-* 'voda'.
[968] Spominje se kod Ptolemeja kao Καλισία. Rospond (1982: 110) smatra da se iza toga imena krije prvotno slavensko ime *Kališče*, izvedeno od osnove kalъ 'blato, močvara'.
[969] Usp. poglavlje 2.
[970] Usp. Schenker 1996: 2. Slavenski karakter lužičke kulture, kako je već spomenuto u poglavlju 4., lingvističkim je argumentima nijekao i Max Vasmer 1941. godine.
[971] Usp. Schenker 1996: 5 i Popowska-Taborska 2005: 52.

svijeta došli prije velike seobe naroda.[972] Krajem sedamdesetih godina 20. st. poljski je jezikoslovac Witold Mańczak predložio nov način jezikoslovnoga istraživanja etnogeneze. Njegova se metoda sastoji u tome da se broji i uspoređuje leksik različitih jezika u paralelnim tekstovima. Istražujući s pomoću te metode odnose među različitim jezicima, zaključio je da se slavenska pradomovina nalazila na području rijeka Odre i Visle.[973] Njegova metoda počiva na tri važne pretpostavke: 1. jezici koji imaju veći zajednički postotak riječi potvrđenih u paralelnim tekstovima srodniji su od onih s manjim zajedničkim postotkom, 2. susjedni su jezici bliži jedan drugomu nego oni koji su prostorno udaljeni i 3. jezična je srodnost iznenađujuće stabilna kroz vrijeme. Svojom je metodom utvrdio da su germanski jezici bliži slavenskima nego baltičkima[974] iz čega zaključuje da su u davno vrijeme Slaveni živjeli između Germana i Balta. Poljski je sličniji staropruskomu nego litavskomu, što znači da su Slaveni u davnini živjeli bliže Starim Prusima nego Litavcima. I talijanski je leksik sličniji poljskomu nego litavskomu, što dokazuje da su Slaveni živjeli bliže Rimu nego Balti. Isto je tako i irski bliži poljskomu nego litavskomu, što dokazuje da su Slaveni živjeli između Kelta i Balta. Osobitu važnost za zapadni smještaj slavenske pradomovine ima usporedba između poljskoga, njemačkoga i osetskoga (iranskoga) te između germanskih, slavenskih i romanskih jezika. Da je slavenska pradomovina bila na istoku (u Podnjeprovlju), sličnost bi između poljskoga i osetskoga morala biti jednaka onoj između poljskoga i njemačkoga. Veća sličnost, međutim, poljskoga i njemačkoga svjedoči o tome da su Slaveni u davnini živjeli bliže Germanima nego Irancima. Isto pokazuje i veća sličnost između slavenskih i germanskih nego između slavenskih i romanskih jezika. Da je pradomovina bila u Podnjeprovlju, germanski bi jezici trebali biti sličniji romanskima ili barem jednako slični kao i slavenskima, jer je udaljenost između Kijeva i Rima (1500 km) nešto veća od udaljenosti Hamburga i Rima (1300 km). No udaljenost između Hamburga i Poznańa (500 km) znatno je manja od one između Rima i Hamburga pa je razumljiva veća sličnost slavenskih i germanskih jezika. Osim već spomenutih argumenata protiv teorije o zapadnom smještaju slavenske pradomovine, njezini protivnici zamjeraju Mańczaku da njegove usporedbe, koje se temelje na tekstovima iz različitih razdoblja, nimalo ne uvažavaju inovacijske procese koji se neprestano odvijaju u svim živim jezicima.[975] Neprihvatljivom drže i njegovu pretpostavku da jezik koji se rabi na području nekadašnje pradomovine ima posebno arhaičan leksik. Ona je u izravnoj suprotnosti s dijalektološkim istraživanjima i teorijom koju su postavili francuski i talijanski neolingvisti da se inovacije šire iz središta i da se stoga arhaizmi bolje čuvaju na rubovima govornoga područja.[976] Bogdan Walczak (1985: 164) spornim u Mańczakovoj metodi smatra i to da povezuje korijene ne obazirući se na morfemsku strukturu uspoređenih riječi.

Njemački se indoeuropeist Jürgen Udolph, zaključivši da imena velikih rijeka ne mogu biti dokaz u raspravi o slavenskoj pradomovini,[977] usredotočio na istraživanje mikrohidronimije, osobito one kasnijega postanja čija je slavenska etimologija i rječotvorna motivacija jasna i neupitna, pokušavajući iz toga razabrati ranu povijest Slavena. Tako je zaključio da se pradomovina Slavena nalazila na sjevernim obroncima Istočnih Karpata, na prijelazu prema riječnim nizinama, gdje je gustoća slavenskih hidronima najveća. Osim gustoće specifično slavenskih vodnih imena, u prilog takvoj teoriji iznose se i tvrdnje o razmjerno središnjem položaju pradomovine u odnosu na područja koja su Slaveni zaposjeli raseljavanjem za vrijeme velike seobe naroda te naseljavanje na istome tipu prostora (Siedlungsraumtypus) u novoosvojenim krajevima, primjerice na području istočnih Alpa gdje se naseljavaju također u dolinama rijeka, na prijelazu brdskih obronaka u riječne nizine.[978] I ta je teorija, kao i prethodne, izazvala živu raspravu i osporavanja. Tako primjerice poljska jezikoslovka Hanna Popowska-Taborska misli da se na temelju mikrohidronimije teško mogu donositi zaključci o najstarijemu slavenskomu razdoblju, jer je to nazivlje nestabilno i mijenja se pri svakoj promjeni stanovništva.[979] Ruski slavist Oleg Nikolaevič Trubačev pak kaže da čisto slavensko hidronimijsko područje ne može postojati jer su Slaveni uvijek živjeli izmiješano s drugim etnijama i da je stoga Udolphova koncepcija naivna. Osim toga, pozivajući se na V. A. Nikonova, tvrdi da su područja s najučestalijom slavenskom toponimijom i hidronimijom obično ona koja su sekundarno osvojena i naseljena i da stoga Udolph u Prikarpaću nije otkrio slavensku pradomovinu, nego jedno od područja koje su Slaveni osvojili.[980]

[972] Usp. Schenker 1996: 5-6.

[973] Usp. Mańczak 1981. i 2009.

[974] Točnije da je gotski bliži starocrkvenoslavenskom nego litavskom i da je njemački bliži poljskom nego litavskom.

[975] Usp. Walczak 1985. str. 164: *Beaucoup plus grave paraît l'aspect chronologique des comparaisons effectuées dans l'ouvrage. Les textes comparés proviennent de diverses époques.* (Kronološki je pristup usporedbama provedenim u knjizi znatno sporniji. Uspoređeni tekstovi potječu iz različitih razdoblja.) Usp. također Popowska-Taborska 2005: 107.

[976] Usp. Popowska-Taborska 2005: 108-109.

[977] Usp. Udolph 1983.

[978] Da su se Slaveni naseljavali u nižim područjima uz rijeke, navodi i Ivanič (2011.) na str. 25 te na str. 27, gdje govoreći o naseljavanju čeških zemalja kaže: *Slovani obsadzovali územie s klimaticky najvhodnejšími podmienkami, do nadmorskej výšky 400 m n. m. a pri vodných tokoch.* (Slaveni su zaposjedali područje s klimatski najpovoljnijim uvjetima, do nadmorske visine od 400 m. n. m. uz vodne tokove.)

[979] Usp. Popowska-Taborska 2005: 57.

[980] Usp. Trubačev 2002. na str. 18: *Kučnost' odnorodnyh slavjanskih nazvanij kak raz harakterizuet zony ekspansii, kolonizovannye rajony, a otnjud' ne očag vozniknovenija, kotoryj po samoj logike dolžen davat' nejarkuju, smazannuju kartinu, a ne vspyšku. ... Udol'f obnaružil v Prikarpat'e, povidimomu, odin iz rajonov osvoenija slavjanami, no ne iskomuju ih prarodinu.* (Gustoća homogenih slavenskih naziva svojstvena je upravo područjima ekspanzije, koloniziranim područjima, a nikako ne žarištu postanka u kojem bi, po samoj logici, slika trebala biti neoštra i mutna, a ne izrazito

Udolphu se zamjeralo i to da ne razlikuje pojam pradomovine od etnogeneze.[981]

Zajedničko je svim prikazanim teorijama da su slavensku pradomovinu tražile sjeverno od Karpata i Sudeta. Znatno je manji broj znanstvenika koji su je smještali južnije od Karpata. Među njima svakako treba istaknuti poznatoga ruskoga slavista Olega Nikolaeviča Trubačeva prema kojemu je slavenska pradomovina bila u Panoniji, na području srednjega Podunavlja. Često se ističe da je prvi put dunavska teorija o slavenskoj pradomovini izražena u staroruskom ljetopisu *Povĕst' vremen'nyh lĕt* iz 12. st. koji u početnom dijelu sadrži odlomak u kojemu se nabrajaju različita slavenska plemena za koja se kaže da su se doselila iz dunavskoga područja.[982] Drugi pak misle kako daljnji tekst ljetopisa pokazuje da se taj odlomak ne odnosi na pretpovijesno razdoblje, nego na stanje u 6. i 7. st.[983] Trubačev svoju teoriju temelji ponajprije na etimološkim istraživanjima i na njima uspostavljenim jezičnim dodirima s drugim indoeuropskim porodicama te na usmenoj predaji. Njegova etimološka istraživanja pokazuju pretpovijesne slavenske veze sa središnjom Europom, ponajprije s Keltima i Praitalcima, što nije bilo moguće ako su Slaveni živjeli u Podnjeprovlju ili na području Poljske. Zbog toga zaključuje da su i Poljska i Podnjeprovlje slavenska periferija, a ne središte, tj. da je riječ o sekundarno osvojenim područjima. Protiv istočnoga smještanja slavenske pradomovine govore prema Trubačevu i jezični dodiri Balta s Dako-Tračanima, iz čega zaključuje da su se Balti ranije nalazili znatno bliže Balkanu nego što pretpostavlja klasična teorija o slavenskoj pradomovini. On općenito dovodi u sumnju (niječe) baltoslavensko jezično zajedništvo. Podunavlje je prema njemu i središte niza slavenskih glasovnih inovacija.[984] Važnim argumentom u prilog svojoj teoriji Trubačev smatra i popularnost Dunava u folkloru istočnih Slavena koji, prema klasičnoj teoriji, nikad nisu bili u blizini Dunava. U brojnim se, naime, starim istočnoslavenskim pjesmama

oštra. ... Udolph je, kako je vidljivo, u Prikarpaću otkrio jedno od područja koje su Slaveni osvojili, ali ne traženu pradomovinu.)

981 Usp. Mareš 1986., str. 1: *Er unterscheidet nicht genau zwischen der Ethnogenese (dem Anfang) und der Urheimat (dem Schlußstadium der Formation) des slav. Ethnikums; seine Ergebnisse entbehren einer notwendigen interdisziplinären Untermauerung.* (On ne razlikuje točno etnogenezu (početak) i pradomovinu (završni stupanj oblikovanja) slavenskoga etnikuma. Njegovi rezultati nemaju nužnu interdisciplinarnu potkrjepu.)

982 Nije sačuvan izvornik teksta iz 12. st. već samo njegovi kasniji prijepisi od kojih je najstariji tzv. *Lavrent'evskyj spisok* iz 1377. godine. Među pet najvažnijih prijepisa se, osim njega, ubrajaju još *Ipat'evskyj* (oko 1425.), *Radzivilovskyj* (prije 1490.), *Akademijin* (kraj 15. st.) i *Hlebnikovljev* (16. st.). Ljetopis je izdavan mnogo puta. Elektroničko izdanje, uz uvodni tekst harvardskoga profesora Donalda Ostrowskoga, može se naći na mrežnoj stranici: http://hudce7.harvard.edu/~ostrowski/pvl/.

983 Usp. Schenker 1996. na str. 7: *Further reading indicates, however, that the chronicle speaks of the situation in the sixth and seventh centuries rather than of prehistory.* (Daljnje čitanje pokazuje, međutim, da kronika govori o stanju u šestom i sedmom stoljeću, a ne o pretpovijesti.)

984 Usp. Trubačev 2002: 9.

spominje Dunav. Kao pokazatelj o obitavanju njihovih predaka na širem području središnje Europe i na Dunavu govori, prema njemu, i odsutnost u predaji sjećanja o dolasku Slavena na Dunav.[985] I na kraju, u prilog toj teoriji može služiti i činjenica o njezinu razmjerno središnjemu položaju u područjú koje su Slaveni zauzeli selidbom. Protiv je takve teorije odsutnost Slavena, njihovih imena i općenito slavenskih riječi u antičkim vrelima iz Panonije i o Panoniji. Teško je shvatiti da u grčkim i rimskim izvorima nema povijesnih podataka o Slavenima koji su živjeli u njihovu neposrednom susjedstvu. Osim toga, kao argument protiv te teorije njezini protivnici ističu i činjenicu da neki znanstvenici hidronim *Dunav/Dunaj* tumače drukčije nego Trubačev. Poljski etnolog Kazimierz Moszyński tvrdi da je taj hidronim kod Praslavena najprije označavao Dnjepar i da je tek naknadno prenesen na današnji Dunav.[986] Njegovo tumačenje prihvaća i Zbigniew Gołąb (1968.). Znameniti poljski slavist Tadeusz Lehr-Spławiński pretpostavlja pak da *Dunaj* prvotno nije bio hidronim, već apelativ koji je značio 'lokva, more' i izvodi ga iz indoeuropskoga **dhou-nā*.[987] Njegovu je etimologiju preuzeo i Jürgen Udolph (1979: 367). Pojava Dunava u pjesmama istočnih Slavena može se pak objašnjavati i preuzimanjem od susjeda Germana.[988]

Još južnije smjestio je slavensku pradomovinu njemački slavist Heinrich Kunstmann. U nizu rasprava objavljenih u osamdesetim godinama 20. st.[989] on je lingvističkim sredstvima pokušao dokazati tvrdnju da su se Slaveni selili s juga na sjever, odnosno da su i središnja Europa i područje istočne Europe sve do Podnjeprovlja naseljena s Balkana.[990] Njegova teorija počiva međutim na neobičnim i neutemeljenim etimologijama, kako je pokazao Radoslav Katičić (1990.). Tako primjerice smatra da su Poljaci dobili ime po gradu Apoloniji u kasnoantičkoj provinciji Novom Epiru,[991] *Volynjane* po lučkom gradu Valoni na epirskoj obali (*Valōn* → *Volyn-*),[992] Rusi svoje ime zahvaljuju romanskomu nazivu Dubrovnika (*Ragusa* →

985 Usp. Trubačev 2002: 14-15.

986 Usp. Moszyński 1957: 149-155.

987 Usp. Lehr-Spławiński 1946:74-75.

988 Usp. Brozović-Rončević 1994. na str. 147: *No predodžba o velikoj rijeci, koja je putem priča ušla u pjesme i folklor istočnih Slavena, mogla je do udaljenih istočnih Slavena na sjeveru stići posredstvom germanskih susjeda, kao i samo ime.*

989 Popis vidi u Katičić 1990: 236, bilješka 1.

990 Kunstmann, međutim, ne smatra da su Slaveni na Balkanu starosjedioci, već je to samo prolazno područje njihove seobe. Usp. Katičić 1990. na str. 225: *Kunstmann pri tome ne misli da su Slaveni bili na Balkanu autohtoni. Oni su tamo prodrli tek pošto je oko 550. probijena rimska obrana na Dunavu. Balkan je po njegovu mišljenju samo prolazno područje slavenske seobe, ali su iz njega široka prostranstva istočne Europe, od Polablja do Podnjeprovlja, u ranom srednjem vijeku naseljena Slavenima.*

991 Usp. Kunstmann 1984.

992 Usp. Kunstmann 1985: 249.

romansko *Rausa* → slavensko *Rusa*; *Ragusium* → romansko *Rausium* → slavensko **Rusi* → slavensko *Rusь*),[993] karpatski prijevoj Dukla našoj Duklji (*Doclea*)[994] itd.

Praslavenski jezik kakav se rekonstruira tradicionalnom poredbenom metodom vrlo je homogen. Barem do 600. godine po. Kr.[995] nema u njemu naznaka bilo kakvih fonoloških ili morfoloških razlika. Uobičajeno se ta homogenost objašnjavala tvrdnjom da su Slaveni bili etnički homogena zajednica koja je živjela na razmjerno malom, gusto naseljenom prostoru (pradomovina), a pojavu prvih dijalekatnih razlika povezivalo se s njihovim raseljavanjem iz toga područja.[996] Drukčije je objašnjenje ponudio američki slavist Horace Gray Lunt (1985.). Po njemu, ne može biti bezdijalekatnoga prijelaznoga stupnja između indoeuropskoga narječja i općeslavenskoga razdoblja. Takav je praslavenski čista apstrakcija, a ne jezik određene zajednice na određenom prostoru i u određenom vremenu. Homogeni praslavenski nastao je iza 550. godine po. Kr. spajanjem skupa srodnih dijalekata u jedan sustav koji je služio kao *lingua franca* Avarskoga kaganata. Potaknut radovima američkoga povjesničara Omeljana Pritsaka, Lunt je pretpostavio da su Slaveni bili avarska pogranična straža (Anti na istoku, a Vindi na zapadu) ili posebne jedinice za napad s vode, tj. neka vrsta avarskoga mornarskog pješaštva (Slaveni). Vrlo pokretne vojne jedinice proširile su homogenizirani jezik kao *linguu francu* po cijeloj istočnoj Europi.[997] Slično Luntu misli i austrijski slavist Georg Holzer. Po njemu, homogeni

[993] Usp. Kunstmann 1986: 106. Važna je u svezi s time napomena Radoslava Katičića iz recenzije rukopisa ove knjige, pa je stoga prenosim u izvornom obliku: *Romansko ime Dubrovnika nema potvrde iz antičkoga doba. Onako kako je došlo do nas ono pripada najkasnijoj antici, koja to više nije, i prijelazu u srednji vijek.*

[994] Usp. Kunstmann 1989.

[995] Ovisno o datiranju glasovnih promjena u kojima se pojavljuju prve razlike među slavenskim govorima, neki pomiču taj datum i znatno kasnije. Tako primjerice Lunt (1985: 420) smatra da je taj jezik jedinstven sve do druge polovice 8. stoljeća.

[996] Usp. Barford 2008: 30.

[997] Usp. str. 421-422 u Lunt 1985: *Accepting a series of postulates worked out by Omeljan Pritsak, we speculate that Slavs were caught up in the nomadic Avar Empire (or Pax, in Pritsak's terminology) as forced laborers, becoming eventually members of special border guards (Ants in the east, Vindi in the west), or 'marines' with expertise as attackers from water (Sklavins). In the period from about 550-800, their succes and mobility spread a homogenized lingua franca into settled communities all over eastern Europe. Proto-Slavic is, then, to be viewed not as a dialectless transitory stage from an IE dialect to the late Common Slavic of our OCS and Rusian texts, but rather as a period when a broad spectrum of related dialects merged into a single system.* (Prihvaćajući niz pretpostavaka Omeljana Pritsaka, domišljamo se da su Slaveni bili uključeni u nomadsko avarsko carstvo (ili *pax* kako ga zove Pritsak) kao prisilni radnici postajući s vremenom dijelom posebnih graničnih straža (Anti na istoku, Vindi na zapadu) ili 'mornarima', vještim napadačima iz vode (Sklavini). U razdoblju između 550. – 800. njihov uspjeh i pokretljivost proširili su *lingua franca* po svim naseljenim područjima istočne Europe. Predslavenski, dakle, ne treba promatrati kao bezdijalektno prijelazno razdoblje između indoeuropskoga narječja i kasnoga praslavenskoga naših starocrkvenoslavenskih i ruskih tekstova, nego kao razdoblje u kojemu se široki spektar dijalekata stopio u jedan sustav.) O Pritsakovoj teoriji vidi također Katičić 1998: 142, bilješka 465.

je bezdijalekatni praslavenski bio jezik samo jedne generacije koja je živjela oko 600. godine po. Kr. Već u idućoj generaciji pojavljuju se u njemu prve dijalekatne razlike i započinje općeslavensko razdoblje, a prije toga možemo govoriti samo o dijasistemu srodnih predslavenskih dijalekata.[998] Luntovu je ideju prihvatio i američki povjesničar rumunjskoga podrijetla Florin Curta tvrdeći da prije 6. st. po. Kr. ne možemo govoriti ne samo o praslavenskome, nego ni o Slavenima kao etniji. Polazeći od pretpostavke da određena etnička skupina postoji tek onda kada joj se pridruži ime, tj. kada se njezini članovi sami počnu nazivati tim imenom i kada to ime prihvate drugi,[999] Curta tvrdi da su Slavene kao etniju stvorili Bizantinci. Drugim riječima, po njemu Slaveni nisu Slaveni zbog toga što govore slavenski, već zbog toga što ih tako drugi zovu.[1000] Pritom Curtinu teoriju ne treba shvatiti tako da su Bizantinci Slavenima dali samo ime, nego da su Slaveni kao etnopolitička kategorija njihova tvorevina.[1001] Drugim riječima, dok su raniji istraživači naglu pojavu Slavena u pisanim vrelima ranoga 6. st. objašnjavali selidbom iz pradomovine – ma gdje ona bila – na područje Podunavlja, Curta tvrdi da je pojava slavenskoga imena odraz oblikovanja nove barbarske etničke skupine uz limes, kao odgovora na Justinijanovu politiku na dunavskoj granici i na Balkanu. Promjenljivo političko stanje izvan sjevernih granica Carstva i oružani upadi u Carstvo u prvoj polovici Justinijanove vladavine, potakli su istočnorimske i bizantske autore da stvore imena za novooblikovane barbarske skupine i tako su oni počeli rabiti imena Slavena i Anta da bi mogli objasniti proces skupne identifikacije koji se događao sjeverno od Dunava.[1002] Taj je proces pridonio stvaranju homogenoga praslavenskoga jezika koji je, zbog svoje homogenosti i brojnosti govornika, u avarskome kaganatu postao *lingua franca* jer je, jednom kada je naučen, mogao služiti za sporazumijevanje s vrlo različitim skupinama »Slavena«.[1003] Prema tome, praslavenski je bio kontaktni

[998] Prema usmenom razgovoru. Usp. također Holzer 2006: 27 i 2009: 151.

[999] Usp. Curta 2008. str. 157: *It has long been noted that for an ethnic group to exist, a name must be attached to it, which represents two concomitant processes taking place in any ethnogenesis: self-identification and recognition by others.* (Već je odavno poznato da etničkoj skupini, da bi postojala, mora biti pridruženo neko ime, što predstavlja dva istovremena procesa u bilo kojoj etnogenezi: samospoznaju i priznavanje od drugih.)

[1000] Usp. Curta 2001. str. 346: *Slavs did not become Slavs because they spoke Slavic, but because they were called so by others.* (Slaveni nisu postali Slaveni jer govore slavenski, nego zato što su ih tako nazvali drugi.)

[1001] Izrijekom to kaže Curta 2008. na str. 170: *Similarly, my argument in the Making of the Slavs was not that the name 'Sclavene' was a Byzantine invention, but that the 'Sclavenes' (as an ethnopolitical category) were invented by the Byzantines.* (Isto tako, moj argument u *Making of the Slavs* (= Stvaranje Slavena) nije bio da su Bizantinci izmislili ime 'Slaveni', nego da su Bizantinci izmislili 'Slavene' (kao etnopolitičku kategoriju).)

[1002] Usp. Barford 2002: 584 i 2008: 21-22.

[1003] Usp. Curta 2009: 9.

jezik, stvoren u kontaktnoj situaciji.[1004] Curta, dakle, postanak Slavena također smješta južno od Karpata, u (donje) Podunavlje. Njegova je teorija dosad, čini se, privukla veću pozornost povjesničara – osobito onih koji se u novije vrijeme odmiču od ideje o postojanju velike seobe naroda u ranom srednjem vijeku – nego jezikoslovaca. Curta u svojim radovima napada migracijske teorije, koje pretpostavljaju da jezici i narodi potječu iz pradomovine i da su raseljavanjem iz nje širili svoja rasna i kulturna obilježja, povezujući ih s romantičarskom nacionalnom ideologijom 19. st. te s totalitarističkim ideologijama 20. st. Istina je da je ideološko nasljeđe pri istraživanju slavenske etnogeneze bilo prisutno tijekom cijeloga 20. st. i da ga, nažalost, ima još i danas. Ipak, kako ističe Zbigniew Gołąb (1992: 7), svatko tko i površno poznaje povijest Europe zna da je danas besmisleno govoriti o slavenskoj, germanskoj, romanskoj ili kojoj drugoj rasi. Jednako je prazan i naziv »slavenska kultura«. O slavenskoj kulturnoj zajednici može se govoriti samo u pretpovijesno vrijeme. Sporno je međutim za mnoge Curtino nijekanje bilo kakve veze između skupnoga identiteta i jezika, točnije tvrdnja da Slaveni nisu postali Slaveni zbog toga što govore slavenskim jezikom. Prema Gołąbu jezik je jedino objektivno obilježje na temelju kojega možemo odrediti i identificirati Slavene (ali i Germane, Romane i dr.) među ostalim indoeuropskim skupinama naroda.[1005] Protiv Curtine teorije može se navesti i to da postoje pokazatelji o tome da su rani Slaveni imali jasnu svijest o svojemu skupnomu identitetu. Štoviše, Marc Greenberg (2003: 5) tvrdi da i neki dokazi koje Curta navodi protiv povezivanja jezika i etnije dokazuju suprotno i potvrđuju postojanje svijesti o skupini određenoj s pomoću zajedničkoga jezika. I na kraju, Curtina teorija o oblikovanju Slavena tek u 6. st. i poimanje praslavenskoga kao kontaktnoga jezika koji je služio kao *lingua franca* Avarskoga kaganata ne rješava problem slavenske pradomovine, onako kako ga postavljaju jezikoslovci. Praslavenski jezik, sigurno je, nije bio pidgin, tj. nije nastao kombinacijom različitih jezika, što priznaje i sam Curta,[1006] nego ima sva obilježja etničkoga jezika u smislu u kojemu taj izraz rabi poznata američka lingvistica Johanna Nichols (1993.).[1007] Ako je praslavenski kao homogen jezik i nastao potiranjem razlika među srodnim predslavenskim dijalektima, opravdano je postaviti pitanje gdje su govornici dijalekata koji tvore predslavenski dijasistem živjeli prije stupanja na povijesnu pozornicu. Neovisno o tome hoćemo li na taj problem ikada dobiti zadovoljavajući odgovor, njegovo je istraživanje legitiman i

[1004] Usp. Curta 2009: 5.
[1005] Za kritiku Curtina pristupa usp. Greenberg 2003.
[1006] Usp. Curta 2009. str. 4: *Common Slavic could hardly be described as a combination of several different languages, and its spread could hardly be explained in terms of trade networks.* (Praslavenski se ne može opisati kao kombinacija nekoliko različitih jezika, a njegovo se širenje ne može objasniti s pomoću trgovinskih mreža.)
[1007] O etničkom karakteru praslavenskoga usp. osobito Nichols 1993: 387.

zanimljiv znanstveni predmet. Valja samo jasno razlučiti pojmove pradomovine i etnogeneze te razlikovati Slavene kao pripadnike slavenskih naroda od Slavena kao govornika praslavenskoga jezika (ili predslavenskih dijalekata). Nije pritom odlučujuće jesu li se potonji oduvijek nazivali tim imenom ili nisu. Jednako je zanimljiva tema i širenje slavenskoga govornoga područja i traženje odgovora na pitanje u kojoj je mjeri ono rezultat širenja jedne skupine ljudi, tj. seobe, a u kojoj samo širenja jezika na druge skupine. Jezikoslovlje zasigurno ne može samo, bez pomoći drugih disciplina, odgovoriti na gornja pitanja, ali isto je tako sigurno da ni ostale discipline ne mogu same ponuditi zadovoljavajuće odgovore na ta pitanja bez uvažavanja jezikoslovlja.

LITERATURA

Abaev, V. I. 1965. *Skifo-evropejskie izoglossy. Na styke Vostoka i Zapada*. Moskva: Nauka.

Abernathy, R. 1979. The Feminine Virile Subgender in Slavic. *Folia Slavica 3*: 7-24.

Aitzetmüller, R. 1969. Das angebliche s-Futurum des Slavischen. *Studien zur Sprachwissenschaft und Kulturkunde. Gedenkschrift für Wilhelm Brandenstein*. Innsbruck, 11-16.

Aitzetmüller, R. 1977. *Belegstellenverzeichnis der altkirchenslavischen Verbalformen.* Würzburg: U. W. Weiher.

Aitzetmüller, R. 1991. *Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft*. Freiburg i. Br.: U. W. Weiher.

Aksenov, A. T. 1984. K probleme ekstralingvističeskoj motivacii grammatičeskoj kategorii roda. *Voprosy jazykoznanija 1*: 14-25.

Aronoff, M. 1994. *Morphology by Itself: Stems and Inflectional Classes.* Cambridge, MA: The MIT Press.

Arumaa, P. 1969. Baltes et Iraniens. *Studi linguistici in onore di Vittore Pisani.* Brescia: Paideia editrice, 73-90.

Arumaa, P. 1985. *Urslavische Grammatik, III. Band: Formenlehre.* Heidelberg: Carl Winter.

Azarh, Ju. S. 1984. *Slovoobrazovanie i formoobrazovanie suščestvitel'nyh v istorii russkogo jazyka*. Moskva: Nauka.

Babić, S. 2002. *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*. Zagreb: Nakladni zavod Globus i HAZU.

Babić, Z. 1991. *Generativni opis konjugacijskih oblika.* Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

Baker, M. 2003. *Lexical Categories: Verbs, Nouns, and Adjectives.* Cambridge: Cambridge University Press.

Bammesberger, A. 1974. The Formation of the East Baltic Stative Verbs **stāw-ē-* and **dēw-ē-*. *Language 50*: 687-695.

Barford, P. M. 2002. *The Making of the Slavs: History and Archeology of the Lower Danube Region, c. 500-700.* By Florin Curta. Cambridge Studies in Medieval Life and Thought. Cambridge, Eng.: Cambridge University Press 2001. *Slavic Review 61/3*: 584-585.

Barford, P. M. 2008. Slavs beyond Justinian's frontiers. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana 2*: 21-32.

Barić, E. i dr. 2005. *Hrvatska gramatika.* Zagreb: Školska knjiga.

Baudiš, J. 1908. Das slavische Imperfektum. *Indogermanische Forschungen 23*: 135-152.

Beekes, R. S. P. 1995. *Comparative Indo-European Linguistics: An Introduction.* Amsterdam: John Benjamins.

Belaj, V. 1994. Sind die Kroaten Slawen? *Studia ethnologica Croatica 6*: 67-78.

Belić, A. 1932. *O dvojini u slovenskim jezicima.* Beograd: Zadužbina Veljka Savića.

Benveniste, É. 1947. Structure des relations de personne dans le verbe. *BSL 43*: 1-12.

Beranová, M. 2000. *Slované*. Praha: Nakladatelství Libri.

Bernštejn, S. B. 1974. *Očerk sravnitel'noj grammatiki slavjanskih jazykov*. Moskva: Nauka.

Bernštejn, S. B. 2005. *Sravnitel'naja grammatika slavjanskih jazykov. 2-e izdanie.* Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta – Nauka.

Bethin, C. Y. 2006. *Slavic Prosody: Language Change and Phonological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bichlmeier, H.; R. Marti. 2003. From PIE to OCS: ALG or MAC?. *Canadian Slavonic Papers XLV/3-4*: 469-481.

Birnbaum, H. 1970. Indo-European Nominal Formations Submerged in Slavic. *The Slavic Word*: 142-168.

Birnbaum, H. 1975. *Common Slavic: Progress and Problems in its Reconstruction*. Columbus: Slavica.

Birnbaum, H. 1988. Slavjanskaja prarodina: Novye gipotezy. *Voprosy jazykoznanija 5*: 35-49.

Birnbaum, H.; J. Schaeken. 1997. *Das altkirchenslavische Wort : Bildung – Bedeutung – Herleitung.* München: Verlag Otto Sagner.

Blake, B. J. 2001. *Case: Second Edition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bosch, E. i dr. 2006. Paternal and Maternal Lineages in the Balkans show a Homogeneous Landscape over Linguistic Barriers, Except for the Isolated Aromuns. *Annals of Human Genetics 70*: 459-487.

Bošković, R. 1937. O praslovenskim pridevima na ŭs. *Mélanges linguistiques et philologiques offerts a M. Aleksandar Belić*. Beograd: Mlada Srbija, 465-470.

Bräuer, H. 1969.a. *Slavische Sprachwissenschaft II: Formenlehre, 1. Teil*. Berlin: de Gruyter.

Bräuer, H. 1969.b. *Slavische Sprachwissenschaft II: Formenlehre, 2. Teil*. Berlin: de Gruyter.

Brecht, R. D.; J. S. Levine (eds.). *Case in Slavic*. Columbus OH: Slavica Publishers.

Brozović Rončević, D. 1994. O Trubačevljevu viđenju etnogeneze Slavena. *Folia onomastica Croatica 3*: 143-148.

Brozović Rončević, D. 1997. Važnost hidronimije za proučavanje slavenske etnogeneze. *Filologija 29*: 1-24.

Brückner, A. 1914. Miszellen. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen. 46/3*: 193-217.

Brugmann, K. 1899. Das Nominalgeschlecht in den indogermanischen Sprachen. *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft 4*: 100-109.
Budak, N. (ur.). 1995. *Etnogeneza Hrvata.* Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
Bulatova, R. V.; V. A. Dybo; S. L. Nikolaev. 1988. Problemy akcentologičeskih dialektizmov v praslavjanskom. *Slavjanskoe jazykoznanie X*. Moskva: Nauka, 31-66.
Carlton, T. R. 1990. *Introduction to the Phonological History of the Slavic Languages*. Columbus, Ohio: Slavica.
Clackson, J. 2007. *Indo-European Linguistics: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
Comrie, B. S. 1978. Genitive-Accusative in Slavic: The Rules and Their Motivation. *International Review of Slavic Linguistics 3*: 27-42.
Comrie, B. S. 1986. On Delimiting Cases. R. D. Brecht, J. S. Levine (eds.), 86-105.
Comrie, B. S. 1995. *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. Cambridge: Cambridge University Press.
Comrie, B. S. 2004. *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press.
Corbett, G. G. 1983. *Hierarchies, Targets and Controllers: Agreement Patterns in Slavic*. London: Croom Helm.
Corbett, G. G. 1988. Gender in Slavonic from the Standpoint of a General Typology of Gender Systems. *The Slavonic and East European Review 66/1*: 1-20.
Corbett, G. G. 1991. *Gender*. Cambridge: Cambridge University Press.
Corbett, G. G. 2000. *Number*. Cambridge: Cambridge University Press.
Curta, F. 2001. *The Making of the Slavs: History and Archeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*. Cambridge: Cambridge University Press.
Curta, F. 2004. (2009.). The Slavic Lingua Franca. *East Central Europe/L'Europe du Centre-Est 31/1*: 125-148 (inačica iz 2009. na http://www.drevnosti.org/the-slavic-antiquities/47-articles/89-the-slavic-lingua-franca).
Curta, F. 2008. The Making of the Slavs between Ethnogenesis, Invention, and Migration. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana 2*: 155-172.
Damjanović, S. 2003. *Staroslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
Darden, B. J. 1995. The Slavic s-aorist and the Baltic s-future. *Linguistica Baltica 4*: 217-223.
Darden, B. J. 1997. On The Prehistory of the Slavic Nonindicative. *Balkanistica 10*: 81-94.
Derganc, A. 1993. Spremembe nekaterih dvojinskih oblik in zvez v slovenščini in ruščini. *Slavistična revija 41*: 209-218.
Derganc, A. 1998. Nekatere paralele v razvoju dvojine v slovenščini in lužiški srbščini. *Slavistična revija 46*: 45-54.

Derksen, R. 2004. Balto-Slavic Accentuation: An Update. *Histoire Épistémologie Langage 26/II*: 81-92.
Derksen, R. 2007. Balto-Slavic Etymological Studies and Winter's Law: A Concise Review of Dybo 2002. M. Kapović, R. Matasović (eds.).
Diels, P. 1932. *Altkirchenslavische Grammatik*. Heidelberg: Carl Winter.
Dobrovský, J. 1822. *Institutiones linguae slavical dialecti veteris*. Vindobonae: Antonii Schmid.
Doleschal, U. 1997. Indeklinabilität, Semideklinabilität und Flexionsklassen: Russisch und Slowakisch. *Wiener slavistisches Jahrbuch 43*: 41-52.
Dostál, A. 1954. *Vývoj duálu v slovanských jazycích, zvláště v polštině*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
Dostál, A. 1954.a. K otázce slovotvorných typů, zvláště slovanských. *Studie a práce linguistické I*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 99-113.
Dunkel, G. 2009. Slavic Chips from an Aptotologist's Workshop. T. Berger, M. Giger, S. Kurt, I. Mendoza (Hrsg.). *Von grammatischen Kategorien und sprachlichen Weltbildern – Die Slavia von der Sprachgeschichte bis zur Politsprache. Wiener slawistischer Almanach, Sonderband 73*: 137-147.
Duridanov, I. 1968. Za praslavjanskija vokalizъm. *Slavistični izsledvanija: Sbornik, posveten na VI meždunaroden slavističen kongres*. Sofija: Nauka i izkustvo, 17-25
Dybo, V. A. 1981. *Slavjanskaja akcentologija*. Moskva: Nauka.
Dybo, V. A. 1999. Praslavjanskaja akcentnaja sistema kak otobraženie indoevropejskoj sistemy tonov. *Slavia 68*: 115-120.
Dybo, V. A. 2002. Balto-Slavic Accentology and Winter's Law. *Studia Linguarum 3*: 295-515.
Dybo, V. A. 2003. Balto-slavjanskaja akcentologičeskaja rekonstrukcija i indoevropejskaja akcentologija. *Slavjanskoe jazykoznanie XIII*. Moskva: Indrik, 131-161.
Dybo, V. A. 2011. Klasičeskaja indoevropejskaja rekonstrukcija i balto-slavjanskaja akcentologija. *Sovremennaja slavistika i naučnoe nasledie S. B. Bernštejna*. Moskva: Institut slavjanovedenija RAN i Filologičeskij fakul'tet MGU im. M. V. Lomonosova, 22-31.
Dybo, V. A.; S. L. Nikolaev; S. A. Starostin. 1978. A Tonological Hypothesis On the Origin of Paradigmatic Accent Systems. *Estonian Papers in Phonetics 1978*: 16-20. (Pretisnuto u Starostin 2007: 28-34).
Dybo, V. A.; G. I. Zamjatina; S. L. Nikolaev. 1990. *Osnovy slavjanskoj akcentologii*. Moskva: Nauka.
Ekblom, R. 1957. Deutsch *kunig* und litauisch *kùni(n)gas*. *Scando-Slavica 3*: 176-180.
Elson, M. J. 1987. An Interpretation of the Evolution of the Dual in South Slavic. *Wiener slawistischer Almanach 19*: 143-158.

Erhart, A. 1970. *Studien zur indoeuropäischen Morphologie*. Brno: Universita J. E. Purkyňe.
Erhart, A. 1985. U kolébky slovanských jazyků. *Slavia 54*: 337-345.
Erhart, A. 1989. *Das indoeuropäische Verbalsystem*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
Fasmer, M. 1986. *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka : Tom 1 (A – D)*. Moskva: Progres.
Fasske, H. 1968. K prašenju duala a k frekwency jeho zastupowanja přez plural. *Lětopis instituta za serbski ludospyt w Budyšinje. Rjad A – řeč a literatura 15/1*: 12-47.
Feinberg, L. 1978. Thematic Vowel Alternation in Common Slavic. *Folia Slavica 2*: 107-121.
Ferrell, J. 1965. Some Observations on the Form of the Nominative and Vocative Singular of the o- and io-stems in Common Slavic Declension. *Scando-Slavica 11*: 93-109.
Ferrell, J. 1967. On the Prehistory of the Locative Singular of the Common Slavic Consonant Stems. *To Honour Roman Jakobson 1*. The Hague: Mouton, 654-661.
Filin, F. P. 1973. K probleme proishoždenija slavjanskih jazykov. *Slavjanskoe jazykoznanie VII*. Moskva: Nauka, 378-389.
Finka, B. 1968. *Slavische Akzentuation*. Bochum: Veröfentlichungen des Seminars für Slavistik.
Gălăbov, I. 1973. Urslavische Auslautprobleme. *Wiener slavistisches Jahrbuch 18*: 5-17.
Garde, P. 1976. *Histoire de l'accentuation slave*. Paris: Institut d'études slaves.
Georgiev, V. 1969. *Osnovni problemi na slavjanskata diahronna morfologia*. Sofija: Bъlgarskata akademija na naukite.
Gladkij, A. V. 1969. K opredeleniju ponjatij padeža i roda suščestvitel'nogo. *Voprosy jazykoznanija 2*: 110-123.
Gołąb, Z. 1964. The Problem of Verbal Moods in Slavic Languages. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics 8*: 1-36.
Gołąb, Z. 1973. The Initial χ- in Common Slavic: A Contribution to Prehistorical Slavic-Iranian Contacts. L. Matejka (ed.). *American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists I: Linguistic and Poetics*. The Hague: Mouton, 129-156.
Gołąb, Z. 1992. *The Origins of the Slavs: A Linguist's View*. Columbus, OH: Slavica Publishers.
Gortan, V.; O. Gorski; P. Pauš. 2005. *Latinska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
Gračanin, H. 2008. Slaveni u ranosrednjovjekovnoj južnoj Panoniji. *Scrinia slavonica 8*: 13-54.
Greenberg, M. L. 2000. *A Historical Phonology of the Slovene Language*. Heidelberg: C. Winter.

Greenberg, M. L. 2003. Common Slavic: Progress or Crisis in Its Reconstruction? Notes on Recent Archaeological Challenges to Historical Linguistics. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics 44-45*: 1-13.
Greenberg, M. L. 2007. Phonetic Evidence for the Development of the »Acute« Tone in Slavic. M. Kapović, R. Matasović (eds.), 75-87
Habijanec, S. 2006. *Razvoj slovačkoga akcentuacijskog sustava kao model akcentuacijskoga razvoja zapadnoslavenskih jezika*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet.
Haburgaev, G. A. 1974. *Staroslavjanskij jazyk*. Moskva: Prosveščenie.
Hale, K. L. 1966. Kinship Reflections in Syntax: Some Australian Languages. *Word* 22: 318-324.
Halle, M. 1951. The Old Church Slavonic Conjugation. *Word 7*: 155-167.
Halle, M. 1997. On stress and accent in Indo-European. *Language 73*: 275-313.
Halle, M. 2001. On Accent, Stress and Quantity in West Slavic. *Lingua 111*: 791-810.
Hamm, J. 1935. *Poljski jezik*. Zagreb: Izdanje Poljsko-jugoslavenskog društva.
Hamm, J. 1974. *Staroslavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
Hamp, E. P. 1975. On the Dual Inflexions in Slovene. *Slavistična revija 23*: 67-70.
Hansen, B. 2004. The Life Cycle of a Definiteness Marker : The Long and Short Form of the Adjective in Old Church Slavonic, Russian, Serbian and Croatian. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku 47/1-2*: 51-73.
Havránek, B. 1928. *Genera Verbi v slovanských jazycích I*. Praha: Nákladem Kr. české spol. nauk.
Havránek, B. 1937. *Genera Verbi v slovanských jazycích II*. Praha: Nákladem Kr. české spol. nauk.
Hercigonja, E. 1961. O nekim značenjima osnovnih preteritalnih vremena u jeziku zografskog kodeksa. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju 4*: 87-124.
Hercigonja, E. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
Hercigonja, E. 1983.a. Tendencije dijakronijskog razvitka fleksije pridjeva i zamjenica u jeziku hrvatskoglagoljskih zborničkih tekstova 15. stoljeća. *Filologija 11*: 9-73.
Hjelmslev, L. 1956. Animé et inanimé, personnel et nonpersonnel. *Travaux de l' Institut de Linguistique 1*: 155-199.
Holzer, G. 1990. Germanische Lehnwörter im Urslavischen: Metodologisches zu ihrer Identifizierung. G. Holzer (Hrsg.). Croatica · Slavica · Indoeuropaea. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 59-67.
Holzer, G. 2005. Zur relativen Datierung prosodischer Prozesse im Gemeinslavischen und frühen Kroatischen. *Wiener slavistisches Jahrbuch 51*: 31-71.

Holzer, G. 2006. Gli Slavi prima del loro arrivo in Occidente. *Lo spazio letterario del medioevo: 3. le culture circostanti. Volume III: Le culture Slave*. Roma: Salerno editrice, 13-49.
Holzer, G. 2009. Urslavische Prosodie. *Wiener slavistisches Jahrbuch 55*: 151-178.
Holzer, G. 2010. Zum Gebrauch der Numeri im Indogermanischen. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen 32/33 (2008-2009)*: 189-206.
Honowska, M. 1963. *Geneza złożonej odmiany przymiotników w świetle faktów języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich.
Horálek, K. 1955. *Úvod do studia slovanských jazyků*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
Hrvatska enciklopedija. 2002. *Hrvatska enciklopedija 4: Fr-Ht*. Zagreb: Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*.
Hujer, O. 1910. *Slovanská deklinace jmenná*. Praha: Náklad České akademie věd.
Huntley, D. 1980. The Evolution of Genitive-Accusative Animate and Personal Nouns in Slavic Dialects. J. Fisiak (ed.). *Historical Morphology*. The Hague: Mouton, 189-212.
Huntley, D. 1984. Semantic Hierarchy and the Old Bulgarian Genitive-Accusative. *Palaeobulgarica VIII/4*: 112-115.
Ickovič, V. A. 1980. Suščestvitel'nye oduševlennye i neoduševlennye v sovremennom russkom jazyke (Norma i tendencija). *Voprosy jazykoznanija 4*: 85-96.
Illič-Svityč, V. M. 1963. *Imennaja akcentuacija v baltijskom i slavjanskom*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
Iordanidi, S. I.; V. B. Krys'ko. 2000. *Istoričeskaja grammatika drevnerusskogo jazyka: Množestvennoe čisla imennogo sklonenija*. Moskva: Azbukovnik.
Iordanskij, A. M. 1960. *Istorija dvojstvennogo čisla v russkom jazyke*. Vladimir: Vladimirskij gosudarstennyj pedagogičeskij institut imeni P. I. Lebedeva-Poljanskogo.
Ivanič, P. 2011. *Západní Slovania v ranom stredoveku*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta.
Ivanova-Mirčeva, D.; I. Haralampiev. 1999. *Istorija na bъlgarskija ezik*. Veliko Tъrnovo: Faber.
Ivić, M. 1960. Obeležavanje imeničkog roda u srpskohrvatskom književnom jeziku. *Naš jezik X*: 192-211.
Ivić, M. 1963. Relationship of Gender and Number in Serbocroatian Substantives. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics 6*: 51-57.
Ivšić, S. 1911. Prilog za slavenski akcenat. *Rad JAZU 187*: 133-208.
Ivšić, S. 1970. *Slavenska poredbena gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
Jakobson, R. 1948. Russian Conjugation. *Word 4*: 155-167.

Jakobson, R. 1926. (1962.). Contributions to the Study of Czech Accent. *Slavia 4*: 805-816. (Pretisnuto u *Selected Writings I: Phonological Studies*. The Hague: Mouton, 614-625.)
Jakobson, R. 1971. *Selected Writings II: Word and Language*. The Hague: Mouton.
Jasanoff, J. H. 2003. *Hittite and the Indo-European Verb*. Oxford: Oxford University Press.
Jurčević, I. 2002. *Jezik hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara*. Osijek: Pedagoški fakultet.
Kapović, M. 2005.a. The Development of Proto-Slavic Quantity (from Proto-Slavic to Modern Slavic Languages). *Wiener slavistisches Jahrbuch 51*: 73-111.
Kapović, M. 2005.b. Slavic Length Again. *Filologija 45*: 29-45.
Kapović, M. 2006. *Rekonstrukcija baltoslavenskih osobnih zamjenica s posebnim osvrtom na naglasak*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru.
Kapović, M.; R. Matasović (eds.). *Tones and Theories: Proceedings of the International Workshop on Balto-Slavic Accentology*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
Karstien, H. 1956. Das slawische Imperfekt und seine Verwandten. *Zeitschrift für slawische Philologie 25*: 67-112.
Katičić, R. 1986. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: JAZU – Globus.
Katičić, R. 1990. Kunstmannovi lingvistički dokazi o seobi Slavena s juga na sjever. *Starohrvatska prosvjeta III/20*: 225-238.
Katičić, R. 1997. Die Spiegelung slawischer heidnischer Mythologie in der kroatischen Ortsnamenlandschaft. *Folia onomastica Croatica 6*: 123-138.
Katičić, R. 1998. *Litterarum Studia: književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
Katičić, R. 1999. *Na kroatističkim raskrižjima*. Zagreb: Hrvatski studiji – Studia Croatica.
Katičić, R. 2008. *Božanski boj: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb – Mošćenička Draga: Ibis grafika – Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga – Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
Katičić, R. 2010. *Zeleni lug: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb – Mošćenička Draga: Ibis grafika – Matica hrvatska – Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga.
Katičić, R. 2011. *Gazdarica na vratima: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb – Mošćenička Draga: Ibis grafika – Matica hrvatska – Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga.
Kiparsky, V. 1934. *Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Klajn, I. 1984.-1985. On Conceptual Neuter. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XXVII-XXVIII*: 347-354.
Klanica, Z. 1986. *Počátky slovanského osídlení našich zemí*. Praha: Academia.
Klenin, E. 1983. *Animacy in Russian: A New Interpretation.* Columbus, OH: Slavica.
Knobloch, J. 1954.-1955. Zur Erklärung des Genitivs Sing. fem. auf *-y* im Slawischen. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst Moritz Arndt-Universität, Greifswald IV*: 255-257.
Koch, Ch. 1990. *Das morphologische System des altkirchenslavischen Verbums, I+II*. München: Wilhelm Fink Verlag.
Kolomijec, V. T. 1978. *Ihtiologičeskaja nomenklatura slavjanskih jazykov kak istočnik dlja issledovanija mežslavjanskih etničeskih vzaimootnošenij.* Kyjiv: Naukova dumka.
Kolomijec, V. T. 1983. *Proishoždenije obščeslavjanskih nazvanij ryb.* Kyjiv: Naukova dumka.
Koneski, B. 1965. *Istorija na makedonskiot jazik*. Skopje: Kočo Racin.
Kortlandt, F. 1975. *Slavic Accentuation: A Study in Relative Chronology*. Lisse: Peter de Rider.
Kortlandt, F. 1978. A History of Slavic Accentuation. *Lingua 44/1*: 67-91.
Kortlandt, F. 1978.a. On the History of the Genitive Plural in Slavic, Baltic, Germanic, and Indo-European. *Lingua 45*: 281-300.
Kortlandt, F. 1979. On the history of the Slavic nasal vowels. *Indogermanische Forschungen 84*: 259-272
Kortlandt, F. 1994. From Proto-Indo-European to Slavic. *Journal of Indo-European Studies 22*: 91-112.
Kortlandt, F. 2003. Bad Theory, Wrong Conclusions: M. Halle on Slavic Accentuation. *Dutch Contributions to the Thirteenth International Congress of Slavists, Ljubljana: Linguistics (SSGL 30).* Amsterdam: Rodopi, 237-240.
Kortlandt, F. 2005. From Serbo-Croatian to Indo-European. *Wiener slavistisches Jahrbuch 51*: 113-130.
Kortlandt, F. 2006. Balto-Slavic Accentual Mobility. *Baltistica 41/3*: 359-369.
Kortlandt, F. 2007. Miscellaneous Remarks on Balto-Slavic Accentuation. M. Kapović, R. Matasović (eds.), 229-235.
Kortlandt, F. 2007.a. Gothic Gen. Pl. *-e. Historische Sprachforschung 120*: 237-240.
Kortlandt, F. 2010. Balto-Slavic Accentuation Revisited. *Wiener slavistisches Jahrbuch 56*: 61-81.
Krasuhin, K. G. 2004. *Vvedenie v indoevropejskoe jazykoznanie.* Moskva: Academia.
Križanić, J. 1984. *Gramatično izkazanje ob ruskom jeziku.* (Priredio i uvodnu raspravu napisao J. Hamm.) Zagreb: JAZU.

Křížková, H. 1962. A. M. Iordanskij, Istorija dvojstvennogo čisla v russkom jazyke. *Slavia 31*: 130-133.
Kucała, M. 1978. *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
Kul'bakin, S. 1917. *Drevnecerkovnoslavjanskij jazyk*. Harkov: M. Zil'berberg'.
Kümmel, M. 2000. *Das Perfekt im Indoiranischen.* Wiesbaden: Reichert.
Kunstmann, H. 1984. Über die Herkunft der Polen vom Balkan. *Die Welt der Slawen 29/2*: 295-329.
Kunstmann, H. 1985. Die Namen der ostslavischen *Derevljane*, *Poločane* und *Volynjane. Die Welt der Slawen 30/2*: 235-259.
Kunstmann, H. 1986. Woher die Russen ihren Namen haben? *Die Welt der Slawen 31/1*: 100-120.
Kunstmann, H. 1989. Der Dukla-Name und sein Weg von Montenegro über die Karpaten nach Nordwestrussland. *Die Welt der Slawen 34/1*: 70-88.
Kurz, J. 1966. K problematice funkční geneze a původního významu slovanských složených adjektiv. *Slavica Pragensia 8*: 43-52.
Kurz, J. 1969. *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
Kurzová, Z. 1971. Dvojí způsob tvoření imperativu v slovanských jazycích. *Slavica Pragensia 13*: 45-51.
Kurzová, Z. 1971.a. Atematické imperativy typu *daždi* v Euchologiu Sinajském. *Slavia 40*: 1-8.
Kuznecov, P. S. 1961. (2006.). *Očerki po morfologii praslav. jazyka*. Moskva: AN SSSR.
Lamprecht, A. 1987. *Praslovanština.* Brno: Universita J. E. Purkyňe.
Langston, K. 2007. Common Slavic Accentual Paradigm (d): A Reevaluation of Evidence from Čakavian. M. Kapović, R. Matasović (eds.), 121-150.
Laskowski, R. 1986. The Development of the Category Gender in the Slavic Languages. D. Kastowski, A. Szwedek (eds.). *Linguistics Across Historical and Geographical Boundaries, vol. 1*. Berlin: Mouton de Gruyter, 459-472.
Lehfeldt, W. 1993. *Einführung in die morphologische Konzeption der slavischen Akzentologie.* München: Verlag Otto Sagner.
Lehr-Spławiński, T. 1917. *Ze studiów nad akcentem słowiańskim.* Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
Lehr-Spławiński, T. 1946. *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian.* Poznan: Wydawnictwo institutu zachodniego.
Lehr-Spławiński, T. 1957. *Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
Lenček, R. 1972. O zaznamovanosti in nevtralizaciji slovnične kategorije spola v slovenskem knjižnem jeziku. *Slavistična revija 20/1*: 55-63.

Lenček, R. 1973. On the Morphophonemic Patterning of the Slavic Imperative. Matejka, L. (ed.). *American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists, vol. 1*. The Hague: Mouton.
Lenček, R. 1982. On Poetic Functions of the Grammatical Category of Dual. *South Slavic and Balkan Linguistics* (Studies in Slavic and General Linguistics 2). Amsterdam: Rodopi, 193-214.
Leskien, A. 1876. *Die Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen*. Leipzig.
Leskien, A. 1919. *Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
Lightner, T. M. 1966. On the Phonology of the Old Church Slavonic Conjugation. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics 10*: 1-28.
Lisac, J. 2003. *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
Lisac, J. 2009. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
Liukkonen, K. 1973. Das Götterdvandva im Slavischen: Versuch einer Erklärung des sog. Genitiv-Akkusativs. *Scando-Slavica 19*: 249-253.
Loma, A. 2003. Evroazijski stepski pojas kao činilac jezičke i kulturne prošlosti Slovena. *Zbornik Matice srpske za slavistiku 63*: 133-148.
Lončarić, M. 1996. *Kajkavsko narječje*. Zagreb: Školska knjiga.
Lötzsch, R. 1965. *Die spezifischen Neuerungen der sorbischen Dualflexion*. Budyšin: Ludowe nakładnistwo Domowina.
Lüdtke, H. 1966. Gibt es urslavische *Auslautgesetze*?. *Annali dell' Istituto Universitario Orientale, Sezione Slava 9*:117-141.
Lühr, R. 1999. Das slavische Imperfekt. Chronologie einer Periphrase mit dem Instrumental. J. Habisreitinger, R. Plath, S. Ziegler (Hrsg.). *Gering und doch von Herzen, 25 indogermanistische Beiträge, B. Forssman zum 65. Geburtstag*. Wiesbaden: Reichert, 167-182.
Lunt, H. G. 1974. *Old Church Slavonic Grammar*. The Hague: Mouton.
Lunt, H. G. 1981. *The Progressive Palatalization of Common Slavic*. Skopje: MANU.
Lunt, H. G. 1985. On Common Slavic. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku 27-28*: 417-422.
Machek, V. 1951. Quelques mots slavo-germaniques. *Slavia 20*: 200-218.
Majorov, A. V. 2006. *Velika Horvatija: Etnogenez i rannaja istorija slavjan Prikarpatskogo regiona*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta.
Mańczak, W. 1981. *Praojczyzna Słowian*. Wrocław: Zaklad narodowy imienia Ossolińskich.

Mańczak, W. 1998. O praojczyźnie Słowian. *Z polskich studiów slawistycznych: Językoznawstwo*. Warszawa: Energeia, 189-193.
Mańczak, W. 2009. The original homeland of the Slavs. *Studia Mythologica Slavica 12*: 135-145.
Mandić, D. 2009. *Postanak praslavenskih naglasnih paradigmi kod imenica i njihova sudbina u suvremenom hrvatskom jeziku*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet.
Mareš, F. V. 1962. The Slavic Verbal Forms of the 3rd Person Plural »bǫdǫ« and »bǫ«. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics 5*: 28-30.
Mareš, F. V. 1963. Vznik a raný vývoj slovanské deklinace. *Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 51-69.
Mareš, F. V. 1967. The Historic Development of the Slavic Noun Declension I (The System of Categories). *Slavia 36*: 485-506.
Mareš, F. V. 1968. The Historic Development of the Slavic Noun Declension II (The Development of Forms). *Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*. Praha, 37-46.
Mareš, F. V. 1973. Das slavische Kasussystem. *Wiener slavistisches Jahrbuch 18*: 56-95.
Mareš, F. V. 1977. Duál slovinského a lužickosrbského slovesa. F. Jakopin (ur.). *Nahtigalov zbornik*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. 201-214.
Mareš, F. V. 1978. Das slavische Konjugationssystem des Präsens in diachroner Sicht. *Wiener slavistisches Jahrbuch 24*: 175-209.
Mareš, F. V. 1986. Vom Urslavischen zum Kirchenslavischen. P. Rehder (Hrsg.). *Einführung in die slavischen Sprachen*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1-19.
Maretić, T. 1892. Život i književni rad F. Miklošiča. *Rad JAZU 112*: 41-152.
Margetić, L. 2005. Etnogeneza Slavena. *Rad HAZU 492*: 89-143.
Martynov, V. V. 1963. *Slavjano-germanskoe leksičeskoe vzaimodejstvie drevnejšej pory: K probleme prarodiny slavjan*. Minsk: Izdatel'stvo Akademii nauk BSSR.
Matasović, R. 1997. *Kratka poredbenopovijesna gramatika latinskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
Matasović, R. 2004. *Gender in Indo-European*. Heidelberg: Winter Universitätsverlag.
Matasović, R. 2008. *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
Meillet, A.; A. Vaillant. 1934. *Le slave commun*. Paris: H. Champion.
Micklesen, L. R. 1973. The Common Slavic Verbal System. Matejka, L. (ed.). American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists, vol. 1. The Hague: Mouton, 241-273.

Mihaljević, M. 1991. Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za opću lingvistiku.
Mihaljević, M. 2002. *Slavenska poredbena gramatika: I. uvod i fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
Mihaljević, M. 2004. Veznik »da« u hrvatskoglagoljskim tekstovima. *Slavia Meridionalis 4*: 9-34.
Mihaljević, M. 2011. Der Dual im Kroatisch-Kirchenslavischen. *Wiener slavistisches Jahrbuch 57*: 131-138.
Milewski, T. 1932. Rozwój fonetyczny wygłosu prasłowiańskiego. *Slavia 11*: 1-32.
Miranda, R. V. 1975. Indo-European Gender: A Study in Semantic and Syntactic Change. *Journal of Indoeuropean Studies 3*: 199-215.
Moldovan, A. M.; Skorvid, S. S.; Kibrik, A. A.; Rogova, N. V.; Jakuškina, E. I.; Žuravlev, A. F.; Tolstaja, S. M. (red.). 2005. *Jazyki mira : Slavjanskie jazyki.* Moskva: Academia.
Moszyński, K. 1957. *Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego*. Wrocław: Zaklad narodowy imienia Ossolińskich.
Naylor, K. E. 1972. On Some Developments of the Dual in Slavic. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics 15*: 1-8.
Nichols, J. 1993. The Linguistic Geography of the Slavic Expansion. R. A. Maguire, A. Timberlake (eds.). *American Contributions to the Eleventh International Congress of Slavists*. Columbus, OH: Slavica Publishers, 377-391.
Niderle, L. 1954. *Slovenske starine.* Novi Sad: Matica srpska.
Nikolaev, S. L. 1989. Balto-slavjanskaja akcentuacionnaja sistema i ee indoevropejskie istoki. R. V. Bulatova, V. A. Dybo (red.). *Istoričeskaja akcentologija i sravnitel'no-istoričeskij metod.* Moskva: Nauka, 46-109.
Nikolaev S. L.; S. A. Starostin 1982. Paradigmatičeskie klassy indoevropejskogo glagola. *Balto-slavjanskie issledovanija.* Moskva: Nauka, 261-343. (Pretisnuto u Starostin 2007: 52-146.)
Olander, T. 2007. The Balto-Slavic Mobile Accent Paradigms. M. Kapović, R. Matasović (eds.), 1-14.
Orr, R. 2000. *Common Slavic Nominal Morphology: A New Synthesis*. Bloomington, IN: Slavica.
Otkupščikov, Ju. V. 1963. O staroslavjanskom sigmatičeskom aoriste. I. A. Hrenov (red.). *Učenye zapiski instituta slavjanovedenija. Tom 27.* Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 154-172.
Panzer, B. 1967. Der morphologische Umbau der Präsensflexion. *Zeitschrift für slavische Philologie 33*: 290-304.
Pintarić, N. 1993. Semantičke i gramatičke teorije kategorije roda imenica. *Filologija 20-21*: 351-361.

Pleterski, A. 1990. *Etnogeneza Slovanov: obris trenutnega stanja arheoloških raziskav.* Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo.
Pleterski, A. 1995. Model etnogeneze Slovanov na osnovi nekaterih novejših raziskav. *Zgodovinski časopis 49/4*: 537-556.
Popowska-Taborska, H. 2005. *Zgodnja zgodovina Slovanov v luči njihovega jezika.* Ljubljana: Založba ZRC.
Priestly, T. M. S. 1983. On »drift« in Indo-European Gender Systems. *Journal of Indoeuropean Studies 11*: 339-363.
Rasmussen, J. E. 1988. Zur Herkunft des slavischen Imperfekts. *Arbejdspapirer udsendt af Institut for Lingvistik, Københavns Universitet 7*: 196-201.
Reinhart, J. 1992. Die Geschichte des slawischen sigmatischen Aorists. R. Beekes, A. Lubotsky, J. Weitenberg (Hrsg.). *Rekonstruktion und relative Chronologie.* Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Univ. Innsbruck.
Reinhart, J. 2011. Ranko Matasović, Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika, Zagreb (Matica hrvatska) 2008, 362 S. *Wiener slavistisches Jahrbuch 57*: 269-274.
Remnëva, M. L. 2004. *Staroslavjanskij jazyk.* Moskva: Akademičeskij proekt.
Rječnik 2000. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije, I. svezak: A – VRÊDЬ.* Zagreb: Staroslavenski institut.
Rospond, S. 1966. Struktura pierwotnych etnonimów słowiańskich. *Rocznik slawistyczny 26/1*: 21-32.
Rospond, S. 1982. Etnogeneza Słowian w świetle terminologii topograficznej. *Onomastica Jugoslavica 9*: 107-120.
Rusek, J. 1985. ĸʌмнʌʌ 'WIELBŁĄD, ΚΑΜΗΛΟΣ'. J. Reinhart (Hrsg.). *Litterae Slavicae medii aevi: Francisco Venceslao Mareš sexagenario oblatae*. München: Verlag Otto Sagner, 315-320.
Růžička, R. 1962. Zur Rolle der asymmetrischen Korrelation in der historischen Syntax. *Otázky slovanské syntaxe*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 186-189.
Sadnik, L. 1960. Das slavische Imperfekt (Ein Beitrag zur Erforschung des urslavischen Verbalsystems). *Die Welt der Slaven 5*: 19-30.
Safarewicz, J. 1964. Przedhistoryczne związki językowe italsko-słowiańskie. *Rocznik slawistyczny 23/1*: 19-25.
Schelesniker, H. 1964. *Beiträge zur historischen Kasusentwicklung des Slavischen*. Köln: Böhlau.
Schenker, A. M. 1955. Gender Categories in Polish. *Language 31*: 402-408.
Schenker, A. M. 1985. Were there Slavs in Central Europe before the Great Migrations? *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics 31/32*: 359-373.
Schenker, A. M. 1996. *An Introduction to Slavic Philology*. New Haven: Yale University Press.

Schmalstieg, W. R. 1971. Die Entwicklung der ā-Deklination im Slavischen. *Zeitschrift für slavische Philologie 36*: 130-146.
Sedov, V. V. 1979. *Proishoždenie i rannjaja istorija slavjan*. Moskva: Nauka.
Seliščev, A. M. 1952. *Staroslavjanskij jazyk*. Moskva: Gosudarstvennoe učebno pedagogičeskoe izdatel'stvo Ministerstva prosveščenija RSFSR.
Semino, O. i dr. 2000. The Genetic Legacy of Paleolithic Homo sapiens in Extant Europeans: A *Y* Chromosome Perspective. *Science 290*: 1155-1159.
Shields, K. 1982. *Indo-European Noun Inflection: A Developmental History*. University Park: The Pennsylvania State University Press.
Shields, K. 1992. The Emergence of the Non-Singular Category in Indo-European. *Lingua Posnaniensis 34*: 186-191.
Shrager, M. 2007. The Accentuation of Masculine Nouns in Northwest Russian Dialects. M. Kapović, R. Matasović (eds.), 151-169.
Siewierska, A. 2004. *Person*. Cambridge: Cambridge University Press.
Simeon, R. 1969. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb: Matica hrvatska.
Sławski, F. 1998. Praojczyzna Słowian. *Z polskich studiów slawistycznych: Językoznawstwo*. Warszawa: Energeia, 277-281.
Sobolevskij, A. I. 1907. *Lekcii po istorii russkogo jazyka*. Moskva: Universitetskaja tipografija (pretisak 2005. Moskva: URSS).
Stang, Ch. 1957. *Slavonic Accentuation*. Oslo: Universitetsforlaget.
Stanišić, V. 2006. *Uvod u indoevropsku filologiju*. Beograd: Čigoja štampa.
Stankiewicz, E. 1986. *The Slavic Languages, Unity in Diversity*. Berlin: Mouton de Gruyter.
Stankiewicz, E. 1993. *The Accentual Patterns of the Slavic Languages*. Stanford: Stanford University Press.
Starostin, S. A. 2007. *Trudy po jazykoznaniju*. Moskva: Jazyki slavjanskih kul'tur.
Stieber, Z. 1979. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
Streitberg, W. 1892. Der Genetiv Pluralis und die baltisch-slavischen Auslautgesetze. *Indogermanische Forschungen 1*: 259-299.
Sukač, R. 2011. The First Accentual Law in Balto-Slavic. *Linguistica Brunensia 59/1-2*: 83-109.
Szemerényi, O. 1957. The Problem of Balto-Slav Unity. *Kratylos 2*: 97-123.
Szemerényi, O. 1970. *Studies in the Indo-European System of Numerals*. Heidelberg: Carl Winter.
Szemerényi, O. 1989. *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
Šulek, B. 1877. Pogled iz biljarstva u praviek Slavenah a napose Hrvatah. *Rad JAZU 39*: 1-64.

Tafra, B. 2001. Razgraničavanje roda i spola. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje 27*: 251-266.
Težak, S.; S. Babić. 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika: Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*. Zagreb: Školska knjiga.
Tichy, E. 2006. *A Survey of Proto-Indo-European*. Bremen: Hempen Verlag.
Tolstoj, N. I. 1957. Značenie kratkih i polnyh form prilagatel'nyh v staroslavjanskom jazyke. *Voprosy slavjanskogo jazykoznanija 2*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 43-122.
Topolińska, Z. 1986. Grammatical Functions of Noun Phrases in Balkan Slavic Languages and the So-called Category of Case. R. D. Brecht, J. S. Levine (eds.), 280-295.
Toporov, V. N. 1961. K voprosu ob evolucii slavjanskogo i baltijskogo glagola. *Voprosy slavjanskogo jazykoznanija 5*: 35-70.
Totomanova, A-M. 2009. *Iz istorijata na bъlgarskija ezik*. Sofija: PAM Păblišing Kămpani OOD.
Townsend, C. E.; L. A. Janda. 1996. *Common and Comparative Slavic: Phonology and Inflection*. Columbus, Ohio: Slavica Publishers.
Trost, K. 1972. *Perfekt und Konditional im Altkirchenslavischen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
Trubačev, O. N. (red.). 1979. Etimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov (Praslavjanskij leksičeskij fond): Vypusk 6 (*e – *golva). Moskva: Nauka.
Trubačev, O. N. 1982. Jazykoznanie i etnogenez slavjan I. *Voprosy jazykoznanija 4*: 10-26.
Trubačev, O. N. 1982. Jazykoznanie i etnogenez slavjan II. *Voprosy jazykoznanija 5*: 3-17.
Trubačev, O. N. 1983. Illyrica. *Slavjanskoe i balkanskoe jazykoznanie: Problemy jazykovyh kontaktov*. Moskva: Nauka, 49-53.
Trubačev, O. N. 1984. Jazykoznanie i etnogenez slavjan III. *Voprosy jazykoznanija 2*: 15-30.
Trubačev, O. N. 1984. Jazykoznanie i etnogenez slavjan IV. *Voprosy jazykoznanija 3*: 18-29.
Trubačev, O. N. 1985. Jazykoznanie i etnogenez slavjan V. *Voprosy jazykoznanija 4*: 3-17.
Trubačev, O. N. 1985. Jazykoznanie i etnogenez slavjan VI. *Voprosy jazykoznanija 5*: 3-14.
Trubačev, O. N. 1987. Die Sprachwissenschaft und die Ethnogenese der Slawen. *Zeitschrift für Slawistik 32/6*: 911-919.
Trubačev, O. N. 1992. Jazykoznanie i etnogenez slavjan VII. *Etimologija 1988-1990: Sbornik naučnih trudov*. Moskva: Nauka, 3-12.

Trubačev, O. N. 2002. *Etnogenez i kul'tura drevnejših slavjan: Lingvističeskie issledovanija (izdanie vtoroe, dopolnennoe)*. Moskva: Nauka.
Udolph, J. 1979. *Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen: Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven*. Heidelberg: Carl Winter.
Udolph, J. 1983. Gewässernamen der Ukraine und ihre Bedeutung für die Urheimat der Slaven. R. Olesch (Hrsg.). *Slavistische Studien zum IX. Internationalen Slavistenkongreß in Kiev*. Köln – Wien: Böhlau Verlag, 579-595.
Udolph, J. 1985. Kritisches und Antikritisches zur Bedeutung slavischer Gewässernamen für die Ethnogenese der Slaven. *Zeitschrift für slavische Philologie 45*: 33-57.
Vaillant, A. 1930. L'impératif-optatif du slave. *Slavia 9*: 241-256.
Vaillant, A. 1931. Les adjectifs slaves en *-ŭkŭ*. *BSL 31*: 43-46.
Vaillant, A. 1935 Le génitif pluriel en **-on*. *Revue des Études Slaves 15*: 5-11.
Vaillant, A. 1948. *Manuel du vieux slave*. Paris: Institut d'études Slaves.
Vaillant, A. 1954. La désinence *-tŭ* de 2e–3e personne du singulier de l'aoriste. *Južnoslovenski filolog 20*: 29-37.
Vaillant, A. 1957. L'unité linguistique balto-slave. *Filologija 1*: 23-35.
Vaillant, A. 1958. *Grammaire comparée des langues slaves, II. Morphologie, 1. Flexion nominale, 2. Flexion pronominale*. Paris: Klincksieck.
Vaillant, A. 1964. *Manuel du vieux slave. Seconde edition revue et augmentee*. Paris: Institut d'études Slaves.
Vaillant, A. 1966. *Grammaire comparée des langues slaves, III. Le Verbe*. Paris: Klincksieck.
Van Wijk, N. 1916. Zur slavischen und baltischen Präsensflexion. *Archiv für slavische Philologie 36*: 111-116.
Van Wijk, N. 1926. Die slavischen Partizipia auf *-to-* und die Aoristformen auf *-tъ*. *Indogermanische Forschungen 43*: 281-289.
Vasmer, M. 1926. Die Urheimat der Slaven. W. Volz (Hrsg.). *Der ostdeutsche Volksboden. Aufsätze zu den Fragen des Ostens*. Breslau: F. Hirt, 118-143.
Vasmer, M. 1941. *Die alten Bevölkerungsverhältnisse Rußlands im Lichte der Sprachforschung*. Berlin: Preußische Akademie der Wissenschaften.
Večerka, R. 1961. *Syntax aktivních participií v staroslověnštině*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
Večerka, R. 2000. Sumativní a distributivní užití numeru v staroslověnštině. *Studia etymologica brunensia 1*. Praha: Euroslavica, 91-95.
Verdiani, C. 1958. Botanica e linguistica per l'etnogenesi dei Protoslavi. *Atti e Memorie dell' Accademia Toscana di Scienze e Lettere »La Colombaria« 23*: 21-95.
Vermeer, W. 1991. The Mysterious North Russian Nominative Singular Ending *-e* and the Problem of the Reflex of Proto-Indo-European **-os* in Slavic. *Die Welt der Slaven 36*: 271-295.

Vermeer, W. 2001. Appendix: Critical Observations on the *Modus Operandi* of the Moscow Accentological School. W. Lehfeldt. *Einführung in die morphologische Konzeption der slavischen Akzentologie*. (2. revidirano izdanje). München: Verlag Otto Sagner.
Vince Marinac, J. 1990. Kategorija živosti u hrvatskom jeziku. *Suvremena lingvistika 29-30*: 143-152.
Vondrák, W. 1928. *Vergleichende slavische Grammatik II: Formenlehre und Syntax*. Göttingen: Vandernhoech und Ruprecht.
Walczak, B. 1985. Witold Mańczak, *Praojczyzna Słowian*. *Lingua Posnaniensis 27*: 158-166.
Walczak, B. 1995. The ex silentio Principle in Ethnogenetic Studies. *Lingua Posnaniensis 37*: 109-118.
Warchoł, S. 2004. Etnogeneza Słowian w świetle słowiańskiej tradycyjnej zoonimii ludowej (problematyka wybrana). *Folia onomastica Croatica 12-13*: 559-572.
Watkins, C. 1969. *Indogermanische Grammatik, Bd. III: Formenlehre, Erster Teil: Geschichte der Indogermanischen Verbalflexion*. Heidelberg: Carl Winter.
Whitney, W. D. 1896. *Sanskrit Grammar*. Boston: Ginn and Co. (republished 2003 by Dover Publications).
Woźniak, M. i dr. 2010. Similarities and Distinctions in *Y* Chromosome Gene Pool of Western Slavs. *American Journal of Physical Anthropology 142*: 540-548.
Wytrzens, G. 1956. Dostál, Antonín. Vývoj duálu v slovanských jazycích, zvláště v polštině. *Wiener slavistisches Jahrbuch 5*: 183-185.
Zaliznjak, A. A. 1962. Problemy slavjano-iranskih jazykovyh otnošenij drevnejšego perioda. *Voprosy slavjanskogo jazykoznanija 6*: 28-45.
Zaliznjak, A. A. 1964. K voprosu o grammatičeskih kategorijah roda i oduševlennosti v sovremennom russkom jazyke. *Voprosy jazykoznanija 4*: 25-40.
Zinkevičius, Z. 1998. *The History of Lithuanian Language*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
Žolobov, O. F. 1997. Über Ergebnisse und Perspektiven der historischen Beschreibung des slavischen Duals. I. *Zeitschrift für Slawistik 42*: 3-48.
Žolobov, O. F. 1998. *Symbolik und historische Dynamik des slavischen Duals*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
Žolobov, O. F.; V. B. Krys'ko. 2001. *Istoričeskaja grammatika drevnerusskogo jazyka: Dvojstvennoe čislo*. Moskva: Azbukovnik.
Žuravlev, V. K. 1974. Mysli o diahronničeskoj morfologii slavjanskih i baltijskih jazykov. *Baltistika 10*: 31-44.

KAZALO IMENA

A

Abaev 248, 249, 266
Abernathy 266
Adrados 161
Agripa 257
Aitzetmüller 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 69, 70, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 88, 91, 92, 94, 95, 99, 101, 102, 104, 107, 108, 111, 112, 113, 131, 132, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 164, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 179, 181, 182, 183, 185, 188, 189, 266
Aksenov 266
Aronoff 9, 266
Arumaa 48, 49, 50, 54, 60, 62, 63, 65, 67, 69, 70, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 85, 86, 91, 94, 101, 102, 106, 108, 110, 112, 113, 130, 132, 133, 134, 135, 143, 145, 147, 149, 150, 153, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 166, 168, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 180, 181, 182, 183, 254, 266
Azarh 19, 266

B

Babić 71, 120, 266, 281
Babić, Z. 138, 266
Baker 35, 266
Bammesberger 176, 177, 178, 266
Barford 262, 263, 266
Barić 71, 266
Baudiš 162, 163, 266
Beekes 16, 41, 42, 58, 62, 68, 81, 83, 88, 91, 94, 101, 102, 104, 105, 108, 117, 145, 146, 168, 171, 172, 175, 176, 183, 184, 208, 212, 267, 279
Belaj 267
Belić 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 180, 267
Benveniste 73, 114, 267
Beranová 237, 238, 267
Berneker 58, 102, 149
Bernštejn 245, 246, 248, 250, 252, 255, 267, 269
Bethin 217, 218, 219, 221, 223, 224, 267
Bichlmeier 56, 59, 267
Birnbaum 104, 106, 108, 267
Blake 267
Bopp 161
Borkovský 237
Bosch 267
Bošković 95, 170, 267
Bräuer 267
Brecht 267, 268, 281
Brozović Rončević 243, 244, 267
Brückner 246, 267
Brugmann 22, 42, 65, 66, 77, 149, 161, 180, 268
Budak 268
Bulatova 201, 268, 278

C

Carlton 227, 228, 268
Cezar 234
Clackson 114, 124, 125, 126, 127, 128, 268
Comrie 36, 117, 118, 120, 121, 128, 268
Corbett 11, 12, 13, 14, 15, 16, 22, 23, 25, 268
Cowgill 127, 129
Curta 263, 264, 266, 268
Czekanowski 257

Ć

Ćiril 29, 252

D

Damjanović 39, 135, 137, 187, 268
Danilenko 239
Darden 131, 166, 168, 268
Decaux 30
Derganc 28, 31, 33, 268
Derksen 211, 216, 269
Diels 30, 66, 67, 170, 269
Dion 242
Dobrovský 97, 136, 269
Doleschal 269
Doležal 136
Dolobko 209
Dostál 28, 97, 269, 283
Dunkel 147, 269
Duridanov 48, 269
Dybo 194, 195, 197, 198, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 218, 220, 221, 223, 225, 229, 268, 269, 278

E

Ekblom 251, 269
Elson 24, 26, 269
Endzelīns 163, 248
Erhart 77, 119, 121, 122, 123, 126, 130, 131, 132, 133, 134, 252, 253, 270

F

Fasske 23, 270
Feinberg 270
Ferrell 270
Filin 244, 247, 270
Finka 194, 270
Fortunatov 57, 58, 59, 62, 66, 82, 83, 85, 87, 88, 90, 92, 101, 115, 147, 149, 153, 162, 167, 179, 210
Friedrich 175

G

Gălăbov 48, 270
Garde 211, 223, 270
Georgiev 58, 270
Gladkij 270
Godłowski 257
Gołąb 166, 242, 248, 249, 250, 251, 257, 261, 264, 270
Gorski 36, 270
Gortan 36, 270
Gračanin 240, 270
Greenberg 194, 195, 196, 215, 226, 227, 228, 264, 270, 271
Greenberg, Joseph 23
Grimm 234, 250

H

Habijanec 223, 224, 271
Haburgaev 155, 271
Hale 72, 271
Halle 138, 210, 212, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 271, 274
Hamm 55, 96, 102, 104, 137, 138, 147, 153, 154, 155, 171, 180, 271, 274
Hamp 271
Hansen 96, 271
Haralampiev 151, 272
Havránek 176, 186, 271
Heller 85
Henri 235
Hercigonja 100, 121, 271
Hermanarik/Ermanarik 234
Hermann 161
Herodot 234, 235
Hirt 58, 62, 85, 161, 203, 211, 244, 282
Hjelmslev 17, 271
Holst 216
Holzer 22, 194, 196, 202, 203, 207, 209, 214, 225, 248, 250, 251, 262, 263, 271, 272

Honowska 97, 272
Horálek 97, 171, 272
Hujer 48, 51, 54, 64, 65, 66, 272
Humboldt 26
Huntley 21, 272

I

Ickovič 272
Idsardi 219
Il'inskij 65
Illič-Svityč 197, 201, 209, 211, 272
Iordanidi 272
Iordanskij 26, 30, 272, 275
Ivanič 237, 238, 259, 272
Ivanov 246, 248
Ivanova-Mirčeva 151, 272
Ivić 272
Ivšić 49, 50, 53, 61, 62, 63, 65, 66, 77, 85, 92, 102, 149, 169, 194, 221, 225, 226, 272

J

Jagić 58, 131, 137, 161
Jakobson 73, 138, 139, 151, 222, 223, 270, 272, 273
Jakuškina 278
Janda 281
Jasanoff 129, 273
Jażdżewski 257
Jedlička 186
Jordan 234, 241, 257
Jurčević 155, 273

K

Kapović 74, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 194, 222, 226, 228, 229, 230, 269, 271, 273, 274, 275, 278, 280
Karstien 163, 273
Kastowski 275
Katičić 185, 234, 238, 240, 246, 247, 261, 262, 273
Katz 77
Kibrik 278
Kiparsky 78, 250, 273
Klajn 274
Klanica 274
Klenin 274
Knobloch 66, 274
Koch 274
Kolomijec 245, 274
Koneski 224, 274
Kortlandt 52, 66, 161, 194, 196, 202, 211, 214, 215, 223, 228, 274
Kostrzewski 257
Kovačević 189
Krasuhin 58, 59, 62, 75, 81, 84, 85, 168, 274
Kretschmer 161, 172
Križanić 97, 274
Křížková 275
Krys'ko 27, 28, 272, 283
Kucała 275
Kuharenko 238, 239, 240
Kul'bakin 143, 145, 275
Kümmel 129, 275
Kunstmann 261, 262, 273, 275
Kuryłowicz 163, 164, 250
Kurz 96, 97, 99, 100, 137, 155, 169, 170, 189, 275
Kurzová 167, 169, 170, 171, 275
Kuznecov 52, 59, 63, 64, 65, 131, 143, 145, 146, 147, 148, 150, 152, 153, 155, 156, 161, 162, 163, 166, 275

L

Lamprecht 145, 149, 150, 183, 189, 275
Langston 202, 275
Laskowski 275
Lehfeldt 197, 203, 207, 210, 211, 225, 275, 283
Lehr-Spławiński 161, 195, 242, 257, 261, 275

Lenček 24, 171, 275, 276
Leskien 56, 57, 58, 60, 66, 82, 83, 85, 88, 92, 115, 137, 143, 167, 179, 180, 209, 276
Levine 267, 268, 281
Liberman 217, 219
Liewehr 161
Lightner 138, 276
Lipp 129
Lisac 184, 276
Liukkonen 276
Loma 248, 249, 250, 251, 276
Lončarić 185, 276
Lötzsch 276
Lüdtke 58, 276
Lühr 161, 276
Lunt 138, 139, 157, 168, 262, 263, 276

M

Machek 251, 276
Majorov 237, 238, 239, 240, 242, 276
Mańczak 241, 243, 257, 258, 259, 283
Mandić 199, 211, 215, 218, 221, 225, 277
Mareš 39, 170, 260, 277, 279
Maretić 85, 213, 277
Margetić 234, 277
Margulies 161
Marti 56, 59, 267
Martinet 85
Martynov 251, 252, 277
Matasović 12, 16, 49, 54, 67, 68, 75, 77, 80, 84, 85, 86, 131, 132, 133, 143, 144, 145, 147, 166, 168, 172, 175, 176, 182, 212, 216, 252, 253, 269, 271, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280
Meillet 26, 51, 52, 59, 65, 76, 143, 145, 147, 153, 168, 181, 213, 248, 277
Metod 252
Micklesen 165, 169, 172, 173, 181, 183, 278
Mihaljević 30, 31, 48, 63, 67, 87, 99, 107, 108, 138, 140, 148, 150, 151, 152, 154, 160, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 173, 179, 196, 206, 212, 228, 229, 234, 244, 246, 247, 250, 251, 255, 278
Mikkola 58, 169
Miklošič 50, 85, 97, 161, 180, 187, 277
Milewski 48, 60, 62, 69, 148, 278
Miranda 278
Moldovan 171, 278
Moszyński 244, 246, 248, 257, 261, 278

N

Nalepa 257
Naylor 24, 278
Nichols 264, 278
Niederle 255, 256, 278
Nikolaev 194, 195, 197, 201, 205, 207, 211, 212, 215, 229, 268, 269, 278
Nikonov 244, 259

O

Olander 213, 214, 215, 278
Orr 16, 58, 59, 60, 64, 278
Osthoff 52
Ostrowski 260
Otkupščikov 159, 278
Otrębski 150, 161
Ozbalt 23

P

Panzer 147, 278
Pauš 36, 270
Pedersen 149, 176, 214, 215, 250
Pintarić 279
Pleterski 236, 237, 238, 239, 279
Plinije 234, 257
Polivanov 169
Pomponije 257
Popowska-Taborska 242, 243, 244, 245, 246, 248, 250, 252, 258, 259, 279
Priestly 279

Pritsak 262
Prokopije 234
Ptolemej 234, 235, 242, 257

R

Ramovš 30, 228
Rasmussen 213, 216, 279
Reinhart 153, 155, 157, 250, 279
Remnëva 145, 147, 148, 168, 170, 186, 187, 189, 279
Rix 129
Rogova 278
Rospond 242, 257, 279
Rostafiński 244, 255
Rozwadowski 248, 257
Rudnicki 257
Rusek 251, 279
Růžička 98, 279

S

Sadnik 164, 279
Safarewicz 253, 279
Saussure 207, 209, 210, 213
Schaeken 104, 106, 108, 267
Schelesniker 67, 85, 86, 279
Schenker 147, 234, 235, 257, 258, 260, 279, 280
Schirmer 129
Schleicher 137, 161, 248
Schmalstieg 48, 60, 280
Schmidt 49, 161
Schulze 50
Sedov 237, 238, 239, 240, 280
Seliščev 99, 170, 280
Semino 280
Shields 22, 23, 280
Shintani 216
Shrager 202, 280
Siewierska 71, 72, 73, 280
Sihler 77
Simeon 9, 11, 35, 114, 117, 123, 125, 280
Skorvid 278
Sławski 257, 280
Sobolevskij 31, 86, 169, 280
Stang 153, 161, 170, 194, 195, 196, 210, 211, 213, 280
Stanišić 85, 91, 97, 101, 102, 280
Stankiewicz 202, 280
Starostin 205, 212, 215, 269, 278, 280
Stieber 14, 19, 20, 24, 38, 59, 61, 78, 84, 91, 96, 100, 102, 105, 106, 107, 111, 121, 148, 149, 151, 159, 167, 176, 184, 186, 190, 280
Strabon 242
Streitberg 51, 280
Sukač 211, 280
Sulimirski 257
Symonovič 240
Szemerényi 16, 42, 48, 54, 58, 59, 62, 64, 68, 77, 81, 83, 84, 85, 88, 91, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 110, 111, 112, 113, 115, 117, 125, 126, 128, 131, 146, 148, 168, 170, 172, 175, 176, 182, 183, 184, 280
Szwedek 275

Š

Šulek 244, 281

T

Tacit 234, 242
Tafra 281
Terenožkin 239
Težak 71, 281
Tichy 124, 281
Tihanova 240
Tolstaja 278
Tolstoj 96, 98, 99, 246, 281
Topolińska 38, 281
Toporov 147, 156, 246, 248, 254, 281

Totomanova 281
Townsend 281
Trávniček 186
Tretjakov 239
Trost 164, 179, 180, 185, 187, 188, 281
Trubačev 104, 235, 240, 244, 248, 249, 252, 253, 254, 256, 259, 260, 261, 267, 281, 282

U

Udolph 243, 244, 259, 260, 261, 282
Uljanov 162, 164

V

Vaillant 29, 30, 49, 50, 52, 62, 65, 78, 94, 95, 110, 121, 131, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 153, 166, 168, 170, 175, 180, 181, 184, 187, 277, 282
Vasil'ev 209
Vasmer 166, 246, 255, 257, 270, 282
Večerka 29, 99, 282
Verdiani 244, 282
Vermeer 56, 58, 59, 202, 204, 283
Vince Marinac 283
Vondrák 42, 136, 150, 161, 283

W

Walczak 247, 258, 259, 283
Warchoł 245, 283
Watkins 129, 131, 143, 145, 147, 149, 168, 170, 283
Weingart 161, 170
Whitney 123, 283
Wiedemann 161
Wijk 65, 66, 145, 153, 181, 282
Winter 74, 196, 215, 216, 269
Woźniak 283
Wytrzens 29, 283

Z

Zaimov 243
Zaliznjak 13, 31, 248, 283
Zamjatina 194, 195, 197, 201, 207, 211, 229, 269
Zehnder 129
Zinkevičius 59, 283
Zosim 242
Zubatý 67

Ž

Žolobov 26, 27, 28, 29, 283
Žuravlev, A. F 278
Žuravlev, V. K. 283

KAZALO RIJEČI

Slavenski jezici

Bjeloruski

čakajuc' 150
čatyry 107
dam 144
dasi 146
dzevjanosta 110
em 144
hodz'ac' 150
jasi 146
ljažac' 150
rabic'meš 189
rabic'mu 189
rabic'muc' 189
robjac' 150
samy 102
samy najlepšy 102
sorak 110
try 106
vjažuc' 150

Bugarski

bъda pisal 190
bъde sъgrešil 190
četat 151
četirima 107
četirma 107
čul 181
čuvam 144
dadat 151
dva 33
gledam 144
govorat 151
idat 151
jadat 151
kazvam 144
kaža 144
na 38
naj-goljam 102
orela 33
pet 33
pleta 144
pъtuvam 144
roga 33
sedem 33
šte piša 189
šte sъm pisal 190
toj, tja, to 74
tri 106
trima 106
vdigna 144
vikat 151
vižda 144

Češki

bera 173
berou 151
beru 145
budu psáti 189
by 188
bych 188
bychom 188
byl 186
bys 188
byste 188
čtyři 107
děkuji 145
děkuju 145
dělají 151
dělám 145
devadesát 110
dnes 91
dobrí 19
Dolas 70
Doljanach 70
dvadcet 110
havran 230
hledám 145
holub 229
hrad 194
hráh 194
jez, jezte 171
jidech 159
kalina 229
koně 59
koukol 229
kryji 145
kryjí 151
kryjou 151
kryju 145
kupuji 145
kupují 151
kupujou 151
kupuju 145
labut' 230
letos 91
maží 151
máži 151
mážou 151
mažu 145
měsíc 230
minou 151
mohutný 173
myslím 145
nesech 159
nesou 151
nesu 145
nosí 151
oblak 229
pekou 151
peku 145
pět 109
pěti 109
plašiti 222
pohřebechu 159
Polas 70
Poljanach 70
přečitechu 159
předivo 229
prosí 151
prosím 145
pustili 186
řečech 159
ruka 229
sázejí 151
seděchu 159
slovutný 173
tisíc 111
tis'úc 111
tobě 78
tři 106
třidcet 110
trouba 229
trpí 151
trpím 145
vápno 229
velkí 19
věz, vězme 171
viz, vizte 171
volám 145
žádám 145

Donjolužičkosrpski

dońasech 159
dońasechmy 159
dońasechu 159
dońasešće 159
gorim 145
n'asomy 149
njasom 145
njasu 145
piju 145
pišu 145
pytam 145
spěwam 145

spim 145
stojim 145
styri 107
styŕo 107
tawsynt 111
ts'i 106
ts'o 106
wezmom 145
wezmu 145
źěłam 145
źinsa 91

Gornjolužičkosrpski

bjeru 144
chwalu 144
dwaj 105
dwě 105
dźěłam 144
dźensa 91
lětsa 91
mnoho 38
njesu 144
pjeć 109
pjećdźesać 110
pjećich 109
pjećim 109
pjećimi 109
pjećo 109
pjećoch 109
pjećom 109
pjećomi 109
płóšić 222
połsta 110
rad 96
rady 96
skotu 38
směm 144
štyri 107
štyrjo 107
tausynt 111
tři 106
třo 106
tysac 111
wołam 144
wupasech 159
wupasechmy 159
wupasechu 159
wupasešće 159

Hrvatski

akta 14
alkohol 39
alkohola 39
baraba 15
bili 181
bilijarda 108
bilijun 108
bȍb 226
bolje 101
bosti 120
braća 39
brat 39
cičati 120
ciknuti 120
čega 92
četiri 24, 27, 33, 107, 108
čiji 71
čitao je 181
čitao sam 181
čitao si 181
daj 171
dajte 171
dan 41
danas 91
dati 120
davati 120
derati 120
devedeset 110
devetnaest 109
djevojče 15
djevojčuljak 15
dobaciti 120
dobacivati 120
dôm ~ dȍma 226
dȕžnīk 226
dva 24, 25, 26, 27, 33, 108
dvadeset 110
dvadeset i dvjema 108
dvanaest 109
gȁvrān 230
gazda 15
glâvu 194
gȍlūb 229
grâd 194
grȁh 194
gulikoža 10
hiljada 108
hoću 144
hodati 128
htjeti 144
išarati 120
Ivo 58
ja 72, 75
jantar 246
je 185
jeđ 171
jedan 108
jedanaest 109
jedi 171
jedite 171
jutro 42
kàlina 229
kazniti 120
kažnjavati 120
kim 92
kljujdrvo 10
knjiga 12
koji 71
konj 252
kost 11
krâj 226
krâlj 194
krālj 194
krȁva ~ krâv 195
kresati 120
kresnuti 120
kruh 39
kruha 39
kucati 120
kucnuti 120
kúkolj 229
lȁbūd 230
lakom 176
lanac 11
laža 47
ljetos 91
manje 101
me 185
mêd ~ mȅda 226
međurječje 47
mene 72
meni 72
mêso 194
mi 76
milijarda 108
milijun 108
mjȅsēc 230
mjesto 13
mladenac 41
mnom 72
moći 144
mogu 144
moj 71
momče 15
more 247
nabosti 120
nanogva 45
národ 226
narukva 45
naš 71

navaliti 120
navaljivati 120
navečerje 47
nećak 12
neki 71
nešto 71
netko 71
noćas 91
noga 25
noge 27
nogu 25
nôs ~ nȍsa 226
oba 26
ȍblāk 229
oderati 120
oko 14, 27
onaj 25
otok 247
ovaj 25
pecikoza 10
pečenje 184
pet 24
petsto šezdeset i četirima 109
pisat ću 189
piti 184
pitom 176
pjevati 128
Podravlje 47
poguban 94
pokoji 71
posjeći 120
Pounje 47
poznavati 184
poživio 181
pranje 184
prȃv 226
prȅdīvo 229
predvečerje 47
priča 47
probosti 120
prsten 41
prvijenac 41
raduj se 171
radujte se 171
rđa 47
rođenje 184
ruka 25
rúka 229
ruke 27
ruku 25
sanjati 184
sav 71
savjest 12
se 185
selo 11
si 79
sinoć 91
sîn ~ sȋnovi 226
sjeći 120
sjenokoša 47
sluga 15
smijati se 85
stići 128
stol 13
stolac 12
sto pedeset i jednomu 108
stotina 108
strâža 194
strãža 194
struja 247
studen 41
sumnja 47
suša 47
svačiji 71
svaki 71
svoj 71
šarati 120
šest 24
što 71, 92
taj 84

tata 15
te 185
telad 39
tele 39
tisuća 108
tisuću 111
tko 71, 92
tri 24, 27, 33, 106, 108
trideset 110
trilijun 108
trinaest 109
trúba 229
tvoj 71
uho 27
umij se 171
umijte se 171
utorak 112
uvjeriti 128
vápno 229
vaš 71
vèčera 226
večeras 91
veće 101
vidi 171
vidite 171
viđ 171
vol 11, 13
vrâtiš 194
vrãtiš 194
vrći 133
zdrav 44
znaj 171
znajte 171
žena 11, 13, 15, 25
žuriti 123
žuriti se 123

Hrvatski crkvenoslavenski

bisi 153
bistь 153
bivě 187
me 77
na 30
ni 30
s nama 30
s nami 30

Makedonski

četirima 107
četirma 107
dena 33
dojdam 144
dva 33
gledam 144
k'e dojdam 189
k'e ste patuvale 190
molam 144
najdobar 102
pet 33
sakam 144
sedum 33
set 150
toj, ta, toa 74
tri 106
trima 106
vola 33

Poljski

będę widział 190
będę widzieć 190
Boglo 58
bursztyn 246
byłem 188
byłeś 188
byliście 188
byliśmy 188
bym 188

byś 188
byście 188
byśmy 188
chlapać 120
chlapnąć 120
chwalą 151
cztery 107
czterzej 107
czytają 151
czytałem 181
czytam 144
dać 120
daliśmy 181
dałiśmy 181
daliśmy / dałiśmy 181
dawać 120
dodać 120
doznać 120
doznawać 120
dva 14
dwa 14
dwaj 14, 105
dwanaście 109
dwie 14
dziewiętnaście 109
dziś 91
dzisia 91
dźwignij 171
gawron 230
gołąb 229
gołębia 229
gotów 96
idą 151
idziech 159
jedenaście 109
jedz 171
jedzte 171
kąkol 229
klnij 171
kupuję 144
łabędz 230
latoś 91
majątek 173
miesiąc 230
nachlapać 120
nazwać 120
nazywać 120
niesiemy 149
pełen 96
pięcioma 109
pięciu 109
pięć 109
pisałaś 181
piszą 151
piszę 144
powiedziałbym 181
proszę 144
ręka 229
rozumiem 144
rzeka 173
słycham 144
śmiem 144
tobie 78
trąba 229
trije 106
trze 106
trzej 106
trzy 106
trzynaście 109
tysiąc 111
ukradziechą 159
wiedz 171
wiedzte 171
winien 96
wynidziechą 159
zbirałabyś 181
zdrów 96
znać 120
żołądź 229
żołędźi 229

zwać 120

Ruski

bera 173
Bóže 38
bratênik 32
četyre 107
čital 181
čitat' 120
dam 144
dasi, esi 146
dat' 120, 144
davat' 120
devjanosto 110
dvenadcat 109
dvesti 111
dvuhsot 111
dvuhstah 111
dvumjastami 111
dvumstam 111
est' 144, 146
gólovu 194
górod 194, 196
gorόh 194, 196
hodil 181
hranit' 120
jantar 246
kiló 38
koról' 194
kričat' 120
kriknut' 120
lučše vsego 102
materьnici 32
mjáso 194
na 39
na beregú 39
(nado)em 144
naučit' 120
nazvat' 120
nazyvat' 120
noč' 109
o bérege 39
odin 105
odinadcat 109
odna 105
odno 105
o škafé 39
otečnika 32
otьčenika 32
pjat' 109
pjati 109
pjat'ju 109
pročitat' 120
rezat' 120
reznut' 120
rtut' 173
Sadko 58
sáharu 38
samaja vysokaja 102
samoe prostoe 102
samyj 102
samyj legkij 102
sestrênica 32
sohranit' 120
Son' 38
Sonja 38
sorok 110
sta 110
sto 110
storóža 194
Tan' 38
Tanja 38
tot 84
tri 106
trinadcat 109
tysjača 111
tъ 147
učit' 120
v 39
vorótiš' 194

v škafú 39
vyše vseh 102
znaja 173

Slovački

devätnást' 109
dvadsat'jeden 109
dvanást' 109
jedenást' 109
kalina 229
kúkol' 229
kupujem 145
nesiem 145
päť 109
piati 109
piatich 109
piatim 109
piatimi 109
pozvi 171
pozvite 171
prosím 145
robím 145
rozumím 145
ruka 229
sa 150
sú 150
štyri 107
štyria 107
tisíc 111
tisknem 145
traja 106
tri 106
trinást' 109
trúba 229
vápno 229
volám 145
znám 145

Slovenski

bîtka 227
bîtka 227
bratȁ 227
bráta 227, 228
čȃs 227
devetdeset 110
devetnajst 109
dva 28
dvaintrideset 110
dvajset 110
dvanajst 109
enaindvajset 110
enajst 109
gnẹ́zda 228
hočem 144
in 110
jẹ́len ~ jelẹ́na 228
kȍnj 227
kráva ~ krâv 194
me 72
mi 72
midva 28, 32
minem 133
mineš 133
miniti 133
minuti 133
morem 144
okọ̑ 227
pet 109, 110, 111
petih 109
petim 109
petimi 109
pobrâl 227
potọ́ka 228
pọ́tok ~ potọ́ka 228
prâvda 227
Samo 58
sedeminsedemdeset 110
sto 110
stotih 110
stotim 110
stotimi 110
štiri 107
štirje 107
tisoč 109, 111
travȁ 227
tráva 227, 228
tri 106
trideset 110
trije 106
trinajst 109
ve 72
večẹ̑r 227
vi 72
vidva 28, 32
zíma 228

Srpski

bratija 47
Dimitrije 58
knjigočija 46
Miloš 58
sudija 46
svatija 47

Staroslavenski

azъ 72, 74
bačiti 249
balii 46
basъ 159
bě 153
běahъ neslъ/nesla/neslo 186
běda 46
běhъ neslъ/nesla/neslo 186
bereši 134, 138
berete 150
beretъ 163
berǫ 163
besědujaše 166
bezbožьne 96
bezumьne 96
bi 153, 187
biješi 138
bimь 186, 187
biraahъ 163
biraaše 163
birajetъ 163
birajǫ 163
bistrъ 95
biti 136
blago 45
blagy 96
blato 45
bǫ 187
bǫdeši 133, 152
bǫděte 170
bǫdi 170
bǫdǫ 152, 170
bodohъ 135
bǫdǫ neslъ 189
bǫdǫ pьsati 189
bǫdǫtь 152
bogyni 48
bogynji 102
bojati sę 131
boljьša 101
bosaago 100
bosago 100
bosaja 99
bosajego 99, 100
bosějemь 99
bosěji 100
bosějь 102
bosoje 99
bosǫjǫ 99
bosti : basъ 135
bosti – body 173
bosujemu 99, 100
bosuju 100
bosumu 100
bosuumu 100

bosyhъ 100
bosyi 99
bosyihъ 100
bosyimi 100
bosyimъ 100
bosyimь 100
bosyję 99, 100
bosyma 100
bosymi 100
bosymъ 100
bosymь 100
bosъjь 99
božii 241
brady 44
brěgъ 250
broditi 134
buje 96
buky 44
by 153
byhově 187
byhъ 153
bystъ 153, 154
byšę 131
byti 85, 131, 133, 136, 138, 141, 144, 146, 150, 152, 154, 170, 177, 178, 185, 186, 187, 188, 189, 242
byvъ 177, 178
bьdrъ 95
bьrati 136
bьjenъ 181
bьjenъ/bijenъ 182
bьra 163
bьraahъ 163
bьraaše 163
bьrahъ 135, 165
bьrati 134, 138, 160, 165, 173
bery 173
cělěti 183
cěly 44
cěmь 92
crьky 44
čara 249
česo 85, 92
četverъ 107, 113
četvorъ 113
četvrъtъ 112
četyre 106, 109
četyre, četyri 107
četyre desęte 108
četyre desęte i dъvě 110
četyri 106
četyri sъta 111
četyrьmi desęty 110
-čętъ 181
črьtogъ 249
čudo 42
čьjь 93
čьto 92, 93
da 153
dadętъ 132
dahъ 153
damь 132
dastъ 135, 153, 154
dati 132, 135, 136, 138, 150, 154
davъ 177
daždi 169
daždь 169
dáždь 169
dědętъ 132
dějahъ 162
dělaaše 163
dělati 171
dělav 178
dělavše 178
dělavši 178
desęte 108
desęterъ 113
desętorъ 113
desętu 108
desęty 108
desętyjь 113
desętь 108
děti 132
devętyjь 113
devętь 108
dobro 45
dobry 96
dobrъ 95
dǫgъ 252
domъ 44
dorogy 44
dostegny 45
dǫti 151
drǫgarь 252
drugyjь 112
drъzъ 95
drъzъkъ 95
duhъ 145
dunǫti 136
dusi 145
duša 65
dvěma na desęte 109
dvigneši 133, 138, 151, 154
dvignǫ 151
dvignǫti 133, 136
dvignǫtъ 182
dvignǫtь 151
dvigohъ 135, 159
dvigъ 135, 156, 159
dviže 156
dviženъ 182
dъmeši 151
dъmǫ 151
dъmǫtь 151
dъšti 41
dъva 105, 148
dъva desęti i četyre 110
dъvadesętьnyjь 113
dъva na desęte 108, 109
dъvě 105, 148
dъvěju desętu 110
dъvěma 105
dъvě sъtě 111
dъvoju 105
dъvojь 113
gladьkъ 95
gnězdo 45
gǫserъ 253
gospodь 253
gostь 40, 43, 53
gostьmъ 40
gǫsь 250, 253
govędo 43
gověti 253
gradъ 250
grebenь 41
gunja 249
gvozdii 46
gъnati 134
hajati 249
halǫga 249
hlěbъ 251
hlěvъ 250
hodiši 138
hoditi 136, 160, 169
hoha 249
horǫgy 44
hošteši 134
hotěti 134, 188, 189, 190, 249
hovati 249
hoždaahъ 160
hromъ 249
hula 249
hvala 249
hvalihъ 135
hvaliti 136
hvaljenъ 182
hvatiti/hytiti 249
hvě(ja)ti 249
hvoja/hvojь 249

hvostъ 249
hyrъ 249
hytrъ 95
hyzъ 250
hъmelʹъ 249
i 88, 89, 110
icělěhomy 149
idъ 135, 154, 159
igo 45, 55
igrahъ 135
igraješi 133, 134
igrati 133, 134
i, ja, je 73, 74, 91
ilъ 44
imamь 132
imę 41, 48
imeši 151
iměti 136, 138, 188, 189
imǫ 151
imǫtь 151
inʹъ 104, 105
iskati 134, 151
isplьnь 44, 94
išteši 134, 151
ištǫ 151
ištǫtь 151
iti 179
i(že) 89, 92
ja 88
jačmy 41
jadъ 135
jahъ 161
jamь 132
jasti 132, 136, 138, 150
jaždь 169
ja(že) 89, 90
je 88
jǫ 90
jedina 105
jedino 105
jedinogo na desęte 109
jedinyjь 113
jedinъ 104, 105, 109
jedinъ na desęte 108, 109
jedьnʹъ 104
jedьnъ, jedьna, jedьno 105
jegda 85
jego 89
jeję 89
jeji 89
jejǫ 89
jeju 90
jemu 89
jemь 89
jesi neslъ/nesla/neslo 185
jesmʹъ 85
jesmь 85, 132, 188
jesmь bylъ neslъ/nesla/neslo 186
jesmь neslъ/nesla/neslo 185
jestʹъ neslъ/nesla/neslo 185
jeterъ 103
jęti 151, 154
jętry 44
jętъ 154
językъ 45
je(že) 89
ję(že) 90
jihъ 90
jima 90
jimi 90
jimʹъ 90
jimь 89
ji(že) 90
jǫ 89
kalʹъ 257
kamy 41, 42, 47
klęti 151
klętъ 153, 181
klneši 151
klnǫtь 151
klьnǫ 151
kogda 85
kogo 85, 92
kolikъ 91
kolo 42
kolyba 249
kolʹъ 91
koljemъ (kъlati) 175
kopaješi 134
kopati 134
korablь 250
korabьčii 46
kostь 53
košьnъ 249
koteryjь 113
koterъ 103
kotoryjь 113
kotorъ 91, 103
Kotorъ 91
kotʹъ 249
kotьcь 249
kotьlъ 246, 251
kozьlę 41
krabii 46
kradъ 135
kratьkъ 95
krava 252
kremy 41
krěpъ 95
krěpъkъ 95
kričati 134, 139, 142
krǫglъ 179
kryješi 133
kryti 133, 182
krъmčii 46
krъvenъ 182
kupovavъ 177
kury, gen. kurъve 250
kyj 93
kyj ljubo 93
kyjь 92, 93
kъ 89, 92
kъblъ 246
kъde 91
kъnęzь 250, 251
kъ njemu 89
kъto 92, 93
kъto ljubo 93
ladii 46
ledʹъ 44
lěkъ 251
lešti 133, 154, 155
letěti 134, 136, 137, 138, 139
letiši 134, 137, 138
ležati 134
ležiši 134
lęžeši 133, 154
lihva 251
loky 44, 70, 253
lovljaahъ 160
lovьčii 46
lukʹъ 249, 251
lъgʹkʹъ 44
lьvъ 245, 251
ljubo 93
ljuby 44
ljudь 242
ljutъ 252
mati 41, 42, 47, 48, 70
me 76
mę 74
medʹъ 44
mědь 249
mene 74
męso 45
města 105
meštaahǫ 166
metati 165
mineši 138, 154
minǫti 136

misa 251
mlьni 48
mnogomilostive 95
mogohъ 135
mogǫtьnъ 173
mogъ 135, 156
mojь 93
mošti 156
motyka 45
mozěte 168
možaahъ 160
može 156
mrěti 136
my 72, 80, 81
mysliti 134
myti 136, 182
mytiti 134
mъlnii 46
mъně 74
mъnojǫ 74
mъvenъ 181, 182
mьně 74
na 30, 79
načęti 188, 189
načęti ~ načьnъ 176
na četyrьhъ sъtěhъ 111
načętъ 153
na desęte 113
nadъmenъ 181
naglъ 179
naju 79
nama 79
nami 80, 82
namъ 80, 82
narodotъ 58
nastegny 45
nasъ 80, 81, 82
našь 83
ne 76
nebese 43
nebesi 43
nebesьmь 43
nebo 42, 43
ne buděmъ 170
něčьto 93
ne dokonьčalъ 186
negasimъ 176
někotoryj 93
někyj 93
někъto 93
neplody 44, 45
ne priměmъ 170
nesemy 149
nesemъ 149
neseši 134, 138
nesla 179
neslo 179
neslъ 179
nesti 134, 136, 138, 173
nesy 173
něstъ prišьlъ 186
ničьtože 93
nikъtože 93
ništihъ 100
ništiihъ 100
ništiimъ 100
ništiimь 100
ništima 100
ništimi 100
ništimъ 100
ništimь 100
nosę 174
nosęšta 174
nosęštu 174
nosi 167, 168
nosihъ 135, 158
nosimъ 175
nosiši 134
nositi 134, 142, 144, 158, 159, 175
nosivъ 178
nošaahъ 160, 165
nošenъ 182
nošь 178
nošьša 178
novějь 102
noži 62
nožь 55
ny 30, 82
nyrati/nyrěti 242
oba 106
oba, obě 105
obětovanьje 183
(ob)rěsti 154
obrěsti 133
(ob)ręšteši 154
obręteši 133
obrětohъ 135
obrětъ 135
obъ 153
obь 106
ocьtъ 251
oči 43
olovo 249
onъ 74, 83, 153
onъ, ona, ono 74
osmyjь 108, 113
osmь 108
ostrъ 95
osьlę 41, 48
osьlъ 245, 251
otročę 41
ǫtrь 94
otъ 153
otъdati 154
otъdaždi 169
otъpaděmъ 170
otъvrěči ~ otъvrьgъ 176
otъvrьglъ 179
ovъ 83
ovьčę 41, 47, 48
ǫzъkъ 44
padajetъ 165
pade 165
paděše 166
padetъ 165
padъ 135, 154, 177
padъšago 177
padъši 177
paguba 46
pany 246
pečaaše 164
pečenь 41
pečeši 133
pečetъ 164
pekǫ 168
pešti 133, 136
pęterъ 113
pęti 151
pęti desętь 110
petorъ 113
pętyjь 112
pętь 107
pętь desętь ti šestь 110
pętь sъtъ 111
pi 153
pihъ 152
pišeši 134, 137, 138
pitěješi 134, 138
pitěti 134, 136, 138
piti 135, 154
pitomъ 176
pitь 135, 152, 153, 154
plakahъ 165
plakati 165
plamy 41
plela 179
plelo 179
plelъ 179
plěvy 43
plosky 246

ploveši 133, 140
plovǫ 133
pluti 133, 140
podaždi 169
pojьmo 253
poléti 133
polъ 44
polja 105
pometaješi 134
pometati 134
pǫtь 43
pověždi 169
požrьtъ 181
prašaješi 137
prašati 136, 139, 141
pravь 44
prědaždi 169
preljuby 45
přestarěješi 134
přestarěti 134, 141
přěvelikъ 102
priję 153
prijęhъ 152
prijemljaše 166
prijętъ 152, 153, 154
prikosnovenъ 182
privlěčі ~ privlьkъ 176
privlьklъ 179
prodati 154
prositi 136
prostrьtъ 181
prostrьlъ 179
provreši 134
provrěti 134
prьvyjь 112, 113
prьvьjь 112
pьci 168
pьneši 151
pьnǫ 151
pьnǫtь 151
pьsahъ 165
pьsati 134, 136, 137
raba 148
rabi 62
rabomъ 40
rabyni 45
rabynji 65, 102
rabъ 40, 55
raspętьje 183
različь 44, 94
različьnъ 94
rěhъ 135, 157, 159
rekǫ 168
rekohъ 135, 159
rekъ 177
rekъšago 177
rekъši 177
rešti 135
rězati 134
rěžeši 134
roditi 136, 169
rodivъ 178
rodosь 58
rožděnъ 182
rožděnьje 183
rožděь 178
rožděьša 178
rysь 249
rьcěta 168
rьcěte 168
rьci 168
sapogъ 249
sę 79, 130
sebe 74, 79
sebě 79
sędeši 133, 154
sěděti 154
sedmyjь 108, 112, 113
sedmь 108
sědъ 135

sěmę 41
sěno 45
sěsti 133, 154, 155
si 91
skotъ 249
slaběješi 134, 137
slaběti 134, 136, 137, 139
sladъkъ 44, 95
slěpe 95
slonъ 245
slove 50
slovese 43
slovesi 43
slovesьmь 43
slovo 42, 43, 47
sluga 252
slъnьce 43
smoky 44
sněgъ 40
sobojǫ 79
sokačii 46
sǫprotivь 94
sǫšta 174
sǫštu 174
sǫtъ 188
sǫtь 150
spudii 46
srьdьce 43
strojiti 253
strьmoglavь 94
sugubь 44, 94
sugubьnъ 94
suhъ 133
svekry 44
svętyni 45
světьlъ 179
svobodь 44, 94
svobodьnъ 94
svojь 93
sy 174
synъ 40, 44, 53
synъmъ 40
syть 43
sъ 89
sъdravъ 44
sъhneši 133
sъhnǫti 133, 136
sъn jimь 89
sъ njimь 89
sъto 110, 111
sъtьnyjь 113
sь 74, 83, 91
sьrebro 249
šestijǫ sъtъ 111
šestyjь 112
šestь 107
šestьjǫ desętь 110
šestь sъtъ 111
šlěmъ 250
šьdъ 179
šьlъ 179
šьvenъ 181
ta 84, 86, 87, 148
talogъ 249
tatь 43
tě 86, 148
tę 77
tebe 77
tebě 77
tečaahъ 160
tečaaše 164
těhъ 64, 87
tekǫ 168
telę 48
těma 86
těmi 87
těmъ 87
těmь 84, 92
těsto 252
tešti 160

ti 87, 110
tlo 45
to 49, 84, 92
tǫ 84
tobojǫ 77
togda 85
togo 84
toję 66, 84
toji 84
tojǫ 84, 86
toju 86
tomu 84, 85
tomь 84, 85
tretьjь 112
tretьjь na desęte 113
tri 106
trideśętnyjь 113
tri sъta 111
trojь 113
trьje 106
trьje desęte 108, 110
trьmъ sъtomъ 111
tvojь 93
tvrьdь 43
ty 69, 77, 87
tysęšta 111
tysǫšta 111
tysǫštьnyjь 113
tъ 74, 84, 85, 89, 92, 153
tъ, ta, to 74, 84, 88, 105
tьci 168
tьnъkъ 44
udobь 44, 94
udobьnъ 94
uměti 171
umrě 153
umrěhъ 152
umrěti 135
umrětъ 135, 153
umrъtьje 183
umrьlъ 179
usъhnǫtъ 182
uši 43
utěha 46
uty 44
va 30, 80
vaju 80
vama 80
vami 83
vamъ 83
vasъ 83
vašь 83
vě 72, 79, 80, 147
vede 158
vědě 131, 149
veděahъ 164
vedeši 133, 138
veděte 168
věděti 132, 136, 138, 141, 150, 169, 183
vědętь 150
vedi 167
vedohъ 159
vědomъ (věděti) 175
vedomъ (vesti) 175
vedǫšta 174
vedǫštu 174
vedy 174
vela 179
velikъ 94
velikь 94
velo 179
velъ 179
velь 94
velьbǫdъ 245, 251
velьglasьnь 94
velьjь 94
velьlěpota 94
velьlěpъ 94
velьmǫdrьstvovati 94
velьmoža 94
velьrěčevati 94
velьrěčivъ 94
věmy 149
věmь 132
věno 45
věrovati 136, 140, 142, 159
věruješi 138, 140
věrьne 96
vedeši 134
vedǫtъ 139
vesti 133, 134, 135, 136, 139, 141, 160, 164
věsъ 135
vezeši 134
vezǫtъ 139
věsъ 159
vęzati 139, 141, 144
věždь 169
vežeši 138
vęžeši 139
viděahъ 136, 166
viděhъ 135, 136
vidělъ 136
viděnъ 136
viděti 134, 136, 142, 144, 159, 169, 171, 175
vidětъ 136
viděvъ 136, 177
vidimъ 175
vidiši 134
vitęzь 251
vitъ 181
viždi 169
viždь 169
vladyka 45
vlьci 62
vodiši 134
voditi 134
volъ 44
voziši 134
voziti 134
voždaše 166
voždь 241
vrěmę 41, 47, 48
vrěšti 133, 156
vrgneši 133
vrъgǫ 156
vrъgъ 156
vrъhъ 44
vrьgъ 135
vy 30, 80, 81, 83
vysprь 94
vъ 89
vъčęti 188, 189
vъdaždi 169
vъn jemь 89
vъ njemь 89
vъsplanǫti 133
vъstanьje 183
vъtoryj 103
vъtoryjь 112
vъtoryjь na desęte 113
vъtorъ 112
vъzlegъ 155
vъzljubljenъ 182
vьjenъ/vijenъ 182
vьsěhъ 102
vьskrьsǫ 155
zaby 153
zabyti 153
zapověždi 169
zělo 102
zělo velikъ 102
znaahъ 162
znaję 174
znajemъ 175, 176
znaješi 138
znaji 167
znajite 167
znajǫšta 174

znajǫštu 174
znati 171, 175, 183
zobaješi 134
zobati 134
zověahъ 166
zvati 165
zъlь 43
zьlъva 44
že 88, 89, 93
želězo 249
žely 44
žena 65
ženě 148
ženeši 134
ženy 66
ženъ 63
žęti 136
žiti 133
živeši 133
živǫ 133
žrěbę 41
žrьny 44
žьdati 134
žьdeši 134

Ukrajinski

b'aba 33
b'abi 33
bab'i 33
čotiri 107
čytaty ~ čytat' 185
čytatymeš 189
čytatymut' 189
dam 144
dasy 146
devjanosto 110
dvi 33
hod'at' 150
hodyty ~ hodyt' 185
im 144
jisy 146
ljubljat' 150
nesut' 150
(opo)vim 144
p"jat'mja 109
p"jat'oh 109
p"jat'om 109
p"jat'oma 109
pysatymemo 189
pyšut' 150
robytymu 189
ruk'a 33
r'uki 33
ruk'i 33
sorok 110
spivajut' 150
Suzlo 58
tobi 78
tri 106

Ostali indoeuropski jezici

Armenski

cneal 180
cnel 180
gereal 180
gorce-ac 163
keam 172
kendani 172
mekh 81
mer 81
sireal 180
vech 107

Avestički

ahmaibyā 82
barəmna- 175
kuda 91
mąm 76
satəm 110
vaēm 81

Engleski

(h)e 88
she 15
ship 15

Francuski

je 72
liaison 15
maison 15
me 72
moi 72
raison 15
saison 15

Galski

suexos 107

Gotski

ahtau 108
ains 104
akeit 251
anþar 112
asilus 251
atta 41
bai, bi 106
baira 116
baírais 166
bairan 184
bairands 172
baíriþ 150
duginnan 189
fidwōr 106
fimf 107
himma 91
hlaifs 251
ik 72
katilus 251
leihva 251
mes 251
niun 108
qinōns 66
saihs 107
sa, sō, þat-a 84
skatts 249
taihun 108
taihunda 113
ulbandus 251
unsara 81
vulfōs 62
weis 72, 81
wit 72
þreis, þrija 106
þusundi 111

Grčki

ἀλλαχοῦ 86
ἄμφω 105
ἀρχέκακος 161
ἄσβεστος 176
βοῦς 43
γέ 75
γιγνώσκο 133
γνοστός 176
γράφον 172
γράφω 172
δαῦκος 250
δέκα 108
δέκατος 113
δεύτερος 112
δίδωμι 132
δώδεκα 109
ἕβδομος 108, 112
ἐγώ 72, 74
ἐιμί 172
ἐλέφαντος 251
ἐλέφας 251
ἔνδεκα 109

ἐννέ(ϝ)α 108
ἕξ 107
ἐξελαύνοια 170
ἑπόμενος 175
ἑπτά 108
ἐσόμενος 131
ἔχω 189
ἐών 172
(ϝ)εἰδ(ϝ)ός 176
(ϝ)εἰδ(ϝ)ώς 176
ϝέξ 107
(ϝ)ἰδυ(σ)ῖα 176
ἡμεῖς 72
θανατὴφορος 162
θέλω 189
Καλισία 257
καλύβη 250
καράβιον 250
κόρη κούρα 250
κόφινος 249
λάταξ 249
λέκτο 155
Λογγίωνες 242
Λοῦγοι 242
Λούιοι 242
Λύγιοι 242
λύκε 60
λύκοι 62
λύκῳ 60
λύκων 63
μέθυ 44
μέλλω 189
μέλλων 131
οἰνὴ 104
ὀκτώ 108
Οὐιαδούα 257
Οὐιάδυς 257
Οὐιστύλα 257
πανταχοῦ 86
πέμτε 107
πέντε 107
πεντός 131
πόληι 54
πότερος 91
πρᾶτος 112
πρῶτος 112
σιτευτός 176
τις 92
τρεες 106
τρεῖς 106
τρία 106
τριςί 106
τρίτος 112
τῶν 87
φάλαγξ 249, 250
φέρε 168
φέρεις 146
φέρετε 150
φέροια 170
φέροιμι 170
φέροις 166
φέρω 116
φέρω 172
φέρων 172
χὴλιοι 111
χίλιοι 111
ὤν 172

Hetitski

asants 172
atta 41
kaš 91
kwis 92
tēkan 41
wes 81

Irski

bir 146
daingen 252
drong 252
oin 104
táis 252

Keltski

car(a)vos 252
kankos 252
konkos 252
slougo 252

Latinski

acetum 251
age 168
agēns 172
alumnus 175
amā 161
ambō 105
Andautoniae 36
anser 253
asinus 251
atta 41
bōs 43
cadō 125
centum 110
decem 108
domi 36
domus 36
duodecim 109
ego 72
egō 74
favēre 253
fer 168
ferō 116
fīo 187
(g)nōscō 133
habere 189
hospes 253
humi 36
humus 36
lacus 253
legām 143
legē 161
legite 150
leo 251
lupe 60
lupī 62
lupís 64
magis 101
maior 101
maius 101
mesa 251
mihi 76
navis 246
nobis 82
nos 72, 81
nostrum 81
novem 108
octāvus 113
octō 108
oinos 104
Panonia 36
pater 48
pōmum 253
primus 112
quattuor 106, 107
quid 92
quīnque 107
quis 92
quod 92
ruri 36
rus 36
secundus 112
semel 104
semper 104
septem 108
septimus 112
sex 107
simplex 104
struere 253
tertius 112
trēs, tria 106

tribus 106
trium 106
undecim 109
unus 104
vehō 125

Latvijski

abi 105
cis 91
mēs 81
si 130
tevis 78

Litavski

abù 105
añtras 112
àš 72
biau 187
budrùs 95
dešimt 108
dešiñtas 113
diẽve 60
duktẽ 48
dukterès 48
gintãras 246
glodùs 95
kartùs 95
kàs 92
mán 72
manè 72
manęs 72
manimì 72
manyjè 72
penkì 107
pìrmas 112
sako 161
saldùs 95
septiñtas 112
si 130
šešì 107
šiñtas 110
šìs 91
tavè 78
tavęs 78
tèvęs 78
tū́kstantis 111
ušės 107
vedąs 172
vedè 161
vilkaĩ 62
vilkaĩs 64
viĨko 59
vilkù 61

Njemački

beide 106
Bernstein 246
e(r) 88
heute 91
hiutu 91
ich 72
lewo 251
meiner 72
mich 72
mir 72

Oskički

nesomois 64
pis 92
puf 91
tiium 77

Staroindijski

adāt 154
agnā́ 54
agnáu 54
ahám 72
áhanī 32
ásadat 155
aštá 108
āvā́m 72
ayám 88
bhára 168
bharata 150
bhárēs 166
bháreyam 170
bhūyā́m 187
catúras 106
catvā́ras 106
dádāmi 132
dadāti 154
dáśa 108
deva 60
devā́m̥ 63
dvā́daśa 109
gácchāmi 133
gámeyam 170
gaus 43
ha 75
kataras 91
mádhu 44
máhyam 76
mām 76
mitrā 28, 31, 32
mitrā́ 31
náva 108
páñca 107
pitā́ 48
pū́rvas 112
sáca-māna- 175
sa-hásra-m 111
saptá 108
saptamás 112
sa, sā, tad 84
śatám 110
tásmai 85
tásmin 85
tásyām 66
táva 78
tayā 86
tēšām 87
tráyas, trī 106
tr̥tī́ya 112
t(u)vám 77
vayam 81
vayám 72
vŕ̥kā 61
vŕ̥kais 64
vŕ̥kās 62

Staroislandski

þushundraþ 111

Staroperzijski

biyā 187

Staropruski

abbai 105
ains 104
mes 81
noumans 82
schis 91
sidans 172
stesmu 85
uschts 107

Toharski A

was 81

Toharski B

wes 81

Velški

chwech 107
llid 252
toes 252

Neindoeuropski jezici

Madureški
sengkoq 72
tang 72

Papiamentski
buki 23
buki-nan 23
nan 23

Rapanujski
ruku 22
ruku ruku 22

Saltjujski
al 73
al i 73
i 73
yai 73
yai i 73

Sadržaj

PREDGOVOR 5

I. MORFOLOGIJA 7

1. UVOD 9

2. IMENICE 11
2.1. Kategorije 11
2.1.1. Rod i živost 11
2.1.2. Broj 21
2.1.3. Padež 35
2.1.4. Sklonidbeni tip 39
2.2. Sklonidba 47
2.2.1. Suglasničke osnove 47
2.2.2. I-osnove i u-osnove 53
2.2.3. O-osnove i jo-osnove 55
2.2.4. Ā-osnove, jā-osnove i ī-osnove 65
2.2.5. Ū-osnove 70

3. ZAMJENICE 71
3.1. Uvod 71
3.2. Lične zamjenice 71
3.3. Pokazne zamjenice 83
3.3.1. Anaforička i odnosna (relativna) zamjenica 88
3.3.2. Zamjenica **k'i* (starocrkvenoslavensko сь) 91
3.4. Upitne i neodređene zamjenice 91

4. PRIDJEVI 94
4.1. Uvod 94
4.2. Sklonidba 95
4.3. Komparacija 101

5. BROJEVI 104
5.1. Glavni brojevi 104
5.2. Redni i zbirni brojevi 111

6. GLAGOLI 114
6.1. Uvod – kategorije 114
6.1.1. Broj 114
6.1.2. Lice 114

6.1.3. Rod ... 117
6.1.4. Vrijeme ... 117
6.1.5. Vid (aspekt) ... 119
6.1.6. Lik (dijateza, stanje) ... 122
6.1.7. Način (modus) ... 123
6.2. Indoeuropski i praslavenski glagol ... 124
6.2.1. Indoeuropski sustav ... 124
6.2.2. Praslavenski sustav ... 130
6.3. Glagolske osnove i klasifikacija glagola ... 135
6.3.1. Infinitivna osnova ... 136
6.3.2. Prezentska osnova ... 137
6.3.3. Temeljna osnova ... 138
6.4. Pregled oblika ... 141
6.4.1. Prezent ... 141
6.4.2. Aorist ... 152
6.4.2.1. Korijenski asigmatski aorist ... 152
6.4.2.2. Tematski asigmatski aorist ... 154
6.4.2.3. Prvi sigmatski aorist ... 156
6.4.2.4. Drugi sigmatski aorist (oh-aorist) ... 159
6.4.3. Imperfekt ... 160
6.4.4. Imperativ ... 166
6.4.5. Participi ... 171
6.4.5.1. Aktivni particip prezenta ... 172
6.4.5.2. Pasivni particip prezenta ... 174
6.4.5.3. Prvi aktivni particip preterita ... 176
6.4.5.4. Drugi aktivni particip preterita ... 178
6.4.5.5. Pasivni particip preterita ... 181
6.4.6. Infinitiv i supin ... 183
6.4.7. Složeni glagolski oblici ... 185

II. PRASLAVENSKA PROZODIJA ... 191

1. UVOD ... 193

2. INTONACIJA ... 194

3. PARADIGMATSKI I KATEGORIJALNI NAGLASNI SUSTAVI ... 197

4. PRASLAVENSKE NAGLASNE PARADIGME ... 199

5. NAGLAŠAVANJE IZVEDENICA ... 205

6. BALTOSLAVENSKI NAGLASNI SUSTAV ... 207

7. OD INDOEUROPSKOGA DO BALTOSLAVENSKOGA ... 211

8. GENERATIVNI OPISI PRASLAVENSKOGA NAGLASKA ... 217

9. OD PRASLAVENSKOGA DO SUVREMENIH SLAVENSKIH JEZIKA ... 222

III. SLAVENSKA PRADOMOVINA ... 231

1. UVOD ... 233

2. POVIJESNI IZVORI ... 234

3. ARHEOLOGIJA ... 236

4. JEZIKOSLOVLJE ... 241

5. TEORIJE O SLAVENSKOJ PRADOMOVINI ... 255

LITERATURA ... 266

Kazalo imena ... 284

Kazalo riječi ... 290